01
39516
РА333
XVII
2407

СШЕ ТЪРГОВСКО УЧИЛИЩЕ
ВАРНА

ГОДИШНИКЪ

за 1943—1944 година

ТОМЪ XVII.

ANNUAIRE

DE

L'ÉCOLE DES HAUTES ETUDES COMMERCIALES
DE VARNA POUR L'ANNÉE 1943—1944

TOME XVII

ВАРНА — VARNA
1944

Печатница на Фонда „НАУЧНИ ИЗДАНИЯ" при Висшето търговско училище — Варна

08

140x160

ВИСШЕ ТЪРГОВСКО УЧИЛИЩЕ
ВАРНА

инв. 39516
отд. 0-

ГОДИШНИКЪ
за 1943—1944 година
ТОМЪ XVII.

ANNUAIRE
DE
L'ÉCOLE DES HAUTES ETUDES COMMERCIALES
DE VARNA POUR L'ANNÉE 1943—1944
TOME XVII.

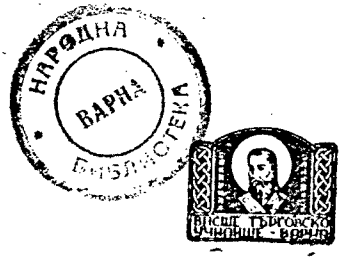

ВАРНА — VARNA
1944

Печатница на Фонда „НАУЧНИ ИЗДАНИЯ" при Висшето търговско училище — Варна

PA333.6
3/05
PA333
57

ВАРНА ЗИБЛИОТЕКА

СЪДЪРЖАНИЕ

А. Официаленъ отдѣлъ

Отчетъ на Висшето търговско училище—Варна за академическата 1943/44 год., представенъ отъ ректора г. проф. Бойчо П. Бойчевъ.

Б. Ученъ отдѣлъ

1. Наумъ В. Долински, редовенъ професоръ. Къмъ въпроса за конюнктурната политика . . . . . 1—168
Резюме (на нѣмски езикъ) . . . . . 169—170
2. Д-ръ Севдалинъ Пенчевъ, редовенъ доцентъ. Прекратяване на трудовия договоръ . . . . . 1— 86
Резюме (на нѣмски езикъ) . . . . . 87— 92
3. Д-ръ Севдалинъ Пенчевъ, редовенъ доцентъ. Някои бележки върху развитието на идеята за труда и правното положение на работника. . . . . 1— 56
4. Д-ръ Севдалинъ Пенчевъ, реновенъ доцентъ. Хипнотизъмътъ отъ наказателно-правно гледище . . . 1— 16
5. Никола Т. Кърклисийски, редовенъ доцентъ. Сѫщность и техника на амортизацията . . . . . 1— 84
Резюме (на френски езикъ) . . . . . 85—100

SOMMAIRE

A. Partie officielle

Compte-rendu du Recteur de l'Ecole des Hautes Etudes Commerciales de Varna pour l'année académique 1943/44.

B. Partie scientifique

1. N. V. Dolinsky, professeur ordinaire. Sur la question de la politique de conjoncture . . . . . 1—168
Résumé . . . . . 169—170
2. Dr Sevdaline Pentchev, docent. Cessation du contrat de travail . . . . . 1— 86
Résumé . . . . . 87— 92
3. Dr Sevdaline Pentchev, docent. Quelques notes sur le développement de l'idée du travail et de la position juridique de l'ouvrier. . . . . 1— 56
4. Dr Sevdaline Pentchev, docent. L'hypnose au point de vue du droit pénal . . . . . 1— 16
5. Nicolas T. Kârklissyisky, docent. Essentiel et technique de l'amortissement . . . . . 1— 84
Résumé . . . . . 85—100

PA

Официаленъ отдѣлъ

ОТЧЕТЪ

на Висшето училище за стопански и социални науки „Св. Кирилъ Славянобългарски“ въ гр. Варна за академическата 1943/44 година, представенъ отъ ректора, професоръ Бойчо П. Бойчевъ.

Съ отчетната 1943/44 академическа година, се навършватъ 23 години отъ фактическото откриване на Висшето училище за стопански и социални науки „Св. Кирилъ Славянобългарски“ въ гр. Варна и 30 години отъ неговото формално създаване, което има началото си въ 1914 година, когато се предвижда въ бюджета на Варненската търговско-индустриална камара първата сума за разходи свързани съ откриването на училището и се правятъ първитѣ опити за намиране на преподаватели.

Презъ 23 годишното си сѫществуване Висшето училище отбелязва постояненъ напредъкъ както въ учебно, така и въ организационно отношение, като се е държало смѣтка за промѣнящитѣ се условия на нашия културенъ, общественъ и стопански животъ, за все по-строгитѣ и по-строги изисквания къмъ хората съ висше образование въ областьта на стопанската практика и за развитието на отдѣлнитѣ научни дисциплини, които влизатъ въ обсега на неговата учебна програма. Така, презъ първитѣ четири години на неговото сѫществуване, учението въ Висшето училище трае 2 години, следъ което отъ октомврий 1925 година курсътъ на учението се увеличава на 3 години, а отъ октомврий 1938 година сѫщиятъ се увеличава на 4 години, колкото е и по настоящемъ. Едновременно съ промѣнитѣ въ продължителностьта на учението се правятъ промѣни и въ учебнитѣ предмети, като се разширяватъ сѫществуващитѣ такива и се въвеждатъ нови учебни дисциплини, съ цель щото възпитаницитѣ на Висшето училище да получатъ по-здрава стопанска подготовка и да се оформятъ като все по-съвършени в културно отношение личности. Тукъ трѣбва да отбележимъ, че промѣнитѣ въ учебната програма сѫ по-чести отколкото направенитѣ удължавания въ курса на учението, че изобщо програмата е по-еластична за да може Висшето учелище да върви въ кракъ съ промѣнящитѣ се условия и изисквания въ науката и въ практическия стопански животъ. Особено внимание се обърна и на семинаритѣ, упражненията, просеминаритѣ и колоквиумитѣ, които сѫ значително засилени, тъй като при тѣхъ студентътъ не само слуша, но проявява лична инициатива въ работата, привиква къмъ самостоятелность въ своята академическа дейность, къмъ трудолюбие, наблюдателность и къмъ системность въ изследването. Поставяйки следването на студентитѣ въ Висшето училище отъ една страна въ досегъ съ животрепящитѣ проблеми, които въ даденъ моментъ изник-

ватъ въ практическия стопански животъ, има за резултатъ създаването на най-целесъобразната обстановка за учение и работа въ единъ висшъ учебенъ институтъ.

Като даваме характеристика на Висшето училище въ тази плоскость, ще си позволимъ и една малка подробность въ връзка съ неговото развитие, а именно: за да има хармония между названието на училището и съдържанието на неговата програма, презъ изтеклата академическа година, Академическиятъ съветъ реши да го преименува отъ Висше търговско училище въ Висше училище за стопански и социални науки, като за патронъ на сжщото провъзгласи Св. Кирила Славянобългарски. Това решение влѣзе въ сила съ одобряването на новия Общъ правилникъ на училището отъ 14 ноември 1944 година. А отпразднуването патронния праздникъ на училището на 27 февруарий, деньтъ на Св. Кирила Славянобългарски, вмѣсто на 19 декември, деньтъ на Св. Никола, по решение на Ак. съветъ (прот. 481 отъ 14 I. 941 год.) стана още отъ 1942 година. Въ връзка съ преименуването на училището на името на Св. Кирила и провъзгласяването на последния за патронъ на сжщото трѣбва да отбележимъ, че Акад. съветъ не намѣри другъ по-подходящъ начинъ да изрази превъплощението на идеята за стремежъ къмъ наука и знание.

Академическата 1943/44 година, се характеризира въ всѣко отношение като една ненормална година, поради това, че условията при които протече работата въ училището ни презъ тази година бѣха до крайна степень ненормални. Това се дължи най-вече на обстоятелството, че по нареждане на М-вото на народното просвѣщение занаятията за лѣтното полугодие на тази учебна година бѣха прекратени. А тъкмо презъ това полугодие се появяватъ резултатитѣ на много подготвителни работи, въ връзка съ семинаритѣ и упражненията, които се правятъ презъ зимното полугодие на всѣка учебна година. Ненормалниятъ характеръ на тази академическа година ясно проличава отъ приведенитѣ по-нататъкъ данни относително работата на преподаватели и студенти презъ сжщата година.

Академически съветъ.

Презъ течение на учебната 1943/44 година, Академическиятъ съветъ избира за редовенъ доцентъ при катедрата по публично право г. Димитъръ Хар. Димитровъ, който встжпва въ длъжность на 27 априлъ 1944 година. По този начинъ той е увеличилъ своя съставъ на 13 души, като въ него влизатъ 5 редовни професори, 6 редовни доценти и 2 редовни лектори. Презъ сжщата академическа година съветътъ е ималъ 25 заседания (протоколи №№ 535 до 559), въ които се е занималъ съ педагогически въпроси, съ въпроси по уредбата на училището, съ дисциплинарни въпроси, съ на-

21225

гаждане на изпититѣ къмъ учебната програма, съ въпроси по комплектуване на преподавателския персоналъ, съ евакуиране на училищното имущество, съ обявяване на конкурси за редовни доценти, и др. По-важни решения на Ак. съветъ, които следва отдѣлно да бѫдатъ споменати, сѫ следнитѣ:

1) Избиране на 1 редовенъ доцентъ и 2 частни лектори, съ които презъ сѫщата година се е увеличилъ състава на преподавателската колегия;

2) Избиране представители на Ак. съветъ въ Върховния училищенъ съветъ;

3) Приемане на новия Общъ правилникъ на училището. Приемането на този правилникъ и одобрението му отъ М-вото на народното просвещение представлява едно отъ най-крупнитѣ събития въ живота на Висшето училище. Съ него не само че се преименува училището отъ Висше търговско училище въ Висше училище за стопански и социални науки „Св. Кирилъ Славянобългарски", но и неговата уредба и по-нататъшно развитие се поставиха на здрави основи, възприемайки и за нашето у-ще уредбата на Държавния университетъ Св. Климентъ Охридски въ София. По този начинъ, нашиятъ стремежъ въ миналото да разрешаваме отдѣлнитѣ случаи съ огледъ на практиката въ Софийския университетъ, получи тъй да се каже едно законодателно уреждане и утвърждаване.

4) Приемане правилника на „Института за стопански и технологически проучвания Проф. Цани Каляндживъ".

5) Избиране на 16 септемврий 1944 год. на новъ ректоръ за следващитѣ 2 академически години, тъй като дотогавашниятъ ректоръ проф. Ст. Чолаковъ зае поста Министъръ на народното просвѣщение.

Върховенъ съветъ.

Презъ академическата 1943/44 година, Върховниятъ съветъ, който се грижи най-вече за материалната издръжка на Висшето училище, е ималъ 5 заседания, въ които се е занималъ съ финансови и организационни въпроси.

Преподавателски персоналъ.

Презъ академическата 1943/44 година Висшето у-ще за стопански и социални науки е имало следния преподавателски персоналъ:

I. Редовни професори.

1. Арнаудовъ д-ръ Янаки, директоръ на Института за изучаване на чуждитѣ езици; преподавалъ е нѣмски езикъ съ нѣмска културна история и нѣмска търговска кореспонденция.

2. Бойчевъ Бойчо П., титуляръ на катедра по частностопанскитѣ и търговско технически наука; преподавалъ е търговско смѣтане, специални счетоводства (банково, индуст-

39516

риално, селско-стопанско и счетоводство на обществените учреждения), уводъ въ търговско-техническитѣ науки и рекламно дѣло.

3. Гериловски Вълчинъ, титуляръ на катедра по частно-стопанскитѣ и търговско-технически науки; преподавалъ е теория на счетоводството и счетоводни ревизии.

4. Долински Наумъ В., титуляръ на катедрата по политическа икономия; преподавалъ е статистика, политическа икономия, аграрна политика и уводъ въ стопанската политика.

5. Чолаковъ Станчо, титуляръ на катедрата по финансова наука и администрация и уредникъ на Института за търговия, морско законодателство и борсово дѣло на странитѣ отъ Черноморския басеинъ; преподавалъ е теория на държавнитѣ финанси, финансова политика и комунални финанси.

II. Редовни доценти.

1. Ганевъ Димитъръ Ст., редовенъ доцентъ при катедра по стопанска политика съ стопанска география; преподавалъ е стопанска география, общинско самоуправление и социална политика.

2. Георгиевъ д-ръ Георги, редовенъ доцентъ при катедра по частно-стопанскитѣ и търговско-технически науки; преподавалъ е учение за стопанскитѣ предприятия и наука за баланситѣ.

3. Пенчевъ д-ръ Севдалинъ, редовенъ доцентъ при катедрата по частно право; преподавалъ е теория на правото, гражданско право, облигационно и вещно право, търговско право, трудово право, стопанско право и осигурително дѣло.

4. Стояновъ д-ръ Константинъ, редовенъ доцентъ при катедрата по политическа икономия; преподавалъ е стопанска история, история на икономическитѣ доктрини и кооперативно дѣло.

5. Тошевъ д-ръ Динко, редовенъ доцентъ при катедра по стопанска политика съ стопанска география; преподавалъ е парично, банково и борсово дѣло, индустриална политика и търговска политика.

6. Димитровъ Димитъръ Хар., редовенъ доцентъ при катедрата по публично право от 27 априлъ 1944 год; преподавалъ е държавно и административно право.

III. Редовни лектори.

1. Гюлмезова Мария, редовна лекторка при Института за изучаване на чуждитѣ езици; преподавала е френски езикъ и френска търговска кореспонденция.

2. Миневъ Димо Ст; редовенъ лекторъ при Института за изучаване на чуждитѣ езици; преподавалъ е френски езикъ.

IV. Асистенти.

1. Кърклийски Никола Т., асистентъ при катедра по частно-стопанскитѣ и търговско-технически науки; ржководилъ е практически упражнения по теория на счетоводството.

2. Тодоровъ д-ръ Михаилъ, асистентъ при катедра по частно-стопанскитѣ и търговско-технически науки; ржководилъ е практически упражнения по теория на счетоводството.

3. Стояновъ Аркади Георгиевъ, естественикъ при катедрата по химическа технология и стокознание; ржководилъ е практически упражнения по стокознание и търговския музей при училището.

V. Хонорувани доценти.

1. Светославъ Грековъ, при катедра по частно-стопанскитѣ и търговско-технически науки; преподавалъ е политическа аритметика.

VI. Частни доценти.

1. Боровъ Тодоръ, главенъ библиотекарь при Центр. управление на Бълг. земед. и коопер. банка и частенъ доцентъ при Софийския университетъ; чете избрани въпроси изъ областьта на книгознанието, библиотекознанието, библиографията и журналистиката.

2. Великовъ д-ръ Борисъ, частенъ доцентъ при катедрата по химическа технология и стокознание; преподавалъ е стокознание и технология.

3. Георгиевъ д-ръ Димитъръ, частенъ доцентъ при катедра по стопанска политика и стопанска география; чете избрани въпроси изъ областьта на външната търговска политика.

4. Петковъ д-ръ Йосифъ, частенъ доцентъ при катедра по стопанска политика съ стопанска география. Чете избрани въпроси изъ областьта на транспортното дѣло.

VII. Частни лектори.

1. Антоанъ Полъ Габриелъ, частенъ лекторъ при Института за изучаване на чуждитѣ езици. Преподавалъ е френски езикъ съ френска културна история и френска търговска кореспонденция.

2. Димовъ Борисъ, частенъ лекторъ при Института за изучаване на чуждитѣ езици. Преподавалъ е нѣмски езикъ.

3. Енчева Люба, частна лекторка при Института за изучаване на чуждитѣ езици. Преподавала е английски езикъ и английска търговска кореспонденция.

4. Пенкунъ д-ръ Хилда, частна лекторка при Института за изучване на чуждитѣ езици. Преподавала е нѣмски езикъ.

5. Куртевъ инж. Панайотъ, частенъ лекторъ при кате-

дра по часкно-стопанскитѣ и търговско-технически науки. Преподавалъ е българска търговска кореспонденция.

Съставътъ на преподавателския персоналъ презъ изтеклата 1943/44 академическа година е претърпялъ незначителни промѣни въ сравнение съ предшествуващата 1942/43 учебна година. Учебната 1943/44 година започва безъ частнитѣ лектори Санте Виторио Миструци по италиански езикъ и д-ръ Андреасъ Негелъ по нѣмски езикъ, които сж напуснали страната, като на мѣстото на последния идва д-ръ Хилда Пенкунъ. Броятъ на частнитѣ лектори и този на редовнитѣ доценти се увеличава съ по единъ, като редовениятъ доцентъ Дим. Хар. Димитровъ отъ 1 октомврий 1943 год. до 27 априлъ 1944 година е заемалъ длъжностьта редовенъ лекторъ. Изобщо презъ академическата 1942/43 година преподавателскиятъ персоналъ има следния съставъ: 5 редовни професори, 5 редовни доценти, 2 редовни лектори, 2 асистенти, 1 хоноруванъ доцентъ, 4 частни доценти, 5 частни лектори, или всичко 24 души, докато презъ следващата 1943/44 год. съставътъ е: 5 редовни професори, 6 редовни доценти, 2 редовни лектори, 3 асистенти, 1 хоноруванъ доцентъ, 4 частни доценти, 5 частни лектори и 1 естественикъ, или всичко 27 души. Следователно, общиятъ брой на преподавателитѣ се увеличава съ 3 души.

Печатни трудови и други публикации.

Презъ академическата 1942/43 година преподавателитѣ сж били поставени въ почти нормални условия на творческа работа. Тѣ не сж се ограничаввли само въ училищната работа, а сж изследвали много и разнообразни въпроси изъ областьта на теорията и практиката на своята специалность, което се вижда отъ посоченитѣ по-долу данни. В резултатъ на това сж публикувани редица изследвания и по-малки публикации, като напримѣръ, статии и рецензии, чийто общъ брой възлиза на 45. Отдѣлнитѣ преподаватели сж отпечатали следнитѣ работи: проф. Б. Бойчевъ — 3 работи, проф. В. Гериловски — 2, проф. Н. В. Долински — 3, проф, Ст. Чолаковъ — 5, Дим. Ганевъ — 1, д-ръ Г. Георгиевъ — 1, д-ръ С. Пенчевъ — 15, отъ който по-вечето сж статии и рецензии, д-ръ К. Хр. Стояновъ — 6, д-ръ Д. Тошевъ — 2, Димо Миневъ — 5, д-ръ Б. Великовъ — 1, Полъ Антонъ — 1.

Противно на това, презъ сладващата 1943/44 академическа година, на преподавателитѣ сж липсвали условията за една нормална работа, тъй като презъ лѣтното полугодие учебни занятия нѣмаше, а наредъ съ това военната обстановка, която бѣше създадена за гр. Варна, отнемаше всѣкаква възможность за творческа дейность. Следствие на това и приносътъ на преподавателския персоналъ въ областьта на науката презъ тази година е доста скроменъ. Това се вижда отъ

следнитѣ данни за трудоветѣ, печатани презъ сѫщата година отъ преподавателитѣ, а именно:

1. Долински Н. В.:

а) Къмъ въпроса за конюнктурната политика, Годишникъ на В. т, у-ще, год, XVII, 1943/44.

б) Учение за конюнктурата, Варна 1944 год.

2. Станчо Чолаковъ.

а) Финансиране на държавата при изключителни случаи, сп. „Икономистъ", год. V, 1943, кн. 4.

3. Гериловски Вълчинъ:

а) Систематиченъ сборникъ отъ задачи по счетоводство съ подробни обяснения къмъ решенията, Варна 1943 год.

4. Ганевъ Димитъръ Ст.:

а) Общата географска теория като основа на стопаногеографската наука, Варна 1944 год.

5. Тошевъ д-ръ Динко:

а) Мѫчнотии при нормировката на ценитѣ, въ сп. Икономистъ, год. V, 1943, кн. 4.

б) Духовнитѣ основи на завоевателнитѣ войни, въ сп. Икономистъ, год. V, 1943, кн. 4.

в) Нови насоки въ политиката на ценитѣ (рецензия), въ сп. Икономистъ, год. V, 1943, кн. 2 — 3.

г) Историческиятъ опитъ и политиката, въ сп. Архивъ за стоп. и соц. политика, год. XVIII, кн. 4.

д) Гражданизира ли се българското село, въ сп. Архивъ, год, XVIII, кн. 2 — 3.

е) Техниката въ политиката и войната, въ сп. Архивъ, год. XIX, кн. 1 — 2.

6. Димитровъ Димитъръ Хар.:

а) Кметската власть, сравнително изучаване, Годишникъ на В. т. у-ще, год. XVII, 1943/44.

7. Миневъ Димо Ст.:

а) Градъ Лѣсковецъ—минало, сегашно състояние и дейци, Варна 1944 год.

б) Цани Гинчевъ като стопански писатель, въ сп. Икономистъ, год. V, 1943., кн. 4.

в) Петъръ Давидовъ Карапапазовъ — първиятъ класенъ учитель въ Търново, въ сп. Училищенъ прегледъ, год. 43, 1944 год., кн. 1.

г) Петъръ Енчевъ и неговата архива, въ сп. Архивъ за стоп. и соц. политика, год. XIX, 1944, кн. 1—2.

8. Кърклисийски Никола Т.:

а) Сжщность и техника на амортизацията, Годишникъ на В. т. у-ще, год. XVII, 1943/44.

б) Същность на костуематá стойность, Варна 1942 год.

9. Тодоровъ Д-ръ Михаилъ:

а) Die Bewertung des Sfoffverbrauchs in der industriellen Kalkulation — Dissertation, Berlin, juli 1943.

10. Антоанъ Полъ Габриелъ:

а) Финансовото положение на Франция презъ 1942/43 година, въ сп. Икономистъ, год. V, 1943, кн. 4.

Семинари.

Освенъ теоретическитѣ учебни занятия, при много отъ изучаванитѣ дисциплини се водятъ просеминари, семинари, упражнения, колоквиуми, чрезъ които обучението на студентитѣ се улеснява и затвърдява. При обучението въ Висшето училище наредъ съ теоретическитѣ лекции се обръща особено внимание и на този видъ учебни занятия, при които студентътъ е поставенъ въ положението да проявява самоинициатива при обучението и самостоятелность въ неговата работа. Тукъ на студентитѣ се възлага самостоятелното изследване на редица въпроси изъ областьта на теорията и практиката при отдѣлнитѣ учебни дисциплини, дава имъ се възможность да вематъ участие при изясняването на едни или други проблеми, или пъкъ имъ се възлага сами да извършатъ опредѣлена работа. Този начинъ на работа дава възможность на студентитѣ не само да усвоятъ известна научна материя, но и да се задълбочатъ въ нейнитѣ проблеми.

Работата въ семинарнитѣ и просеминарни занятия презъ академическата 1943/44 година, поради споменатитѣ по-рано причини, бѣ твърде много спъната и ограничена. Липсата на учебни занятия през лѣтното полугодие на учебната година, не даде възможность да се развие оная работа, която бѣ подготвена презъ зимното полугодие на сжщата година, защото при семинарнитѣ и просеминарни занятия обикновено зимното полугодие се използува за разработване отъ студентитѣ на зададенитѣ теми, като четенето на рефератитѣ и разискването върху тѣхъ става презъ следващото лѣтно полугодие.

Презъ изтеллата 1943/44 академическа година сж функционирали следнитѣ просеменари и семенари:

1. Статистико-географски просеминаръ.

Уредници на просеминара сж г. г. проф. Н. В. Долински и ред. доцентъ Димитъръ Ст. Ганевъ.

Презъ течение на цѣлата година е била разработена отъ всѣки студент по една самостоятелна тема изъ областьта

на българската стопанска география (стопанско описание на отдѣлни райони), а презъ лѣтния семестъръ, освенъ това, сж били докладвани и обсжждани редица теми изъ областьта на теорията и техниката на статистическото знание.

2. Икономически просименаръ.

Уредникъ на просеминара е проф. Н. В. Долински.

Презъ течение на лѣтния семестъръ сж били докладвани и обсжждани редица теми изъ областьта на теорията и техниката на политическата икономия.

3. Обществено-стопански семинаръ.

Уредници на този семинаръ сж проф. Н. В. Долински и проф. Ст. Чолаковъ и ред. доценти д-ръ Д. Тошевъ, Дим. Ганевъ и д-ръ К. Хр. Стояновъ. Презъ годината въ семинара сж били разработени 536 теми, 63 отъ които сж четени и разисквани въ общи и групови семинарни занятия. Презъ сжщото време сж водени 138 двучасови заседания—колоквиуми. Отъ библиотеката на стопанския семинаръ сж използувани 16373 книги, вестници, списания и статистически публикации.

4. Частно-стопански просеминаръ.

Ржководенето на този просеминаръ бѣ възложено на ред. доцентъ д-ръ Г. Георгиевъ. Презъ годината, освенъ разглеждането на нѣкои особено важни проблеми изъ науката за стопанскитѣ предприятия, бѣха четени редица реферати, за която цель бѣха най-широко използувани трудоветѣ на по-известни автори, предимно нѣмски и френски. Всички семинарни заседания протекоха при повишенъ интересъ и оживени разисквания.

5. Частно-стопански семинаръ.

При изработване на новата програма на училището, досегашнитѣ часове на частно-стопанския просеминаръ бѣха съкратени. За напредъ остава да функционира само частно-стопанския семенаръ, но вече за студентитѣ отъ втора година, а не, както до сега, за студентитѣ отъ четвъртата година.

6. Правенъ саминаръ.

Уредникъ на семанара е ред. доцентъ д-ръ Севд. Пенчевъ, подпомогнатъ отъ доброволния асистентъ при училището Владимиръ Поповъ. Презъ годината въ семинара сж били разгледани и разисквани случаи изъ практическия стопански и правенъ животъ.

7. Семинаръ по трудово право.

Уредникъ на семинара е ред. доцентъ д-ръ С. Пенчевъ, въ който сж разгледани въпроси изъ областьта на трудовото право и социалното законодатество въ България.

8. Семинаръ по публично право.

Ржководитель на този семинаръ е редовниятъ доцентъ Димитъръ Хар. Димитровъ, въ който сж били разгледани и разисквани редъ въпроси изъ областьта на държавното устройство и администрацията.

Библиотека.

Една отъ най-важнитѣ предпоставки за да бжде работата въ единъ висшъ учебенъ институтъ успѣшна и обучението резултатно е той да разполага съ богата и целесъобразно организирана библиотека. Съзнавайки напълно тази необходимость за правилното развитие и на нашето училище, правило се е и се прави всичко възможно щото нуждитѣ на библиотеката да бждат най-добре задоволени. Наистина, не можемъ да се похвалимъ че нашата библиотека въ това отношение се намира въ едно идеално състояние, но ние се стремимъ, съ силата на нашитѣ възможности, да бждемъ най-близко до него.

Училищната библиотека, презъ 1942/43 учебна година, поради технически трудности при доставката на книги отъ чужбина, е увеличила книжното си имущество само съ 550 тома, отъ които 50 сж подарени, докато презъ 1943-44 академическа година увеличението е съ 920 тома, отъ които 110 сж подарени. Броятъ на получаванитѣ списания, поради недостигъ на хартия и спиране издаването имъ, е намалѣлъ съ 20 отъ получаванитѣ 100 списания. Въ края на 1942/43 учебна година, библиотеката е притежавала общо 28,500 тома, а въ края на изтеклата 1943/44 учебна година — 29420 тома.

Училищни фондове и институти.

Общественото внимание на което се радва единъ висшъ учебенъ институтъ въ своя роденъ градъ, споредъ насъ, найярко и видимо се подчертава още и въ материалната подкрепа, която му оказватъ по различни начини отдѣлни обществени институти, организации и лица. Въ това отношение училището ни въ миналото не може да се похвали че е било обектъ на особено внимание отъ страна на обществените институти въ града и специално на Варненската градска община, която има наложителния дългъ да подкрепя всячески единствения висшъ учебенъ институтъ въ гр. Варна, който въ своето 23 годишно сжществуване е донесалъ голѣми духовни и материални облаги за града. Нека се надяваме, че за напредъ не само управата на общината но и другитѣ обществени институти и организации ще обърнатъ заслужено внимание на нашето училище, на което внимание вѣрваме че ще бжде даденъ единъ реаленъ изразъ. Това задължение е особено наложително предъ перспективата да се открие въ Варна и държавенъ университетъ, като Висшето училище стане факу-

лтетъ отъ сжщия. Въ това направление сме действували енергично въ кржга на нашитѣ възможности и срѣдства и се надѣваме че разрешението на този толкова важенъ за града въпросъ е на правиленъ и успѣшенъ пжть.

Въ отношенията си къмъ Висшето училище, частната инициатива се е показала по-внимателна и щедра, макаръ и въ по-малка степень, отколкото това е другаде. Разбира се, че не може и дума да става за сравнение въ това отношение съ други градове у насъ, кждето висши и срѣдни и основни учебни заведения сж създадени и се подържатъ само отъ частни дарения, но затова пъкъ частнитѣ дарения направени на нашето училище добиватъ особенъ смисъль и сила като начало на едно хубаво дѣло поне до сега. По частна инициатива при училището ни сж създадени следнитѣ фондове:

1) Фондъ „Янко Славчевъ", образуванъ отъ дарението въ ценни книжа отъ покойния варненски гражданиоъ Янко Славчевъ, отъ приходитѣ на който се дава награда на беденъ студентъ завършилъ успѣшно училището ни. Къмъ 31 декемврий 1944 год. фондътъ разполага съ капиталъ 10281 лв., отъ който 9000 лв. въ облигации. Презъ 1943 год. отъ този фондъ сж дадени две награди, а презъ 1944 год.— една.

2) Фондъ „Гено Бр. Геновъ", образуванъ отъ дарение въ пари направено отъ наследницитѣ на Гено Бр. Геновъ. Най-много до 80% отъ годишната лихва служи за даване награда на студенти, написали най-добра стопанска тема при окончателнитѣ дипломни изпити на Висшето училище за стопански и социални науки, като се разпредѣли между тритѣ изпитни сесии. Къмъ 31 декемврий 1944 год. този фондъ разполага съ капиталъ 58,538 лв., отъ който 56,000 лв. сж вложени въ облигации. Презъ 1943 година отъ него сж дадени 4 награди, а презъ 1944 година — три.

3) Фондъ „Професоръ Цани Каляндживъ", образуванъ отъ дарението 50000 лв. въ пари на сина на Цани Каляндживъ, г. Сергей Каляндживъ, при който най-много до 80% отъ годишната лихва служи за подпомагане на признати отъ общината си бедни студенти, но да сж проявили добъръ успѣхъ и добро поведение въ училището. Къмъ 31 декемврий 1944 год. този фондъ разполага съ капиталъ 52351 лв., отъ които 50000 лв. сж вложени въ облигации. Презъ 1944 година отъ фонда е дадена помощь на студентъ отъ 2000 лв.

4) Фондъ „Петъръ С. Каракуневъ", образуванъ отъ дарението 50000 лв. въ пари отъ съпругата на покойния Петъръ Каракуневъ, като най-много до 80% отъ годишната лихва служи за даване награда за най-хубавата студентска писмена работа изъ областьта на стопанската политика, написана възъ основа на предварително обявено състезание. Къмъ 31 декемврий 1944 година фондътъ разполага съ капиталъ 54366 лева, отъ които 50000 лева сж вложени въ облигации.

5) Фондъ „Цвѣтана и Иванъ Димитъръ Червенови", образуванъ отъ даренитѣ отъ сжщитѣ 2 облигации по 50000 лв. или общо 100,000 лв., като най-много до 80% отъ годишната лихва на фонда се даватъ на най-прилежния и способенъ студентъ или студентка, който или която се дипломиратъ съ най-добъръ успѣхъ непосрѣдствено следъ завършване на семестритѣ си и се отличаватъ съ своето примѣрно поведение. Къмъ 31 декемврий 1944 година фондътъ разполага съ капиталъ 106456 лева. Презъ 1944 година е дадена награда на студентъ отъ 4000 лв.

6) Фондъ „Илия А. Шотовъ", образуванъ отъ дарение въ пари, вложени въ Б. З. К. Банка, отъ лихвитѣ на който се плаща степендия на единъ младежъ да завърши срѣдното си и висше образование. Къмъ 31 декемврий 1944 год. фондътъ разполага съ 148,838 лв.

Освенъ създаденитѣ фондове по частна инициттива, при училището има образувани и други фондове съ вжтрешно значения, които иматъ за цель да улеснятъ и подпомогнатъ следването на студентитѣ и работата на преподавателитѣ. Такива училищни фондове и институти сж:

1. Медицинската каса при училището.

Медицинската каса при училището има за цель да улесни лѣкуването на заболѣли студенти и служители при сжщотъ, както и да урежда, при възможность, лѣтовища за своитѣ членове. Срѣдствата на касата се събиратъ отъ семестриална вноска по 50 лв. на членъ и отъ разни други приходи които сж отредени за сжщата.

На 1. януарий 1943 год., касата разполага съ 255484 лв. наличность.

Отъ 1. I. до 30. VI. 1943 год. касата е имала 45766 лв. приходъ и 36729 лѣва разходъ и къмъ 30 юний 1943 год. е разполагала съ 264,521 лв. наличность, докато отъ 1. I. до 31. XII. 1944 год. тя е имала приходъ 159,936 лв. и разходъ 31279 лв. и наличность на 31. XII. 1944 год. 445334 лв.

2. Фондъ „Научни цели".

Чрезъ фонда „Научни цели" се подпомага научната работа на преподавателския персоналъ чрезъ научни командировки, чрезъ поемане издаването чрезъ фонда „Научни издания" на тѣхнитѣ научни трудове, които се помѣстватъ въ годишника на училището, чрезъ заеми за улесняване тѣхната научно-изследователка дейность и др. Този фондъ подпомага и подтиква къмъ научна работа и възпитаницитѣ на училището, като се опредѣлятъ награди за научни трудове, изработени и представени отъ тѣхъ на теми въ срокъ обявени отъ ректората по решение на Академическия съветъ.

Този фондъ черпи своитѣ срѣдства чрезъ отчислявания

до 5% отъ учебнитѣ и изпитни такси и отъ непредвидени приходи. Отъ 1. I. до 31. XII. 1944 год. фондътъ е ималъ приходъ 304087 лв. и разходъ 18251 лв., и на 31 декемврий 1944 година е разполагалъ с капиталъ 647815 лв.

3. Фондъ „Научни издания".

Този фондъ има за задача издаването на научни трудове, учебни курсове, разни учебни помагала за студентитѣ и на годишника на училището. Особено внимание трѣбва да обърнемъ на този фондъ, тъй като чрезъ него работата на преподаватели и студенти много се улеснява. Благодарение на него студентитѣ могатъ да се сдобиятъ съ сравнително евтини учебници и пособия, а преподавателитѣ могатъ да печататъ своитѣ научни изследвания, които се помѣстватъ въ Годишника на училището. До сега отъ него сж отпечатани 17 тома.

Срѣдствата на този фондъ се събиратъ отъ продажба на книги и отъ разни други приходи. Сжщиятъ отъ 1943 год. притежава и собствена печатница, която не само улеснява неговата дейность, но изобщо много подпомага училището.

Фондътъ притежава къмъ 31 декемврий 1944 год. имущество на обща сума кржгло 3,800,000 лв. и има задължения кръгло 950,000 лв.

4. Фондъ „Постройка студентски домъ".

Той черпи своитѣ срѣдства отъ изпитнитѣ такси, отъ фонда научни издания и отъ други случайни постжпления. На 31 декемврий 1944 год. фондътъ разполага съ 564455 лв.

5. Фондъ „Филмотека".

Този фондъ има за цель да закупва и доставя филми съ научно съдържание и най-вече изъ областьта на стокознанието. Той черпи своитѣ срѣдства отъ студентски вноски по 20 лв. на семестъръ. Приходътъ по този фондъ презъ 1944 год. е 73,483 лв., каквато е и наличностьта по него на 31 декемврий 1944 година.

Научно—изследователски институтъ „Проф. Цани Каляндживъ".

Като посмъртно желание на проф. Цани Каляндживъ, презъ академическата 1943/44 год., се основа при училището ни Научно-изледователски институтъ, който носи и неговото име, и се занимава съ проучване на българскитѣ стопански и технически въпроси. Въ подкрепа на този институтъ, наследниците на покойния проф. Цани Каляндживъ, внесоха 52000 лв. отъ срѣдствата завещани отъ покойния. Къмъ тази сума се прибавиха и 100000 лв. субсидия отъ Върховната стопанска камара — София, поради което срѣдствата на Института къмъ 31 декемврий 1944 год. възлизатъ на 152000 лева.

Приходи и разходи.

Финансовото състояние на училището ни през последните две календарни години се характеризира съ следната

ТАБЛИЦА

за приходитѣ и разходитѣ на Висшето училище за стопански и социални науки презъ календарнитѣ 1943 и 1944 години.

I. РАЗХОДИ

	1943 год.	1944 год.
1. Канцеларски разходи и учеб. пособия	137,512	119,620
2. Библиотека и подвързия	115,784	149,810
3. Мобилировка и покжщнина	39,305	36,981
4. Лекторски хонорари и изпитни пари	434,178	416,078
5. Служебни командировки	69,970	72,891
6. Отопление и освѣтление	91,444	193,113
7. Непредвидени разходи	13,827	16,246
8. Временен персоналъ	64,542	54,242
9. Връщане неправилно внесени суми	—	1,715
10. Заплати, възнаграждения и др.	2,880,167	3,142,574
11. Училищни тържества	26,658	—
12. Екскурзии и помощи на студенти	7,493	—
13. Облекло на разсилнитѣ	6,580	—
14. Застраховка	11,520	—
15. Заседателни на Върховния съветъ	1,350	—
Всичко	3,900,330 лв.	4,203,679 лв.

II. ПРИХОДИ

1. Отъ учебни такси	2,874,960	4,418,040
2. Отъ разни такси	153,417	200,981
Всичко	3,028,377 лв.	4,619,021 лв.

Бюджетътъ на училището ни представлява нераздѣлна часть отъ този на Областната стопанска камара в гр. Варна. Презъ 1943 година училищниятъ бюджетъ дава единъ дефицитъ отъ 871,953 лв., докато за 1944 година същиятъ дава излишекъ отъ 415,342 лв. Сравнително по-малката сума на разхода презъ 1944 година се дължи на това, че доста значителни икономии можаха да се реализиратъ поради прекратяване на учебнитѣ занятия презъ лѣтното полугодие на сжщата година.

Дефицититѣ, съ каквито обикновено се характеризира нашия бюджетъ и то възлизащи на голѣми суми, се покриватъ отъ Варненската областна стопанска камара, която поема напълно издръжката на нашето училище. По своята сжщность бюджетътъ на училището ни е дефицитенъ, т. е. че

разходитѣ превишаватъ приходитѣ и то обикновено въ значителенъ размѣръ.

Студенти.

Презъ академическата 1943/44 година общиятъ количественъ съставъ на студентитѣ се характеризира така: записани сж презъ годината 1400 души, отъ които 1154 мжже и 246 жени, напуснали сж презъ годината 208 души (165 мжже и 43 жени) и оставатъ до края на годината 1192 души; отъ които 989 мжже или 83 % и 203 жени или 17 %. Броятъ на записанитѣ студентки и студенти презъ тази година, въ сравнение съ предшествуващата, се е увеличилъ съ 325 души. Това увеличение се дължи на обстоятелството, че младежитѣ отъ съответната година сж завършили военната си служба и сж продължили образованието си. Разпредѣлението на студентитѣ презъ тази година по години (курсове) и по полъ се вижда отъ следната таблица:

ТАБЛИЦА № 1

	I година			II година			III година			IV година			Всичко		
	м.	ж.	вс.	м	ж.	вс	м.	ж.	вс	м	ж	вс.	м.	ж	всичко
Записани презъ годината	536	124	660	114	45	159	104	43	147	400	34	434	1154	246	1400
Напуснали през годината	69	19	88	25	6	31	25	10	35	46	8	54	165	43	208
Остават до края на годината	467	105	572	89	39	128	79	33	112	354	26	380	989	203	1192

Малкиятъ брой записани студенти въ втората и третата година се дължи на влѣзлото въ сила ново разпореждане щото завършилитѣ своето срѣдно образувание младежи, преди да продължатъ висшето си образувание, трѣбва да отбиятъ редовната си военна служба.

Разпредѣлението на студентитѣ по административни области се вижда отъ следната таблица:

ТАБЛИЦА № 2

ОБЛАСТИ	I година			II година			III година			IV година			Всичко			
	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	%
Бургаска	42	8	50	6	2	8	4	2	6	34	2	36	86	14	100	8
Врачанска	21	3	24	2	1	3	4	1	5	17	2	19	44	7	51	4
Пловдивска	33	11	44	6	1	7	9	2	11	25	—	25	73	14	87	8
Плѣвенска	52	12	64	11	4	15	13	4	17	45	4	49	121	24	145	12
Русенска	9	—	9	5	—	5	—	—	—	—	—	—	14	—	14	1
Софийска	31	6	37	3	—	3	6	1	7	23	2	25	63	9	72	6
Старо-Загорска	40	7	47	4	—	4	5	1	6	44	—	44	93	8	101	8
Шуменска	115	20	135	20	2	22	14	7	21	93	5	98	242	34	276	23
Варна	124	38	162	32	29	61	24	15	39	73	11	84	253	93	346	30
Всичко	467	105	572	89	39	128	79	33	112	354	26	380	989	203	1192	100

Отъ таблицата се вижда, че по административни области и по значение студентитѣ се разпредѣлятъ както следва: Шуменска область 622 души или 53%, като само отъ гр. Варна има 346 души или 30%, Плѣвенска 145 души или 12%, Бургаска 100 души или 8%, Старо-Загорска 101 души или 8%, Пловдивска 87 души или 8%, Софийска 72 души или 6%, Врачанска 51 души или 4% и Русенска 14 души или 1%. По значение областитѣ се редятъ както и презъ предшествуващата година.

Разпредѣлението на студентитѣ между района на Областната стопанска камара въ гр. Варна и извънъ него се вижда отъ следната таблица:

ТАБЛИЦА № 3

	I година			II година			III година			IV година			Всичко			
	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс	м.	ж.	вс	м.	ж.	вс.	%
Отъ района на камарата	282	62	344	58	33	91	34	22	56	158	14	172	532	131	663	56
Вънъ отъ района	185	43	228	31	6	37	45	11	56	196	12	208	457	72	529	44
Всичко	467	105	572	89	39	128	79	33	112	354	26	380	989	203	1192	100

Отъ района на областната камара има 663 студенти или 56%, а извънъ него сж 529 студенти или 44%. Въ сравнение съ предшествуващата година, студентитѣ отъ района на камарата се увеличаватъ съ 231 души или съ 7%, съ какъвто процентъ се намаляватъ студентитѣ извънъ този районъ.

Особенъ интересъ представлява съставътъ на студентитѣ по социално положение на тѣхнитѣ родители. Презъ 1943/44 учебна година съставътъ на студентитѣ отъ социално гледище не се е промѣнилъ сжществено, като отдѣлнитѣ професии почти запазватъ своето мѣсто което сж имали по-рано, а именно: на земедѣлци 366 души или 30%, на търговци 256 души или 21%, на чиновници 251 души или 21%, на занаятчии 86 души или 7%, на пенсионери 63 души или 6%, на домакини 56 души или 5%, свободни професии 58 души или 5%, на служащи 37 души или 3% и на индустриалци 19 души или 2%. Въ сравнение съ предшествуващата година намаление отбелязватъ следнитѣ категории: на земедѣлци съ 3%, домакини съ 1%, занаятчии съ 2%, служащи съ 3% и свещеници съ 1%, а увеличение имаме при следнитѣ категории: търговци съ 3% и на чиновници съ 7%. Точнитѣ абсолютни и относителни числа, които характеризиратъ социалниятъ съставъ на студентитѣ презъ 1943/44 учебна година по години (курсове), по полъ и общо сж дадени въ следната таблица:

ТАБЛИЦА № 4

	I година			II година			III година			IV година			Всичко			
	м.	ж.	вс.	м	ж.	вс	м.	ж.	вс	м	ж.	вс.	м.	ж	вс.	%
Земеделци	152	22	174	29	4	33	25	6	31	122	6	128	328	38	366	30
Търговци	121	13	134	20	10	30	21	9	30	54	8	62	216	40	256	21
Чиновници	138	18	156	7	8	15	11	9	40	52	8	60	208	43	251	21
Пенсионери	16	4	20	5	2	7	2	2	4	30	2	32	53	10	63	6
Домакини	10	7	17	4	2	6	7	4	11	22	—	22	43	13	56	5
Занаятчии	15	18	33	8	7	15	7	1	8	29	1	30	59	27	86	7
Индустриалци	3	8	51	1	1	2	1	1	2	4	—	4	9	10	19	2
Служащи	4	2	6	2	2	4	2	—	2	24	1	25	32	5	37	3
Свободни професии	8	13	21	13	3	16	3	1	4	17	—	17	41	17	58	5
Всичко	467	105	572	89	39	128	79	33	112	354	26	380	989	203	1192	100

Съставътъ на студентитѣ, въ зависимость отъ срѣдношколното образуване, презъ 1943/44 академическа година, по години (курсове) и общо и по полъ, се характеризира както следва:

ТАБЛИЦА № 5

Вид на образованието	I година			II година			III година			IV година			Всичко			%
	м.	ж.	Вс	м.	ж.	Вс	м.	ж.	Вс.	м.	ж.	Вс.	м.	ж.	Вс	
Гимназиално	328	90	400	40	35	98	55	23	92	385	16	310	809	180	999	72
Средно търговско	101	10	130	30	2	18	15	10	15	65	10	43	95	17	106	23
Друго средно образование	38	5	42	19	2	12	9	—	5	4		27	85	6	87	5
Всичко	467	105	572	79	39	128	79	33	112	354	26	380	989	203	1192	100

Разпредѣлението на сжщитѣ студенти по народность се вижда отъ следната

ТАБЛИЦА № 6

	I година			II година			III година			IV година			Всичко			%
	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	м.	ж.	вс.	
българи	461	104	565	76	34	110	72	33	105	344	22	366	953	193	1146	90
руси	3	—	3	—	2	2	1	—	1	2	1	3	6	3	9	1
евреи	—	—	—	11	2	13	4	—	4	7	1	8	22	3	25	2
арменци	1	1	2	2	1	3	1	—	1	—	1	1	4	3	7	
унгарци	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	1	1	
турци	1	—	1	—	—	—	1	—	1	1	—	1	3	—	3	7
други	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	
Всичко	467	105	572	89	39	128	79	33	112	354	26	380	989	203	1192	100

Дипломни изпити.

Отъ явилитѣ се кандидати за дипломни изпити презъ тритѣ изпитни сесии на календарната 1943 година, получили

сж дипломи за завършено висше образование 251 диши, отъ които 229 мжже или 91% и 22 жени или 9%.

Пезъ 1944 година сж се дипломирали всичко 166 души, отъ които 148 мжже или 89% и 18 жени или 11%.

Отъ записалитѣ се студенти отъ основаването на училището до днесъ, въ випускитѣ, които семестриално сж завършили, кржгло 6000 души, получили сж дипломи до края на 1944 година само 2720 души или 45%, отъ които 2484 мжже или 91·3%, и 236 жени или 8·7%.

Особени случаи.

Като очертаваме дейностьта на Висшето училище за стопански и социални науки презъ 1943/44 академическа година, следва да споменемъ още и за следнитѣ събития свързани съ живота на училището презъ сжщата година.

1. На 28 мартъ 1944 год. почина всеизвестниятъ въ Варна и страната педагогъ и неуморимъ, делови и упоритъ труженикъ въ полето на българската духовна култура проф. Цани Каляндживъ. Негово дѣло е не само създаването на срѣдното търговско училище и Висшето училище за стопански и социални наука въ гр. Варна, но той бѣше двигателтъ на много крупни инициативи свързани съ културниятъ подемъ на нашия градъ. Съ неговата смърть, преподавателската колегия претърпя голѣма загуба, изгубвайки своя духовенъ баща, защото проф. Цани Каляндживъ, макаръ и напусналъ своята служба, до последнитѣ дни на своя животъ постоянно ни посещаваше и напътствуваше съ своя огроменъ житейски опитъ и своята трезва и прогресивна мисъль.

Преподаватели, възпитаници на у-щето и студенти отдадоха заслужена почитъ на проф. Цани Каляндживъ когото той на 28 мартъ 1944 година ни напусна завинаги. На 5 априлъ 1944 год. Академическиятъ съветъ въ специално публично траурно заседание въ най-голѣмата аудитория на училището почете неговата паметь. Тя бѣ увековечена още и съ създаването на специаленъ фондъ на негово име и съ основаването на специаленъ институтъ за стопански и технологически проучвания при училището, който сжщо така носи неговото име. Но оня паметникъ, който всѣки отъ хилядитѣ възпитаници на проф. Цали Каляндживъ е издигналъ въ своята душа за него е най-трайния и е изразъ на голѣмото уважение и почитъ които той заслужава.

2. Новоутвърденията Общъ правивилникъ на училището предвижда и полагане на докторски изпитъ отъ желающитѣ да получатъ докторатъ. Съ даване на училището ни това право, последното се утвърди вече съ всички права които може да има единъ висшъ учебенъ институтъ.

3. На 17 май 1944 година бѣ въдворенъ на местожителство ректора на учелището проф. Ст. Чолаковъ.

Това действие на властьта се прецени отъ преподавателската колегия като несъвмѣстимо съ достойнството на ректора и престижа на ректорския институтъ. То представлява и единъ уникумъ въ историята на българското висше образование.

Заключение.

Въпрѣки че условията за работа на преподавателитѣ презъ последната академическа година да бѣха изобщо неблагоприятни, то научната дейность на преподавателския персоналъ не е преставала. Многобройни и разнообразни проблеми изъ областьта на българската стопанска действителность сж били подложени на изследване. Неспъването на изпититѣ пакъ има за резултатъ щото презъ 1944 година Висшето училище да пусне въ живота 166 дипломирани стопановеди, за да работятъ съ нови сили въ нашия стопански живота. Съ това Висшето училище за стопански и социални науки въ гр. Варна дава необходимия приносъ за духовния и материаленъ напредъкъ на нашия народъ.

Предъ нашето училище, обаче, днесъ се поставятъ нови задачи за разрешение. То ще даде подслонъ на всички чада на народа, които желаятъ да следватъ висша наука, а сжщо така ще изследва и всички стопански проблеми, които новото време налага.

Най-после трѣбва да спомена̀мъ, че още отъ преди две години ние сме настоявали и искали въ Варна да се открие единъ новъ университетъ. Тази инициатива днесъ се поема на една по-широка основа. И ако ние бждемъ честити въ скоро време да се радваме на университетъ въ гр. Варна, то трѣбва да се знае, че Висшето училище е което подготви и трасира пжтя на този университетъ и че въ своето 23 годишно сжществуване то създаде университетскитѣ традиции въ нашия градъ.

Наученъ отдѣлъ

Проф. Н. В. Долински

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

КЪМЪ ВЪПРОСА ЗА КОНЮНКТУРНАТА ПОЛИТИКА

ВАРНА
1944

Съвременното народно стопанство се характеризира съ тази своеобразна особеность, че неговитѣ основни процеси не протичатъ плавно и равномѣрно, а, напротивъ, се подчиняватъ на една особена закономѣрность на ритмично или циклично движение. Сжщностьта на тази цикличность и ритмичность се свежда къмъ това, че постоянно става едно смѣняване на подемъ и на упадъкъ на всички основни процеси на стопанската дейность. Проучването на тѣзи своеобразни особености на съвременното стопанство, т. е. установяването на самитѣ съответни колебателни стопански движения, както и опититѣ тѣ да бждатъ разумно обяснени, е съдържанието на тъй наричаната теория на конюнктурата. Сложностьта на проучванитѣ явления, преплитаностьта на множество стопански прояви, които изпъкватъ при това проучване, прави отъ тази часть на теоретическото икономическо знание една отъ най-сложнитѣ области на икономическата наука. Множество изследвачи на стопанския животъ — и въ това число най-издигнатитѣ представители на икономическата наука — сж взели дейно участие въ проучване на тази сложна область на стопанството. При понататъшното изложение се изхожда отъ предположението, че основнитѣ положения на учението за стопанската конюнктура сж познати на читателитѣ, поради което и не се даватъ никакви пояснения и характеристики на основнитѣ понятия, съ които борави науката за конюнктурата[1]).

Колкото и да сж разработени отдѣлнитѣ конюнктурно-стопански проблеми, все пакъ не може да се твърди, че е постигнато едно единство на научнитѣ свщания относно основнитѣ проблеми въ тази область. Напротивъ: учението за стопанската конюнктура спада къмъ този кржгъ на науката за стопанството, въ който господствува разногласието на научнитѣ мнения и разбирания. Това разногласие изпъква и при преценката на конюнктурнитѣ прояви. А именно, наредъ съ еднитѣ мислители, които признаватъ, че конюнктурниятъ ритъмъ или цикълъ на съвременното стопанство е нѣщо неотстранимо отъ стопанството изобщо и отъ съвременнитѣ форми на стопанската организация въ частность, другитѣ изследвачи на конюнктурата подържатъ, че посочената закономѣрность на съвременното стопанство не е нито нѣщо необходимо-присжщо на стопанството изобщо и може да се премахне или поне да се намали дори и при съвременната организация на стопанството. Отъ друга страна, и самата преценка на социално-

[1]) Ср. нашия трудъ „Уводъ въ учението за стопанската конюнктура", Варна 1944 г.

стопанскитѣ последици на конюнктурнитѣ стопански колебания раздѣля изследвачитѣ на тѣзи въпроси на два противоположни лагера: еднитѣ подържатъ становището, че тѣзи конюнктурни колебания довеждатъ до крайнитѣ благоприятни последици на стопанския развой, макаръ че тѣ не отричатъ и известни преходни неблагоприятни въздействия на тѣзи колебания; другитѣ иматъ пръко противоположно схващане, а именно, че конюнктурнитѣ колебания причиняватъ на стопанския развой много неблагоприятни ефекти.

Като образецъ на едно по-умѣрено схващане по този въпросъ, ще приведемъ твърдението на единъ отъ най-компетентнитѣ по този въпросъ автори, а именно на прочутия специалистъ въ область на ученията за конюнктурата, Артуръ Шпитхофъ, който е положилъ много и голѣми усилия за проучване на тѣзи въпроси и има голѣми заслуги въ тази область. Като приключва разглеждането на въпроситѣ за конюнктурата, Шпитхофъ пише следното въ последната и най-значителната си работа за конюнктурата. Той подържа, преди всичко, идеята, че представата за плавното и равномѣрното развитие не отговаря нито на основнитѣ процеси въ областьта на природнитѣ явления, нито на тѣзи въ областьта на социално-стопанскитѣ явления. „Изразътъ за органическото развитие ни препоржчва спокойното и бавното напредване като здраво и осигуряващо успѣхъ. Другиятъ лозунгъ гласи: природата не прави никакви скокове. Бавното развитие се възхвалява тукъ като естествено и природосъобразно. Тѣзи положения, обаче, сж много разклатени вече въ самата биология. Това, което се знае за мутациитѣ въ органическото развитие, налага да се предполага, че голѣмиятъ напредъкъ и прогресивнитѣ движения на самия животъ сж възникнали не постепенно, но тѣхното сжществуване се дължи на непосрѣдственитѣ движения, подобни на скокове. Безъ да навлизаме въ едно плоско и повърхностно сравнение между природата и стопанството, трѣбва да се каже, че и голѣмиятъ стопански напредъкъ става чрезъ скокове". Шпитхофъ вижда полезното действие на стопанския подемъ тъкмо въ това, че съ тѣхната помощь се извършватъ тѣзи прогресивни скокове. Като преминава по-нататъкъ къмъ окончателната преценка на колебанията на стопанската конюнктура, Шпитхофъ развива следнитѣ съображения. Той самъ си задава въпросътъ за социално-стопанския смисълъ на това редуване на стопанскитѣ подемъ и упадъкъ и отговаря на този въпросъ съ следнитѣ сбити и крайно изразителни твърдения: „То съставлява най-силното срѣдство, което би могло да се измисли, за да се изтръгне отъ човѣка такава сила на стопанската воля, която той изобщо може да даде. При подема козунакъ на печалбата, при депресията камшикъ на лишенията. Може ли да се измисли нѣщо по-ефективно"? Мжчно може да се надцени това влияние, което оказва върху стопанския напредъкъ

посоченото редуване на подемъ и упадъкъ като фактори, които ориентиратъ стопанското поведение на хората. Ако изобщо може да се говори за промѣна на човѣшкия видъ подъ въздействието на външната срѣда, то това може да стане тъкмо тукъ. Възниква душевно и нервно новъ човѣкъ. който мисли другояче и по-бърже, който другояче и по-стопански усѣща, който пресмѣта презъ всѣки моментъ, възприема най-малка изгода, който винаги следи за най-благоприятни възможности и е винаги готовъ да вземе съответнитѣ решения. И този новъ човѣкъ е провеждалъ и новъ видъ на стопанисване. Стига само да се посочатъ тѣзи общопознати и общопризнати промѣни, за да се подчертаятъ важнитѣ последици на конюнктурнитѣ колебания. Шпитхофъ се спира, обаче, още върху две групи извънредно важни последствия, които сж непосрѣдственъ свързани съ посочения колебателенъ ходъ на стопанската конюнктура, а именно върху насърдчаването на едритѣ заведения, отъ една страна, и върху движенията на общественитѣ класи, отъ друга страна.

Раятъ на еснафа и изобщо на промишлеността, която работи съ традиционната техника и организация, се характеризира изобщо съ спокойни времена, които, наистина, не познаватъ нито тежъкъ натискъ на нуждата, нито пъкъ голѣмъ напредъкъ. На тѣхъ сж чужди всички прояви на стопанскитѣ общи движения, на динамиката на цѣлокупното стопанство, тѣ не познаватъ нито подемъ, нито упадъкъ. Тази статичность на стопанството осигурява скромни възможности на сжществуване, но изключва всѣки истински развой и напредъкъ.

Съвършено другояче става, когато народното стопанство се освобождава отъ тази стопанска неподвижность, която парализира всѣкакво движение и активность на истинския развой. Депресията тласка волево-силнитѣ хора да скжсатъ старитѣ рамки и да изпреварятъ и отстранятъ по-пасивнитѣ стопански субекти по пжтя на изострената конкуренция. Подемътъ подбужда по-енергичнитѣ стопански субекти съ явно изразени стремежи къмъ по-голѣми печалби да използуватъ благоприятнитѣ обстоятелства чрезъ разширяване на своя стопански теренъ, като изтласкватъ онѣзи, които предпочитатъ спокойствието и не се стремятъ къмъ получаване на повече отъ това, което сж получавали по-рано и къмъ което тѣ сж навикнали. Поради това, стопанскитѣ субекти, които сж станали по-силни и по-едри, по-добре се нагаждатъ къмъ промѣняващитѣ се стопански условия и извличатъ възможността да се засилватъ още повече при всѣка стопанска промѣна. Това се забелязва както въ промишлената область, така въ още по-голѣма степень въ всички многобройни отрасли на търговията. Независимо отъ това, дали стопанството се намира въ състояние на депресия, криза или подемъ, по-силнитѣ стопански дейци винаги приключватъ успѣшно своята стопанска

дейность и стават все по-силни. Отдѣлнитѣ едри предприятия запазватъ своето победоносно движение при всички стопански конюнктурни колебания. Тѣхното гъвкаво приспособяване къмъ колебания на конюнктурата много ясно се илюстрира съ създаванитѣ отъ тѣхъ организационни обединения, които целятъ по-сполучливото използуване на конюнктурата. Ако трудноститѣ на депресията сж били тази почва, върху която сж се създали синдикатитѣ, картелитѣ и трѫстоветѣ, които сж били призовани да подпомогнатъ преодоляване на трудноститѣ, свързани съ свърхпроизводството и низкитѣ цени, то и високата конюнктура, стопанскиятъ подемъ, сѫщо така сж съдействували на възникване на голѣмитѣ стопански обединения, които сж свързвали въ едно организационно цѣло различни производствени стадии на голѣма производствена дейность. Така възникналитѣ грандиозни обединения на предприятията не сж възпиратъ по-нататъкъ отъ никакви колебания на стопанската конюнктура, но, напротивъ, сполучливо използуватъ всички особености на всѣко конюнктурно състояние, за да се засилятъ и да извадятъ всички облаги, които могатъ да се получатъ отъ специфичнитѣ условия на всѣки конюнктуренъ фазисъ.

Сѫщо така, голѣмо е въздействието на конюнктурнитѣ колебания върху възникването и движението на общественитѣ класи. Мжчно може да се отрече влиянието и значението на конюнктурнитѣ колебания спрямо класовитѣ и имотнитѣ различия. Какво създава по-бързо отъ тѣхъ грададни състояния и съ сѫщата бързина и внезапность ги унищожава! Не сж ли конюнктурнитѣ колебания, които много лесно преобръщатъ безимотнитѣ въ капиталисти, а вчерашнитѣ милионери снабдява съ просешка торба. Стопанското спокойствие е тази основа, върху която класитѣ се запазватъ въ тѣхната неподвижность и непромѣнливость, но колебанията на стопанската конюнктура и тукъ изпъкватъ като най-голѣмъ неприятель на тѣзи неподвижни и непромѣнливи състояния.

На движенията на стопанската конюнктура съответствува епохата, която въ нарастващата степень намира своя центъръ на тежестьта въ стопанскитѣ тежнения, въ стремежи къмъ увеличаване на личното материално благосъстояние. Тъкмо поради това, тази стопанска епоха може да запише въ своя исторически активъ най-високитѣ успѣхи отъ подема на стопанскитѣ сили. Увеличаването на богатствата не може да намѣри по-благоприятна срѣда, по-ефективна форма за своето развитие. Историческитѣ епохи, при които господствуватъ конюнктурнитѣ колебания, сж стопанскитѣ епохи на историческия развой на народитѣ. Тѣзи народи заематъ първитѣ мѣста въ стопанското съревнование, у които колебанията на стопанската конюнктура изпъкватъ най-очертано и най-остро; народитѣ, чиято стопанска сила е още безъ значение, не сж стигнали още

този конюнктуренъ стадий на стопанския си развой. Стопанското движение съ конюнктурнитѣ колебания представлява една отъ стадиитѣ на историческото развитие. „Това е стадия на най-мощното движение, на най-голѣмото стопанско развитие, когато се натрупватъ голѣмитѣ богатства. Всѣки народъ, който има значение въ свѣтовната история, трѣбва да премине този стадий. Всѣки народъ ще преодолѣе властьта на конюнктуритѣ, както и господството на стремежитѣ къмъ придобиването. Но да не хранимъ по този въпросъ никакви съмнения: тогава ще премине развоя на стопанската мощь и буйното увеличаване на богатствата".[1])

Отъ горнитѣ съображения на Шпитхофа може да се разбере, че, споредъ него, конюнктурнитѣ колебания сж, първо, необходимъ и неотстранимъ елементъ на съвременното, тъй наричано капиталистическо стопанство и, второ, че тѣ осжществяватъ една важна и полезна функция въ прогресивния развой на това стопанство. Тази тѣхна полезна функция е свързана не само съ единъ отъ фазиси на тѣзи колебания, а именно съ конюнктурния подемъ, което се признава отъ всички, но и съ други такива, т. е. съ стопанската депресия и дори съ кризата. Това си схващане Шпитхофъ обосновава съ своето разбиране за причинитѣ на стопанскитѣ колебания, които той вижда не само въ особеноститѣ на съвременната стопанска конституция, но и въ душевната структура на съвременния човѣкъ. „Щомъ като — казва той — човѣкътъ и стопанската конституция на съвременността сж причинитѣ на конюнктурнитѣ колебания, то последнитѣ сж пъкъ подходящитѣ форми на развитието на тѣхното съвременно сжщество. Човѣкътъ и стопанството сж ориентирани къмъ развитието на капитала, а на последното служи кржгообръщането на подема и упадъка.

Какво означава конюнктурното движение на стопанския животъ? Когато се говори за тѣзи колебания, всѣки си мисли за честитѣ спирания на плащания, свръхспекулация и плутовство (Schwindel). Капиталиститѣ си спомнятъ за загуби на капитали и лихви, чиновницитѣ — за покачване на ценитѣ, работницитѣ — за безработицата и стопанското притѣснение. Като се посочватъ увеличението на разноскитѣ, намалението на работното време, покачването на работни заплати и погрѣшното прилагане на капитали подъ влияние на спекулата, то подемътъ не е, наистина, никакъвъ подемъ въ смисъла на действително увеличение на богатствата. Всички тѣзи възражения противъ конюнктурнитѣ колебания не засѣгатъ още най-решителното въ тѣхъ. Тѣхната голѣма вреда е сжщото, което съставлява голѣмата слабость на свободното капиталистическо пазарно сто-

[1]) Arthur Spiethoff — Krisen, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, IV. Aufl., 6. Bd., Jena 1925, S. S. 83—86.

панство: свърхпроизводството. Притѣснението и нуждата не, като слѣдствие на оскждицата, а като послѣдица на изобилието, това е едно тежко престжпление. Колкото основателно е, да не се забравя всичко това, толкова основателно е да се подчертае, че въ смѣката на конюнктурнитѣ колебания трѣбва да се запишатъ и съзидателнитѣ прояви. Широкитѣ пжтища на стопанското развитие сж немислими безъ тѣхъ. Какви сж пслезнитѣ дѣйствия на подема, какви — на депресията и какво значение има тѣхното редуване?"

Шпитхофъ се спира по-натжтъкъ върху подчертаване на полезнитѣ дѣйствия на всѣки фазисъ на стопанско-конюнктурнитѣ колебания. Въ противоположность на депресията, подемътъ се характеризира съ напрегване на всички стопански сили. Часть на личнитѣ и вещнитѣ производствени сили остава бездейна презъ време на депресията. Макаръ че презъ време на подема непосрѣдственитѣ консумация и разноски могатъ да се увеличаватъ много, трайното увеличаване на богатствата е още по-голѣмо. Доказателство за това сж пласирането на капитали и увеличаването на производственитѣ капитали и на доходопринасящитѣ блага. Разширяването на производственитѣ и дълготрайни инсталации, което става съ скокове, съставлява главната заслуга на подема. Тази мощъ на производственитѣ сили осигурява и покачва бждещитѣ производство на блага и задоволяване на потрѣбности. Не може да се отрече, че часть на капиталитѣ се насочватъ къмъ погрѣшни пжтища подъ въздействието на нездравата спекула; това сж, обаче, само сѣнки на свѣтлината, които не могатъ да прикриятъ самата свѣтлина. Сжщиятъ подемъ, който води къмъ кривитѣ пжтища, отбелязва такива постижения на стопанския напредъкъ и подигане на стопанското благосъстояние, които времената на обмислени стопански постжпки никога не създаватъ. Само смѣлата решителность, която понѣкога изглежда като лекомислено отнасяне къмъ вѣроятни предстоящи загуби позволява да се реализиратъ такива стопански постижения, които никога не биха могли да се осжществятъ при много трезво и спокойно разглеждане на съответнитѣ въпроси. Тази своя мисъль Шпитхофъ потвърждава съ нѣколко исторически доказателства. Така, напримѣръ, едно отъ най-голѣмитѣ постижения не нашето време, желѣзницитѣ, сж възникнали не въ резултатъ на едно спокойно развитие, на обмислени съображения, но често въ резултатъ на заблуждения. „Тѣхнитѣ строители сж били не само хората, които сж мислили за общото благо, но сжщо така често безскрупулнитѣ спекуланти, които сж се стремили само къмъ личнитѣ облаги. Постройкитѣ на желѣзницитѣ често сж допринасяли моментно грададни загуби и сж предизвикали общото осжждане. Но кой е прилагалъ подобни масщаби слѣдъ десеть години; тогава, напротивъ, сж виждали само тѣхната голѣма народно-стопанска полезность. Това, което е станало съ желѣзницитѣ, е станало и въ много

други области". Като синтезира горнитѣ съображения, Шпитхофъ идва къмъ следното малко иронично заключение: „Философията и историята на заблуждението не сж още написани, но едно може вече да се каже, че не всѣко заблуждение е фатално, е загуба. Понѣкога това, което въ момента е било заблуждение, изпъква въ бждаще, като тласъкъ къмъ голѣми дѣла".

Подемътъ се проявява сжщо така въ социалната область, както и въ стопанската область. Най-решителното подобрение на жизненитѣ условия на работническата класа се е осжществявало презъ времето на подема: всички работнически борби, които се водятъ презъ периодъ на подемъ, иматъ несравнимо повече шансове за успѣхъ, отколкото сжщитѣ борби презъ време на депресия. Може би, презъ следния периодъ на настжпилата депресия наново ще се загубятъ изцѣло или отчасти успѣхитѣ на работницитѣ, които тѣ сж постигнали презъ време на предишния подемъ; все пакъ презъ всѣки по-нататъшенъ подемъ условията на труда и на трудовитѣ възнаграждения така се подобряватъ, че общото ниво на живота на работническата класа постоянно се покачва.

Какво означава въ противоположность на всичко казано периодътъ на депресията? Макаръ че за известенъ брой отдѣлни лица това е предимно периодъ на страдания, за цѣлото народно стопанство и депресията притежава свои особени заслуги. Едната отъ тѣхъ е свързана съ предишното състояние на подемъ, отъ който се правятъ последнитѣ изводи; другата е свързана съ бждещия подемъ, който тя подготвя.

Депресията принуждава стопанскитѣ предприятия да се осжществятъ всички подобрения, които могатъ да намалятъ стойностнитѣ разноски и които не сж свързани съ коренно преустройство на предприятията и съ много голѣми разноски. Редица нововъведения, които сж въ състояние да подобрятъ значително положението на предприятията, често не се осжществяватъ презъ време на подемъ, защото тогава господствуватъ толкова високи цени на всички произведения, че нѣма никаква нужда да се пестятъ стойностнитѣ производствени разноски. Положението коренно се промѣня при настжпване на депресията. Търсенето е намалено, ценитѣ сж спаднали и продължаватъ да спадатъ и по-нататъкъ. Всѣко предприятие води напрегната борба за сжществуване и самозапазване. Трѣбва на всѣка цена да се осигури пазаръ, да се привлѣче по-голѣма часть отъ намаленото търсене. Това може да се постигне при господствуващата стачка на консуматори само чрезъ допълнителни облаги, които предприятието може да предложи на консуматора, който много мисли преди изобщо да си купи нѣщо. Тѣзи допълнителни облаги могатъ да се състоятъ или въ покачване на качествата на произвежданитѣ стоки или въ намаление на ценитѣ на предлаганитѣ произведения. Поради

това, всѣко предприятие се стреми да използува всичко това, което може да подобри неговата техника или организация, като използува всички възможности, които сж вече били познати отъ времето на предишния подемъ и не сж били тогава реализирани. Въ резултатъ на всичко това, депресията преобразува техниката и организацията на предприятията, като ги подига на много по-високо равнище въ сравнение съ това отъ предшествуващия подемъ. Всичко това се осжществява чрезъ редица дребни работи, тъй като голѣмитѣ преобразувания, които изискватъ голѣми разноски, не могатъ да се извършватъ въ периодъ на голѣми трудности и стѣснения, въ които се намиратъ предприятията презъ време на стопанската депресия. По такъвъ начинъ, много сжществени промѣни и подобрения въ техническото и организационно отношение се извършватъ презъ депресията по извънредно икономиченъ начинъ, тъй като това е периодъ, когато всѣка стотинка се пести и не се харчи непредпазливо.

Друго голѣмо полезно действие на депресията израства на сжщата почва. То е свързано съ мобилизацията на духовно-душевнитѣ сили на стопанскитѣ субекти презъ време на депресията. Подъ ударитѣ на тежкитѣ затруднения на депресията, творческитѣ и изобретателскитѣ сили се напрегватъ до крайность и работятъ трескаво въ стремежа да се изтръгнатъ по-добри времена. Депресията подготвя това, което ще послужи като тласъкъ къмъ бждещето подобрение, къмъ предизвикване на подемъ. Всѣки подемъ изхожда отъ такива голѣми тласъци или въ областьта на техническитѣ нововъведения, или въ областьта на вербуване на нови пазари, или въ областьта на оригиналното преустройство на предишната техническа или стопанска организация на предприятията. Всичко това се обмисля, подготвя и осжществява презъ време на депресията, като това става не несъзнателно, а, напративъ, преднамѣрено. Крайнитѣ резултати отъ всичко това ще се получатъ презъ подема, но множеството отъ тѣзи планове и проекти, които ще доведатъ до казанитѣ крайни добри резултати, се подготвятъ и се изпробватъ презъ депресията и по-нататъкъ се възприематъ презъ подема. Така, депресията създава и оформява тѣзи основи, върху които ще се опре по-нататъшния подемъ.

Ако, по такъвъ начинъ, не само подемътъ, но и депресията извършватъ своитѣ полезни действия за стопанско-социалния напредъкъ, то подобни полезни ефекти не може да признае Шпитхофъ по отношение на кризитѣ. Последнитѣ допринасятъ само бедствия както за отдѣлнитѣ личности, така и за цѣлото общество: на тѣхнитѣ отрицателни прояви не може да се противопоставятъ никакви положителни ефекти. Това се намира въ

пълно съответствие съ общитѣ теоретически схващания на Шпитхофъ, споредъ които подемътъ и депресията, както и тѣхното редуване, сж необходими прояви на съвременната стопанска динамика, но това не може да се каже за кризитѣ, които възникватъ само поради известнитѣ грѣшки, увличания и преувеличения на отдѣлнитѣ групи стопански дейци, които могатъ да се избѣгнатъ, като съ това и тѣхнитѣ последици, кризитѣ, могатъ да не се появятъ. Именно поради това, че кризитѣ сж изразъ и въплотяване на станалитѣ грѣшки и увличания, тѣ не принасятъ никакви полезни действия на отдѣлнитѣ лица и на цѣлото общество, а допринасятъ само злини и бедствия. Шпитхофъ решително се противопоставя на становището на тѣзи, които сж готови да признаватъ, че и кризитѣ иматъ наредъ съ своитѣ общопризнати лоши страни и нѣкои добри такива. Както се знае, тукъ се подчертава, че кризитѣ, подобно на буритѣ, озониратъ стопанската атмосфера и очистватъ народното стопанство отъ всичко болно и гнило. На всички тия твърдения[1]), Шпитхофъ отговаря съ пълна решителность следното: „Възхвалата, която често подчертава, че кризитѣ иматъ очистително действие, не вижда, какъ хиенитѣ на бойното поле на живота унищожаватъ хиляди, и прикрива, колко много кризата унищожава безъ всѣкаква необходимость. Възпрепятствуването и умекотяването на кризитѣ винаги заслужава напрегване на усилията на благороднитѣ хора".

Както се вижда отъ всичко изложено по-горе, Шпитхофъ подържа, че конюнктурнитѣ колебания сж нѣщо съвършено необходимо въ условията на съвременната стопанска консти-

[1]) Като примѣръ на такива сващания, може да се посочатъ следнитѣ разсжждения на Карлъ Мусъ. Той характеризира това признание на ползотворнитѣ функции на кризата, като казва следното. „Очистителната или ликвидационната функция на депресията играе по-нататъкъ издигната роля въ общата конюнктурна литература. На депресията се възлага задачата да отстрани многобройнитѣ поникванията на мнимия разцвѣтъ на високата конюнктура, да изхвърли слабитѣ заледения, да възстанови, подобно на една очистваща буря, чистия въздухъ за способни къмъ постижения и здрави предприятия, и чрезъ това да обоснове наново равновесието между общостопанскитѣ процеси на производството и употрѣбата, което е било нарушено презъ високото напрежение на стопанството. Отдѣлнитѣ теоретици на конюнктурата съ подчертанъ оптимизъмъ говорятъ дори за „благодатната криза" („Segen der Krisa"), която свежда къмъ правилното отношение несдържаностьта на високата конюнктура и поставя основитѣ за равномѣрно и по-солидно стопанско развити" (Karl Muhs - Kartelle) und Konjunkturbewegung, Jena 1933, S. 88.)

Наистина, самъ К. Мусъ доста е резервиранъ спрямо това разбиране на благодатнитѣ ефекти на кризата. Той подчертава, като се позовава на В. Репке (специално върху неговия трудъ „Krise und Konjunktur"), че подобна функция може да се признава само ограничително, защото презъ по-нататъшното движение на стапанския упадъкъ тезисътъ за очистителната функция на кризата загубва всѣкакъвъ смисълъ, тъй като тогава депресията прониква и всрѣдъ напълно жизнедайни предприятия и, както се изразява Репке, „загубва всѣкаква необходима функция и става тогава безсмислена".

туция и едновременно подчертава, че и двете основни и необходими съставни части на конюнктурнитѣ колебания — т. е. и подемътъ и упадъкътъ—упражняватъ полезното си действие върху стопанско-обществения развой. Съ тѣзи свои твърдения Шпитхофъ заема едно междинно положение между тѣзи две групи по-крайни схващания, споредъ които необходимостьта на конюнктурнитѣ колебания не се ограничава отъ никакви социално-стопански конституции, както и обратно, че и съвременната социално-стопанска конституция не предопредѣля необходимото настѫпване на конюнктурнитѣ колебания. Другояче казано, споредъ мненията на еднитѣ, конюнктурнитѣ колебания сѫ нѣщо, присѫщо на всѣка стопанска формация, а не само на съвременната такава; а споредъ мненията на другитѣ, конюнктурнитѣ колебания не сѫ необходима принадлежность на никаква стопанска формация, въ това число и на съвременното капиталистическо стопанство.

Първото отъ горнитѣ противоположни схващания неотдавна наново е било формулирано отъ автора на една извънредно интересна и съдържателна монография за една велика творба на японското изкуство, отъ Fritz Alexander Kaufmann въ неговата книга „Die Woge des Hokusai. Eine Bildbetrachtung“ (Berlin 1938), макаръ че казаната работа нѣма ни най-малко отношение къмъ въпроситѣ на стопанството и на икономическата наука, нито къмъ социалнитѣ науки изобщо. Кауфманъ изследва въ своята книга прочутото художествено произведение на известенъ японски художникъ-живописецъ, графикъ и рѣзбаръ на дърво — Katsuschika Hokusai (1760 — 1849), известно подъ името „Вълна“, рѣзбо на дърво съ бои. Въ това свое художествено—критическо изследване, Кауфманъ не се спира, обаче, само върху чисто художествени проблеми, но, като се задълбочава въ въпроси на изкуството, преминава и къмъ редица философски проблеми, свързани съ тълкуване на самото съдържание на тази художествена творба. Именно съ връзка съ това, Кауфманъ се спира по-подробно върху философскитѣ и метафизическитѣ проблеми на вълнообразнитѣ движения не само въ изкуството, но и въ цѣлия животъ, както природенъ, така к социаленъ. Тукъ Кауфманъ дава изразъ на своитѣ разбирания за универсалния характеръ на вълнообразнитѣ движения. Вече самиятъ епиграфъ къмъ цѣлата работа намеква на това, какви сѫ разбиранията на Кауфманъ по този въпросъ. Този епиграфъ е заимстванъ отъ Конфуций (Кауфманъ го нарича съ неговото китайско име Кунг-тзе) и гласи: „Ученитѣ обичатъ водата, която винаги се промѣня; добритѣ обичатъ, обаче, планинитѣ“. Вече отъ горнитѣ мисли на великия китайски мѫдрецъ, които Кауфманъ избира за епиграфъ къмъ своята работа, ясно изпъква, че за него всѣкакво научно знание е знание за движение. Обхващането на всѣкакво движение изисква пакъ уста-

новяване на основния законъ на това движение. Тукъ именно изпъква значението на ритма и на ритмичността, като една отъ най-важнитѣ прояви на закономѣрноститѣ на движението. Макаръ че Кауфманъ се спира върху тѣзи въпроси въ връзка съ интересуващитѣ го и проучванитѣ отъ него въпроси на изкуството, нѣкои негови характеристики и твърдения за ритма иматъ по-общъ характеръ. Кауфманъ не отива така далечъ да твърди, че всички форми сж ритмични; той знае много добре, че сжществуватъ форми, свободни отъ ритма, но подчертава, че всички съставни части отъ свѣта на форми, свободни отъ ритма, освенъ строго геометрически фигури (като кржгъ, квадратъ, равностранния трижгълникъ и т. н.), могатъ извънредно да обогатятъ съдържанието на тѣхнитѣ форми чрезъ „ритмизация“ и съ това да се покачватъ на съвършено нова плоскость на формата. Когато формата, свободна отъ ритма, се ритмизира, то това означава, че тя се поставя въ съгласие съ новата заповѣдь на реда, безъ, обаче, да загуби при това особеноститѣ на своята структура. Когато при формитѣ, свободни отъ ритъмъ, ние често можемъ напълно логически да изясним решаващитѣ тукъ заповѣди на реда, то това не се представлява възможно при ритма, който ние познаваме само отъ окомѣрната видимость и отъ нашето тѣлесно съпреживяване. Ние винаги набюдаваме въ всичко ритмично упорядочено многократно или еднократно взаимодействие между покачване и спадане, като схващаме тѣзи понятия въ най-широкия смисълъ на думата. Последниятъ обхваща подемъ и упадъкъ, стискане и разпръскане, хлабавость и свързаность, дълго и кжсо, дълбоко и високо, тъмно и свѣтло, тежко и леко, широко и тѣсно, дебело и тънко, богато и бедно. Много важно е да се знае, че при това въ случаитѣ на ритма съ скокове (т. е. когато имаме взаимно несвързани точки и пропорции на масата) празднинитѣ между точкитѣ на скоковетѣ могатъ да съдържатъ спадането. Тогава се получава особено ясно впечатлението, че при явление на ритма става принципално редуване на тласъци на силитѣ, нѣщо подобно на винаги подновяващото се прекжсване на растежа съ следващото въ по-нататъшнитѣ промеждутъци на врѣме редуване на увеличаване на растежа, какъ ние познаваме това и въ душевния растежъ. Таинственото въ ритма се крие, обаче, не толкова въ самото това еднократно или повторно покачване и спадане, — това имаме и при неритмизирани форми, като напримѣръ, при „произволни“ зигзаги — колкото въ особеноститѣ на измѣрване на тѣзи покачвания и спадания. Всѣки импулсъ на форма на ритмична последователность въ неговата съвършено опредѣлена собствена мѣрка се намира въ отношение къмъ съседния импулсъ и къмъ формата въ нейната цѣлокупность, свързана съ тѣхъ чрезъ усѣтима обща закономѣрность, безъ да бжде нѣкога равна на тѣхъ. Изглежда, че ритмичното разслоение се намира

просто въ съгласие съ известни първични потрѣбности на живота.

Човѣкътъ магически се привлича отъ всѣка видимость на какъвто и да е редъ. На него е присѫща въ такава степень тази сила, че той може да прецени и порядокъ на форми, свободни отъ ритъмъ, макаръ че, като живо сѫщество, тъй е съвършено насоченъ къмъ ритмичното. Ритмизираната форма, обаче, въздействува върху него несъизмѣримо по-силно, само тя направо се адресира къмъ неговата душа. Тъкмо поради това, има много хора, които изобщо признаватъ само ритмизираната форма за „форма". Човѣкътъ вижда въ нея нѣщо, което напълно отговаря на неговитѣ вѫтрешни подбуди и което е много близко къмъ неговитѣ жизнени основи. Той намира тукъ онѣзи пѫтища на движение, разстояния, отдѣлни стѫпки, дѣлове и интервали, които сѫ напредъ оформени за неговитѣ потрѣбности, на които той може да се довѣрява, върху които той може да се опира. Тъй като собственият жизненъ процесъ на човѣка представлява единъ непрекѫснатъ процесъ; тъй като ходътъ на този процесъ, неговиятъ жизненъ ритъмъ е несъмнено постоянно вибриращата резултанта отъ промѣнливитѣ сили на движението, както тѣ сѫ дадени въ полярностьта на нашата тѣлесно-душевна структура,—тъкмо поради това човѣкътъ предпочита предъ всички други тази форма, която му се вижда, като неизмѣнно и вѫтрешно отговаряща на самата човѣшка природа.

Както се вижда отъ горнитѣ разсѫждения на Кауфманъ, ритмично-колебателнитѣ движения се схващатъ като най-много отговарящи на човѣшката природа изобщо. Включенитѣ въ тѣзи грандиозни рамки, които сѫ опредѣлятъ отъ философски-метафизически и психологически-естетически съображения, проблемътъ за вълнобразнитѣ колебания на стопанския процесъ придобива една нова свѣтлина. А именно, тѣзи ритмични или циклични движения на стопанството не сѫ вече нѣщо специфично-присѫщо само на стопанската дейность на хората. Напротивъ: тѣ сѫ само стопанския аспектъ на този общъ ритъмъ на човѣшката природа и на човѣшкия животъ, който характеризира Кауфманъ. Тогава става ясно, че трѣбва да се отхвърли всѣки опитъ да се схване стопанската конюнктура като форма на стопанскитѣ движения, която е свързана само съ опредѣленитѣ особености на исторически-обусловената социално-стопанска конституция. Конюнктурнитѣ колебания сѫ и ще останатъ постояннитѣ черти на стопанската дейность на хората, като специфично-стопанския аспектъ на тази обща „вълна", на този вѣченъ ритъмъ, които сѫ присѫщи на всички човѣшки прояви. Доколкото ритмичното начало, доколкото „вълната" представляватъ първичнитѣ сили и непреодолимия принципъ на всѣкакъвъ животъ — не се ли проявява то като елементарно движение въ анорганическия животъ въ привли-

чане и отблъскване на материалнитѣ частици, а въ органическия животъ — въ процесъ на дишане съ неговитѣ съставни части: поемане на въздухъ и обратното му връщане?,—дотолкова и конюнктурнитѣ стопански колебания сж и ще останатъ вѣченъ законъ на стопанскитѣ движения. Тѣ сж необходимо присжщо начало на стопанството изобщо, независимо отъ неговитѣ конкретно-исторически особености, макаръ че презъ отдѣлнитѣ стадии на историческо-стопанския развой и презъ различни стопански конституции тѣ винаги промѣнятъ само външния си изразъ, видимата си проява[1]).

Въ противоположность на горнитѣ схващания, които представляватъ образци на разбирането, споредъ което конюнктурнитѣ колебания сж необходимо-присжщи на всѣко стопанство изобщо или поне сж неотдѣлима принадлежность на по-развититѣ форми на стопанската организация, може да се посочатъ прѣко противоположни разбирания по този въпросъ. Наистина, въ по-новото време подобни схващания се срѣщатъ доста рѣдко, но въ историята на икономическитѣ идеи тѣзи схващания сж играели много голѣмо значение. Стига да се спомнимъ, че първитѣ основни школи на икономическата теория, които сж създали научнитѣ основи на икономическата наука, школитѣ на физократитѣ и класицитѣ, сж оформили становището за плавното движение на стопанскитѣ процеси, които се движатъ безъ всѣкакви колебания. Тѣ сж формулирали основнитѣ положения на стопанското равновесие, които сж оказали извънредно голѣмо значение за анализа на главнитѣ явления и прояви на народното стопанство.

Paul Mombert започва своята книга „Einführung in das Studium der Konjunktur" (Leipzig 1921) съ подчертаване на това, каква голѣма роль е имала идеята за равновесието въ човѣшкото мислене изобщо и въ особеность въ область на изследване и преценка на стопанскитѣ явления. Въ външната политика отдавна вече се говори за равновесието на великитѣ сили, въ икономическата наука се установява, че сжществуването и развоятъ на много стопански явления почива на равновесието. Така, въ областьта на учението за народонаселението се подчертава, че състоянието на равновесието трѣбва да сжществува между броя на населението на една страна и голѣминатa на нейнитѣ срѣдства за прехрана, за да се отбѣгнатъ неизгодитѣ както на недостигъ на населението, така и на свърхнаселението. Върху сжщитѣ основни идеи на състоянието на равновесието между общото количество на благата въ една страна и количеството на обращателнитѣ срѣдства се построява количествената теория, т. е. учението, което установява,

[1]) Сравни Franz Paul Schneider - Die Problemgeschichtlichen und erkenntnistheoretischen Grundlagen der Konjunkturtheorie, Jahrbücher für. Nationalökonomie und Statistik, Bd. 152, Heft 3 - 4, März - April 1941, S. 473 - 474

че взаимоотношението на горнитѣ количества упражнява опредѣлящото влияние на равнището на стоковитѣ цени, респективно на покупателната сила на паритѣ въ дадената страна. Сжщиятъ образъ на равновесието лежи възъ основата на уненията на класицитѣ за пазаритѣ и ценитѣ, за образуването на доходитѣ. Производството и потрѣблението трѣбва да се намиратъ въ известно състояние на равновесие, за да се осжществява стопанското развитие, свободно отъ сътресения. Предлагането и търсенето на стокитѣ трѣбва да се намира въ състояние на равновесието, за да се образуватъ такива цени, които позволяватъ устойчивото развитие на производството. Търсенето и предлагането на работнитѣ сили трѣбва да се намира въ състояние на равновесие, за да се установи „естествената" работна заплата. Търсенето и предлагането на капитали трѣбва да се намира въ равновесие, за да се установи това нормално равнище на лихви, при което стопанската дейность може да се осжществява безъ кризи и сътресения.

Не само отдѣлнитѣ конкретни теореми и положения на учението на физиократитѣ и класицитѣ се опиратъ върху тази представа на състоянието на равновесието въ стопанския животъ, но и основнитѣ принципални схващания на тѣзи школи не могатъ да се разбератъ безъ тази предпоставка за равновесието. Стига да се припомни за тѣхнитѣ идеи за стопанската хармония, за да се разбере, какво значение има идеята за равновесието за цѣлокупния мирогледъ на първитѣ школи на икономическата наука. Всичко въ стопанскитѣ отношения и явления се насочва къмъ създаване на хармонично състояние, т. е. къмъ естественото състояние на равновесието, което трѣбва винаги и трайно да се създаде при свободна и безпрепятствена проява на стопанскитѣ сили.

Това състояние на равновесието, което осигурява хармоничното развитие на всички стопански сили и отношения, се възприема отъ класическата школа, като нормално състояние, като естествено състояние, къмъ което винаги се стреми ходътъ на стопанското движение, макаръ че сж възможни временни и преходни отклонения отъ него. Такива отклонения отъ нормалното и естествено състояние на равновесие сж възприематъ, обаче, като нѣщо ненормално, болезнено, като нарушение ни естественъ и нормаленъ редъ.

Това разбиране за основния ходъ на стопанското развитие, споредъ което народното стопанство се осжществява безъ всѣкакви сътресения и кризитѣ, стига само то да не бжде възпрепятствувано въ своето движение отъ външни сили, които не позволяватъ да се прояви най-важната творческа сила на стопанството, неговата свобода, не е била възприето и всрѣдъ самитѣ създатели на класическата школа. Както Рикардо, така въ особеность Малтусъ сж създали много научни положения,които никакъ не могатъ да се приематъ за доказател-

ства на тѣхното признание за плавния ходъ на стопанското развитие. Напротивъ, подчертаването на вжтрешнитѣ трусове, които съпровождатъ стопанското движение и развитие, сж създали вѣчната слава на тѣзи мислители. Стига само да се посочатъ ученията на Рикардо за диференциалната поземлена рента или неговитѣ схващания за социално-стопанскитѣ последици, които съпровождатъ въвеждането на машинитѣ, както тѣ сж оформили и уточнили въ споровете съ Симонъ де Сисмонди. Още повече това се вижда въ основнитѣ учения на Малтуса, а именно въ неговитѣ учения за народонаселението или за кризитѣ. По такъвъ начинъ, оптимистическата насока на класическата школа съ нейнитѣ твърдения за плавния и безкризисенъ ходъ на стопанското движение не е била подържана дори и отъ самитѣ създатели на това направление на английската икономическа мисъль. По-нататъшното пъкъ развитие на икономическитѣ идеи върви по-скоро по пжтищата на Рикардо и Малтуса, отколкото по пжтя на Смита, а въ особеность по пжтя на Бастиа. Все пакъ трѣбва да се признае, че и въ съвременната икономическа наука учението за икономическото равновесие не е прекратило своето сжществуване, макаръ, както веднага ще видимъ, това учение сжществено е промѣнило своето съдържание въ сравнение съ това, какъ то се е разбирало и развивало презъ време на класическата школа.

Казаната промѣна се свежда къмъ това, че идеята за стопанското равновесие е загубила този смисълъ, който класицитѣ сж й придавали. А именно, тя става не толкова характеристика на една устойчива закономѣрность на стопанството съ една предопредѣлена хармония на отношения, както това сж мислили класицитѣ, колкото една характеристика на нѣкои възможни и вѣроятни взаимоотношения между нѣкои стопански феномени. Много сполучливо подчертава Петъръ Б. Струве въ своята извънредно съдържателна и задълбочена статия по този въпросъ, че понятието „стопанско равновесие“ може да влиза въ икономическитѣ разсжждения съ нѣколко сжществено различни смисли и съдържания. Той пише: „Идеята за равновесието може двояко да се съдържа въ икономическитѣ размишления.

Първо, като една онтологическа идея, като идея на необходимо присжщия редъ на стопанскитѣ събития изобщо и въ особеность на ценообразуването. Като се подига надъ отдѣлнитѣ явления въ тѣзи събития, този редъ господствува надъ тѣхъ и ги управлява.

Второ, като напълно феноменологическа идея, като идея на особено явление, равноправно съ други явления, което не представлява нито общи законъ на цѣлия стопански животъ, нито въ особеность законъ на ценообразуването, но само едно

възможно и вѣроятно оформяване (състояние) на цените"[1]).

Въ отличие отъ първото разбиране, което е характерно за класическата школа, по-нататъшната икономическа наука свързва съ понятието стопанското равновесие второто разбиране. Това понятие въ особеность се запазва за характеристика на опредѣлени отношения на пазарния оборотъ, при които се постига уравновесяване на търсенето и предлагането (респективно на консумацията и производството) чрезъ съответнитѣ движения на ценитѣ. Разработката на учението за стопанското равновесие се осѫществява предимно отъ математическата школа на политическата икономия[2])

Отъ друга страна, би било преувеличение да се твърди, че възгледитѣ на Смита и Бастиа за възможностьта на развитие на съвременното народно стопанство безъ всѣкакви колебания и трусове, не намиратъ подръжка и въ съвременната икономическа наука. Напротивъ, могатъ да се посочатъ и въ днешното време икономически учения, които твърдятъ, че стопанскитѣ колебания не сѫ необходимо присѫщи на стопанството изобщо и на съвременната организация въ частность, но че тѣзи колебания сѫ последица на отклонение на стопанската дейность отъ основнитѣ начала на свобода, поради което тѣ трѣбва да се припишатъ не на смѣтка на съвременното стопанство, а на смѣтка на тѣзи сили и фактори, които прѣчатъ на съвременното стопанство да се осѫществява то, като наистина свободно стопанство. Като примѣръ на този типъ стопански учения, може да се почочатъ възгледитѣ на Ludvig von Mises, които продължава въ съвременната икономическа наука традицията на Смитъ и Бастиа. Той е излагалъ многократно своитѣ възгледи въ редица свои трудове, въ които винаги и настойчиво подържа, че свободното стопанство, т. е. това, което се подчинява само на закономѣрностьта на свободния пазаръ, може да постигне максимално-осѫществими отъ стопанисващитѣ хора ефекти безъ всѣкакви трусове и сътресения. Така, Лудвигъ ф. Мизесъ се стреми да обосновава либерализъмъ, като се бори съ всички други направления на социално-икономическата мисъль, които искатъ да организиратъ народното стопанство възъ основа на другитѣ принципи, а не на принципа на свободния пазаръ, т. е. като съ най-различнитѣ варианти на социалисти-

[1]) Peter Struve - Zum Problem des sog. wirtschaftlichen Gleichgewichtes, Zeitschrift für Nationalökonomie, Bd. VII, H. 4, 1936, S. 485.

[2]) Литературата по този въпросъ е много голѣма. Освенъ посочената статия на П. Струве, която дава богатъ исторически материалъ и едновременно го критически преценява, може да се посочатъ следнитѣ нѣколко статии, които сѫщо така въвждатъ въ съвременното разбиране на съответнитѣ проблеми: V. Furlan - Wirtschaftliches Gleichgewicht, Handw. der Staatswissenschaften, IV. Aufl., 8. Bd., S. S. 1051 - 1057 и две статии на Т. И. Райновъ — К вопросу о природе экономического равновесия, Вопросы конюнктуры, 1927, Томъ 3., выпускъ 1. и „Рыночное равновесие как вариационная проблема, сѫщо тамъ, томъ IV.

ческото учение (гл. прочутата негова книга „Die Gemeinwirtschaft. Untersuchungen über den Sozialismus, Jena 1922, вт. изд. 1932), така и съ най-различнитѣ прояви на държавната намѣса въ стопанския животъ (гл. неговата книга „Kritik des Interventionismus, Untersuchungen zur Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsideologie der Gegenwart", Jena 1929). Мизесъ обосновава своитѣ либералистически схващания въ редица статии и книги, въ особеность въ следнитѣ по-голѣми трудове: „Liberalismus, Jena 1927; „Grundprobleme der Nationalökonomie", Jeua 1933 и въ особеность въ последния си трудъ „Nationalökonomie, Theorie des Handelns und Wirtschaftens", Genf 1940. Въ последната работа той подчертава, че изследването на проблемитѣ на пазарното стопанство изхожда отъ това, че пазаръть не е възпрепятствуванъ отъ никакви други институции. Този пазаръ е свободенъ въ този смисълъ, че ценообразуването не се нарушава чрезъ действието на силитѣ, които не сж необходими за функциониране на пазаря. Изхожда се само отъ допускането на раздѣлението на труда и частната собственость на производственитѣ срѣдства, въ резултатъ на което свободниятъ пазаръ насочва съответното употрѣбление на производственитѣ срѣдства. Народното стопанство, което се осжществява възъ основа на посоченитѣ положения, ще доведе къмъ максимално-осжществими стопански облаги и ще спести на хората всички страдания, които сж свързани съ стопанскитѣ трусове и сътресения. Мизесъ решително отхвърля обвиненията на противницитѣ на свободното стопанство, че последното не е оправдало възлаганитѣ на него надежди, като довежда до кризитѣ, които при тази стопанска организация не могатъ да бждатъ отбѣгнати. Споредъ него, критицитѣ на свободното стопанство подхвърлятъ на последното собственитѣ си грѣхове и несполуки, тъй като появата на кризитѣ не е резултатъ на свободно функциониращото народно стопанство, а резултатъ на тѣзи спънки и прѣчки, които спъватъ стопанската свобода. „Почти навсѣкжде сега се подържа схващането, че заедно съ стопанската криза на последнитѣ години е настжпилъ край и на капитализма. Капитализъмътъ се е оказалъ негоденъ, той се е показалъ неспособенъ да разреши задачитѣ на стопанството, и на човѣчеството не остава нищо друго, освенъ да премине къмъ плановото стопанство, къмъ социализма, ако то не иска да загине". Това становище не представлява нѣщо ново. „Социалиститѣ сж винаги твърдѣли, че стопанскитѣ кризи сж необходимия резултатъ на капиталистическия способъ на производството и че нѣма друго срѣдство за тѣхното трайно отстраняване, освенъ преминаване къмъ социализма. Ако тѣзи твърдения сж представени сега съ по-голѣма сила, то това не е последица отъ обстоятелството, че сегашната криза е по-тежка и по-продължителна, отколкото нейнитѣ предшественици, но трѣбва да се припише на това,

че общественото мнение сега се намира подъ много по-голѣмо въздействие на социалистическитѣ възгледи, отколкото предъ предишнитѣ десетилѣтия". Като резултатъ на това голѣмо влияние на социалистическитѣ и интервенционисткитѣ разбирания, влиянието на публичната власть въ стопанската область е стигнало до тамъ, че свободата на проявитѣ на стопанската закономѣрность отдавна вече е спрѣна: нейното мѣсто е заето отъ държавнитѣ заповѣди. Народното стопанство, свързано отъ антикапиталистическата стопанска политика, не може да прояви цѣлата си творческа сила и енергия. Тогава противницитѣ на свободното стопанство го упрѣкватъ въ тази неспособность, която е била отнапредъ подготвена отъ тѣхъ. „Либерализъмътъ не може да носи отговорность нито за една институция, която е получила своя печатъ отъ съвременната икономическа политика. Либерализъмътъ е билъ противъ това одържавяване и муниципалиране на предприятията, които сж се проявили като катастрофа за публичния бюджетъ и като изворъ на мръсната корупция; той е билъ притивъ това да се дигне защитата на хората, които искатъ да работятъ, противъ предоставяне на държавната власть на професионалнитѣ работнически сдружения, противъ подръжката на безработнитѣ, която прави отъ безработицата постоянно и масово явление, противъ социалнитѣ осигуровки, които правятъ отъ осигуренитѣ кверуланти (хората, които постоянно и настойчиво търсятъ непринадлежащи имъ права), стимуланти и неврастеници, противъ мита (и заедно съ това противъ картели), противъ ограниченията на свободното движение, противъ свръхоблагането и противъ инфлацията, противъ въоржжаването, противъ колониалната политика, противъ притискането на чуждитѣ народи, противъ империализма и противъ войната. Либерализъмътъ се е отчаяно съпротивлявалъ противъ разпиляване на капиталитѣ. И не либерализъмътъ е създалъ въоржженитѣ партийни дружини, които само очакватъ благоприятната възможность, за да започнатъ гражданската война". При посоченитѣ условия успѣшното водене на стопанската дейность се откжсва отъ всичко това, което осигурява стопанския успѣхъ, и се свързва съ множество съвършено нестопански обстоятелства, въ резултатъ на което стопанството, разбира се, не може да осжществи своето предназначение. Но тогава колкото е лицемѣрно да се обвинява свободното стопанство, че то не може да доведе до добъръ край, когато всичко е било сторено, да му попрѣчи въ неговата дейность.

„Кризата, отъ която страда съвременния свѣтъ, е кризата на интервенционизма и на държавния и муниципалния социализъмъ, накратко казано: на антикапиталистическата политика. Не мож еда има никакво съмнение, че капиталистическото общество се привежда въ движение чрезъ играта на пазарния механизъмъ. Пазарнитѣ цени довеждатъ къмъ покриване на

търсене и предлагане и решаватъ за насоката и обема на производството. Капиталистическото стопанство придобива своя смисълъ отъ пазаря. Щомъ като функцията на пазаря като регулаторъ на производството трайно се възпира отъ стопанската политика, като се стремятъ да оформятъ ценитѣ, работнитѣ заплати и нивото на лихвата другояче, отколкото пазарътъ трѣбва да ги оформи, стигатъ тъкмо къмъ кризата.

Не Бастиа, а Марксъ и Шмолеръ изпъкватъ своята негодность"[1]).

Както се вижда отъ горното, Л. Мизесъ продължава да подържа схващанията на този клонъ на класическата школа, който е смѣталъ, че стопанското движение се извършва плавно и безъ всѣкакви трусове, стига само да се осигури безпрепятствената проява на вжтрешната стопанска закономѣрность.

Нѣкои други икономисти, които сжщо така продължаватъ да подържатъ становището, че стопанството може да осжществи най-сполучливо своитѣ задачи само при условия на стопанската свобода, въплотена въ свободната конкуренция, не отричатъ, че стопанското развитие може да се съпровожда съ известни сътресения, но смѣтатъ, че това е необходимата цена на стопанската динамика, че това е не много скжпо плащане за постигане на стопанския напредъкъ. Това много ясно проличава въ известната работа на Georg Halm за конкуренцията. Като се спира върху разпространеното твърдение, че конюнктурчитѣ колебания не биха се срѣщали при колективистическата организация на стопанския процесъ, Halm е готовъ да се съгласи съ това твърдение. Той, обаче, го подлага на една критическа преценка, която се състои въ това, дали неизгодитѣ, които сж свързани съ колективистическото стопанство, не сж толкова голѣми, че изгодитѣ, които се получаватъ отъ премахване на конюнктурнитѣ колебания, представляватъ една незначителна компенсация. Отъ друга страна, той се спира и върху това, дали неблагоприятнитѣ последици отъ конюнктурнитѣ колебания не се плащатъ щедро отъ този стопански напредъкъ, който се постига чрезъ тѣхното посрѣдство. Като посочва твърденията на Heimann (Mehrwert und Gemeinwirtschaft), че при колективистическото стопанство разпорежданията на централната власть ще установяватъ новото равновесие, безъ това да предизвика каквито и да сж трусове, Halm казва: „Почти всички вѣрватъ, че колективистическото стопанство поради това, че то се стопанисва планомѣрно, не би познавало никакви конюнктурни колебания дори и тогава, когато то би трѣбвало да се приспособи къмъ промѣняващитѣ се стопански данни. Това е условно вѣрно, доколкото фактическа часть отъ нередовности трѣбва

[1]) Ludvig von Mises - Die Legende vom Versagen des Kapitalismus, Der internationale Kapitalismus und die Krise, Festschrift für Julius Wolf, Stuttgart, S. S. 23-29.

да се припише на това, че отдѣлнитѣ лица нищо не знаятъ едни за други при водене на тѣхнитѣ стопанства. Конюнктурното движение се състои тъкмо въ това, че много голѣмъ брой отъ отдѣлнитѣ стопански субекти, независимо едни отъ други и безъ да знаятъ едни за други, прокарватъ едновременно продължителнитѣ обходни пѫтища на производството, които по-нататъкъ се оказватъ излишно многобройни, тъй като отдѣлнитѣ субекти, подчинявайки се на еднаквитѣ стремежи къмъ придобиване, при своитѣ смѣтки не вематъ достатъчно подъ внимание еднаквото поведение на другитѣ субекти. Ако чрезъ централния конюнктуренъ контролъ тукъ може нѣщо и да се подобри, то все пакъ тукъ се запазва единъ принципаленъ порокъ.

Въпросътъ, обаче, се състои въ това, дали нѣкаква си друга организация на стопанството, да речемъ колективистическото стопанство, може да постигне въ това отношение едно сѫществено подобрение. Който е схваналъ, че колективистическото стопанство изобщо не познава стопанскитѣ пресмѣтания, ще бѫде принуденъ да признае, че колективистическото стопанство не ще има възможность да осѫществи по-добро водене на стопанството и при този най-труденъ случай на стопанскитѣ пресмѣтания, при който и конкурентното стопанство не винаги може добре да се справи". Наистина, при единъ стопански редъ, който почива на произволнитѣ заповѣди, може да се постигне пълно съгласуване между произволно установения стопански планъ и фактически осѫщественото производство. Тамъ, кѫдето стсѫтствува свободния изборъ на консумация, свободния изборъ на голѣмината на спестявания, кѫдето производството на капиталнитѣ блага е едновременно и спестяване, а производството на консумативнитѣ блага е едновременно изпълнение на по-рано установеното решение за производство, тамъ сѫ винаги „правилни" и воденето на производството и образуването на спестени капитали, защото тѣ сѫ винаги въ съгласие съ предварително съставенъ „планъ". Само, че самиятъ този планъ е крайно произволенъ. Но, разбира се, не е голѣмо утѣшение за конкурентното стопанство, че колективистическото стопанство би било още помалко сполучливо. По-голѣмо утѣшение на свободното стопанство се състои въ това. че самитѣ конюнктурни движения въ него не сѫ толкова свързани съ стопанскитѣ неизгоди, както това понѣкога представляватъ. „Конюнктурното движение на стопанството е било винаги досега движение на стопанския развой. Голѣмъ е въпросътъ, дали, наистина, би могла да се постигне изгода за цѣлокупното стопанство чрезъ стѣснение или спиране на това вълнообразно движение. Нагаждането къмъ новитѣ стопански отношения нѣма никога да става безъ всѣкакво сътресение на нормалното течение на стопанството; техническитѣ новини никога не биха могли на-

пълно да се използуватъ за стопанския животъ, ако биха се сж извънредно страхували отъ свърхнапрегнатость на рационализацията. Само тогава може да се намѣрятъ границитѣ на новитѣ стопански образования въ всѣки стопански редъ, когато тѣзи граници се преминаватъ.

Прекаленитѣ изисквания на много далечъ отиващата конюнктурна политика отъ опасения предъ епохитѣ на депресията трѣбва да се преценяватъ сжщо така, както отказътъ отъ въвеждането на изобретения отъ страхъ да не се обезцени стария капиталъ[1]).

Независимо отъ това, какъ се преценяватъ колебанията на стопанската конюнктура, независимо отъ това, дали тѣзи колебания се признаватъ за благоприятни или неблагоприятни за развоя на народното стопанство, независимо отъ това, дали тѣ сж признаватъ за необходимо-присжщи на народното стопанство изобщо или само за опредѣленъ типъ на неговата организация, независимо отъ всичко това, всички сж съгласни съ това, че колебанията на социално-стопанския процесъ, които сж предизвикани отъ стопанската конюнктура, създаватъ много голѣми трудности и усложнения както на отдѣлнитѣ стопански субекти, така и на цѣлото народно стопанство. Отъ тѣзи трудности изхождатъ стремежитѣ къмъ тѣхното преодоляване, които създаватъ основата, върху която се построява конюнктурната политика. Трѣбва, обаче, веднага да се подчертае, че тѣзи трудности, съ които се срѣща икономическата наука при всѣки опитъ за научното обосноваване на икономическата политика, като научна дисциплина, несъизмѣримо се увеличаватъ при опита да се обоснове научно този специаленъ клонъ на икономическата политика, какъвто се явява конюнктурната политика, като отрасълъ на научното знание. Защото, освенъ всички трудности, предъ които се изпрѣчва научното обосноване на икономическата политика, се присъединяватъ и множество други, които сж специфично свързани съ този извънредно сложенъ стопански феноменъ, какъвто представлява стопанската конюнктура. Трѣбва предварително да се спремъ върху тѣзи допълнителни трудности, за да можемъ да подготвимъ почвата, върху която се построява учението за конюнктурната политика.

Първата трудность, съ която се срѣща представата за конюнктурната политика, се състои въ това, че конюнктурната политика не е свързана въ такава степень съ отдѣлнитѣ и конкретни области на стопанската дейность, въ каквато степень другитѣ клонове на стопанската политика сж свързани съ конкретнитѣ и частично ограничени прояви на стопанската дейность. Когато се проучватъ отдѣлнитѣ области на икономическата политика, сжщо така никога не се изгубва отъ

[1]) Georg Halm - Die Konkurrenz, München u. Leipzig, 1929, S. S. 109 - 111.

съзнанието ясната представа за взаимната свързаность на всички елементи на стопанството и на отдѣлнитѣ нейни клонове. Отнапредъ се знае, че всѣка мѣрка на стопанската политика, която е насочена върху опредѣлена область на народното стопанство—напримѣръ, върху земедѣлското стопанство или върху индустрията или минната дейность, транспорта и т. н.,—не ще се ограничи само съ тази ограничена область, върху която тя е непосрѣдствено насочена, а ще се предаде и ще се почувствува и възприеме и отъ редица други клонове на народното стопанство, и въ края на краищата ще се отрази и върху цѣлокупното съответно народно стопанство (и дори върху народнитѣ стопанства на други народи, т. е. върху тъй наричаното свѣтовно стопанство, ако тѣзи мѣрки се осѫществяватъ въ състава на такива национални стопанства, които иматъ голѣмо относително тегло въ състава на свѣтовното стопанство и се намиратъ въ постоянни и трайни връзки съ други национални стопанства). Това влияние на мѣркитѣ, които се прокарватъ въ отдѣлнитѣ области на народното стопанство, върху всички останали страни на народното стопанство и поради това върху цѣлокупното народно стопанство е просто необходимъ изводъ отъ правилното разбиране на самото народно стопанство, като система на взаимно-свързани индивидуални стопанства въ границитѣ на отдѣлната държава. Но при все това, отдѣлнитѣ прояви на икономическата политика сѫ улеснени въ своята дейность, защото иматъ възможностьта да изхождатъ отъ предпоставката за известно устойчиво равновесие между отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство, т. е. другояче казано: могатъ да допускатъ, че не ставатъ промѣни въ общото състояние на народното стопанство. Тъкмо въ това се състои и относителното улеснение на тѣхната работа, че тѣ изследватъ, преди всичко, какви последици ще има прокарването на известни мѣрки въ дадената область на народното стопанство при предположение, че всички останали стопански клонове не се промѣнятъ; по-нататъкъ се изследва вече какви последици ще предизвикатъ настѫпилитѣ последици въ изследвания клонъ на народното стопанство върху всички останали народно-стопански области, които сѫ оставали непромѣнени и сега се промѣнятъ само подъ въздействие на проучванитѣ промѣни въ областьта, която е претърпяла въздействие на стопанската политика.

Конюнктурната политика трѣбва, наротивъ, да излиза отъ такива условия, които не само не допускатъ горнитѣ улеснения на анализа, но, въ противоположность на тѣхъ, включватъ наличието на еднсвременнитѣ промѣни въ всички отрасли на народното стопанство, като нѣщо отнапредъ дадено. Много сполучливо подчертава тази по-голѣма сложность на конюнктурната политика въ сравнение съ общата икономическа политика Oskar Morgenstern, като казва следното. „Колкото и

сложни сж могли да бждатъ отношенията презъ процеса на изследването, все пакъ досега е господствувала при тѣхъ една проста основна предпоставка, отъ която сега вече трѣбва да се откажемъ. А именно: не трѣбва повече да се изхожда отъ „равновесие", като първоначално състояние, и не трѣбва повече да се допуска, че възможностьта на изолиране на съответнитѣ задачи на икономическата политика отива тъй далече, че може да се абстрахира отъ движенията на „цѣлокупната" икономическа система, отъ „промѣнитѣ въ състоянието" на стопанството. Напротивъ: самитѣ тѣзи движения, върху които често се насочва, преди всичко, интересътъ на икономическата политика. Тѣ изпъкватъ като последователностьта на конюнктуритѣ и, поради това, като кржгъ на задачитѣ на конюнктурната теория"[1]).

Втората трудность на конюнктурната политика се състои въ това, че теоретическото знание, върху което тя се опира, представлява една много по-сложна и по-неустойчива основа, отколкото тази, върху която се опира общата икономическа политика. Безъ да навлизаме въ обсжждане на въпроси за връзката между учението за икономическата политика и науката за народното стопанство, ние се ограничаваме само да подчертаемъ, че всѣкаква приложна и нормативна научна дисциплина се опира върху съответната теоретична научна дисциплина[2]). Тази връзка има много голѣмо значение тъкмо за конюнктурната политика, защото теоретическата научна дисциплина, върху която се опира съответната приложна и нормативна дисциплина, конюнктурната теория, (или учението за стопанската конюнктура) е една сравнително по-млада наука, въ която още много въпроси оставатъ не напълно разрешени, безъ да се подчертава особено, че въпроситѣ, които тя проучва влизатъ въ кржга на най-мжчнитѣ проблеми на икономическото знание. Изследването на стопанската конюнктура е направило единъ по-голѣмъ напредъкъ само презъ последнитѣ години. Макаръ че въ това отношение сж били зарегистрирани немалки успѣхи, би било преувеличение да се смѣта, че последнитѣ даватъ възможность както да се обхване цѣлата область на конюнктурнитѣ колебания, така и да се приложатъ тѣ направо и лесно къмъ областьта на практическото оформяване на стопанскитѣ отношения.

Учението за стопанската конюнктура, както често се подчертава, е последната часть на систематическото учение за народното стопанство. Съ това се подчертава, че то включва въ себе си всички други учения за стопанскитѣ явления, като едновременно представлява тѣхното най-сжществено съдър-

[1]) Oskar Morgenstern — Die Grenzen der Wirtschaftspolitik, Wien 1934, S. 79.

[2]) Тѣзи въпроси сж разгледани по-подробно въ нашата работа „Уводни бележки въ икономическата политика", Варна 1942.

жание, поне доколкото става дума за движението на тѣзи явления. Тъй като проучванията на отдѣлнитѣ стопански явления никога не спиратъ и водятъ къмъ все по-голѣмо проникване въ стопанскитѣ процеси, то и учението за стопанската конюнктура постоянно се обогатява съ новитѣ знания и непрекъснато се усъвършенствува. Всичко това предизвиква една много голѣма подвижность на науката за конюнктурата, която не само още не се е улегнала, но която по-малко отъ всички други области на икономическата наука изобщо може да се затвърди въ своитѣ вече постигнати резултати. Конюнктурната политика, която трѣбва да се опира върху такава постоянно подвижна основа, която представлява учението за конюнктурата, е очевидно въ много по-неблагоприятни условия, отколкото всички други отрасли на икономическата политика, които иматъ задъ себе си една много по-устойчива и постоянна теоретическа основа.

О. Моргенщернъ се спира по-подробно върху тѣзи особености, които възникватъ отъ посоченитѣ особености на учението за конюнктурата. Като се спира върху най-общитѣ проблеми на конюнктурата, той посочва, че конюнктурната теория ще се намира всѣки пѫть въ едно друго положение спрямо явленията на стопанскитѣ движения въ зависимость отъ това, дали тя може да докаже, че конюнктурнитѣ движения се подчиняватъ на единъ строгъ ритъмъ или не, както и въ зависимость отъ това, въ какво и кѫде ще се гиди извора на съответнитѣ конюнктурни колебания. Ясно е, че ако е доказано, че конюнктурното движение се извършва така строго ритмично, че съответнитѣ стадии на конюнктурния цикълъ се възпроизвеждатъ презъ опредѣлено количество години, а причинитѣ на тѣзи промѣни си оставатъ сѫщитѣ отъ единъ цикълъ до другъ, то задачитѣ на конюнктурната политика се извънредно улесняватъ и опростяватъ въ сравнение съ тѣзи, които сѫществуватъ при противоположнитѣ разбирания за устойчивостьта на стопанско-конюнктурния цикълъ и за предизвикащитѣ го причини. Както се знае, съвременната история на конюнктурнитѣ теории дава изобилни материали, за да се илюстриратъ горнитѣ положения. И, наистина, ако правилна е теорията, която лежи възъ основата на тъй наричанитѣ Харвардски конюнктурни барометри, т. е. ако, наистина, колебанията на отдѣлнитѣ основни клонове на народното стопанство вървятъ съ тази последователность и спазватъ такъвъ интервалъ, както това се изобразява въ кривитѣ А, В и С на тѣзи барометри, то не само теоретическото проникване въ сѫщината на конюнктурнитѣ колебания, но и практическото овладяване на тѣзи движения отъ страна на съзнателната конюнктурна политика сѫ вече реализирали голѣми придобивки. Или единъ другъ примѣръ. Ако е правилно твърдението на тъй наричаната парична теория на конюнктурата,

споредъ която причинитѣ на конюнктурнитѣ колебания трѣбва да се виждатъ само въ паричния механизъмъ на народното стопанство, то отъ това твърдение могатъ да се извадятъ опредѣлени насоки на конюнктурната политика, при все че това учение изключва възможностьта на единъ строгъ ритъмъ. Съвършено друго би било, ако конюнктурното изследване би могло да намѣри една единствена причина на конюнктурнитѣ колебания, и тази причина би била свързана съ природнитѣ процеси, като, напримѣръ, цикълъ на валежитѣ или цикълъ на слънчевитѣ петна или известна астрономическа констелация и т. н. Както се знае, подобни опити на обяснение на конюнктурнитѣ цикли сж зарегистрирани въ историята на ученията за конюнктурата, напримѣръ въ тѣзи на нѣкои астрономи, които сж се занимавали и съ стопанскитѣ конюнктури, или теорията на Джевонсъ за цикълъ на слънчевитѣ петна, които предопредѣлятъ цикличнитѣ движения на стопанската конюнктура или съвременното учение на Хенри Муръ, споредъ който конюнктурнитѣ колебания се намиратъ подъ непосрѣдствено причинно въздействие на опредѣлена астрономическа констелация, а именно на взаимни положения на земята и Венера. Безъ да навлизаме въ преценка на тѣзи конюнктурни учения, които не сж оставили една дълбока и трайна следа въ научното изследване на конюнктурата, макаръ че понѣкога съответнитѣ автори на тѣзи теории сж положили голѣмъ трудъ и проявили голѣмо остроумие и значителни духовни усилия за тѣхното обоснование — нека да спомнимъ за учението на Мура! — трѣбва да се подчертае, че тѣзи конюнктурни теории предопредѣлятъ строго опредѣлена конюнктурна политика. И, наистина, конюнктурно-политическитѣ изводи отъ такива теории сж колкото прости, толкова и безсъдържателни. Защото съвършено очевидно е, че за никаква конюнктурна политика не може и дума да става, щомъ като причинитѣ на тѣзи конюнктурни колебания сж намѣрятъ вънъ отъ възможноститѣ на човѣшкото влияние и въздействие. Тъй като човѣкътъ е безсиленъ да промѣни времето или да повлияе върху хода на движение на небеснитѣ тѣла или да попрѣчи на появата на слънчевитѣ петна, то ясно изпъква и безсилието му да въздействува върху хода на конюнктурнитѣ колебания, къмъ които той може само, въ най-добъръ случай, да се нагажда пасивно: като знае, че, напримѣръ, лошата реколта ще настжпи съ необходимость на единъ природенъ законъ, хората могатъ да се приготвятъ къмъ тежкитѣ години на неурожаитѣ чрезъ натрупване на запаситѣ на храни отъ по-добри години (конюнктурната политика на древнитѣ египетски фараони отъ времето на библейския прекрасенъ Иосифъ!). Ако ли пъкъ предполагаемата единствена причина на конюнктурнитѣ колебания е свързана съ човѣшкитѣ установления, а не съ природнитѣ закони, то за конюнктурната политика се откриватъ много го-

лѣми възможности: насочването на стопанскитѣ движения — както на самата форма на тѣзи движения, така и на тѣхната сила — е въ ржцетѣ на самитѣ хора, а именно чрезъ съответното уреждане на паричния или банковия механизъмъ, или на *производствения процесъ* и т. н.

Като изводъ отъ всички тѣзи особености на учението за конюнктурата, което е свързано въ двоякъ смисълъ съ идеята за движение — както защото самиятъ обектъ на нейнитѣ проучвания сж общитѣ движения на цѣлокупния стопански процесъ, така и защото самитѣ теоретически обяснения на тѣзи стопански движения винаги се намиратъ въ процесъ на движение вследствие постоянното подобрение на общата икономическа теория, — конюнктурната политика трѣбва винаги да бжде много по-подвижна, отколкото всички други клонове на икономическата политика. Отъ друга страна, поради сжщитѣ основания конюнктурната политика трѣбва да отбѣгва отъ такива решения, които претендиратъ на универсално прилагане. Напротивъ, конюнктурно-политическитѣ мѣроприятия трѣбва да иматъ винаги повече казуистическия характеръ, т. е. да се нагаждатъ къмъ постоянно промѣнливитѣ особености на времето и мѣстото. И тази втора сжществена формална особеность на конюнктурната политика много добре се формулира отъ Моргенщернъ, когато той казва следното. „Познаването на обстоятелството, че конюнктурната теория въ този смисълъ е подложена на постоянни промѣни и че методътъ, който съответствува на нея, е въ своята основа по-нататъшното развитие на казуистиката, означава смъртенъ ударъ на всѣкаква схема на една застинала конюнктурна политика, която трѣбва да се отхвърли вече поради други, много по-общи основания. Трѣбва да изпъкне като напълно абсурдна мисълта, че — доколкото искатъ изобщо да опратъ нѣкжде, т. е. рационално да обосноватъ, макаръ и скритно, конюнктурната политика върху стопанската теория — е възможно да се състави една единствена рецепта, която осигурява патентирано бързо преминаване отъ кризата мъмъ подема".

Освенъ горнитѣ формални отличителни особености на конюнктурната политика, Оск. Моргенщернъ установява нѣколко нейни сжществени характеристики, които, напротивъ, засѣгатъ вече материалнитѣ, предметнитѣ страни на тази политика. Първата отъ тѣзи предметни особености на конюнктурната политика се свежда къмъ изискване на максимално-възможна еластичность на народното стопанство, което се подлага на конюнктурно-политическитѣ въздействия. Това изискване се мотивира съ следнитѣ съображения. Тъй като конюнктурнитѣ колебания се характеризиратъ съ своя международенъ характеръ, като естествена последица на много тѣсни връзки, въ които се намиратъ съвременнитѣ национални стопанства въ областьта на разностранния съвременъ международенъ сто-

пански оборотъ, налага се на всѣко национално стопанство много бързо приспособяване къмъ всички промѣни, които ставатъ въ други народни стопанства. При отсѫтствие на подобна еластичность или по-малка еластичность на еднитѣ народни стопанства въ сравнение съ другитѣ, по-малко еластичнитѣ национални стопанства загубватъ възможность побърже да се нагодятъ къмъ конюнктурнитѣ промѣни, които сѫ вече настѫпили въ другитѣ национални стопанства, поради което тѣхнитѣ стопански шансове и възможности много се влошаватъ. Това ще рече, че тѣ много по-кѫсно ще могатъ да използуватъ всички облаги на започналия се конюнктуренъ подемъ въ други народни стопанства, както и обратно (което е още по-зле): тѣ могатъ много по-мѫчно да се приспособятъ къмъ новитѣ условия, които сѫ свързани съ разразилата се стопанска криза. Доколкото може да се предполага, че населението на всѣка държава се стреми да участвува въ облагитѣ на подобрението на общото състояние на народното стопанство, дотолкова трѣбва да се спазва следното изискване, което може да доведе къмъ трайното увеличение на народното благосъстояние: трѣбва да се приложатъ всички възможни усилия, за да се осигури еластичността на народното стопанство презъ всички стадии на конюнктурнитѣ колебания, но въ особеность презъ периода на кризата. Така, напримѣръ, трѣбва да се премахнатъ всички онѣзи връзки и спънки, които лесно се създаватъ презъ време на конюнктурния подемъ, да се намали властьта на монополитѣ, тръстоветѣ и картелитѣ, да се видоизмѣни държавния бюджетъ, да се отстранятъ всички застинали елементи въ стойностнитѣ разноски и т. н.

Втората сѫществена материална характеристика на конюнктурната политика, която е свързана съ токущо установеното, но има още по-голѣмо значение, се състои въ следното. Посоченитѣ приспособявания на народното стопанство, които, разбира се; винаги сѫ свързани съ материалнитѣ жертви, най-лесно могатъ да се наложатъ презъ най-низката точка на депресията. Това може да се види парадоксално и това е играело много малко значение въ практическитѣ решения на икономическата политика, но тъкмо поради това се изисква особеното подчертаване на горното положение.

Сѫщностьта на работата се състои въ това, че презъ депресията предприятията вече търпятъ толкова голѣми загуби поради обезценката на тѣхнитѣ капитали, че въ самото това обстоятелство се крие единъ енергиченъ стимулъ къмъ предприемане решителни мѣрки за приспособяване на тѣзи предприятия къмъ новата тежка обстановка. Много намалената ценность, която представляватъ тѣзи предприятия презъ депресията и кризата, улеснява такива решения, които могатъ значително да намалятъ или дори напълно да спратъ тѣхната дейность, но затова пъкъ така да улеснятъ и да засилятъ дейността на другитѣ предприя-

тия, чиято дейность е въ много отношения социално-стопански по-важна, че направенитѣ жертви ще представляватъ много малка величина въ сравнение съ осѫщественитѣ социално-стопански изгоди. Това положение важи толкова повече, колкото по-важнитѣ производствени срѣдства и материали отъ най-широко използуване сѫ обектъ на съответнитѣ мѣрки. Така, напримѣръ, мѣркитѣ за поевтиняване на най-важнитѣ суровини, като вѫглища, желѣзо, стомана, вълна, прежда и т. н., дори ако тѣзи мѣрки ставатъ по пѫтя на дигане на митнишката защита на предприятията, които добиватъ или произвеждатъ съответнитѣ стоки, и съ това имъ причиняватъ несъмнени загуби, сѫ въ състояние така благотворно да се отразятъ на индустриитѣ, които преработватъ тѣзи сурови материали, че облагитѣ за цѣлото народно стопанство ще плащатъ съ печалба понесенитѣ жертви и загуби. Именно тази особеность на конюнктурната политика се има предвидъ, когато се подчертава, че презъ време на стопанската депресия най-целесъобразно могатъ и трѣбва да се проведе принципално новото ориентиране на стопанската политика. Смисълътъ на казаното изпъква толкова по-ясно, когато се изтъкне, че фактически стопанската политика презъ време на депресията се издребнява, като се прокарватъ множество мѣрки, които носятъ върху себе си явенъ печатъ на необмисленость и случайность, поради което тѣ се прилагатъ много кратко време и се замѣстватъ съ другитѣ мѣрки, сѫщо така безсистемни и краткотрайни. Конюнктурната политика при депресиитѣ трѣбва да загуби всичкитѣ си сегашни черти на кърпачество, а, напротивъ, да се напои съ духа на творческото органическо преустройство. Че именно депресията е подходящо време за такива решителни стопанско-политически мѣрки, много ясно се вижда отъ това, че конюнктурниятъ подемъ внася съ необходимость въ стопанския процесъ единъ духъ на застиналость и неподвижность, който духъ става толкова по-силенъ, колкото стопанскиятъ подемъ е по-силенъ и по-дълготраенъ.

Въ връзка съ горното стои още и следната характерна особеность на конюнктурната политика, която може да се посочи, като известна обща препоржка на последната. Конюнктурната теория ни учи, че между основнитѣ стадии на конюнктурнитѣ колебания сѫществува тази характерна връзка, че силата, съ която се проявява конюнктурния подемъ, предопредѣля силата на по-нататъшната конюнктурна депресия. Отъ това обстоятелство, че колкото по-силенъ и въ особеность по-бързъ е конюнктурниятъ подемъ, толкова повече се подхранватъ първитѣ семена на настѫпващата криза, могатъ да се извадятъ съвършено опредѣлени указания за конюнктурната политика. А именно, рационалната конюнктурна политика трѣбва очевидно да се насочва къмъ това, да не се допусне подемътъ да не се засили извънредно

много, но по-скоро да се стѣсни той предпазливо, за да може съ това да се предвари бждещето много силно развитие на депресията, респективно кризата. Конкретно, това може да приеме най различни форми и да засѣга най-различнитѣ прояви на народното стопанство. Така, напримѣръ, щомъ се установява, че разширяването на кредититѣ води къмъ много силенъ подемъ на фондовия пазаръ,то своевременното ограничаване на кредити, както и покачването на равнището на лихвитѣ сж годно срѣдство да се спре неумѣрения подемъ, а заедно съ това да се предпази до голѣма степень по-нататъшния упадъкъ. Или още единъ примѣръ, който представлява допълнителенъ интересъ поради нѣкои други общи проблеми, които той поставя на конюнктурната политика. Последната свѣтовна стопанска криза е изтъкнала много ясно, че единъ отъ главнитѣ фактори на нейната продължителность се състои въ извънредно голѣмата височина на държавния бюджетъ и на разходитѣ за социалнитѣ осигуровки. Безъ да говоримъ за абсолютно голѣми размѣри, които представляватъ тѣзи разноски въ състава на стойностнитѣ разноски на отдѣлнитѣ предприятия, тѣ сж едновременно и най-застиналитѣ части на последнитѣ. Очебийно е, че посочената еластичность на стопанскитѣ предприятия много мжчно може да се осжществи, когато значителната часть на стойностнитѣ разноски остава непромѣнлива, доколкото тя е наложена отъ публично-правнитѣ власти и не се подава на никакви въздействия отъ страна на стопанския субектъ, който съзнава необходимостьта отъ съкратяване на своитѣ стойностни разноски, за да може по-лесно да се нагоди къмъ неблагоприятна промѣна на конюнктурата. Следователно, колкото по-малко е обременяването на стопанството отъ страна на държавата, толкова по-незначителни сж конюнктурнитѣ колебания изобщо. Това, разбира се, не трѣбва да се схваща, като тази банална истина, че държавнитѣ разноски трѣбва да се приспособяватъ къмъ общоконюнктурното положение на народното стопанство и въ частность трѣбва да се намаляватъ презъ време на стопанската депресия, когато предприятията мжчно могатъ да плащатъ по-голѣми данъци, а подъ това трѣбва да се разбира по-широко изискване къмъ държавния бюджетъ. А именно, че и презъ стопанския подемъ бюджетътъ трѣбва да се подържа въ относително-умѣрени граници, за да може по-лесно да понасятъ отдѣлнитѣ стопански предприятия съответнитѣ плащания презъ неизбѣжно настжпващата по-нататъкъ депресия, когато държавата ще се затруднява да намали своитѣ бюджетни постжпления, а за предприятията и малкитѣ плащания ще се понасятъ доста мжчно.

Съ това ние се ограничаваме при разглеждане на нѣкои общи предварителни характеристики на конюнктурната политика и сега ще преминемъ къмъ по-подробното тѣхно обсжждане. За тази цель ние започваме, преди всичко, съ установяване

на това, какво изобщо се разбира подъ конюнктурната политика отъ отдѣлнитѣ автори, които сж се занимали съ тѣзи въпроси. Това е толкова по-наложително, че, въ отличие отъ понятието стопанската политика, което има почти общоприетия смисълъ, понятието конюнктурната политика се разбира съвършено различно отъ отдѣлнитѣ автори. Въ връзка съ това различие стои и различието на тѣзи проблеми, които, споредъ отдѣлнитѣ автори, влизатъ въ съставъ на конюнктурната политика. Както вече подчертахме по-рано, конюнктурната политика е очевидно часть отъ общо-стопанската политика, тъй като и конюнктурната политика има за цель да постигне опредѣлени задачи въ областьта на стопанското поведение на хората чрезъ осѫществяване на отнапредъ установени мѣрки. Но това е една особена часть на икономическата политика, тъй като нейниятъ обектъ не е толкова една конкретна область на стопанската дейность, както това е въ всички други части на икономическата политика, колкото народното стопанство въ неговата цѣлость. Тукъ ние се натъкваме на нѣкои трудности, които трѣбва да бѫдатъ изяснени, преди вниманието да се насочи къмъ по-конкретни проблеми на конюнктурната политика.

Когато се казва, че конюнктурната политика е насочена къмъ цѣлокупното народно стопанство, то съ това твърдение като че ли се създава известно противоречие съ нѣкои основни твърдения на икономическата политика. Последната подчертава, че нейниятъ обектъ, т. е. това, върху което се насочватъ нейнитѣ мѣрки, е цѣлокупното народно стопанство. Но цѣлокупното народно стопанство не може да се подложи направо на въздействие, тъй като народното стопанство не представлява такава конкретна реалность, каквато сж, напримѣръ, частнитѣ стопанства, а представлява по-скоро една идея, една представа за връзката на отдѣлнитѣ стопанства или за взаимодействието между отдѣлнитѣ стопанства въ границитѣ на една държава. Поради това, когато икономическата политика се стреми да въздействува върху народното стопанство, тя избира единъ или другъ конкретенъ клонъ на това народно стопанство, напримѣръ, земедѣлието или индустрията, или търговията и т. н., върху който осѫществява своето въздействие, като знае, че това въздействие нѣма да се ограничи само съ този конкретенъ клонъ на народното стопанство, но ще се предаде върху другитѣ клонове на народното стопанство и въ крайната смѣтка — върху цѣлото народно стопанство. Това дава основание да се различаватъ крайния обектъ на икономическата политика, който винаги е народното стопанство, и непосрѣдствения обектъ на икономическата политика, който представлява този конкретенъ клонъ на народното стопанство, който се подлага на въздействие. Тукъ именно и възниква въпроса: може ли конюнктурната политика да отбѣгне тази трудность, върху която се натъква икономическата политика,

като избира конкретенъ клонъ на народното стопанство, за да въздействува върху цѣлото народно стопанство, и да въздействува направо върху последното. На първи погледъ, това не е възможно, защото и конюнктурната политика се намира предъ сжщитѣ трудности, предъ които се намира и икономическата политика, т. е. тя е принудена да избере нѣкаква конкретна часть на народното стопанство, тъй като цѣлокупното народно стопанство не се подава направо на въздействие. Отъ друга страна, и всѣка проява на икономическата политика има предвидъ да въздействува не само върху този отдѣленъ и конкретенъ клонъ на народното стопанство, върху който сж насочени съответнитѣ стопанско-политическитѣ мѣрки, но съ помощьта на тѣзи мѣрки чрезъ въздействие на отдѣленъ клонъ на народното стопанство да окаже известно въздействие и върху цѣлото народно стопанство[1]). Така че на пръвъ погледъ не може да се посочи нѣкое принципално различие между икономическата политика и конюнктурната политика.

Всѣки опитъ да се прокарва тази разлика между общоикономическата и конюнктурната политика чрезъ посочване на разликата въ количественитѣ размѣри на обектитѣ на въздействие лесно може да бжде оборенъ. Такъвъ опитъ се срѣща, напримѣръ, въ интересната работа на Fritz Machlup, въ която авторътъ се стреми да популяризира основнитѣ учения на конюнктурната политика. Махлупъ се опитва да обоснове разликата между общостопанската и конюнктурната политика по следния начинъ. „Когато широкитѣ кржгове не сж задоволени отъ движенията на стопанскитѣ събития, възниква потрѣбностьта отъ държавнитѣ мѣрки, които трѣбва да отстранятъ нежеланното състояние и да въведатъ желателното положение на нѣщата. Съвокупностьта на такива мѣрки се нарича *стопанска политика*. Когато нежелателното състояние на стопанскитѣ отношения сжществува въ по-голѣма часть на всички производствени отрасли и се усѣща като непоносимо бедствено състояние отъ широкитѣ кржгове на населението, то се говори за стопанска криза. Съвокупностьта на мѣркитѣ, които се предлагатъ или се прокарватъ за отстраняване на това състояние се нарича *политика на кризитѣ*. При стопанската криза почти всички производствени клонове сж въвлечени въ затруднения, въ „нормалнитѣ“ пъкъ времена само нѣкои отрасли на производството или слоеве на населението привличатъ обществено внимание или съчувствие къмъ тѣхното печално положение. Стопанската политика на „нормалнитѣ“ времена е поради това специализирана въ голѣма степень. Ту се чувствува необходимость отъ подпомагане на

[1]) *Тѣзи въпроси сж разгледани по-подробно въ нашитѣ книги:* „Аграрна политика“, Варна 1933 г. и „Уводни бележки въ икономическата политика“, Варна 1942 г.

земедѣлското стопанство поради трудности, които то изпитва, или недостатъци, които изпъкватъ тамъ (аграрна политика); понѣкога отдѣлнитѣ отрасли на промишлеността изпъкватъ, като такива, които особено се нуждаятъ въ защитата (промишлена политика); много често възниква стремежъ да се подобри положението на индустриалнитѣ работници чрезъ мѣркитѣ на държавната власть (социална политика) и т. н. Значението на такава специализирана намѣса отстжпва на заденъ планъ презъ време на кризата, когато мѣркитѣ се насочватъ не спрямо отдѣлни групи, но спрямо цѣлото народно стопанство. Иска се, да се подиґне стопанството, като цѣлокупность, и, преди всичко, да се умекоти или отстрани безработицата, която обхваща всички отрасли на стопанската дейность: прокарва се политиката на кризитѣ"[1]).

Както се вижда отъ горното обоснование, разликата между общоикономическата и конюнктурната политика се свежда къмъ това, че първата има единъ опредѣленъ, специализиранъ и ограниченъ обектъ на въздействие, когато втората, напротивъ, се насочва къмъ цѣлокупното народно стопанство, т. е. къмъ неопредѣленъ, неограниченъ и неспециализиранъ обектъ на въздействие. Безъ да се спираме наново върху вече подчертано по-горе, т. е. върху това, че въздействието върху опредѣлена, ограничена и специализирана часть на народното стопанство никога не се локализира само върху тази часть, а по-рано или по-късно се предава и върху останалитѣ части на народното стопанство, а въ края на краищата и върху цѣлото народно стопанство; безъ да се спираме пакъ върху това, че всѣки опитъ на въздействие върху цѣлокупното народно стопанство може да се осжществи само, като се избира отдѣлна часть на това стопанство, спрямо която се осжществява известно въздействие, за да се улучи съ това въздействие цѣлокупното народно стопанство, — безъ да се спираме върху всичко това, разсжжденията на Махлупа сж атакуеми и поради други основания. Преди всичко, количественият критерий, който лежи възъ основа на горното различаване, е толкова ненадеженъ, че неговото прилагане неизбѣжно довежда до вжтрешни противоречия и предизвика недоразумения. Първо, може да си представимъ, че основната маса на населението въ състава на народното стопанство е заето главно въ една опредѣлена область на народното стопанство, като, напримѣръ, населението въ юго-източна Европа, въ частность въ България, е заето главно въ земедѣлието, или голѣмата часть на английското население е заето въ индустрията. Тогава, споредъ Махлупъ, мѣркитѣ на аграрната политика въ България или мѣркитѣ на индустриалната политака въ Англия трѣбва да се признаятъ за мѣрки на конюнк-

[1]) Fritz Machlup — Führer durch die Krisenpolitik, Wien 1934, S. 1—2.

турната политика, тъй като тѣ засѣгатъ по-голѣмата часть на населението на съответнитѣ страни. Както се вижда, споредъ посочения количественъ критерий, въ нѣкои случаи става просто невъзможно отдѣлянето на опредѣленитѣ части на общоикономическата политика отъ конюнктурната политика. Второ, щомъ като конюнктурната политика се характеризира съ своята насоченостъ къмъ цѣлокупното народно стопанство, а не къмъ неговитѣ отдѣлни клонове, то не е възможно да си представимъ диференциацията на конюнктурната политика споредъ отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство, която диференциация, обаче, се прокарва отъ всички изследвачи на конюнктурната политика, като се спиратъ на конюнктурната политика въ областьта на индустрията, земедѣлието, кредита, паричното обръщение и т. н. Трето, кризата или депресията не винаги и, въ всѣки случай, не наведнажъ обхваща цѣлото народно стопанство, а може да се локализира само въ отдѣлнитѣ негови клонове. Тогава имаме, напримѣръ, земедѣлска криза, индустриална криза и т. н. Съответнитѣ мѣрки, които целятъ преодоляване на трудноститѣ само въ отраслитѣ, обхванати отъ кризата, не би трѣбвало да се смѣтатъ отъ Махлупа за мѣрки на конюнктурната политика, защото, очебийно е, че тѣ не сж насочени къмъ цѣлокупното народно стопанство, а само къмъ отдѣлни, специализирани и ограничени части на това народно стопанство. Четвърто, ако въ България имаме индустриалната криза, то съответната конюнктурна политика, която се стреми да смекчи или да премахне възникналитѣ въ индустрията затруднения не трѣбва да се смѣта за конюнктурна политика, защото отъ тѣзи мѣрки сж засѣгатъ само незначително количество хора и неголѣма часть отъ цѣлотo народно стопанство. Затова пъкъ мѣроприятията на аграрната политика въ България винаги спадатъ къмъ кржга на конюнктурната политика, независимо отъ това осжществяватъ ли тѣзи мѣрки специално конюнктурни задачи или общо стопански задачи, тъй като количеството на хората, които сж засѣгнати отъ аграрната политика въ България, представляватъ го-голѣма часть отъ българското население. Количеството на тѣзи вжтрешни противоречия и мжчно оправими неясности и недоразумения лесно може да се увеличатъ, но и посоченитѣ сж достатъчни, за да се вижда ясно, че всѣки опитъ за отдѣляне на общостопанската политика отъ конюнктурната политика е обреченъ на несполука, когата той се опира на количественъ критерий.

Споредъ насъ, конюнктурната политика, бидейки часть отъ общостопанската политика, има своитѣ отличителни белези, които отчасти сж били вече подчертани при разглеждане на съображенията, изказани отъ Моргенщернъ. А именно, конюнктурната политика, има за задача подържането на желателната насока на общото състояние или движение на стопанския

процесъ. Цельта на конюнктурната политика е да въздействува на самата стопанска конюнктура, т. е. на тази обща закономѣрность, която характеризира движения на цѣлокупното стопанство. Отъ казаното следва, че мѣстото на конюнктурната политика въ състава на общоикономическата политика е съвършено друго, отколкото мѣстото на отдѣлнитѣ части на общостопанската политика, които се опредѣлятъ отъ различието на отдѣлнитѣ области на народното стопанство. Когато стопанската политика се подраздѣля на аграрна, индустриална. занаятчийска, търговска, транспортна и т.н. политики, то при твкова подраздѣление конюнктурната политика не може да се вреди въ състава на други видове политики. Това се опредѣля отъ обстоятелството, че всички посочени видове стопански политики се различаватъ по съответната материя, върху която се осѫществява стопанско-политическо въздействие. Наредъ съ това материално различие на посоченитѣ отдѣлни части на икономическата политика, всички тѣ иматъ тази обща сходна черта, че тѣ не се занимаватъ съ въпроси за влиянията на общитѣ движения на цѣлокупното народно стопанство, че тѣ се абстрахиратъ отъ последнитѣ, т. е. правятъ мълчаливо допускане за устойчивъ и непромѣнливъ ходъ на стопанския процесъ. Въ този смисълъ може да се твърди, че проучването на отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство, което се осѫществява отъ материално подраздѣлената икономическа политика изхожда отъ представата за относително статичното състояние на народното стопанство. Въ противоположность на този начинъ на статично разглеждане на въпроситѣ на стопанската политика, конюнктурната политика отъ самото начало открито и преднамѣрено усвоява динамичната гледна точка върху стопанскитѣ процеси и се стреми да установи, какъ може да се въздействува върху стопанската динамика, за да се постигне крайния желателенъ ефектъ, Както се вижда отъ казаното, конюнктурната политика не може да се вреди въ подраздѣление на икономическата политика по материални признаци поради тази простата причина, че principio divisionis въ последния случай е съвършено различенъ отъ този, при който се отдѣля конюнктурната политика. Въ първия случай, подраздѣлението на икономическата политика става споредъ материалнитѣ особености на отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство; въ втория случай, подраздѣлението се опредѣля отъ това, дали стопанскитѣ процеси се проучватъ въ тѣхната относителна устойчивость или въ тѣхната подчертана подвижность. Поради тази разлика на изходнитѣ гледни точки, конюнктурната политика не може нито да се постави редомъ, нито да се противопоставя на аграрната, индустриалната и т. н. политики. Напротивъ, може да се установи, че въздействието на съзнателнитѣ мѣроприятия на субектитѣ на стопанската политика може да се проучава спрямо отдѣлнитѣ области на народното стопанство, като последнитѣ се мислятъ въ състоя-

ние на относителната устойчивость или въ състояние на очевидното движение. Доколкото ние, напримѣръ, проучваме аграрната политика, като при това се предполага, че основнитѣ процеси на земедѣлското стопанство не изпитватъ никакви решителни промѣни и движения, дотолкова ние проучваме аграрната политика въ тѣсенъ смисълъ на думата, която поточно би могла да се характеризира като статична аграрна полиеика. Доколкото пъкъ нашето проучване на аграрната политика се стреми да обхване съответнитѣ аграрно-политически мѣрки при явно изразена динамичность на земедѣлското стопанство, дотолкова ние проучваме конюнктурната аграрна политика. Традиционното дѣление на икономическата политика споредъ материалнитѣ признаци се характеризира съ своята статична изходна гледна точка. Напълно е мислимо, обаче, сжщо такова подраздѣление на икономическата политика, което е построено върху динамичната изходна гледна точка, макаръ, както това трѣбва веднага да се подчертае, това подраздѣление още не е осжществено въ съвременната икономическа наука, което се опредѣля както съ относително неотдавношното развитие на конюнктурната политика, така и съ много голѣми трудности, съ които е свързано изследването на динамичнитѣ стопански процеси.

Наредъ, обаче, съ тѣзи части на конюнктурната политика, които сж свързани съ отдѣлнитѣ части на народното стопанство, въ нейния съставъ влиза и проучването на мѣркитѣ, които иматъ предвидъ въздействието на динамиката не на отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство, но на цѣлокупното народно стопанство. Въ това отношение конюнктурната политика се намира въ по-изгодно положение въ сравнение съ статичната стопанска политика, която е стѣснена въ стремежа си да окаже въздействие върху цѣлокупния стопански процесъ и може да постигне това само по околенъ пжть, т. е. като въздействува върху отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство и чрезъ това посрѣдствено и по-нататъкъ и върху цѣлокупното стопанство. Въ противоположность на това, конюнктурната политика има възможность да избере за обектъ на своитѣ въздействия такива елементи или състояния на народното стопанство, които не сж свързани само съ отдѣлнитѣ клонове на последното, а иматъ значение за всички части и прояви на народното стопанство. Като примѣръ на това може да се посочи паричното обръщение, кредитния механизъмъ, трудовия процесъ и т. н. Конюнктурната политика, която избира за обектъ на своето въздействие тѣзи явления, общи на всички клонове на народното стопанство, може да упражни въздействие не само върху тѣзи или други клонове на народното стопанство, но и върху народното стопанство въ неговата цѣлокупность. Отъ казаното следва, че конюнктурната политика може да се схваща и като обща конюнктурна

политика, когато нейнитѣ мѣрки иматъ предвидъ и засѣгатъ цѣлото народно стопанство, и като специална конюнктурна политика, когато нейнитѣ мѣрки иматъ предвидъ и се насочватъ къмъ отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство. Разбира се, и мѣркитѣ на специалната конюнктурна политика не минаватъ безъ известни въздействия върху цѣлото народно стопанство, въздействия, които почиватъ на връзката между отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство, както вече подчертахме. Мжчно може да се каже отнапредъ, дали общата конюнктурна политика или специалната конюнктурна политика могатъ да постигнатъ по-решително поставенитѣ цели на конюнктурната политика. Това е въпросъ на конкретнитѣ условия на отдѣлното народно стопанство, въ които се осжществява конюнктурната политика, това е questio facti. Като общо правило, обаче, общата конюнктурна политика много повече е привличала вниманието както на научнитѣ изследвачи, така и на широкитѣ обществени слоеве, макаръ че въ последното време се срѣщатъ стремежи къмъ подчертаване на много голѣмото значение, което може да придобиятъ нѣкои клонове на специалната конюнктурна политика.

Трѣбва да се каже, че разгледанитѣ въпроси за логическитѣ и стопанскитѣ особености на конюнктурната политика, за съжаление, не сж привличали и не привличатъ вниманието на икономическата наука въ такава степень, въ която това заслужава тази сложна часть на икономическата наука. Като общо правило, отдѣлнитѣ изследвачи на конюнктурната политика преминаватъ направо къмъ опредѣление на този клонъ на икономическата политика, безъ да се спиратъ на нейнитѣ специфични особености и безъ да се помжчатъ да установятъ нейнитѣ отношения къмъ икономическата политика изобщо и къмъ отдѣлнитѣ части на последната въ частность. Наистина, въ съответнитѣ опредѣления и характеристики на конюнктурната политика почти винаги се съдържатъ тѣзи елементи, които сж ни послужили за основа на горнитѣ указания и подчертавания. Нека до се спремъ върху нѣкои отъ тѣзи характеристики. Това ще ни послужи както за установяване на схващанията на съвременнитѣ учени въ тази область, така и за преминаване къмъ по-конкретнитѣ проблеми на конюнктурната политика.

Както правилно отбелязва Alfred Müller-Armack, интересътъ къмъ въпроситѣ на конюнктурната политика е възникналъ много неотдавна и е свързанъ съ голѣмото влияние, което е придобила държавната стопанска политика презъ времето на свѣтовната война отъ 1914—1918 г. г. Къмъ това сж се присъединили и засиленитѣ стремежи къмъ рационалната и планомѣрната интервенция, като ржководенъ мотивъ на стопанската политика. Като следствие на всичко това, създава се изискване за постоянното и внимателно наблюдаване на паза-

ритѣ, за която цель се създаватъ съответнитѣ институти, като съ това се прави първата крачка къмъ прокарване на конюнктурната политика. Само по себе си се разбира, че това наблюдаване на конюнктурнитѣ състояние не е още една истинска конюнктурна политика, защото дори статистически точното улавяне на конюнктурата, което се осѫществява отъ специалнитѣ конюнктурни институти, и възможното възъ основа на това научно организирано наблюдение установяване на надеженъ конюнктуренъ прогнозъ не сѫ още истинската конюнктурна политика: предварителното знание на очакванитѣ конюнктурни промѣни не дава още срѣдства за отстраняване на самитѣ тѣзи колебания. Засилването на интервенционисткитѣ стремежи въ областьта на конюнктурата сѫ свидетелство не само на по-голѣмъ оптимизъмъ спрямо рационалната стопанска политика, но сѫщо така се е налагало отъ чисто обективни обстоятелства: кореннитѣ промѣни, които сѫ претърпѣли народнитѣ стопанства въ редица държави следъ първата свѣтовна война, сѫ създавали необходимость отъ мѣркитѣ на държавната намѣса и помощь, една отъ проявитѣ на които е била и прокарваната конюнктурна политика.

Развитието на конюнктурната политика въ Германия става по-бавно, отколкото въ англо-саксонскитѣ страни. Това е свързано съ нѣкои особености въ развоя на германската икономическа наука, която отдавна е прокарвала едно строго отдѣляне на теоретическата и практическата наука за народното стопанство. Въ това се крие една отъ причинитѣ на изостаналостьта на проучване на широката область на практически-теоретически проблеми, въ това число и на конюнктурната политика. Въ противоположность на това положение на нѣщата въ Германия, английската и американската икономическа литература вече отдавна е изпъквала интереса къмъ въпроситѣ за овладяване на конюнктурнитѣ движения, което е свързано изобщо съ насоченость на икономическата наука на тѣзи страни къмъ практическата страна на стопанския животъ. Все пакъ и въ Германия се появяватъ редица трудове въ областьта на конюнктурната политика наскоро следъ свѣтовната война. Еднитѣ отъ първитѣ германски работи въ тази область сѫ трудоветѣ на Wilhelm Röpke и Paul Mombert.

Репке подчертава, че понятието конюнктурната политика, като и това на конюнктурата, винаги е подложено на опасностьта отъ известна неясность и неопредѣленость. Въ сѫщность винаги е възможно да се отнесе къмъ область на конюнктура и конюнктурна политиа всѣки актъ на публично-правната стопанска и социална политика. Поради това, налага се да се отнесатъ къмъ публично-правната конюнктурна политика само всички онѣзи мѣрки и състояния, които иматъ прѣко и първично отношение къмъ конюнктурната политика. Възъ основа на тѣзи съображения и изисквания, Репке дава следното опре-

дѣление на публично-правната конюнктурна политика: „Публичната конюнктурна политика е цѣлеопредѣленото и цѣлесъзнаващото поведение на публично-правнитѣ власти, което е насочено къмъ такова регулиране на движението на народното стопанство презъ течение на времето, т. е. на конюнктурата, което отговаря на цѣлитѣ на публично-правнитѣ власти, къмъ влияние на частната конюнктурна политика въ сжщия смисълъ и къмъ смекчаване или дори пълно отстраняване на вреднитѣ индивидуални действия на конюнктурнитѣ измѣнения“[1]). Като допълнение къмъ това опредѣление, трѣбва да се посочи следната характеристика на частната конюнктурна политика: „съвокупностьта на мѣркитѣ, съ чиято помощь отдѣлното предприятие се стреми да се приспособи къмъ смѣняването на конюнктурата отъ гледището на частно-стопанската рентабилность“[2]).

Отъ горното опредѣление се вижда, че Репке се ограничава съ чисто формални признаци („регулиране на конюнктурата, което отговаря на целитѣ на публично-правнитѣ власти“), отъ които не може да се схване нито за целитѣ, които се преследватъ отъ конюнктурната политика, нито за срѣдствата, съ които се постигатъ горнитѣ формални цели. Само отъ по-нататъшното изложение, когато Репке преминава къмъ систематизацията на различни прояви на публично-правната и частната конюнктурна политика, се виждатъ нѣкои материално-съдържателни елементи на конюнктурната политика. Едва ли може да сжществува съмнение, че опредѣлението на конюнктурната политика на Репке се намира подъ прѣкото влияние на съответнитѣ възгледи на Момбертъ, чиято работа за конюнктурата е излѣзла една година преди появата на посочената книга на Репке. Влиянието на Момберта много ясно изпъква, като се съпоставятъ опредѣленията на двата автори, но това влияние направо се признава отъ Репке, когато той се позовава на Момберта. Последниятъ не дава, наистина, никакво опредѣление на конюнктурната политика, както това прави Репке, а предпочита да даде следното по-подробно описание на особеноститѣ на конюнктурната политика. Той казва: „Конюнктурната политика може да се разбира въ следнитѣ два смисъла. Първо, поведението презъ време на течение на опредѣлена конюнктура, за да се отбѣгнатъ нейнитѣ неизгоди или вреди, или да се използуватъ по възможность нейнитѣ изгоди при добра конюнктура. Второ, подъ конюнктурната политика може да се разбира съвокупностьта на срѣдства и възможности, които иматъ за цель упражняване на влиянието върху промѣнитѣ на конюнктурата въ съвършено опредѣленъ смисълъ. Носителитѣ на такава конюнктурна политика и въ двата случаи могатъ да бждатъ при това или

[1]) Wilhelm Röpke—Die Konjunktur, Jena 1922, S. 125
[2]) Wilhelm Röpke—op. cit., S. 91

частнитѣ стопани, предприемачитѣ, или публичнитѣ корпорации, като държавата или общинитѣ[1]).

Макаръ че самъ Момбертъ казва, че подъ конюнктурна политика трѣбва да се разбиратъ два вида явления, отъ собственото му изложение следва, че тукъ може да се установятъ повече явления. Защото Момбертъ диференцира конюнктурната политика както споредъ нейнитѣ носители, така и споредъ насоката на осжществяванитѣ мѣрки. Тъй като поведението на публично-правнитѣ субекти и на отдѣлнитѣ частни лица не се покриватъ по своето съдържание въ осжществяваната отъ тѣхъ конюнктурна политика, то двата варианта на съдържанието на конюнктурната политика се различаватъ още твърде значително споредъ носителитѣ на тази политика. Макаръ че Момбертъ разглежда по-отдѣлно поведението на частнитѣ предприятия и дейностьта на публично-правнитѣ организации при конюнктурнитѣ промѣни и влиянието върху конюнктурата и нейнитѣ промѣни отъ страна на частнитѣ лица и на публично-правнитѣ организации, като вече съ това отдѣлно разглеждане на сжщитѣ прояви на различнитѣ субекти на конюнктурната политика внушава представата, че тѣзи прояви сжществено се модифициратъ въ зависимость отъ това, кой ги осжществява, той още изрично подчертава тази разлика, като казва следното: „До каква голѣма степень цѣлото поведение на отдѣлния предприемачъ се диктува отъ опредѣлена конюнктура, отъ дадено състояние на пазаря, колкото много може да се каже за това поведение, колкото и разнообразно и да е то, толкова прости сж въ противоположность на това мѣркитѣ, които могатъ да последватъ отъ страна на публичнитѣ корпорации и тѣхнитѣ органи, за да противодействуватъ на вреди и неизгоди на опредѣлено стопанско състояние“[2]). Това изрично подчертаване на относителното богатство на срѣдствата, съ които разполагатъ частнитѣ субекти на конюнктурната политика въ борбата съ неизгоднитѣ прояви на конюнктурнитѣ промѣни, и на относителната бедность на тѣзи срѣдства въ ржцетѣ на публично-правнитѣ субекти на конюнктурната политика не се възпроизвежда така изрично при разглеждане на втората часть на конюнктурната политика, т. е. при установяването на въздействието върху конюнктурата и нейнитѣ промѣни. Но макаръ тукъ да не се възпроизвежда изрично твърдението, че публично-правнитѣ субекти на конюнктурната политика иматъ много по-малко срѣдства за въздействие върху желателния ходъ на конюнктурата, отколкото частно-правнитѣ субекти на конюнктурната политика, самото изложение за срѣдствата, които се прилагатъ отъ еднитѣ и другитѣ не представлява никакви съмнения, че посочената раз-

[1]) Paul Mombert—Einführung in das Studium der Konjunktur, Leipzig 1921, S. 132

[2]) Paul Mombert — op. cit., S. 154.

лика важи и въ тази часть на конюнктурната политика. По такъвъ начинъ, отъ изложението на Момбертъ се получава много ясно впечатление, че конюнктурната политика е предимно политика на частно-стопанскитѣ субекти, а не на публично-правнитѣ субекти. Наредъ съ това вниманието на Момбертъ е насочено главно върху приспособяването къмъ вече настжпилитѣ конюнктурни състояния, а не къмъ активно въздействие върху конюнктурата съ цель да се осигури настжпване на опредѣленъ стадий на конюнктурния развой. Що се касае пъкъ до казаната политика на приспособяване къмъ вече настжпилитѣ конюнктурни състояния, то проучването не се разпростира върху приспособяване къмъ всички възможни конюнктурни стадии, а се ограничава почти изключително съ състоянието на кризата. Въ резултатъ на всичко казано, конюнктурната политика въ изложението на Момберта извънредно много се стѣснява. Тя е не толкова конюнктурна политика, колкото политика на приспособяване къмъ кризитѣ, която се осжществява отъ частнитѣ предприятия. Това толкова стѣснено разбиране на конюнктурната политика се различава извънредно много отъ по-новото схващане за конюнктурната политика, което се спира главно върху тѣзи въпроси, които най-малко се разглеждатъ отъ Момбертъ, т. е. първо, подчертаватъ активната роль на публично-правнитѣ субекти на конюнктурната политика и главно на държавата; второ, осжществяватъ повече мѣрки за предпазване на настжпване на нежелателнитѣ конюнктурни промѣни или за рѣзкото имъ смѣняване, отколкото осжществяватъ приспособяване къмъ вече настжпилитѣ такива; трето, водятъ по-скоро една истинска конюнктурна политика, отколкото само политика на кризитѣ, т. е. насочватъ своитѣ усилия по отношение на различнитѣ фазиси на конюнктурата, а не само по отношение на кризата.

Подчертаната недооценка на държавната конюнктурна политика въ работата на Момбертъ не се забелязва въ книгата на руския авторъ по конюнктурната политика, която е излѣзла почти едновременно съ работитѣ на Репке и Момбертъ и се намира подъ тѣхното прѣко въздействие. А именно, въ книгата на В. М. Штейнъ се отбелязва правилно следното: „При установяване на общитѣ начала на конюнктурната политика трѣбва да се прокара, преди всичко, различие между частнитѣ предприятия, отъ една страна, и държавата, отъ друга страна, като органи на осжществяване на опредѣлена стопанска политика. Макаръ съвременниятъ стопански животъ и да води къмъ създаване на мощнитѣ предприемачески обединения, които излизатъ организирано на пазаря, все пакъ степеньта на тѣхното възможно влияние върху стихийно образуващата се конюнктура на ценитѣ не може да се постави въ единъ редъ съ планомѣрното въздействие на държавата върху пазарнитѣ отношения. Начинитѣ на дейностьта на

частнитѣ предприятия и на държавата обикновено се различаватъ въ това отношение, че частнитѣ предприемачи се стремятъ само да направятъ едни или други изводи отъ сложилата се пазарна коюнктура, приспособявайки се пасивно къмъ нея, като къмъ нѣщо непреодолимо и непреоборимо. Държавата пъкъ при колосалнитѣ финансови ресурси, които се намиратъ въ нейното разпореждане, и мощния апаратъ на административно въздействие, съ който тя разполага, може да вземе върху себе си смѣлостьта да излѣзе въ открита борба съ народно-стопанската стихия". Това активно начало на държавната конюнктурна политика още по-решително се подчертава въ следнитѣ думи на автора: „Като резюмираме казаното за конюнктурната политика, може да се стигне къмъ извода, че въ съвременното народно стопанство своеобразно се преплитатъ две основни нишки. Едната отъ тѣхъ представлява стихийния ръстъ на стопанския организъмъ, който изпитва периодическитѣ редувания на благополучието и застоя. Другата изпъква въ известно въздействие върху стихията отъ страна на организирация центъръ, какъвто е държавната власть, и изразява стремежа да се вкара стихийното начало въ опредѣленъ строгъ каналъ. Съотношението между тѣзи два елемента много се различава въ разнитѣ епохи у разнитѣ народи. Историята не ни е посочила, обаче, досега нито единъ примѣръ на пълното подчинение на първия елементъ отъ втория, т. е. на крайното отстраняване на стихийното конюнктурно начало въ народностопанския животъ"[1]).

Горнитѣ указания на Момбертъ и Репке, които засѣгатъ две групи въпроси, а именно тѣзи за субекта на конюнктурната политика и тѣзи за основната насока на конюнктурната политика, позволяватъ да се схване, че въ този първи периодъ на проучване на конюнктурната политика сж били подчертавани такива страни, които другояче се преценяватъ по-кжсно. Признаването на предимното значение на частнитѣ лица, като субекти на конюнктурната политика, предъ публично-правнитѣ субекти, отъ една страна, и признаването на повече приспособителнитѣ задачи на конюнктурната политика предъ нейнитѣ предпазни задачи, което характеризира първитѣ характеристики на конюнктурната политика, се е смѣнило съ стремежи да се издигне на пръвъ планъ ролята на държавната конюнктурна политика, която повече се стреми да предвари настжпването на нежелателенъ ходъ на конюнктурнитѣ движения. Това много ясно проличава, когато се обръщаме къмъ характеристика на основнитѣ задачи на конюнктурната политика, която се дава отъ съвременнитѣ трудове по тѣзи въпроси. За илюстрация на това, нека да посочимъ нѣколко примѣри на такива характеристики.

[1]) Проф. В. М. Штейнъ — Теория и политика экономической конъюнктуры, Петроградъ (б. г.) стр. 42, 56.

Преди всичко, трѣбва да се посочи въ това отношение появата на нови цели въ областьта на конюнктурната политика, а именно тъй наричаната „стабилизация на конюктурата". Всички характеристики на задачитѣ, които се възлагатъ върху конюнктурната политика презъ последното време, включватъ въ себе си и тази задача на стабилизация на конюнктурата, т. е. стремежъ, щото конюнктурнитѣ колебания да се намаляватъ до максимална възможна степень. Безъ да влизаме сега въ преценка на тази група задачи, трѣбва само да се подчертае, че подобната задача е максималенъ изразъ както на възлагане на конюнктурната политика върху публично-правнитѣ субекти, така и на насочване на конюнктурната политика къмъ предпазнитѣ, а не къмъ приспособителнитѣ задачи. Това, разбира се, е свързано въ значителна степень и съ поколебаното довѣрие къмъ творческитѣ сили на свободно функциониращото народно стопанство, които иманентно и необходимо възстановяватъ стопанското равновесие. Така, напримѣръ, съвременнитѣ писатели повече се спиратъ върху различни срѣдства, които осигуряватъ устойчивость на стопанството спрямо възможнитѣ конюнктурни колебания.

Промѣната, която е настжпила спрямо понятието и съдържанието на конюнктурната политика презъ последното време и въ частность следъ първата свѣтовна война, много ясно и рѣзко се подчертава въ оригиналната книга за конюнктурната политика на Karl Walker „Aktive Konjunkturpolitik". Още въ първитѣ уводни думи Карлъ Валкеръ пише следното: „Откакто разразилата се свѣтовна стопанска криза е поразила навсѣкжде нищо не очаквалитѣ народи, въпроситѣ за конюнктурнитѣ движения сж станали наново предметъ на оживенитѣ изледвания, като последнитѣ иматъ за цель да направятъ невъзможно въ бждеще подобни стопански катастрофи чрезъ съзнателната, добре пресмѣтана „активна" конюнктурна политика.

Активната конюнктурна политика е както по своя методъ, така и по своето действие нѣщо друго, отколкото това, което е било познато преди това подъ името „стопанската политика". Стопанската политика преди свѣтовната криза — както и презъ свѣтовната криза — е била насочена несъмнено къмъ това, да приспособи социалния животъ къмъ стопанскитѣ отношения. Въ съответствие съ това, въ духа на тази стопанска политика е било — за да изтъкнемъ сжщината на работитѣ съ примѣръ — преминаването къмъ социалнитѣ мѣрки при много увеличилата се безработица (подръжката на безработнитѣ). Активната конюнктурна политика пъкъ отъ самото начало би се насочила къмъ възпрепятствуването на самата безработица.

Разбирането, че последното е несъизмѣримо много поважно, е вече сега толкова широко разпространено, че, може би, много хора дори и сж забравили, какво сж твърдили научнитѣ

представители на икономическата теория и икономическата политика при избухването на кризата. А именно, тѣ сж говорили най-добросъвестно за „висшата власть“ на разразилата се катастрофа и за „невъзможность“, да се *парират опасноститѣ* отъ този родъ чрезъ съзнателни и методични пресмѣтания. Гледната точка на тѣзи теоретици и политици на стопанството е сега вече въ значителна степень преодолена. Въ повечето отъ конюнктурно-теоретическитѣ изследвания, които сж били публикувани презъ по-нататъшното време, е застжпенъ *позитивния стремежъ къмъ намиране на срѣдствата и* методитѣ за планомѣрното насочване на конюнктурата“[1]).

Безъ да навлизаме още сега въ преценка на възгледитѣ на Валкера, ние ще посочимъ още нѣколко доказателства за настжпилата промѣна въ това отношение. Така, напримѣръ, Erich Carell, авторъ и на една специална монография за *стопанската конюнктура и на трудъ по общото учение за народ*ното стопанство[2]) пише следното въ последния трудъ. „Сжществуватъ на разположение различни мѣрки, за да се отстранятъ тенденции къмъ конюнктурнитѣ движения и за да се достигне най-голѣмата възможна устойчивость на стопанското развитие:

1. Създаване на структура на народното стопанство, *устойчива спрямо кризитѣ*.

2. Стопанско-политически мѣрки за въздействие върху стопанското движение.

3. Мѣрки за смекчаване и отстраняване на настжпилото упадъчно движение.

Решаващото при всички тѣзи мѣрки е, да не се попрѣчи на стопанското *развитие, но да се оформява то постоянно*. Трѣбва не да се създаватъ спънки за покачвателното развитие, но да се попрѣчи на образуване на диспропорционалность между производството на производителнитѣ и производството на потрѣбителнитѣ блага“. Въ развитието на посоченитѣ общи положения, Ерихъ Карелъ подчертава, че структурата на народното стопанство, *устойчиво спрямо кризитѣ*, се постига чрезъ засилването на значението на срѣднитѣ съсловия въ състава на стопанското общество, т. е главно на дребното и срѣдното земедѣлско стопанство (селяческото стопанство) и на дребнитѣ промишлени предприятия отъ типа на занаятчийскитѣ заведения. Съответнитѣ стопанства не могатъ да останатъ безъ всѣкакви доходи, както това е възможно съ хората на наемния трудъ, които при неблагоприятния обратъ на конюнктурата оставатъ безъ всѣкаква работа, и, значи, безъ всѣкакви покупателни срѣдства. Дребнитѣ и срѣднитѣ земедѣлски стопанства запазватъ известна часть на срѣдствата къмъ сжществуване и при най-неблагоприятната конюнктура,

[1]) Karl Walker — Aktive Konjunkturpolitik, Berlin 1936, S. 7.

[2]) Erich Carell—Die Konjunktur, Jena 1932; Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Einführung, Leipzig 1939.

доколкото часть отъ тѣзи срѣдства идватъ отъ натуралния секторъ на тѣхното стопанство, върху които не влияятъ никакви пазарни условия. Наличието на по-голѣмъ дѣлъ на занаячийски заведения действува като спирачка на рѣзки конюнктурни колебания, доколкото се намалява значението на този социаленъ слой, който най-тежко е подложенъ на неблагоприятнитѣ промѣни на конюнктурата и мжчително ги понася, т. е. на наемнитѣ работници.

Държавнитѣ стопанско-политически мѣрки за въздействие върху движението на народното стопанство сж разнообразни. Безъ да навлизаме тукъ въ подробното имъ описание и преценка, ние само ги посочваме въ границитѣ на изложението на възгледитѣ на Ерихъ Карела. Последниятъ се спира накратко върху следнитѣ мѣрки: 1. манипулирането съ държавнитѣ поржчки, което има за цель да се прехвърлятъ държавнитѣ поржчки отъ времето на стопанския подемъ на времето на стопанския упадъкъ. По такъвъ начинъ, стопанскиятъ подемъ не се претоварва съ допълнителни инвестиции и напрегнатость, които идватъ отъ страна на държавнитѣ поржчки. Отъ друга страна, това дава възможность да се засили отслабващия стопански животъ презъ време на депресията чрезъ разпредѣлението на държавнитѣ поржчки тъкмо презъ този периодъ. 2. Нагаждането на данъчната политика къмъ отдѣлнитѣ конюнктурни състояния съ цель да се намаляватъ данъцитѣ презъ време на депресията, когато индивидуалнитѣ стопанства по-мжчно могатъ да отдѣлятъ срѣдства за плащане на държавнитѣ данъци, и да се засилва данъчното облагане презъ годинитѣ на стопанския подемъ, когато доброто стопанско положение на отдѣлнитѣ предприятия ги улеснява въ плащането дори на по-голѣми данъци. Отъ друга страна, държавнитѣ разходи сжщо така трѣбва да се приспособяватъ къмъ общото състояние на стопанската конюнктура въ смисълъ, че натрупанитѣ презъ добри времена резерви на покупателнитѣ срѣдства да се изразходватъ въ по-голѣма часть презъ време на стопанския упадъкъ, за да могатъ тѣ да послужатъ за частично съживяване на замрѣлия стопански животъ и да дадатъ работа на наемнитѣ работници, които сж обречени на безработица вследствие на съкращение или дори пълно спиране на частнитѣ стопански предприятия. 3. Прокарването на политиката на работнитѣ заплати, която се стреми чрезъ покачване, респективно намаляване на работната заплата да затруднява или дори да спира еднитѣ отрасли на производствена дейность и да улеснява и да насърдчава другитѣ производствени отрасли. 4. Държавенъ контролъ надъ инвестициитѣ съ цель да се отбѣгне диспропорцията между областитѣ на производството на производственитѣ блага и на консумативнитѣ блага, отъ една страна, и въ границитѣ на всѣка отъ тѣзи области, отъ друга страна. 5. Организацията на

обществените работи през време на депресията, които не само дават работа на безработните, но въздействуват и на редица отрасли на производствената дейность, замрели през този стадий на стопанския упадък.

Всички посочени мерки ще се разглеждат по-подробно по-нататък, когато ще преминем към специално разглеждане на отделните мерки на държавната конюнктурна политика. Сега само ги преброяваме, за да подчертаем, че мероприятията на конюнктурната политика сж предимно прояви на държавата и имат предвид повече предпазване от настжпване на нежелателния обрат на конюнктурата, отколкото приспособяването към вече настжпилите неблагоприятни прояви на тези конюнктурни състояния[1]).

Възгледите на Walter Weddigen относно конюнктурната политика сж приближават към току що разгледаните, макар той да осветлява последната от малко друга гледна точка. А именно, той предлага да се различават конюнктурно-политическите мерки като непосредствени и посредствени или оформяващи мерки. Въ това отношение Ведигенъ се опира на положенията, които сж били разработени и развити от него въ неговия трудъ за социалната политика[2]), кждето се дава по-подробно обоснование на горното различаване. Посредствената или оформяващата конюнктурна политика се насочва не непосредствено към отделните лица, но към техните обединения въ групи или сдружения, т. е. към разчленение и организация на стопанския организъмъ. Тя има това предимство, че може да действува вече като предпазна политика, като може при това повече да запази частната инициатива. Тук изпъкват, преди всичко, мъркитѣ за подигане на стопанската еластичность. Конюнктурната политика се грижи тук за съсловните групировки, които сж способни към по-голѣма гъвкавость, към по-голѣмо разширяване и съкращаване, които—като, напримѣръ, не много задължнѣло земедѣлско стопанство или индустриалното работничество съ дребно земевладение — придават на народното стопанство по-голѣма съпротивлчемость спрямо кризите. Тя насърдчава сжщо така и онѣзи учреждения и институти, които съдействуват на изравняване на конюнктурните колебания, като, напримѣръ, по-усъвършенствувана организация на пазари и на стопанско осведомяване, индивидуални осигуровки и т. н. Тя може би прѣчи на онова концентриране и масиране на капитали, което може да доведе до тежки сътресения на цѣлото народно стопанство. Никога не трѣбва да се забравя, какъ съответните процеси въ германските банки сж се свършили съ много тежка катострофа през 1931 г. и

[1]) Erich Carell—Allgemeine Volkswirtschaftslehre. Eine Einführung, Leipzig 1939, S. S. 202—210

[2]) Walter Weddigen—Sozialpolitik. Eine Einführung in ihre Theorie und Praxis, Jena 1933, S. 25, 26.

сж поставили цѣлото народно стопанство на Германия предъ края на пропастьта, отъ която държавата е могла да извади германския народъ само чрезъ „социализацията на загубитѣ", т. е. чрезъ възлагане на тежки жертви върху цѣлия народъ. Но това никакъ не означааа, че съ това не се насърдчава, отъ друга страна, картелирането и обединенията, които могатъ да съдействуватъ на изравняване на конюнктурнитѣ движения при една по-умѣрена политика на ценитѣ. Въ противоположоость на всичко това, непосрѣдствената конюнктурна политика се насочва направо къмъ отдѣлнитѣ стопанства, като влияе, преди всичко, върху ценитѣ както на предметнитѣ блага и и услугитѣ, така и на лихвата.

Ведигенъ особено подчертава при тази обща характеристика на различнитѣ форми на конюнктурната политика опасността, която се изпрѣчва предъ последната отъ две противоположни страни. А именно, налага се да се намѣри златната срѣда между политиката на извънредното въздействие на хода на народното стопанство чрезъ голѣмо множество на най-разнообразни мѣрки и на политиката на предоставяне на стопанството на собствѐната му сждба. Детето може да остане безъ очи и когато много голѣмъ брой бавачки не му даватъ миръ, и когато то остава безъ всѣкакви грижи. Органическата конюнктурна политика трѣбва да бжде равно отдалечена както отъ либералистическитѣ крайности на предоставяне на народното стопанство на собствената си сждба, която се храни отъ слѣпата и неоправдалата се вѣра въ вжтрешнитѣ творчески сили на свободното стопанство, така и отъ колективистическитѣ крайности на обвързване на всички стопански прояви съ разпореждания на публично-правната власть, която се храни отъ слѣпата и неоправдалата се вѣра въ всемогжществото на държавна организация и отъ пълното недовѣрие къмъ творческитѣ сили на индивидуалната инициатива и свобода[1])

Както повече отъ съвременнитѣ писатели по въпроса за конюнктурната политика, и Horst Jecht подчертава този обратъ, който е настжпилъ въ областьта на конюнктурната политика следъ първата свѣтовна война и въ особеность следъ последната свѣтовна криза, когато се е разколебала изъ основи предишата вѣра въ творческитѣ сили на свободното народно стопанство, което само иманентно лѣкува всички свои болести. Хорстъ Йехтъ изрично подчертава тѣзи нови идеологическистопански схващания, като необходима предпоставка за правилното разбиране на съвременната политика, като пише: „Най-важната промѣна въ формитѣ на съвременния стопански животъ, въ сравнение съ предивоенното време, се състои въ промѣната на стопанската система. Вмѣсто на предивоенното

[1]) Walter Weddigen — Grundriss der Wirtschaftstheorie unter besonderer Berücksichtigung der Volkswirtschaft, Jena 1934, S. 197—198.

пазарно стопанство, което регулира само себе си и почива върху свободното сътрудничество между работници, предприемани и капиталисти, излиза въ много области „свързания“ стопански животъ. Особено голѣмитѣ промѣни сж се извършили въ отношенията между стопанството и държавата. Това регулиране на стопанския животъ е могло, обаче, да стане една отъ главнитѣ причини на кризата само поради това, че то много често се е намирало въ противоречие къмъ принципитѣ на стопанския разумъ. Това може да се докаже както по отношение на намѣсата въ междудържавния стопански оборотъ, така и по отношение на мѣркитѣ на вжтрешната стопанска политика“[1]). Сжщото твърдение се уточнява отъ автора, когато той го свързва съ интересуващитѣ ни въпроси за конюнктурната политика, като казва: „Волята на държавата къмъ намѣсата въ стопанския животъ, която е довела къмъ основнитѣ промѣни въ стопанската система, е сжщо така единъ отъ най-важнитѣ корени на опититѣ за влиянието върху движението на кризитѣ и конюнктуритѣ, които изпъкватъ повече отъ когато и е по-рано презъ времето следъ кризата. Презъ времето преди кризата, въз основа на познатитѣ ни връзки, настжпвалъ винаги наново подемътъ на конюнктурата следъ немного продължителенъ периодъ на депресията. Трѣбва да се смѣта за съмнително, дали този пжть на „самоизлѣкуване“ е ефективенъ още и сега, следъ дълбоко проникналитѣ промѣни въ формитѣ на стопанския животъ. Освенъ това, извънредно дългото очакване на възстановяването трѣбва да предизвика много тежки опасности за сжществуването на социалната общность поради много голѣмата продължителность и нечуванитѣ трудности на кризата. Но решаващото за държавната намѣса въ ходъ на нѣщата е *било* все *пакъ* промѣната въ духовнитѣ позиции, възстанието противъ господството на „свободната игра на силитѣ“ и волята къмъ насочването и овладяването на стопанскитѣ събития. Не е случайность, че планомѣрната борба противъ кризата се започва въ Съединенитѣ Щати следъ президентскитѣ избори, а въ Германия — следъ политическитѣ преобразувания отъ 1933 година. Трѣбва да се различаватъ две поставени цели при тази засилена воля къмъ политиката на кризитѣ и конюнктурата. Първо, цельта на възможно бързо и всеобхващащо преодоляване на съвременната криза — политиката на борбата съ кризата — и, второ, стремежътъ къмъ осжществяването на „безконюнктурното стопанство“, който се насочва надъ сегашнитѣ затруднения къмъ принципалното преобразуване на движението на стопанството“[2]).

---

[1]) Horst Jecht — Konjunkturschwankungen und Weltwirtschaftskrise, Wirtschaftslehre, 2. Bd., Leipzig 1934, S. 56.

[2]) Horst Jecht — op. cit., S. 67 — 68

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

Като преминава къмъ разглеждане на отдѣлнитѣ мѣрки, които влизатъ въ състава на посоченитѣ два вида на конюнктурната политика, Хорстъ Йехтъ разбира много по-широко „политиката на борбата съ кризата“, отколкото тя често се разбира. Тя се състои не само въ това, да се умекотятъ тежкитѣ прояви на кризата спрямо хората, които най-много сж засѣгнати отъ нея, но и въ запазване на покупателнитѣ срѣдства на широкитѣ слоеве на населението, за да може да се запази самото по-натъшно сжществуване на социалния организъмъ и на народното стопанство. Но съ тѣзи мѣрки не може да се стигне къмъ преодоляване на самата криза, която може да бжде преодолена само или чрезъ оправянето на предшнитѣ грѣшки въ оформяване на стопанскитѣ отношения и заедно съ това отстраняването на прѣчкитѣ къмъ новия стопански подемъ или, освенъ това, непосрѣдственото насърдчаване на стопанското съживяване. Тукъ, отъ една страна, се преброяватъ такива мѣрки, като „дефлационната политика“, която се стреми къмъ понизяване на извънредно покачилото се презъ време на подема ниво на ценитѣ и на работната заплата; като „девалвацията“, която преследва въ сжщность сжщитѣ задачи, както и дефлационната политика; като политика за уреждане на отношенията на задължнѣлость, която разчиства пжтя за по-нататъшното приспособяване на стопанскитѣ дейци къмъ коренно промѣнилата се общостопанска и въ особеность парична обстановка и т. н. Отъ друга страна, въ желанието непосрѣдствено да се насърдчи стопанското съвземане, сѐ прилагатъ такива мѣрки, като кредитната политика, която по-свободно и на по-лесни условия се стреми да предостави покупателнитѣ срѣдства, за да се съживи и импулсира предприемаческата активность; като създаването на общественитѣ работи, които настаняватъ на работа безработнитѣ и едновременно съ това по косвени и посрѣдствени пжтища даватъ тласъкъ и на множество най-разнообразни клонове на народното стопанство.

Политиката на стабилизацията на конюнктурата не трѣбва да се схваща въ този извънредно широкъ смисъль, при който изобщо се отстраняватъ всички конюнктурни колебания. Макаръ че подобнитѣ задачи се възлагатъ отъ нѣкои автори върху тази политика, Хорстъ Йехтъ подчертава, че тя предполага такива източници на знания и воля у ржководнитѣ сили на стопанската дейность, които превъзхождатъ ограниченитѣ човѣшки възможности. Но между казаната максимална и недостижима задача и сжществуващата свобода на безпрепятственото редуване на конюнктурнитѣ колебания се намира промеждутъчната възможность на стѣснение на тѣзи колебания до такива граници, които сж достжпни за конюнктурната политика и осигуряватъ населението отъ всички тѣзи страдания, на които то е подложено при го-

сподството на безпрепятственото движение на конюнктурата. Отдавна сж вече познати и сж се опитвали да въздействуватъ върху хода на конюнктурата въ този по-ограниченъ смисълъ. Въ това отношение само се усъвършенствуватъ и задълбочаватъ отдавна познатитѣ методи на манипулация съ срѣдствата на финансовата и кредитната политики, поставени на служба на конюнктурната политика. Тукъ се иматъ предвидъ вече разгледанитѣ задачи на финансовата политика, които се свеждатъ къмъ нагаждането на събирането и изразходването на срѣдствата на държавния вюджетъ къмъ общитѣ конюнктурни условия и то въ този смисълъ, че бюджетната политика на държавата да „плува противъ течението", т. е. да събира повече срѣдства при добрата конюнктура, но да ги изразходва при влошената конюнктура, както и обратно: да събира по-малко срѣдства и да изразходва повече при лошата конюнктура. Отъ друга страна, нагаждането на кредитната политика къмъ конюнктурнитѣ условия трѣбва да се сведе къмъ опита да се създадатъ противодействия на коюнктурния подемъ чрезъ затрудняване на неговото кредитиране, когато подемътъ заплашва да се изроди въ този опасенъ стадий на свързспекулацията, която неизбѣжно ще породи кризата. Отъ друга страна, улесняването на условията на кредитиране — както въ качествено, така и въ количествено отношение — презъ времето на настжпилитѣ вече или настжпващитѣ стопански затруднения може да попрѣчи на кризата да се прояви тя въ всички си страшни страни, като по този начинъ тежката и остра криза може да се преобразува въ много по-лесно поносима депресия (вмѣсто кризата лизисътъ!)

За да приключимъ разглеждането на общитѣ въпроси на конюнктурната политика, ще се спремъ още накратко върху възгледитѣ, изказани по този въпросъ отъ Ernst Wagemann, единъ отъ създателитѣ и ржководителитѣ на германския конюнктуренъ институтъ и авторъ на редица работи по учението за конюнктурата. Като се запитва, съ какви срѣдства ние разполагаме, за да смекчимъ конюнктурнитѣ колебания, Ернстъ Вагеманъ посочва както срѣдствата на публичната власть, така и тѣзи на частнитѣ стопанства. Публичната власть може при това да оказва въздействие върху конюнктурата или непосрѣдствено или посрѣдствено. Първата възможность се свежда къмъ непосрѣдствено прилагане за горнитѣ цели на довѣрената на нея имуществена власть; втората възможность се свежда къмъ посрѣдствено въздействие върху частнитѣ лица, т. е. къмъ конюнктурно-политическото влияние върху частнитѣ стопанства чрезъ законодателнитѣ опредѣления или административнитѣ мѣрки. Този последенъ косвенъ пжть изобщо се признава за особено ефикасенъ за осжществяване на поизравнена конюнктура, въ особеность когато той се свързва съ редица други прояви на стопанската политика, въ частность на

работнитѣ заплати, на ценитѣ, и сконтовата политика. Въ по-новото време тѣзи части на общостопанската политика сж се нагодили специално къмъ конюнктурнитѣ задачи, като сж сжществено се видоизмѣнили и въ нѣкои отношения сж се разширили и задълбочили. Така, когато се е установило, че сконтовата политика, главния инструментъ на кредитната конюнктурна политика, не само не е ефикасно срѣдство за изравняване на конюнктурнитѣ колебания, а е по-скоро единъ палиативъ, който все още може да има значение за валутната, но не за конюнктурната политика, кредитната конюнктурна политика се е опитала да впрегне въ работата и нѣкои нови кредитни срѣдства. Такива сж, напримѣръ, въ Съединенитѣ Щати частичното ограничаване на кредита и въ особеность прѣката кредитно-политическа интервенция, която се състои въ това, че чрезъ купуване и продаване на държавнитѣ ценни книжа и акцептитѣ (тъй наричаната „Open-Market-Operations“) се оказва прѣко влияние върху предлагането и търсенето на кредитния пазаръ. Сжщо така и политиката на осигуряването на безработнитѣ, която е имало по-рано повече социално-политическото значение, отколкото конюнктурно-политическото значение, придобива по-голѣмо влияние върху конюнктурната политика, когато къмъ нея се присъединява и политиката на намиране работата за безработнитѣ и организация на общественитѣ работи.

Както посочихме, Вагеманъ придава на конюнктурната политика на отдѣлнитѣ предприяти дори повече значение, отколкото на държавната конюнктурна политика. Той мотивира това по следния начинъ. „Центърътъ на тежестьта на конюнктурната политика се намира презъ сегашната стопанска конституция не въ държавата, а въ самитѣ предприятия, които, бидейки клеткитѣ на стопанството, сж и носителитѣ на стопанското движение.

Вмѣсто общитѣ мѣрки на въздействие върху тѣхъ, може да се тръгне по пжтя на индивидуализацията. Въ този случай се изисква, обаче, активното сътрудничество на самитѣ предприятия. Частно-стопанската конюнктурна политика не може да се замѣсти съ никаква обща конюнктурна политика, дори ако тя се построява възъ основи на най-добрата конюнктурна народно-стопанска служба. Макаръ че общитѣ стопански движения сж нищо друго, освенъ отразяванията на стопанската сждба на всички отдѣлни предприятия, все пакъ ходътъ на дѣлата на отдѣлнитѣ предприятия не се покрива точно съ народно-стопанската конюнктура. Напротивъ, изпъква, че или сжществува приблизително еднаква насока между движенията на народното стопанство и тѣзи на частнитѣ стопанства или известна последователность между тѣзи движения, ако ли не

пъкъ противоположность на насокитѣ или дори пълното отклонение."[1])

Вагеманъ подчертава по-нататъкъ, че системната частностопанска конюнктурна политика се намира още въ Германия въ своето зачатъчно състояние. Процесътъ на рационализацията, който е направилъ толкова голѣмъ напредъкъ въ германското народно стопанство, се ограничава съ техниката и организацията на заведенията, безъ още да обхване и конюнктурната политика на отдѣлнитѣ предприятия въ такава степень, въ каквато тѣ заслужаватъ и трѣбва да се обхванатъ отъ истинската рационализация на стопанската дейность. Наистина, наченкитѣ на това може да се отбележатъ, но тѣ представляватъ само една много дребна часть отъ това, което може и трѣбва да се извърши въ това направление. Въ сжщность, въ това отношение може да се отбележи само наличието на разработената техника на счетоводството и на методитѣ на калкулацията. Такива въпроси, обаче, като пазарнитѣ отношения на отдѣлнитѣ предприятия сж още почти никакъ не проучени и тукъ имаме повече стопанското поведение, което почива на смжтни чувства, отколкото на системно обмислено и научно оформено знание. „Тѣзи отношения, които означаватъ правилно въ отношение на време включване на отдѣлнитѣ актове на предприятие въ общия процесъ на народното стопанство, трѣбва да придобиятъ една методическа научна основа, както това е възможно чрезъ построяване на частно-стопанската конюнктурна служба въ връзка съ добре прокараната народно-стопанска конюнктурна служба и подробно наблюдаване на отдѣлнитѣ отрасли на народното стопанство". Както се вижда отъ горното, Вагеманъ начертава такива рамки на конюнктурната политика на отдѣлнитѣ предприятия, които обхващатъ както статистическитѣ наблюдения на стопанскитѣ прояви въ отдѣлното и въ народното стопанство, така и тѣзи научни наблюдения надъ живота на отдѣлнитѣ предприятия, които влизатъ въ кржга на науката за отдѣлното предприятие или тъй наричаното учение за организация на предприятието. Но съ това ние навлизаме вече въ разглеждане на самото съдържание на отдѣлнитѣ прояви и мѣрки на конюнктурната политика, т. е. приключваме предварителната работа, която е имала предвидъ само да посочи въ най-общи черти субектитѣ и обектитѣ на конюнктурната политика.

Съ това вече се опредѣля и по-нататъшния ходъ на нашето изложение. То ще се спре върху конюнктурната политика на частно-стопанскитѣ субекти, отъ една страна, и на публично-правната власть, отъ друга страна, като и частно и публично-правната конюнктурна политика не ще може да бжде обхванатa всестранно, а по необходимость ще се ограничи само съ най-

[1]) Ernst Wagemann-Konjunkturlehre. Eine Grundlegung zur Lehre vom Rhytmus der Wirtschaft, Berlin 1928, S. 217.

общитѣ проблеми. При това разглеждането на частно-стопанската конюнктурна политика се ограничава само съ много ограниченъ кржгъ въпроси, защото, споредъ насъ, това сж въпроси на науката за частното, а не за народното стопанство. Народно-стопанската пъкъ конюнктурна политика е една область, която засѣга почти всички проблеми на икономическата теория и икономическата политика, поради което налага се да се произведе единъ отборъ на съответнитѣ теми за разглеждане. Този отборъ се осжществява, като се привличатъ къмъ разглеждане само единъ ограниченъ брой отъ проблемитѣ и то такива, които иматъ най-общъ и принципаленъ характеръ, отъ една страна, и които иматъ по-актуаленъ характеръ, отъ друга страна.

Много интересно е за отбелязване, че проблемата за конюнктурната политика на отдѣлнитѣ предприятия е била за първи пжть по-подробно и по-системно разгледана отъ представителитѣ на науката за народното стопанство, а не отъ специалиститѣ въ область на учението за отдѣлното стопанство. Паулъ Момбертъ е подложилъ на разработката въпросъ за конюнктурата отъ гледището на частното стопанство въ една статия още презъ 1914 година и тукъ установява нѣкои основни начала на частно-стопанската конюнктурна политика[1]), които по-нататъкъ по-подробно доразвива въ своята книга за уводъ въ проучването на конюнктурата[2]).

Както е било вече отбелязано по-рано, Момбертъ разбира конюнктурната политика въ по-тѣсенъ смисълъ на политиката на борбата съ кризата. Това свое общо схващане той прокарва и спрямо частно-стопанската конюнктура. Това много ясно проличава, когато той казва, че „Ние се обрѫщаме, преди всичко, къмъ конюнктурната политика въ първия смисълъ, като съвокупность на постжпкитѣ, които иматъ за цель, да се заеме становище спрямо дадената конюнктура. Ние искаме тогава да подложимъ на наблюдение, какво е въ случая поведението на отдѣлнитѣ членове на обществото, преди всичко поведение на предприемачитѣ, за които тукъ главно става думата. При това, очевидно е, че това поведение трѣбва да бжде много по-изпъкнато и по-съзнаващо своитѣ цели, когато конюнктурата спада надолу, отколкото когато тя има повишателната насока. Когато работитѣ навсѣкжде вървятъ добре, то всички иматъ много по-малко подбуди да предприематъ при това особени мѣрки, отколкото това се налага, когато развитието взема противоположната насока". Момбертъ подлага на проучване частно-стопанската конюнктурна политика

[1]) Paul Mombert — Der privatwirtschaftliche Gesichtpunkt bei der Erforschung der Konjunkturentwicklung, Die private Unternehmung, Heft 1. Der privatwirtschaftliche Gesichtpunkt in der Sozialökonomie und Jurisprudenz, Mannheim 1914.

[2]) Paul Mombert—Einführung in das Studium der Konjunktur, Leipzig 1921, S. S. 134—154 (Die private Unternehmung im Wandel der Konjunktur).

на отдѣлнитѣ предприемачи, които въ тази си политика се стремятъ да осѫществятъ основната стопанска цель на всѣки стопанисвущия субектъ, т. е. получаване на възможно най-голѣмъ доходъ при носене на възможно най-малки жертви. Изборътъ на съответнитѣ срѣдства за постигане на основната и постоянна цель на всѣка предприемаческа дейность се опредѣля отъ конкретнитѣ стопански предпоставки на всѣко предприятие, като състоянието на неговата техника, състава на неговия капиталъ, условията на продажба на неговитѣ произведения, условията на купуване на потрѣбнитѣ му сурови материали и производствени срѣдства, състоянието на трудовия пазаръ, на кредитния оборотъ и т. н. Всички тѣзи общи условия, при които може да се осѫществява стопанското поведение на всѣко отдѣлно предприятие, се подлагатъ на много сѫществени промѣни въ зависимость отъ общитѣ условия на стопанската конюнктура и отъ тѣзи специфични условия, въ които се поставя отдѣлното предприятие отъ състоянието на стопанската конюнктура. Нагаждането къмъ тѣзи промѣнливи условия, подбирането на съответнитѣ срѣдства за по-сполучливо нагаждане къмъ конюнктурнитѣ промѣни опредѣлятъ това конкретно съдържание, което има конюнктурната политика на отдѣлнитѣ предприятия. Момбертъ анализира тази стопанска дейность на отдѣлнитѣ предприятия, която се опредѣля отъ особеноститѣ на конюнктурата, споредъ юридическитѣ форми на самитѣ предприятия — индивидуална или акционерна, — споредъ материалното съдържание на дейностьта на отдѣлнитѣ предприятия — въ зависимость отъ отдѣлнитѣ клонове на стопанската дейность и отъ отдѣлнитѣ разновидности на тази дейность въ границитѣ на сѫщитѣ стопански клонове — и споредъ отдѣлнитѣ прояви на предприемаческата дейность — купуване на потрѣбнитѣ материали и срѣдства, продажба на готови произведения, получаване на кредитъ, наемане на работни сили, раздаване на дивиденди и т. н. При този си анализъ Момбертъ използува много богатъ конкретенъ материалъ, който характеризира дейность въ различни видове предприятия презъ различни състояния на стопанската конюнктура. Но Момбертъ не обобщава и не систематизира този богатъ материалъ, не посочва нито тѣзи общи изводи, които може да се направи отъ неговия анализъ, нито нѣкои общи схеми, които биха могли да улеснятъ обобщени схващания отъ този анализъ. Това е било направено много наскоро отъ Репке, който се е опиталъ да сведе къмъ нѣкои по-общи положения конюнктурно-политическитѣ прояви на отдѣлнитѣ предприятия, като при това се опира върху мислитѣ, развити отъ Момбертъ, и върху материали, събрани отъ последния.

Репке дава характеристика на частно-стопанската конюнктурна политика, като съвокупность на мѣркитѣ, съ чиято по-

мощь отдѣлното предприятие се стреми да се приспособи къмъ конюнктурнитѣ измѣнения, като изхожда отъ частно-стопанската гледна точка на запазване на рентабилностьта на предприятието. Систематическото разчленяване на частно-стопанската конюнктурна политика изисква най-обострения анализъ, за да може да се обхванатъ различнитѣ страни на тази дейность. Този анализъ Репке прокарва, като изрично се позовава на изследванията на Момбертъ и на неговитѣ опредѣления и характеристики на частно-стопанската конюнктурна политика.

Последната може да се подраздѣли на следнитѣ три съставни части:

а) Активната конюнктурна политика, която се насочва къмъ постигане на желателното пазарно състояние. Като примѣръ на това може да се посочи сконтовата политика на централнитѣ емисионни банки.

б) Пасивната конюнктурна политика, която се насочва къмъ приспособяване къмъ:

1. даденото състояние на пазаря. Като примѣръ на това може да се посочи уволняването на работници отъ фабричното предприятие.

2. възможното състояние на пазаря. Като примѣръ на това може да се посочи предпазливата дивидендна политика на акционерното предприятие.

Пѫтищата на активната конюнктурна политика се посочватъ отъ нейната цель — промѣната на конюнктурата въ желателната насока, т. е. промѣната въ отношенията на търсене и предлагане на съответния пазаръ. Тъй като отдѣлниятъ предприемачъ рѣдко може да осѫществи желателнитѣ промѣни въ предлагане и търсене по пѫтя на конкурентната борба (това, разбира се, е сѫщо възможно, но само въ тѣзи ограничени случаи, когато отдѣлниятъ предприемачъ или притежава монополното положение или е ржководитель на много едро предприятие, поради което може да упражнява голѣмо влияние върху съответния пазаръ), то само по себе си се получава като срѣдството на активната конюнктурна политика стремежъ къмъ монополистическото обединение.

Пѫтищата на пасивната конюнктурна политика се опредѣлятъ отъ дветѣ възможности на приспособяване на предприемача къмъ даденото или възможното състояние на пазаря. Първата възможность на пасивната конюнктурна политика може да се нарече външната конюнктурна политика, защото при нея предприемачътъ, като купувачъ или продавачъ, се насочва отъ своето предприятие навънъ къмъ пазаря и се стреми да си осигури най-голѣмия доходъ при най-малки жертви при конюнктурнитѣ промѣни. Втората възможность на пасивната конюнктурна политика може да се нарече вѫтрешна конюнктурна политика. Даденото състояние на пазаря изисква при нея отъ

предприемача вѫтрешно приспособяване на неговото предприятие къмъ настѫпилитѣ пазарни промѣни. Защото за предприемача проблемътъ никакъ не се разрешава още отъ това обстоятелство, че неговото положение на пазаря се промѣнило. Той притежава голѣмъ капиталъ, относно който трѣбва да дава постоянно разпореждане въ съответствие съ настѫпилитѣ конюнктурни промѣни; сѫщото важи и относно човѣшки трудъ, който сѫ намира у него на служба. Всичко това изисква отъ него осѫществяване на вѫтрешната конюнктурна политика.

Външната конюнктурна политика се разчленява въ две насоки, а именно въ политиката на купуването и въ политиката на продажбата. И двѣтѣ тѣзи насоки на външната конюнктурна политика могатъ, на свой редъ, да се диференциратъ като 1. политика на ценитѣ, 2. политика на опредѣление на условията и 3. като политика на организацията на купуване и продажба.

Разчленението на вѫтрешната конюнктурна политика може да се сведе къмъ производствена и трудова политика. Тѣзи две страни на вѫтрешната конюнктурна политика, които сѫ взаимно свързани, може да се противопоставятъ на третата часть на сѫщата вѫтрешна политика, която може да се нарече финансовата политика. Последната обхваща всички проблеми, които сѫ свързани съ финансовата страна на вѫтрешната конюнктурна политика, като въпроситѣ за приключване на баланса, за разпредѣление на дивидендитѣ и всички онѣзи мѣрки, които иматъ за цель да увеличатъ или да намалятъ финансовата основа на предприятието, да улеснятъ неговото кредитиране, да увеличатъ основния му капиталъ и т. н.

Въ заключение на своето изложение за съставнитѣ части на частно-стопанската конюнктурна политика, Репке дава следната схема, която улеснява обхващането на посоченитѣ елементи на тази политика, както едновременно улеснява прегледността на развитата систематика.

Схематически прегледъ на систематиката на частно-стопанската конюнктурна политика:

А. Активна конюнктурна политика.
Б. Пасивна конюнктурна политика.
1. Външна конюнктурна политика.

a. Политика на купуването.
b. Политиката на продаването.

1.1. Политика на ценитѣ.
2.2. Политика на опредѣление на условията.
3.3: Политика на организацията на купуване и продажба.

2. Вѫтрешна конюнктурна политика.
a. Политика на производство и на труда.
b. Финансова политика.

Макаръ че както Момбертъ, така и Репке се мѫчатъ да обосноватъ, че частно-стопанската конюнктурна политика не

спада къмъ областьта на учението за отдѣлното стопанство, а влиза въ кржга на науката за народното стопанство, това не ни се вижда много убедително. Репке самъ съзнава, че тукъ се навлиза въ областьта на учението за частното стопанство, поради което той се опитва да оправдае това навлизане въ область, чужда на науката за народното стопанство. Като привежда посоченото по-горе опредѣление, той казва: „ . . . преди всичко възниква въпросътъ, не прекрачва ли настоящата монография границитѣ на народно-стопанското разглеждане на въпроси съ включване на тази часть и не встжпва ли въ область, която спада къмъ учението за частно-стопанското заведение? Защото какво собствено трѣбва да се изследва? Нищо друго, освенъ въпроса, възъ основа на реалистическитѣ наблюдения какво трѣбва да прави отдѣлното предприятие при конюнктурнитѣ промѣни, за да запази своята рентабилность? Наистина, тукъ се разглеждатъ посоченитѣ въпроси, но тѣ трѣбва тукъ да се разрешатъ другояче, отколкото това би станало отъ гледището на науката за частното стопанство. Последната се занимава съ описание на срѣдствата, които сж на разположение на отдѣлното предприятие за постигане на най-голѣмия добивъ, и съ тѣхнитѣ технически детайли, съ посочване на тѣзи срѣдства, които при даденитѣ предпоставки се виждатъ като най-целесъобразни за постигането на горната цель. Другояче тукъ, кждето работата се свежда къмъ използуване на частно-стопанската гледна точка — която не е нищо друго, освенъ гледна точка на класическата политическа икономия, — като евристическия принципъ и къмъ обосноваване съ неговата помощь на стопанското поведение на отдѣленъ предприемачъ презъ подемъ и упадъкъ на конюнктурата, къмъ посочване на стопанскитѣ—народно - и частно-стопанскитѣ — предпоставки, при които той действува тъй или инъкъ и къмъ провѣрка на така полученитѣ резултати чрезъ емпирико-реалистическия материалъ на на наблюдението. Само така може да се установятъ въ края на краищата народно-стопанскитѣ крайни действия на конюнктурата.

Нито при една конюнктурно-политическа мѣрка ние не ще можемъ да се спремъ при чисто частно-стопанското явление, но въ всѣки моментъ трѣбва да представимъ и народно-стопанскитѣ причинни връзки“[1]).

Както видѣхме отъ по-подробното изложение на състава на частно-стопанската конюнктурна политика, Репке не може да осжществи набелязаната програма, защото значителната часть отъ посоченитѣ отъ него конюнктурни мѣрки на частнитѣ предприятия сж тъкмо тѣзи въпроси, които характеризиратъ организацията на отдѣлнитѣ стопански предприятия и сж проучватъ отъ науката за отдѣлното предприятие. Само много ма-

[1]) Wilhelm Röpke—Die Konjnktur, S. 91—92

лъкъ брой отъ тѣзи въпроси наистина, придобива значение и за науката за народното стопанство, като, напримѣръ, въпросътъ за обединенията на предприятията или въпросътъ за монополистическата организация на търсенето и предлагането.

Макаръ че Репке и да се опитва по-нататъкъ да облѣче посочената отъ него схема на частно-стопанската конюнктурна политика въ по-конкретни данни, и на него, както и на Момбертъ, не се удава да даде една по-обобщена и принципална характеристика на тѣзи мѣрки на частно-стопанската конюнктурна политика, която би могла да придобие значение за народно-стопанскитѣ интереси на конюнктурната политика.

Интересно е за отбелязване, че сжщото се вижда и въ работитѣ, които сж излѣзли много по-късно. Така, напримѣръ, въ известната книга на Arthur B. Adams сжщо така доста много мѣсто се отвежда на въпроситѣ за частно-стопанската конюнктурна политика. И както ще видимъ малко по-нататъкъ, съответното изложение на Адамса не се отличава сжществено отъ разгледанитѣ възгледи на Момберта и Репке и не излиза задъ доста тѣснитѣ и блѣди граници на ученията за отдѣлното предприятие. Като разглежда въпроситѣ, свързани съ контрола надъ конюнктурния цикълъ (така наричатъ американскитѣ автори конюнктурната политика), Адамсъ се спира и върху контролнитѣ мѣрки, които се осжществяватъ въ това отношение отъ отдѣлнитѣ предприемачи. Той разглежда тѣзи мѣрки, отъ една страна, като стремежъ да се отбѣгнатъ загубитѣ при депресията и кризитѣ, и като стремежъ да се контролира стопанския подемъ, отъ друга страна.

Адамсъ изрично подчертава, че усилията на отдѣлнитѣ предприемачи не могатъ да иматъ за резултатъ общото отстраняване на лошитѣ последици на депресиитѣ и кризитѣ, но могатъ да ги отдалечатъ отъ тѣхнитѣ отдѣлни предприятия, което сжщевременно означава, че тѣзи неблагоприятни последици ще се прехвърлятъ върху други лица и предприятия. Политиката на отдѣлнитѣ предприемачи, които се стремятъ да отбѣгнатъ неблагоприятнитѣ последици отъ конюнктурния упадъкъ, се състои въ следнитѣ конкретни мѣрки. Отдѣлнитѣ предприятия могатъ да отбѣгнатъ загубитѣ презъ тѣзи времена, като осжществяватъ енергичната кампания за намаляване ценитѣ на тѣхнитѣ произведения и стойностнитѣ разноски при тѣхното производство, като засилватъ продажбата на тѣхнитѣ стоки чрезъ енергична реклама и редица методи, ксито целятъ привличане на търсенето къмъ тѣхнитѣ произведения. Сжщо така може да се хвърлятъ на пазари нови стоки на по-низки цени или така да се подобрятъ старитѣ стоки, че тѣ могатъ да се пласиратъ съ печалба. По-силнитѣ стопански дейци иматъ възможность да си осигурятъ по-нататъшенъ пласментъ на тѣхнитѣ произведения, като предоставятъ на купувачитѣ редица улеснения, напримѣръ, въ

форма на широки кредити, на рабати и т. н. Притежателитѣ на по-голѣми срѣдства иматъ възможность да продължаватъ производството, макаръ че продажбата и да е затруднена: тѣ натрупватъ своитѣ произведения въ фабричнитѣ складове въ очакване на по-добри времена, когато тѣзи запаси ще се пласиратъ на изгодни цени. „Но чрезъ комбинация на всички тѣзи методи само малъкъ брой отъ предприятията могатъ да отбѣгнатъ тежкитѣ загуби презъ депресията. Но и тѣзи, които могатъ да успѣятъ въ това отношение, могатъ да постигнатъ това въ значителна степень поради това, че тѣ иматъ възможность да прехвърлятъ тѣхнитѣ загуби върху другитѣ предприятия. Всички не могатъ да отбѣгнатъ загубитѣ при прилагане на горнитѣ методи; ако ли пъкъ тѣ биха временно сполучили въ това отношение, тѣ биха само отсрочили това стопанско приспособяване, което трѣбва да последва следъ периодъ на интензивния подемъ“[1]).

Не по-малко скептично преценява Адамсъ и ефикасността на мѣркитѣ, които могатъ да се прилагатъ отъ частнитѣ предприемачи при контрола на предприемаческата дейность презъ време на конюнктурния подемъ. Както веднага ще видимъ, тѣзи мѣрки почиватъ върху научната организация на съответнитѣ предприятия и върху разумното поведение на предприемачитѣ, които предпочитатъ дори временно да получаватъ по-малки печалби или дори да носятъ загуби, но да си осигурятъ както по-постоянна работа, така и — въ общата си съвокупность — по-голѣма печалба. Ако научната организация на предприятията може да се осѫществи, то много по-мѫчно може да се реализира необходимата сдържаность и самообладание отъ страна на предприемачитѣ, които трѣбва да се откажатъ отъ възможнитѣ въ момента печалби, за да си осигурятъ отъ инъкъ неизбѣжнитѣ въ по-близко или по-отдалечено бѫдеще загуби.

Като преминава къмъ разглеждане на конкретнитѣ мѣрки, които трѣбва да се извършватъ отъ отдѣлнитѣ предприемачи, когато тѣ искатъ да контролиратъ конюнктурния подемъ, Адамсъ подчертава, като главна задача тукъ откѫсването на съответното предприятие отъ вѫтрешнитѣ условия, въ които се намиратъ по това време повече отъ останалитѣ предприятия. Главнитѣ вѫтреши условия, които трѣбва да бѫдатъ отбѣгнати, сѫ свеждатъ къмъ следнитѣ:

извънредно разширяване на капиталовото обзавеждане,

извънредно разширяване на запаситѣ на суровитѣ материали и готовитѣ произведения;

извънредно разширяване на кредита, който се предоставя на клиентитѣ,

---

[1]) Arthur B. Adams — Economics of Business Cycles, New-York, 1925, p. 243.

извънредно разширяване на паритѣ, които се вематъ въ въ заемъ отъ банкитѣ,

инфлация на капиталовитѣ ценности,

плащане на извънредно голѣми дивиденди,

бързо увеличаване на стойностнитѣ разноски на всѣко произведено парче,

извънредно увеличаване на производството.

За да може всичко това да се осжществи, предприемачътъ трѣбва да бжде подготвенъ въ редица отношения. А именно, първо, той трѣбва да притежава дълбоко знание за всички вжтрешни условия на собственото си предприятие. Това изисква създаване на специално отдѣление за точно бюджетиране или планиране, както и на надежната счетоводна и статистическа служба. Второ, трѣбва да се осигури притежаване на подробна и надежна статистическата информация относно различнитѣ фактори, които се подлагатъ на общи конюнктурни колебания. Трето, ржководителитѣ на предприятията трѣбва да бждатъ способни да интерпретиратъ общитѣ статистически данни въ връзка съ състоянието на тѣхното собствено предприятие, за да стане възможно предвиждане на бждещия ходъ на последното. Четвърто, предприемачитѣ трѣбва да желаятъ да контролиратъ тѣхнитѣ предприятия, когато се започва конюнктурния подемъ, за да не бждатъ въвлѣчени тѣ въ състояние на инфлацията.

Ясно е, че не е възможно да се посочи конкретно какво трѣбва да знае всѣки предприемачъ за вжтрешнитѣ условия на неговото предприятие, за да може да осжществява единъ ефикасенъ контролъ надъ колебанията на стопанската конюнктура: видътъ и обемътъ на съответнитѣ знания се опредѣля отъ индивидуалнитѣ особености на всѣко предприятие. Адамсъ подчертава, обаче, че за редица важни страни на стопанската дейность все още не може да се намѣри достатъчна и надежна статистика, макаръ че редица държавни учреждения създаватъ богатъ изворъ за статистическото просвѣщение на стопанскитѣ дейци. Още по-трудна е по-нататъшната работа на използуване на статистическитѣ данни за целитѣ на предвиждането на движенията на народното стопанство въ неговата цѣлость, както въ особеность за движенията на отдѣлнитѣ отрасли на народното стопанство и въ частность за движенията на едно отдѣлно предприятие. Макаръ че знанието на предстоящото движение на стопанскитѣ процеси може и да внесе елементи на по-голѣма устойчивость въ дейностьта на отдѣлнитѣ предприятия, самото учение за предвиждане на бждещитѣ стопански движения е още извънредно слабо развито. Но още по-голѣми трудности изпъкватъ при всѣки опитъ да се приложатъ знанията за предвиждане на общитѣ движения на народното стопанство къмъ конкретното насочване на работата на отдѣлното предприятие. Безъ да се спи-

раме върху сложнитѣ въпроси за непосрѣдствената връзка между общитѣ народно-стопански движения и тѣзи на отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство и на отдѣлното предприятие; безъ да посочваме на голѣмитѣ трудности, предъ които ще се изпрѣчи всѣки предприемачъ при опитъ да установи границитѣ на конюнктурнитѣ колебания и тѣзи на сезоннитѣ и случайнитѣ колебания, отъ една страна, и движенията на секуларния трендъ, отъ друга страна, именно за даденото предприятие, — трѣбва да се посочи най-голѣмата трудность, предъ която се изпрѣчватъ отдѣлнитѣ предприемачи при осѫществяване на тѣзи задачи. Тя идва не толкова отъ недостатъчни знания — макаръ, както токущо видѣхме, и тѣзи трудности не сѫ малки, — колкото отъ слабоститѣ на човѣшката воля.

Работата се свежда къмъ това, че голѣмъ брой стопански дейци се стремятъ да извлѣкатъ всичкитѣ изгоди отъ конюнктурния подемъ, като използуватъ знанията за предстоящия ходъ на стопанското развитие не за целитѣ на стабилизацията на своето предприятие, а за тъкмо противоположни цели, т. е. като помощно срѣдство за по-сигурно получаване на спекулативнитѣ печалби презъ високата конюнктура. Такова използуване на съответнитѣ знания не само не съдействува на стабилизацията на стопанския животъ, но тъкмо обратно — подпомага на засилване на конюнктурнитѣ колебания. Така че стремежътъ къмъ печалбитѣ неутрализира тѣзи скромни полезни ефекти, които биха могли да иматъ научнитѣ данни за предстоящия ходъ на народното стопанство. Въ сѫщата насока, но съ още по-голѣма сила действуватъ посоченитѣ стремежи, когато тѣ придобиватъ организационни форми на обединенията на предприятията въ монополистическитѣ сдружения отъ типа на картелитѣ или трѫстоветѣ. И тукъ въ още по-голѣма степень достѫпнитѣ и придобititѣ данни за предстоящитѣ движения на стопанскитѣ процеси често използуватъ не за целитѣ на стопанската стабилизация, а за увеличаване на печалбитѣ на съюзенитѣ предприятия за смѣтка както на чуждитѣ предприятия, така и на цѣлокупното население.

Както се вижда отъ горното изложение, Адамсъ сѫщо така свежда частно-стопанската конюнктурна политика къмъ скромнитѣ граници на по-добра организация на индивидуалнитѣ предприятия. Задачитѣ и целитѣ на така разбраната частно-стопанска конюнктурна политика не се различаватъ отъ задачитѣ и целитѣ, които поставя на отдѣлнитѣ предприятия учението за организация на предприятие, тъй наричаното Betriebswirtschaftslehre или Privatwirtschaftslehre. Самъ Адамсъ много добре съзнава, че не трѣбва да се възлагатъ голѣми надежди на частно-стопанската конюнктурна политика въ стремежа да се постигнатъ що годе надежни резултати въ областьта на конюнктурната политика. Слѣднитѣ негови заклю-

чения при преценката на частно-стопанската конюнктурна политика не оставятъ въ това отношение никакви съмнения. Самото заглавие на съответната глава е много красноречиво и показателно; „фундаменталната слабость на методитѣ на частния контролъ". А въ какво се състоятъ тѣзи фундаментални слабости, самъ Адзмсъ пояснява така: „Наистина, съмнително е, дали достатъчно количество на стопанскитѣ дейци ще може нѣкога да се подбужда къмъ използуване на научнитѣ знания за цикличнитѣ колебания, за да задържи започналото се вече повишателно движение на просперитетъ. Дѣлата се водятъ за получаване на непосрѣдственитѣ печалби; повечето стопански дейци не сж способни да се съпротивляватъ на изкушението да разширяватъ своята дейность, за да спечелятъ по-голѣми непосрѣдствени печалби. Тѣ се намиратъ предъ такова изкушение презъ стопанския подемъ. Спекулативниятъ инстинктъ ги тласка да вематъ тѣ върху себе си непосрѣдственния рискъ заради по-голѣми непосрѣдствени печалби, а тѣхната вѣра въ себе си казва на тѣхъ, че тѣ ще се окажатъ способни въ бждеще да нагодятъ задоволително вжтрешнитѣ условия на тѣхнитѣ предприятия, преди кризата ще се разрази. Като действуватъ, по такъвъ начинъ, споредъ теорията, „който съ нищо не рискува, нищо и не печели", голѣмо множество на предприемачи, едри и дребни, несъмнено получаватъ непосрѣдствени изгоди отъ просперитета и отъ голѣмитѣ печалби, като увеличаватъ своитѣ операции дори, когато притежаватъ най-точната информация относно конюнктурнитѣ цикли и текущитѣ стопански условия.

Несъмнено, че разпространението на научнитѣ знания относно конюнктурнитѣ колебания и предвиждане на стопанското развитие ще внуши предпазливость всрѣдъ тѣхъ, когато просперитетътъ стига къмъ стадията на трескавата интензивность. Тѣ ще знаятъ, че при тѣзи условия е предстоящо рѣзко спадане на ценитѣ и наскоро ще съкратятъ тѣхнитѣ операции по разширяване на стопанската дейность. Разпространяването на тази информация въ широкъ масщабъ ще доведе конюнктурния подемъ къмъ по-раншното приключване и ще възбуди кризата. По такъвъ начинъ, чрезъ политиката на частния контролъ конюнктурнитѣ цикли могатъ да се привеждатъ къмъ по-бързото движение и да ставатъ по-малко интензивни, отколкото това е било по-рано. Присжтствието, обаче, на политиката на ефективния публиченъ контролъ, конюнктурнитѣ колебания ще продължаватъ вѣроятно да бждатъ достатъчно интензивни, за да предизвикатъ голѣми и не необходими затрудния на стопанското общество. Малка предпазливость би сепроявявала презъ време на просперитета, докато нѣкои предвидими белези не биха посочвали на наближаващата се опасность"[1]).

[1]) Arthur B. Adams—Economics of Business Cycles. New York, 1925, p. 252—253.

Както се вижда и отъ самото изложение на Адамса и отъ неговитѣ *откровени преценки на ефикасността на частно-стопанската* конюнктурна политика, последната не може да се признае за единъ решителенъ факторъ въ областьта на конюнктурната политика. Въ това отношение Адамсъ изобразява състоянието на работитѣ много по-сполучливо, отколкото редица автори, които съ своето изложение могатъ да възбудятъ една погрѣшна представа за истинската роля, която е способна да играе частно-стопанската конюнктурна политика. Защото единствения изводъ, къмъ кой може да се стигне въ резултатъ на проучването на това, което се характеризира, като частно-стопанската конюнктурна политика, се свежда къмъ признаване на необходимостьта, отдѣлнитѣ стопански субекти-ржководителитѣ на предприятия да иматъ необходимъ минимумъ знания за колебания на конюнктурния цикъкъ, да се научатъ да се нагаждатъ къмъ тѣзи колебания, поради което да проявяватъ необходима предпазливость презъ отдѣлнитѣ фазиси на стопанската конюнктура. Именно къмъ тѣзи изводи стига шведскиятъ изследвачъ Johan Akerman, когато той характеризира значението на отдѣлнитѣ предприемачи въ областьта на предпазване на настжпване на стопанскитѣ кризи. Той твърди следното: „Лозунгътъ на частния предприемачъ трѣбва да бжде предвидливость и приспособяване. Идеята за стопанството, което е обусловено отъ времето, е победила по принципъ по цѣлата линия въ всѣко отдѣлно предприятие и въ всѣки клонъ на индустрията. Всѣки производитель трѣбва подробно да проследи развитието на пазаря презъ време на високата конюнктура и да приспособи производството си къмъ стопанското състояние. Всеобхващащото знание на всѣкимесечнитѣ промѣни на производството и на състоянието на складоветѣ въ съответната индустрия може да има най-голѣмата ценность въ тази връзка. По-нататъшното развитие на индустриалната статистика представлява поради това важната точка въ стремежа, да се смекчатъ вреднитѣ прояви на конюнктурнитѣ колебания.

Трѣбва да се има предвидъ при низката конюнктура, че бързо прокараното съкращение на производството, спирането на нерентабилнитѣ работи и незакъснителна преоценка възъ основа на претърпенитѣ загуби съдействуватъ на новото възстановяване на състоянието на равновесието безъ ненужното забавяне“[1]).

Както се вижда отъ горното изложение, частно-стопанската конюнктурна политика не е въ състояние да осжществи голѣмо въздействие върху хода на конюнктурнитѣ движения, защото, въ най-добъръ случай, тя позволява на отдѣлнитѣ предприятия да се приспособятъ къмъ вече настжпилитѣ ко-

[1]) Johan Akerman-Ökonomischer Fortschritt und ökonomische Krisen, Wien 1932, S. 129.

нюнктурни състояния, като по този начинъ да се намалятъ за тѣхъ загубитѣ отъ конюнктурния упадъкъ, респективно да се увеличатъ за тѣхъ печалбитѣ отъ конюнктурния подемъ. Този пасивенъ характеръ на частно-стопанската конюнктурна политика, която има предвидъ приспособяването на отдѣлнитѣ предприятия къмъ вече настжпилитѣ конюнктурни състояния, едва ли дава право да се говори за истинската конюнктурна политика, която, като разновидность на всѣкаква политика, възбужда, преди всичко, представа за активна намѣса въ известни свободно протичащи процеси, съ цель да ги оформи и да ги насочи по отнапредъ установенитѣ пжтища. Поради посочената невъзможность за частно-стопанската конюнктурна политика да осжществява тѣзи истинско политически задачи, може да възникне доста обосновано съмнение въ това, дали е оправдано да се говори тогава за конюнктурна политика спрямо посоченото съдържание на дейностьта на отдѣлнитѣ предприятия вмѣсто да се характеризира тя, като една отъ частитѣ на учението за организацията на отдѣлното предприятие.

Скептицизъмътъ по отношение на частно-стопанската конюнктурна политика не изключва, обаче, признание на това, че нѣкои—макаръ и доста ограничени—въпроси отъ областьта на тази дейность на частнитѣ предприятия могатъ да послужатъ като материалъ—а може би понѣкога и като основа — на истинската конюнктурна политика. Тукъ имаме предвидъ въпроситѣ за конюнктурнитѣ прогнози, отъ една страна, и за картелитѣ, като инструментъ на конюнктурната политика, отъ друга. Заедно съ това, разглеждането на тѣзи въпроси ще ни послужи като преходъ къмъ разглеждането на истинската конюнктурна политика, т. е. на конюнктурната политика, която се осжществява отъ публично-правната властьи, главно, отъ държавата.

Проблемътъ за прогноза на конюнктурата подига много сложни и разнообразни въпроси, които излизатъ далечъ задъ границитѣ на учението за стопанската конюнктура и засѣгатъ нѣкои много общи положения отъ областьта на учението за научното знание изобщо.

Едва ли трѣбва да се подчертава, какво голѣмо значение има възможностьта на предвиждане на настжпването на явленията за човѣшкото поведение. Вмѣсто да се пускаме въ по-голѣми подробности за изясняване на това голѣмо значение на предвиждане, ще се ограничимъ съ посочване на два характерни афоризми, изказани въ връзка съ това. Единъ отъ голѣмитѣ дейци на съвременната научна мисъль, прочутия френски философъ Огюстъ Контъ още преди сто години е казалъ веднажъ: „Science d'où prévoyance; prévoyance, d'où action", като изразява съ това много правилно, че предвиждането предполага знанието и улеснява разумното поведение.

Това приложно значение на знанието не по-малко решително се е подчертавало и отъ Карлъ Марксъ, когато той е писалъ следното за Людвигъ Фейербахъ: „Философитѣ сж само обясняли тъй или инъкъ свѣтъ. Но работата се състои въ това, да се промѣни той". Тѣзи афоризми много сполучливо опредѣлятъ значението на конюнктурния прогнозъ за целитѣ на конюнктурната политика: знанието за конюнктурнитѣ движения, върху което се опира предвиждането на по-нататъшния ходъ на конюнктурата, върху което може да се опре съзнателното въздействие върху този ходъ.

Както правилно подчертава Н. Д. Кондратьевъ въ своята интересна и съдържателна статия за проблемътъ за предвиждането[1]), последниятъ се съставя отъ следнитѣ основни въпроси: 1. въ какво се състои сжщностьта на прогноза; 2. на какви предпоставки той се опира; 3. отъ какво и какъ се опредѣлятъ границитѣ на неговата възможность и въ особеность въ социално-стопанския животъ и 4. какви сж основнитѣ типове и форми на прогнозъ.

Кондратьевъ дава, преди всичко, следното опредѣление на прогноза, като обоснованото заключение отъ събитията, които сж вече дадени въ опита, къмъ възможното тѣхно идване, което още не е дадено и не е настжпило. Както се вижда отъ тази характеристика на прогнозата, последната подчертава наличието на три понятия на преходни състояния. А именно, тукъ имаме 1. преходъ отъ явленията, които сж дадени въ опита, къмъ тѣзи, които още не сж дадени въ опита; 2. преходъ къмъ събития, които не сж дадени, не само защото тѣ не сж ни известни, но и защото тѣ не сж още станали и 3. преходъ не произволенъ, а научно обоснованъ.

Обикновено къмъ прогноза се отнасятъ съ голѣмо недовѣрие. Ако, обаче, ще се поразмисли малко, то това недовѣрие би трѣбвало да се намали или дори да разпръсне напълно, ако се припомни, че аналогичниятъ ходъ на научното мислене се осжществява и при всѣки видъ историческо знание. Защото такива науки, като историята на културата, палеонтологията, геологията, историческата зоология и ботаника и т. н. прибѣгватъ къмъ възпроизвеждането или конструирането на събитията на миналото. Между тѣзи научно-логически начини, които се осжществяватъ при установяване на прогноза на бждещитѣ събития и възпроизвеждане на миналитѣ събития има както известно сходство, така и неотрицаемо различие. Сходството се състои въ това, че и въ двата случая се върши преходъ отъ даденитѣ събития къмъ неизвестнитѣ събития. Основната разлика се състои въ това, че при възпроизвеждането на миналитѣ събития думата става за събития, които сж вече станали въ миналото, когато при прогноза — за събитията, които още трѣбва да

[1]) Н. Д. Кондратьевъ — Проблема предвидения, Вопросы конюнктуры, том II, вып. 1, Москва 1926, стр. 1—43.

настжпятъ въ бждещето. Безъ да се спираме върху това, че бждещитѣ събития оказватъ съвършено друго влияние върху нашето поведение, отколкото миналитѣ събития, проблемата за прогнозата, като проблемъ за предугаждане на бждещето, се представлява несъизмѣримо по-сложенъ и по-труденъ, отколкото проблемътъ за възпроизвеждането на миналитѣ събития. При последния между изследвачътъ и миналото събитие винаги сжществува една непрекжсната нишка на междинни изживяни събития, когато при прогнозата между изследвачътъ и предсказваното събитие винаги сжществува разривъ, който трѣбва да се преодолее чрезъ умозаключения отъ даденитѣ събития къмъ бждещитѣ такива. Както се вижда отъ горното сравнение, възпроизвеждането е своеобразната ретроспективна прогноза. Горното показва, че въ състава на нашето знание голѣмо мѣсто заематъ елементитѣ, които много се приближаватъ къмъ прогнозата. Това трѣбва да отстрани подчертаното по-рано недовѣрие, което предизвика прогнозата.

Ако отъ горното изложение следва, че прогнозата е възможна въ известни граници, то това се опира на опредѣлени предпоставки. Последнитѣ се свеждатъ къмъ това, че обоснованото умозаключение отъ даденитѣ събития къмъ неизвестнитѣ и още не настжпили събития е възможно само, ако между събитията на действителностьта сжществува необходима причинна връзка. Но само една такава предпоставка не може още да обосновава възможность на прогноза, защото нашето знание е крайно ограничено: ние не познаваме действието не само на всички причини, но дори и на по-голѣмъ брой отъ тѣхъ. Отъ друга страна, само много малъкъ брой причинни действия ние можемъ да изразимъ количествено, да обхванемъ съ единна формула. Но тогава предвиждането на бждещето става невъзможно, тъй като всѣко събитие ще представлява нѣщо ново и оригинално, а за неговото предвиждане въ бждеще би се налагало мислено построяване на цѣлия този редъ събития, който води къмъ интересуващото ни събитие. По такъвъ начинъ, поради ограниченостьта на нашитѣ знания за причиннитѣ връзки възможноститѣ за предвиждане почти напълно изчезватъ. Тогава се въвежда втората предпоставка, а именно тази за закономѣрностьта на хода на събитията, което се състои както въ признание на еднообразието на този ходъ, така и въ признание на действителното сжществуване на това единообразие. Въвеждането на предпоставката за закономѣрностьта на хода на събитията наново отваря известни възможности за предвиждане при условие, че намъ сж познати тѣзи закономѣрности. Обаче, това условие е сжщо така нереално и не отговаря на ограниченитѣ човѣшки познавателни способности, както това важи за първата разгледана предпоставка. Отъ тукъ става ясно, какво значение придобива третата предпоставка, а именно, познаването на казанитѣ причинни

връзки и закономѣрности, както знанието на констелацията на събитията въ нѣкакъвъ си изходенъ моментъ. Очевидно е, че казанитѣ знания се намиратъ въ всѣки даденъ моментъ въ известно отношение къмъ общото равнище на развоя на нашитѣ знания изобщо. Последното е, обаче, ограничено въ нѣколко отношения. А именно, първо, макаръ че въ всѣки даденъ моментъ ние притежаваме известни знания за констелация на събитията, но ние никога не я познаваме изцѣло. Второ, макаръ че всички явления на свѣта сж причинно обусловени, ние никога не познаваме всички причинни връзки. Трето, макаръ всички явления на свѣта да представляватъ закономѣрни процеси, ние никога не знаемъ всички тѣзи закономѣрности. Тъкмо въ областьта на социално-стопанскитѣ явления, поради тѣхния много сложенъ характеръ, ние притежаваме най-малко знания въ всички три отношения. Това вече предрешава въпроса за границитѣ на нашитѣ възможности на прогноза. Защото както нашитѣ възможности на предвиждането, така и точностьта на последното сж толкова по-голѣми, колкото по-голѣмъ е кржгътъ на нашитѣ знания за причиннитѣ връзки и закономѣрноститѣ на събитията. Тъй като този кржгъ на знанията е много ограниченъ въ областьта на социално-стопанскитѣ отношения, тъй като, отъ друга страна, дори и тѣзи ограничени знания, които ние имаме въ тази область сж не толкова точни знания, колкото по-скоро емпирически знания, то и прогнозитѣ въ социално-стопанскитѣ явления трѣбва да се натъкватъ на много тѣсни граници.

Анализътъ на третата предпоставка на предвиждането ни довежда до следното заключение. Както поради количествената ограниченость, така и поради качественото несъвършенство на нашето знание, ние винаги сме лишени отъ възможностьта да направимъ абсолютно точна прогноза. При все това, обаче, фактическитѣ възможности на предвиждането сж много различни въ отдѣлнитѣ области на действителностьта. Може да се отбележатъ въ това отношение следнитѣ две противоположности. Областьта на най-голѣмата възможность на прогноза сж тѣзи отрасли на науката за природата, кждето ние разполагаме съ доста голѣмо количество на установенитѣ причинни връзки и закономѣрности, изразени въ количествената форма, като, напримѣръ, въ физиката, химията, астрономията. Противоположната крайность представляватъ тѣзи клонове на науката, кждето не само броятъ на установенитѣ причинни връзки и закономѣрности е много ограниченъ, но кждето тѣ — въ повечето случаи — носятъ приблизителенъ емпирически характеръ и не се поддаватъ още досега на точенъ количественъ изразъ, като, напримѣръ, метереологията, социално-икономическитѣ дисциплини, психологията и т. н.

Освенъ посоченитѣ обстоятелства, които затрудняватъ прогноза въ социално-стопанската область, трѣбва да се под-

чертаятъ и други обстоятелства, които действуватъ въ сжщата посока. А именно, колкото обективно по-сложна е тази область, въ която ние търсимъ прогноза, толкова по малко точна и достовѣрна може да бжде тя. Най-сжществените условия, които усложняватъ социално-стопанския животъ, сж следнитѣ. Първо, социално-стопанскитѣ явления се характеризиратъ съ голѣмата си неустойчивость, тъй като тѣ сж подложени на въздействие както на вжтрешнитѣ, така и на външнитѣ фактори на промѣнчивость. Очевидно е, поради това, че и при отсжтствието на всички посочени по-рано обстоятелства, които затрудняватъ прогнозитѣ въ социално-стопанската область, самата възможность на проникването на гетерогеннитѣ фактори — космическитѣ и биологическитѣ — въ социално-стопанската область може да предизвика дълбоки промѣни въ хода на събитията и да преобрази нашия правиленъ диагнозъ въ напълно погрѣшенъ. Второто усложняващо условие лежи въ ролята на намѣсата на самия човѣкъ въ стихийния ходъ на събитията. Въ противоположность на природнитѣ явления, кждето въздействието на рационалния факторъ е съвършено нищожно, последниятъ постояно въздействува върху социално-стопанскитѣ отношения. Отъ това се опредѣля дълбокото различие между астронома, физика, метереолога, отъ една страна, и социолога, икономиста и т. н., отъ друга страна, когато тѣ предсказватъ настжпването на бждещитѣ събития. Първитѣ предсказватъ събития, които вървятъ въ съответствие съ законитѣ, които не зависятъ отъ човѣшкитѣ действия. Другитѣ, напротивъ, трѣбва да предвиждатъ събитията, чиито закономѣрности се осжществяватъ, като се пречупватъ чрезъ масовото съзнание на хората. Макаръ че самото рационално поведение и въздействие на хората може да се сведе къмъ известни закономѣрности, все пакъ не може да се отрече, че то може да усложни възможностьта на прогноза. Това усложнение се опредѣля отъ два възможни случаи, въ които се проявява съзнателното въздействие на хората върху хода на събитията. Разликата между тѣхъ зависи отъ това, имаме ли ние предъ себе си рационалното вмѣшателство на хората или просто вмѣшателство. Ако намѣсата на хората се основава върху точното вземане подъ внимание на условията на действителностьта, ако тя се ржководи отъ достатъчно точна прогноза на предстоящитѣ събития, то подобна рационална намѣса не внася никакви нарушения въ проблема на прогноза. Но този типъ на намѣса е възможенъ само въ много ограничени размѣри и се проявява въ много малка степень. Намѣсата въ повечето случаи на действителния животъ се основава не върху точното знание на законитѣ и не върху точната прогноза на събитията, а върху съвършено други мотиви и съображения, като, напримѣръ, масовитѣ интереси, стремежи и т. н.

Очевидно е, че подобна намѣса изпъква като новъ и

сложенъ факторъ на пертурбацията, който извънредно затруднява разрешаването на проблема на прогноза.

Както отъ гледището на предишния анализъ, така и отъ гледището на самитѣ типове на предвидимитѣ събития, прогнозътъ може да се оформи въ единъ отъ следнитѣ три типа.

1. Прогнозата на иредулярнитѣ събития, т. е. на събитията, които настжпватъ безъ всѣкаква опредѣлена правилность или редовность.

2. Прогнозата на събитията, които изпъкватъ въ своето движение повече или по-малко правилна повторяемость или цикличность.

3. Прогнозата на развитие на тѣзи или онѣзи общи тенденции на движение.

Отъ посоченитѣ три типа на прогнози вториятъ типъ намира най-голѣмото значение и прилагане въ социално-стопанскитѣ проучвания. Всички видове на тъй наричанитѣ „конюнктурни барометри" сж отъ този типъ. Съ него се стремятъ да предвиждатъ както колебанията на отдѣлнитѣ циклични елементи на стопанския животъ, като, напримѣръ, ценитѣ, обемътъ на производството и т. н., така и колебанията на цѣлата стопанска конюнктура. Тъкмо последнитѣ предвиждания представляватъ за насъ интересъ, тъй като подобни прогнози създаватъ първитѣ стжпки на една разумна конюнктурна политика. Като се установява по пжтя на предвиждането, какво трѣбва да настжпи, се създава и възможность да се подготвимъ къмъ съответното посрещане на предстоящитѣ стопански състояния. Този стремежъ да се откриятъ вѣроятнитѣ пжтища на предстоящото стопанско развитие въ най-елементарната форма съпровожда стопанската дейность на всѣки стопански деецъ. Когато селянинътъ подготвя бждещата реколта, той изхожда отъ предвиждането, че хората ще продължаватъ да се хранятъ съ житнитѣ произведения, както това е ставало досега, и ще търсятъ сжщитѣ стоки и въ количествата, близки къмъ сегашнитѣ. Когато всѣки стопански производитель осжществява своето производство, той сжщо така винаги осжществява прогноза за бждещото търсене на неговитѣ произведения. Ако той не би правилъ подобни допускания, цѣлата негова стопанска дейность би загубила цѣлия си стопански смисълъ. Напълно правилно установява тази нужда отъ предвиждането при всѣкидневна стопанска дейность авторътъ на специалното изследване на статистиката, като срѣдство за стопанската политика, когато казва следното. „Равноценно съ научната услуга, да се обхванатъ статистически явленията на стопанския животъ и да бждатъ представени въ най-добрата форма и прегледно тѣхнитѣ движения, е и следната задача. А именно, като се изхожда отъ съвременнитѣ отношения, да се опредѣли бждещия обемъ и заедно съ това промѣнитѣ на количествено измѣрими масови явления.

Статистическитѣ изчисления на бѫдещето въ никой случай не идватъ отъ желания за пророкуването, но изключително отъ стремежа, правилно да се прецени въ лоното на настоящето семената на развитието, за да се насърдчаватъ или спиратъ тѣ, т. е. да се нагаждатъ мѣркитѣ съобразно съ тѣхъ. Обхващането на миналитѣ събития и на сега сѫществуващитѣ състояния е свързано съ предварителното изчисляване на бѫдещето развитие; тѣ заедно служатъ за изясняване на връзкитѣ. Защото изследването на сѫществуващитѣ отношения и — доколкото това е възможно—на тѣхнитѣ причини предлага основата за преценка на това, което ще става. Бѫдещето се построява върху миналото. Само който е позналъ условията и е схваналъ основитѣ на тѣхното възникване може успѣшно да преценява бѫдещето[1]).

Като мотивира необходимостьта за създаване на Германския конюнктуренъ институтъ, германскиятъ министъръ на имперското стопанство Curtius изказва следнитѣ интересни съображения, които по основното си съдържение много се приближаватъ къмъ току-що изложеното. „Ако голѣмата задача за стопанството е разпредѣлението на силитѣ и благата въ пространството, то не по-малко важна е и другата задача на правилното разпредѣление на благата и силитѣ въ времето. . . Едно сѫществено условие за това е построяването на методическото конюнктурно наблюдение върху научната основа. По такъвъ начинъ, конюнктурниятъ институтъ ще представлява своеобразното икономическо наблюдение на времето, което наблюдава и сигнализира движенията на стопанството, развиващитѣ се напрежения“[2]).

При казанитѣ условия, може да се разбере, защо се създаватъ многочислени опити за прогноза на стопанската конюнктура. Тѣ могатъ да се подраздѣлятъ на нѣколко типа, споредъ особеноститѣ на прилаганитѣ методи. Първиятъ типъ може да се характеризира, споредъ Кондратьевъ, като този, който прилага метода на прѣкото предвиждане чрезъ построяване на „кривата на предвиждането“. Като примѣри на този типъ на прогноза могатъ да послужатъ барометритѣ на Бебсона[3]), на Бенера[4]) и отчасти на Брукмайра[5]) въ Съединенитѣ Щати.

Сѫщностьта на барометра на Бебсона се свежда къмъ следното. Вематъ се 12 серии на статистическитѣ данни,

[1]) Fritz Huhle — Statistik als ein Erkenntnismittel der Wirtschaftspolitik, Jena 1938, S. 106.

[2]) Ср. Vierteljahrsheftse zur Konjunkturforschung, 1. Jahrg. (1926), Heft 1, S. 1.

[3]) R. W. Babson — Business barometers for anticipated conditions, 16. edition, 1923.

[4]) S. Benner — Book of prophecies, 1895.

[5]) J. H. Brookmire — Methods of business forecasting based on fundamental statisttics, The American Economic Review, vol. III, № 1, 1913, p. p. 43 — 58.

всѣка отъ които представлява една комбинация отъ нѣколко елементарни редове. Съвокупностьта на тѣзи 12 серии дава характеристика на динамиката на почти всички основни области на стопанския животъ. Отъ тѣзи серии се отстраняватъ сезоннитѣ колебания, следъ което всѣка серия се изразява като индексъ съ базата 1903 — 1904 година. Всички тѣзи отдѣлни индекси се свеждатъ въ единъ общъ индексъ следъ тѣхното доста упростено претегляне, който се нанася върху една диаграма. Чрезъ получената крива се прокарва линията, която характеризира насоката на „нормалното развитие“ на страната. Като се изхожда при това отъ теорията, че действието е винаги равно на противодействието, казаната линия на нормалното развитие се прокарва така, че презъ течение на доста продължително време площьтитѣ на фигуритѣ, които се образуватъ вследствие на нейното пресичане съ кривата на идекса и които сж разположени подъ нея, сж равни на площьтитѣ на фигуритѣ, които сж разположени надъ нея. Въ резултатъ на всичко това се получава кривата на общия индексъ, която се вие край линията на нормалното развитие, като съ своитѣ движения отразява основнитѣ фазиси на конюнктурния цикълъ.

Очевидно е, че при този типъ на построение на барометъръ, при който конюнктурниятъ ходъ се характеризира съ една крива, предвиждането е възможно само въ този случай, когато е установенъ точенъ или поне емпиричен законъ на движението на тази крива, която отразява ходъ на цикла. Бебсонъ извънредно упростява този законъ, като го свежда къмъ това, че действието е винаги равно на противодействието, поради което на дадената сила и продължителностьта на подема необходимо съответствува сжщо такава сила и продължителность на упадъка. Поради това, при използуването на този барометъръ трѣбва да се обръща внимание върху размѣритѣ и формитѣ на споменатитѣ положителни и отрицателни площи. При тѣзи условия прогнозътъ за вѣроятния ходъ на кривата презъ близкото бждеще се опира върху горното теоретическо допускане, като се привличатъ допълнителнитѣ данни, които характеризиратъ конкретното стопанско положение.

Барометърътъ на Бебсона представлява извънредно несъвършена форма на прогноза и носи върху себе си явнитѣ белези на детинскитѣ години на идеята за прогноза и стопански барометъръ вече поради това, че той се построява върху произволната и механична хипотеза за равенството на действието и противодействието[1]). Може да се обобщатъ нѣкои изводи отъ разглеждането и преценката на този типъ на барометри и да се каже, че всѣки барометъръ, който се представ-

[1]) Ср. P. Ginestet — Les indices du mouvement général des affaires' Publications de l' Institut de Documentations Economiques et Sociales, 1925' p. p. 243. и следнитѣ.

лява само съ една крива, е безсиленъ да разреши проблема на предвиждането, докато ние не знаемъ истинския законъ на развоя на тази криза. Както вече споменахме по-рано, установяването на динамическитѣ закони на единъ редъ представлява, обаче, една отъ най-мѫчно разрешимитѣ проблеми.

Другиятъ типъ на прогноза се опира върху косвения методъ на предвиждането. Той се опира не върху закона на развитието на единъ само редъ, а не закона на връзката на нѣколко циклически редове презъ течение на времето, като по движението на единъ или нѣколко редове, които сѫ достѫпни на наблюдение, се прави заключение за движението на другитѣ редове. Подобни опити на прогнози сѫ доста многочислени и сѫ познати вече доста отдавна. Научната литература по въпроса е доста обширна, както се вижда отъ нѣколко относително по-нови работи, които даватъ представа за многочислени опити въ това направление[1]). Въ сѫщность, прочутитѣ опити на Джевонса и на Мура за обяснение на кризитѣ спадатъ къмъ този типъ на стопански прогнозъ. Както се знае, Джевонсъ се е опитглъ да свърже кризитѣ съ периодическитѣ повтаряния на такива положения на земята спрямо слънцето, когато се виждатъ най-голѣмъ брой на слънчевитѣ петна, повтаряния, които ставатъ приблизително презъ всѣки 10.45 години[2]). Муръ на свой редъ, се стреми да свърже стопанскитѣ цикли съ осемгодишнитѣ периоди въ положението на земята спрямо Венера, когато разстоянието между тѣхъ става най-малко[3]). Единъ отъ най-старитѣ опити на построяване на стопанския барометъръ съ много криви, който може да се смѣта най-близъкъ къмъ сегашнигѣ подобни опити, е този на известниятъ френски статистикъ Де Фовилъ още отъ 1888 година. Той се опитва да създаде единъ инструментъ за систематично наблюдаване надъ стопанскитѣ процеси, който би позволилъ както да се даде една обща характеристика на моментното състояние на народното стопанство (това, което сега се нарича конюнктурната диагноза), така и да се обосновава едно вѣроятно бѫдеще развитие на това стопанство (това, което сега се нарича конюнкурната прогноза). Де Фовилъ построява този

[1]) Ср. Ed. Lacombe—La prévision en matiére de crises économiques, Paris 1926. Обществото на Народитѣ е издало сѫщо така работа за стопанскитѣ барометри подъ името „Les barometres économiques (Rapport presenté au Comité économique de la Société des Nations), Geneve 1924. Много интересенъ е сборникъ, издаденъ отъ една група американски специалисти по въпроса за стопанското предвиждане подъ името „The problems of business forecasting" edited by W. M. Persons, W. T. Foster and M. J. Hettinger, New-York 1925.

[2]) St. Jevons — The Solar Period and Price of Corn; The Periodicity of Commercial Crises; Commercial and Sun-Spots. Всички тѣзи статии на Джевонса сѫ препечатани по-късно въ неговия сборникъ „Investigations in Currency and Finance".

[3]) H. L. Moor — Economic Cycles: their law and cause, New-York 1914; Generating economic cycles, New-York 1923.

инструментъ възъ основа на 32 реда наблюдавани явления, *като установенитѣ бои на тѣзи всѣкогодишни явления* даватъ представа за съответната насока на тѣхнитѣ движения[1]).

Най-съвършения опитъ за разрешаване на проблема на конюнктурното предвиждане представлява този на Харвардското Икономическо Бюро, което се ржководи отъ професоръ Персонсъ. Харвардското Бюро е извършило една извънредно голѣма работа, за да подготви практическата задача по разрешаване на въпроса за конюнктурното предвиждане. Сжщостьта на тази подготовителна работа се състои въ следното. На проучване сж били подложени многобройнитѣ — 23 статистически реда — месечни статистически редове, които обхващатъ най-важнитѣ страни на стопанската динамика на Съединенитѣ Щати презъ 1902—1914 г. г., както и начиная отъ 1919 г. Тѣзи редове се подлагатъ по-нататъкъ на щателната статистическа преработка, като отъ тѣхъ се изключватъ както вѣковното движение (secular trend), така и сезоннитѣ колебания. Следъ това сж били използувани математическо-статистическитѣ начини, за да се опредѣли степеньта на връзката между полученитѣ криви и съотношенията между фазитѣ на тѣхнитѣ циклични колебания презъ течение на времето. Отъ 23 реда, които сж били подложени на казанитѣ манипулации, въ 20 изпъква ритъмъ на движения, който позволява да се признаятъ тѣ за сравняеми. Редоветѣ съ приблизително еднакви движения спрямо индекса на ценитѣ на едро (това се установява чрезъ изчисляване на корелационнитѣ връзки) се обединяватъ въ групи и се преработватъ въ срѣдни. Така се получаватъ петь групи, отъ които се избиратъ най-чувствителнитѣ редове, които сж били сведени въ следнитѣ три сложни криви. Кривата А или кривата на спекулата, която отразява състоянието на работитѣ на фондовата борса и за тази цель подлага на проучване „банковитѣ дебити" на Ню-Йоркскитѣ банки и курсове на индустриалнитѣ акции. Кривата В или кривата на дѣлата, която отразява състоянието на работитѣ на стоковия пазаръ и за тази цель подлага на проучване „банковитѣ дебити" на банкитѣ вънъ отъ Ню-Йоркъ и цени на едро. Кривата С или кривата на паритѣ, която отразява състояние на работитѣ на паричния пазаръ и за тази цель подлага на проучване сконтовитѣ ставки за стоковитѣ полици. Следната правилность е била забелязана въ относителното движение на тѣзи три криви: между еднакво насоченитѣ фазиси на тѣзи три криви сжществува опредѣлена последователность презъ течение на времето. А именно: преломътъ въ цикличеcкото движение на кривата А изпреваря на нѣколко месеци (на 6—9 месеци) преломътъ на движения въ сжщата насока на кривата В, а преломътъ въ движенията на последната крива изпреваря на нѣколко месеци (2 – 8 месеци)

[1]) De Foville—Essai de météorologie économique et sociale, Journal de la Société de Statistique de Paris 1888.

преломътъ въ движенията въ сѫщата насока на кривата С. Безъ да навлиза въ анализъ на вѫтрешния развой на една или друга крива, безъ да се опира на предпоставка на строгата периодичность на тѣхнитѣ движения или на принципъ на равенство на действието и противодействието, Харвардското Бюро се опира само върху факта на цикличността на кривитѣ и предлага да се обръща внимание само върху следното: върху основната насока на движенията на кривитѣ презъ всѣки даденъ моментъ, върху насоката на тѣхнитѣ движения презъ предшедствуващия периодъ и на амплитудата на тѣхнитѣ колебания. Отъ горното ясно се вижда, че Харвардския барометъръ постави въ основата на своитѣ предвиждания установената правилность както на цикличността на кривитѣ, така и на закъсняванията на еднаквитѣ фазиси на циклитѣ на тѣзи криви.

Макаръ че не е възможно да се отричатъ грамаднитѣ предимства, които представлява Харвардския барометъръ въ сравнение съ другитѣ подобни опити, предимствата, които почиватъ на щателно обмисленъ планъ и много голѣмъ трудъ, вложенъ въ внимателно подбиране и методично-разумно разработване на голѣмъ събранъ материалъ, все пакъ и този опитъ предизвика много сериозни възражения. Преди всичко, се подчертаватъ тѣснитѣ граници, въ които такъвъ барометъръ може да има смисълъ и значение. Първо, подобенъ барометъръ може да има сила въ най-добъръ случай за предсказване на най-близкия фазисъ на цикла презъ предстоящитѣ 9—12 месеци. Второ, той не може точно да посочи, кога ще настѫпи преломъ въ кривата В, ако преломътъ е вече настѫпилъ въ кривата А, както и въ кривата С, ако е настѫпилъ преломътъ въ кривата В; той посочва само приблизителнитѣ временни граници на такива преломи. Трето, тъй като той се опира на чисто-статистическата, т. е. емпирическата закономѣрность на връзкитѣ въ движенията на кривитѣ, то при отсѫтствието на икономическо-причинното обяснение на тази връзка, не може да се опредѣли, доколкото последната е необходима и постоянна.

Вагеманъ обръща внимание върху непреодолимитѣ граници на всѣки конюнктуренъ барометъръ, дори ако той е така добре обмисленъ и изработенъ, както това може да се твърди относно Харвардския барометъръ[1]). Той казва следното по този въпросъ. „Видѣхме по-горе, какви граници сѫ поставени на Харвардския барометъръ по отношение на възможноститѣ на прогнозата. Въ своята основа тѣ се опредѣлятъ отъ по-

[1]) Трѣбва да се подчертае, че и чисто статистическата страна на Харвардския барометъръ е предметъ на сериозни критики, както това се вижда, напримѣръ, отъ труда на Oskar Anderson—Zur Problematik der empirisch-statistischen Konjunkturforschung. Kritische Betrachtung der Harvard-Methoden. Leipzig 1929.

грѣшното методическо изискване, а именно, доколкото последното, като общия барометъръ, се стреми да покрие съвокупностьта на стопанскитѣ движения, макаръ само по принципа на представителството. Подобно изискване трѣбва да не сполучи вече поради факта, че стопанството, както и всѣки животъ, не може да се вмѣсти въ една единствена формула. Колкото да се стараятъ чрезъ изкуственитѣ методи — като, напримѣръ, чрезъ установяването на особения трендъ и чрезъ вмъкване на междинитѣ фазиси — да се докаже строго регулярната последователность на пазаритѣ въ особения смисълъ, все пакъ стопанската динамика може да бѫде представена само въ единъ разрѣзъ, когато не само практическата, но и теоретическата потрѣбность изисква многочислени разрѣзи надлъжъ и наширъ. Харвардскиятъ барометъръ придобива фактически пълното си право на сѫществуване въ момента, когато той се включва въ множество барометри. Самъ Харвардския Институтъ не се е отдалечилъ отъ това схващане и отдавна построява своя диагноза възъ основа на разностранния материалъ на наблюдения“[1]).

Ако отъ горното проличава вече ясно, че прекаленитѣ надежди, които сѫ се възлагали върху конюнктурния прогнозъ, като решително орѫдие за създаване на една здрава и трайна основа на конюнктурната политика, не могатъ да се сбѫднатъ поради много ограничени човѣшки сили и способности, отъ една страна, и извънредна сложность и на връзкитѣ въ социално-стопанската область, отъ друга страна, то съ това едновременно се опредѣлятъ и тѣзи гѣсни граници, въ които конюнктурнитѣ барометри могатъ да иматъ известно полезно действие. Това, което се подчертава отъ горнитѣ бележки на Вагемана, че конюнктурниятъ прогнозъ необходимо трѣбва да насилва сложната социално-стопанска действителность съ своята необходима стилизация, може да се допълни съ вещитѣ указания на О. Моргенщернъ. Последниятъ подчертава, че всѣко конюнктурно предвиждане трѣбва необходимо да се опира върху статистическитѣ основи, обаче, статистически не всичко сѫществено за движенията на конюнктурата може да бѫде обхванато. Статистически може да бѫде обхванато само това, което числено се отразява и става поради това изчислимо. Колкото много и да сѫ способни къмъ статистическото обхващане стопанскитѣ явления, разбира се, че голѣмъ брой на последнитѣ не могатъ да придобиятъ числовъ изразъ. Стига да се посочатъ такива важни елементи на стопанския животъ и въ особеность на конюнктурнитѣ движения, като настроения и очаквания на стопанскитѣ субекти и въ особеность на предприемачитѣ, за да се разбере, до каква степень конюнктурнитѣ прогнози сѫ стѣснени въ областьта на тѣхното

[1]) Ernst Wagemann — Konjunkturlehre, Eine Grundlegung zur Lehre vom Rhythmus der Wirtschaft, Berlin 1928, S. 114,

прилагане. Незачитането на тѣзи ограничени възможности много ясно изпъкватъ тъкмо при опититѣ на създаване на научнитѣ подробни конюнктурни прогнози. При това, разбира се, се има предвидъ не тази форма на конюнктурнитѣ прогнози, които открито се предлагатъ спрямо отдѣлнитѣ проблеми при строго прокараното предположение за непромѣнливостьта на всички останали условия. Такива прогнози стават въ всѣка наука, която има отношение къмъ каквито и да сж емпирически явления. По-дълбокиятъ смисълъ на конюнктурнитѣ прогнози се е опредѣлялъ отъ стремежа, да се използуватъ тѣ, като срѣдство за общата стабилизация на стопанството. Всѣка конюнктурна прогноза почива върху обхващане на симптоми на по-дълбоко скрити причини. При това, обаче, нерѣдко вторичнитѣ симптоми, т. е. тѣзи, които сж по-отдалечени отъ истинскитѣ причини, се хвърлятъ по-рано на очитѣ на стопанскитѣ политици и повече привличатъ тѣхното внимание. Но това има за неизбѣженъ резултатъ, че стопанската политика изобщо и конюнктурната политика въ частность се характеризиратъ съ тенденцията да лѣкуватъ симптомитѣ, а не самата болесть[1]).

Fritz Huhle дава много трезва и разумна преценка на конюнктурнитѣ прогнози, като допълва посоченитѣ аргументи и съ нѣкои други съдържателни указания. А именно, той казва следното: „Прогнозитѣ на населението сж относително прости. Тѣ работятъ на едната страна на баланса на населението съ надежнитѣ данни на опита, на другата страна тѣ се срѣщатъ съ вѣроятнитѣ допускания, чиито граници могатъ да се преценятъ съ известна сигурность. Много по-сложни сж прогнозитѣ дори за краткотрайното стопанско развитие. По-бързитѣ и по-добритѣ възможности за надежното осведомяване относно количественитѣ промѣни веднага предизвикватъ стремежъ къмъ изследване на връзкитѣ и подбуждатъ желанието за построяване на метода за собственото оформяване на стопанското движение. За предприемачитѣ, а по-късно за държавата изпъкватъ шансоветѣ за придобиване на позадълбоченитѣ знания възъ основа на широкитѣ статистически фактически материали и тѣхното прилагане и едновременно за възможностьта на предпазване отъ вредитѣ чрезъ своевременното приспособяване къмъ промѣнилитѣ се условия, както и за нагаждане къмъ участие въ благоприятния развой. Надеждитѣ, които сж се възлагали върху емпирико-статистическото конюнктурно изследване и теоретическото му обосноване, сж се осѫществили само въ една малка часть и никакъ

---

[1]) Ср. Oscar Morgenstern — Die Grenzen der Wirtschaftspolitik, Wien 1934, S. S. 96—100. По-подробно сж разгледани въпроситѣ за конюнктурнитѣ прогнози отъ О. Моргенщерна въ една друга негова работа, която специално се занимава съ тѣзи въпроси, а именно въ неговата книга „Wirtschaftsprognose", Wien 1928.

не сѫ се реализирали, доколкото сѫ разчитали на единъ надеждна и практически пригодна прогноза. Изискванията и очакванията сѫ отишли много надалечъ. Вече безупрѣчната диагноза на стопанскитѣ състояния, която се признава за предпоставка на всѣка прогноза[1]), се затруднява отъ многообразието отъ явленията"[2]).

Ако проучването на конюнктурата, което има за цель чрезъ установяване на диагнозата на сегашнитѣ конюнктурни състояния да се стигне къмъ възможото предвиждане на понататъшнитѣ движения на конюнктурата, представлява първата крачка на отдѣлнитѣ предприятия въ стремежа да се преодолеятъ неизгоднитѣ конюнктурни колебания, то следната и много по-активна крачка въ сѫщата насока представляватъ всички опити на обединения на отдѣлнитѣ предприятия, които могатъ по-ефективно да се борятъ съ конюнктурната стихия.

Както се знае, възникването на обединенията на отдѣлнитѣ предприятия въ монополоподобнитѣ сдружения отъ типа на картелитѣ се е опредѣляло отчасти отъ стремежа къмъ борбата съ кризитѣ. Както е известно, отъ друга страна, първитѣ автори, които сѫ се занимавали съ картелитѣ, сѫ възлагали много голѣми надежди върху картелитѣ, като единъ много ефикасенъ инструментъ на конюнктурната политика.

Представителитѣ на различнитѣ направления на икономическата научна мисъль тогава сѫ били толкова единодушни въ своитѣ преценки на картелитѣ, че може да се говори за communis opinium doctorum, което толкова рѣдко изобщо се срѣща въ икономическата теория. Това единодушие се подчертава отъ всички изследвачи на този въпросъ. Така, напримѣръ, Karl Muhs казва следното по този въпросъ: „Когато нѣмската политическа икономия се е обърнала къмъ изследване на конюнктурния проблемъ презъ 80-тѣ години на миналото столѣтие, веднага се създава пълното единодушие въ разбирането, че картелитѣ — както въ тѣхното историческо произхождение, така и въ тѣхната народно-стопанска необходимость — сѫ необходимия резултатъ на недостатъцитѣ на либералното конкурентно стопанство, съ неговитѣ извънредно високи конюнктурни подеми и кризисни сътресения. Социалистическиятъ теоретикъ Schönlank смѣта дори за възможно да посочи мѣстото и часа на тѣхното раждане: „Когато на 9 май 1873 година се е чула въ Виена камбаната, която е известявала за смъртьта на стопанския подемъ, сѫщата е съобщавала и за раждането на картелитѣ"[3]).

---

[1]) W. L. Valk — Konjunkturdiagnose, Haarlem 1935, S. 5

[2]) Fritz Huhle — Statistik als Erkenntnismittel der Wirtschaftspolitik, Jena 1938, S. 119

[3]) Archiv f. soz. Gesetzgebung u. Statistik, Bd. 3, 1890, S. 493. Първитѣ картели сѫ възниквали въ Германия вече презъ 60-тѣ години на 19-ия вѣкъ.

Различнитѣ направления на научната политическа икономия—историческата школа, катедеръ-социалиститѣ и марксскитѣ социалисти — сж въ голѣма степень единодушни въ тѣхната положителна преценка на тази нова форма на индустриалното стопанство. Катедеръ-социалиститѣ очакватъ консолидацията на трудовитѣ отношения, по-голѣма устойчивость на заетостьта и по-добро възнаграждение. Марксиститѣ виждатъ въ картелитѣ по-високата стадия на сътрудничеството на капитала, съ чиято могжществено нарастнала сила не се съгласува повече сувереностьта на отдѣлнитѣ предприятия, виждатъ въ тѣхъ, поради това, преходъ къмъ общото тржстиране, което, като разлагащата сила, насочва буржуазното общество къмъ загинване.

Представителитѣ на историческото направление, школувани и предпазливи въ преценки на историческитѣ преобразувания, виждатъ въ картелитѣ платформата за по-планомѣрната организация на частно-стопанския редъ на производството"[1]).

Правилностьта на горното твърдение, че първата поява на картелитѣ се преценява отъ икономическата наука, като стремежъ къмъ преодоляване на кризитѣ, едва ли може да се оспорва. Очевидно е, че организацията на народното стопанство, която почива върху принципитѣ на неограничената свобода на конкуренцията между отдѣлнитѣ ржководители на стопанскитѣ предприятия, не е много сполучлива, щомъ като това народно стопанство периодически се раздрусва отъ мжчно поносими тежки стопански сътресения. Ако тѣзи стопански сътресения сж очебийно свидетелство за несполучливата стопанска организация, то чрезъ обединенитѣ усилия на множество стопански дейци трѣбва да се осжществи по-сполучлива организация на народното стопанство. Тази мисъль може още повече да се конкретизира, като се подчертае, че кризитѣ сж предизвикватъ отъ несвързаната дейность на множество стопански дейци, всѣки отъ които произвежда безъ да знае какво и колко произвеждатъ другитѣ, въ резултатъ на което се произвежда повече, отколкото пазаритъ може да погълне. Отъ тукъ идва тази разрушителна конкуренция между отдѣлнитѣ производители, която води къмъ това общо спадане на ценитѣ, което се оказва непоносимо за всички стопански субекти. Обединението на множество производители създава възможность на по-голѣмъ редъ въ цѣлата производствена дейность, тъй като сега ще се произвеждатъ такива количества, които могатъ изгодно да се пласиратъ на пазаритѣ. Това ще намали силата на конкуренцията, това ще попрѣчи на главоломното спадане на ценитѣ, това ще предотврати кризитѣ.

Именно този ходъ на разсжжденията е внушавалъ на първитѣ мислители, които сж проучвали и преценявали кар-

[1]) K. Muhs — Kartelle und Konjunkturbewegung. Ein Beitrag zur Problematik der Wirtschaftskrise, Jena 1933, S. 10.

телитѣ, вѣрата, че картелитѣ ще оправятъ много мѫчнотии на съвременното стопанство и въ това число ще иматъ благодетелнитѣ последици за хода на конюнктурата. Още първиятъ икономистъ, който е подложилъ на научно разглеждане въпроса за картелитѣ, F. Kleinwächter вижда въ картелитѣ корективъ противъ вреднитѣ прояви на анархическата конкурентна система и ги преценява, като носители „на бѫдещата организация на индустрията"[1]). Отъ друга страна, половинъ вѣкъ следъ като Клейнвехтеръ за първи пѫть е подигналъ въпросъ за значението на картелитѣ, съвременниятъ изследвачъ на картелитѣ сѫщо така подчертава, че причинитѣ на картелитѣ трѣбва да се търсятъ въ конюнктурнитѣ явления. А именно, Arnold Wolfers казва: „Като причини на картелитѣ се посочватъ или 1. специалното свърхпроизводство въ отдѣленъ отрасълъ на производството, което възниква вследствие на диспропорционалната претъпканость на този отрасълъ, или пъкъ 2. „общото свърхпроизводство", което е обусловено отъ конюнктурата, което настѫпва въ края на високата конюнктура и което е характерно за времето на кризата и депресията. Свърхпроизводството се казва производството на количество на благата, чието предлагане натиска върху цената и я понижява подъ себестойностьта. Въ двата случаи имаме свърхинвестиране спрямо покупателноспособното търсене; една часть отъ производствения капацитетъ трѣбва да се спре. Това става при свободната конкуренция посрѣдствомъ понизяване на ценитѣ, което трѣбва да се продължава, докато предѣлнитѣ производители се принуждаватъ поради загубитѣ да спратъ или да преобразуватъ тѣхнитѣ предприятия. Тази форма на подборъ или на приспособяване на общото предлагане къмъ промѣнилото се търсене може при особени обстоятелства да доведе къмъ такава продължителна борба, която допринася тежкитѣ загуби и на конкурентоспособнитѣ предприятия и която обикновено се нарича разрушителна конкуренция"[2]).

Арнолдъ Волферсъ подчертава и въ друго мѣсто на своята работа тази връзка между картелитѣ и конюнктурата, като казва: „При разглеждането на причинитѣ за картелирането е било изтъкнато тѣсната връзка между въздействията на конюнктурата и образуването на картелитѣ. Тамъ е било казано, че сѫществената задача на картелитѣ е защитата на тѣхнитѣ членове отъ вреднитѣ последици на конюнктурния упадъкъ"[3]).

Ако, по такъвъ начинъ, се вижда, че връзката между лошитѣ страни на конюнктурнитѣ колебания и възникването на картелитѣ се признава отъ икономическата наука отъ пър-

---

[1]) F, Kleinwächter—Die Kartelle, Innsbruck 1883, S. 126.

[2]) Arnold Wolfers — Das Kartellproblem im Lichte der deutschen Kartelliteratur (Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 180 Bd., II. Teil, München u. Leipzig, 1931, S. 30.

[3]) Arnold Wolfers — Op. cit., S. 110.

витѣ дни на разглеждането на картелнитѣ проблеми и до днесъ, то много се е промѣнила преценката на картелитѣ, като орждие за въздействието върху конюнктурата. Оптимистическата вѣра, че картелитѣ ще оправятъ злинитѣ на конюнктурнитѣ колебания, която е толкова характерна не само за първитѣ изследвания на картелитѣ, но изобщо за доста продължителния периодъ въ историята на картелната литература, се е смѣнила съ много по-въздържани и скептически схващания по този въпросъ въ по-късната и въ особеность въ съвременната картелна литература. Преди да се спремъ върху причинитѣ на първоначалния оптимизъмъ, както и на по-нататъшната сдържаность, ще приведемъ нѣколко образци на довѣрието, което се хранили много икономисти къмъ картелитѣ, като инструменти на преодоляване на конюнктурнитѣ колебания.

Споменатиятъ първи германски изследвачъ на картелитѣ, Клейнвехтеръ смѣта, че картелитѣ ще внесатъ „редъ въ неуреденото промишлено производство", като „производството ще се приспособи къмъ нуждитѣ и съ това ще се отстранятъ вѣчнитѣ кризи — свърхпроизводството и затрудненията при продажбитѣ"[1]). Неуморниятъ борецъ за подобрението на положението на работническата класа, прочутия нѣмски ученъ Lujo Brentano поздравлява въ своята встжпителна лекция въ Лайпцигъ сдруженията на предприемачитѣ, отъ които той очаква много блага въ областьта на оздравяването на стопанския животъ.

„Картелитѣ, казва той, сж обединения на производителитѣ, които иматъ за цель да отстраняватъ свърхпроизводството и неизбѣжно тежкитѣ последици, които съпровождатъ последното, като спадането на ценитѣ, банкрутствата, обезценката на капиталитѣ, уволнението на работницитѣ и загубата на срѣдствата за тѣхното сжществуване, за която цель става по-планомѣрното приспособяване на производството къмъ нуждитѣ".

Споредъ Брентано, съ появата на картелитѣ се развива новата организация на народното стопанство, която позволява да се премахнатъ основнитѣ пороци на стопанския животъ, несигурността на сжществуването и на работата. „Ще бждатъ избѣгнати както свърхпроизводството, така и неговото последствие, затрудненията при продажбитѣ". Това подхранва надеждитѣ за „премахването на главнитѣ пръчки за енергичното подобрение на положението на работническата класа".[2]) Споменатиятъ вече социалистически писатель Шенланкъ подчертава, че картелитѣ водятъ къмъ по-голѣма равномѣрность на производството. „Ако се разпитва — пише той — статистиката на дивидендитѣ и на ценитѣ за резултатитѣ на картелитѣ, то се

[1]) F. Kleinwächter-Op. cit., S. 194.

[2]) Lujo Brentano — Über die Ursachen der heutigen sozialen Not, Leipzig 1889, S. S. 23, 24, 26.

НАРОДНА ВАРНА

получава крайно благоприятния отговоръ". . . „Вмѣсто скоковоподобнитѣ редувания на трескавата дейность съ периодитѣ на бездейность настжпва го-голѣмата непрекжснатость на стопанската дейность"[1]).

Този оптимизъмъ спрямо възможноститѣ на картелитѣ да премахнатъ основнитѣ бедствия на конюнктурнитѣ колебания се намалява по-нататъкъ, когато вниманието на изследвачитѣ се насочва къмъ другата страна на въпроса, а именно, когато картелната литература се спира върху опасноститѣ, съ които е свързана монополистическата власть, която придобиватъ картелираните предприятия. Макаръ че винаги се посочва повече или по-малко бремето, което картелната политика на ценитѣ възлага на купувачитѣ на картелнитѣ произведения и въ особеность на консуматоритѣ изобщо, все пакъ продължава да господствува благожелателното и довѣрчиво отнасяне на науката къмъ картелитѣ. Изразъ на това е общата атмосфера, въ която става разглеждането на въпроса за картелитѣ презъ Виенския съборъ на Verein für Sozialpolitik въ 1894 г., когато картелния проблемъ се подлага на всестранно разглеждане. Посоченото довѣрие къмъ картелитѣ изпъква както отъ основнитѣ реферати на докладчицитѣ Stieda и Bücher, така и отъ станалитѣ разисквания. Това е дало основание на преседателствуващиятъ тѣзи заседания Густавъ Шмолеръ да резюмира съ следнитѣ думи резултатитѣ на това обсжждане на въпроса за картелитѣ. „Вѣрвамъ, че между всички оратори е сжществувало съгласие въ това, че картелитѣ представляватъ едно като че ли естествено-необходимо развитие, което не би трѣбвало да се спира, което е насочено къмъ спестяване на производственитѣ стойности и къмъ техническото подобряване на производството и което почива на едрото заведение, на съвременната техника и на съвременнитѣ ни оборотни и пазарни отношдния"[2]). По-нататъкъ Шмолеръ подчертава въ сжщото си заключително слово, че картелитѣ иматъ благоприятно въздействие върху кюнюнктурата, тъй като централизованото насочване на производството и на ценитѣ по-добре нагажда производството къмъ нуждитѣ и подпомага „да се отбѣгнатъ всички онѣзи обратни страни", „които притежава свободната конкуренция съ нейнитѣ промѣни на ценитѣ, кризитѣ, много бързи и много чести увеличавания и намалявания на производството".

Характерно е, че това единодушие въ преценкитѣ на картелитѣ не се ограничава само съ възгледитѣ на членоветѣ на това голѣмо научно сдружение, защото сжщитѣ преценки тогава се срѣщатъ още въ най-различнитѣ кржгове на теоретико-икономическата, икономическо-политическата и социалистическата мисъль. Като образецъ на научнитѣ схващания по

[1]) Br. Schönlank — Op. cit., S. S. 520, 524.
[2]) Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. 61, S. 234.

въпроса за конюнктурното значение на картелитѣ, може да се посочатъ следнитѣ указания на Лифманъ, който по това време излиза съ първото издание на своята книга за предприемаческитѣ обединения, която е придобила по-нататъкъ широко разпространение и общо признание. Лифманъ направо нарича тамъ картелитѣ като „срѣдства, които противодействуватъ на кризитѣ". Това си твърдение той, обаче, смекчава, като подчертава, че тѣ не спиратъ самата поява на кризитѣ, но отслабватъ тѣхнитѣ прояви, „като нагаждатъ производството къмъ нуждитѣ" . . . „и могатъ да съдействатъ за намаление на тѣхната продължителность"[1]). Сѫщото подържа и Berdrow, като казва, че картелитѣ „не сѫ смогнали нито да отстранятъ кризитѣ, нито да попрѣчатъ на свърхпроизводството и недоконсумацията, но не може да се отрича тѣхнитѣ стремежи къмъ това"[2]). Самитѣ предприемачески обединения открито подчертаватъ своитѣ стремежи да направятъ отъ картелитѣ инструментъ за планомѣрното регулиране на конюнктурното движение. Това намира изразъ, напримѣръ, въ следнитѣ думи въ официалния отчетъ на единъ голѣмъ картелъ: „Гаранцията на тази политика на изравняване и сдържаность и въ бѫдеще. . . е този фактъ, че тази равномѣрность е въ интереситѣ не само на консуматоритѣ на каменитѣ вѫглища, но не въ по-малка степень и въ интереситѣ на самитѣ мини"[3]). И въ социалистическия лагеръ изпъква сѫщия възгледъ, който, напримѣръ, така се формулира отъ такъвъ общопризнатъ изразитель на марксистската идеология, като Едуардъ Бернщайнъ. Последниятъ обръща внимание, че предприемаческитѣ сдружения излизатъ противъ политиката на изкуственото увеличаване на производството, като „. . .картелитѣ, синдикатитѣ, тръстоветѣ се стремятъ къмъ регулиране на производството. Безъ да се пускамъ въ пророчеството за тѣхната окончателна жизнеспособность и постижения, все пакъ признавамъ тѣхната способность на въздействие върху отношенията между производствената дейность и състоянието на пазаря въ такава степень, че опасностьта отъ кризитѣ се намалява"[4]).

Като се запитваме за причинитѣ на това единодушие въ преценкитѣ на полезнитѣ действия на картелитѣ, като фактори на изравняване и смекчаване на хода на конюнктурнитѣ движения, не може да не се съгласимъ съ обяснението, което дава на това вече споменатия Карлъ Мусъ. Той казва по този въпросъ следното. „Като се запитваме за основанията на такава оптимистична преценка на младата картелна организа-

[1]) Robert Liefmann — Die Unternehmerverbände, Freiburg 1897, S. 187

[2]) Berdrow — Die Industriekartelle und der Weg zum wirtschaftlichen Frieden, Berlin 1898, S. 69.

[3]) Berichte des Vereins für die bergbaulichen Interessen, 1890, S. 21

[4]) Eduard Bernstein—Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie, Stuttgart 1904, S. 76.

ция, трѣбва да си спомнимъ, преди всичко, факта, че германското стопанство се е радвало презъ 80-тѣ и 90-тѣ години на относително спокойната конюнктура следъ многобройнитѣ кризи и депресии на предишнитѣ десетигодишнини и катастрофата отъ 1873 година. Като се поставятъ въ връзка съ тѣзи стопански сътресения причинитѣ и целитѣ на картелнитѣ образувания, близко до ума е заключението, да се запише въ повече или по-малко на смѣтката на картелитѣ отслабването на конюнктурнитѣ колебания. Въ съответствие съ това, преценката на картелитѣ изобщо стига до сжщитѣ заключения и тогава, когато става дума за особеното изследване на тѣхното мѣсто всрѣдъ проблемитѣ на конюнктурата и кризата. Communis opinio гласи тогава, че картелнитѣ сдружения ефикасно сж се проявили като ценень инструментъ за умекотяване или дори преодоляване на конюнктурнитѣ сътресения и кризитѣ, безъ, обаче, излизатъ задъ само афористичнитѣ забележки относно този толкова значителенъ въпросъ“[1]).

Правилностьта на горното обяснение на Муса се потвърждава отъ обстоятелството че първитѣ значителни стопански сътресения въ Германия сж разколебали подчертани вѣра и надежди, които сж възлагали на картелитѣ като ефикасенъ инструментъ за преодоляване на безпокойния ходъ на конюнктурнитѣ колебания. Макаръ че не е още напълно загубена вѣрата въ картелитѣ, последната е вече доста подкопана, както това проличава въ много по-сдържания, а нерѣдко и открито скептиченъ тонъ на много икономисти, които се занимаватъ съ характеристиката на картелитѣ следъ претърпяната тежка стопанска депресия отъ началото на новия вѣкъ. Горчевината на разочарованието, измамата отъ несбжднлитѣ се надежди нерѣдко се чувствуватъ въ тази по-умѣрена и по-трезва нова преценка на картелитѣ. Момбергъ много правилно подчертава посочената промѣна въ тона на много писатели по картелнитѣ въпроси, като казва следното. „Преди всичко подъ въздействието на кризата отъ 1900 година ясно се чуватъ, напротивъ, въ по-нататъшнитѣ години гласоветѣ, които изразяватъ по-малко благоприятни възгледи по въпроса за влиянието на картелитѣ върху конюнктурното развитие. Картелитѣ ие сж се оказали въ състояние да приспособятъ въ достатъчна степень производството къмъ нуждитѣ и да упражнятъ изискуемото умѣряващо влияние върху ценитѣ“[2]). Интересно е при това, че не само се хвърлятъ упрѣци на отдѣлнитѣ картели, че тѣ не сж извършили своитѣ задължения и водили една напълно погрѣшна политика на цени и на производство, но на ревизия се подлагатъ и общитѣ схващания за това, какво може и трѣбва да се очаква отъ картели-

[1]) Karl Muhs—Op. cit., S. 11—12.

[2]) Paul Mombert: — Einführung in das Studium der Konjunktur, Leipzig 1921, S. 192.

тѣ въ областьта на конюнктурната политика. Предишното единство на схващанията е доста разколебано, защото наредъ съ тѣзи, които само намаляватъ своитѣ надежди спрямо картелитѣ, безъ, обаче, напълно да се откажатъ отъ тѣхъ, има и такива автори, които напълно отричатъ вече конюнктурното значение на картелитѣ, макаръ че при все това довѣрието въ картелитѣ не е изчезнало у повечето писатели по картелнитѣ въпроси. Ще посочимъ сега нѣколко образци на тѣзи различни схващания.

Така, Фогелщейнъ подлага на проучване влиянието на картелитѣ върху конюнктурнитѣ движения презъ единъ периодъ на 13 година, а именно презъ 1888—1901 г. г. Той смѣта, че презъ известни години може да се установи „умѣряващото" въздействие на картелитѣ, които, обаче, презъ други години не сж направили нито най-малки усилия въ това направление. Последното важи въ особеность за годинитѣ следъ 1898 г., когато „споредъ яснитѣ числа . . . просто не е възможно" да се твърди това. Въ резултатъ на своитѣ проучвания, той стига до заключението, че „неумѣренитѣ покачвания на ценитѣ, които . . . необходимо трѣбва да доведатъ до кризата, сж се причинявали отъ страна на картелитѣ или поне никакъ не сж били задържани отъ тѣхъ"[1]). Още порѣзки сж изводитѣ на Ейленбургъ, който не само подчертава, че картелитѣ не сж извършили задачитѣ, които сж имъ възлагали, но и нѣ сж способни изобщо да ги изпълнятъ. „Рѣдко — казва той — сж се осжществили въ по-малка степень очакванията, които икономиститѣ сж свързвали съ ново явление, отколкото тъкмо тукъ". Въ самото сжщество на картелитѣ се крие това, че тѣ не сж способни „да извършатъ въ действителность функциитѣ, които погрѣшно сж имъ приписали, т. е. да прокаратъ трайното приспособяване на производството къмъ нуждитѣ", тъй като извлѣченитѣ монополни печалби съ необходимость тласкатъ къмъ усиленитѣ инвестирания. Сжщо така не може да се подържа становището, че картелитѣ намаляватъ колебателнитѣ движения на ценитѣ: „следъ всичко това не би трѣбвало, въ всѣки случай, много да се разчита на тѣхното влияние въ областьта на отстраняване на колебанията на ценитѣ". Като краенъ изводъ за конюнктурното значение на картелитѣ, по-скоро могатъ да се посочатъ тѣхнитѣ неблагоприятни прояви, отколкото благоприятни такива: картелитѣ „изобщо сж оказали по-скоро само второстепенно влияние върху проявата и продължителностьта на съвременната криза; тѣ . . . отчасти сж съдействували на нейното изостряне . . . "[2]).

[1]) Th. Vogelstein — Die Industrie der Rheinprovinz, Stuttgart 1902, S. S. 95—96.

[2]) Fr. Eulenburg — Die gegenwärtige Wirtschaftskrise, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, neue Folge 1902, 24. Bd., S. 392.

Не по-малко решително се изказватъ нѣкои изследвачи на германскитѣ картели, които не само подчертаватъ, че последнитѣ никакъ не сж съдействували за стабилизацията на конюнктурата, но, напротивъ, съ своята неразумна политика сж насърдчавали кризата. Така се изказва единъ отъ изследвачитѣ на германскитѣ картели Matern, който осжжда дейностьта на германскитѣ картели въ следнитѣ рѣзки изрази. „Поведението на нѣкои синдикати на сурови материали и полуфабрикати се представлява просто неразбираемо. На логически мислящия човѣкъ се вижда напълно непонятна проявената при тѣзи обстоятелства степень на незачитане на интереситѣ на индустрията, заета съ по-нататъшната преработка". При това се подлага на особено рѣзка критика поведението на тѣзи картели, които, като Рейнско-Вестфалския вжглищенъ синдикатъ, сж сключили дългосрочни договори за доставяне на вжглища на много високи цени[1]). Сжщото е било поведението на синдиката за сурово желѣзо, който е сключилъ съ своитѣ покупатели дългосрочнитѣ договори за доставки по много високи цени презъ годинитѣ на високата конюнктура и ги принуждавалъ къмъ изпълнение на договорнитѣ задължения презъ време на настжпилата криза, когато и търсенето и ценитѣ сж се понизили много, като чрезъ това имъ е причинилъ много тежки загуби и е съдействувалъ за задълбочаване на кризата.

Тѣзи нападки на картелитѣ и обвиненията, че тѣ не сж изпълнили своитѣ основни задължения да предпазятъ народното стопанство отъ бедствията на конюнктурнитѣ колебания, предизвикватъ една решителна реакция отъ страната на самитѣ картели. Макаръ че представителитѣ на последнитѣ и не отричатъ, че отдѣлнитѣ картели сж допустнали известни грѣшки, тѣ настояватъ, че все пакъ картелитѣ не сж се отклонили отъ основния си стремежъ да внасятъ една умѣреность въ хода на конюнктурнитѣ движения. Ако този тѣхенъ стремежъ не винаги се е увѣнчавалъ съ успѣхъ, то вината за това не трѣбва едностранчиво да се хвърля върху самитѣ картели, защото тѣ нерѣдко сж се срѣщнали съ такива могжествени противодействуващи фактори, които не винаги сж могли да бждатъ преодолявани. Така, напримѣръ, единъ отъ ржководителитѣ на германския стоманенъ синдикатъ, д-ръ Фелкеръ смѣта, че съвършено неправилно е, когато нѣкои държатъ картелитѣ отговорни за настжпилата сега криза. Като подлага на подробно проучване възгледитѣ на хората, които ржководятъ картелитѣ, Фелкеръ идва до заключението, че картелитѣ сж прилагали голѣми усилия за запазване на устойчивия характеръ на народното стопанство: тѣ сж проявявали умѣряващото въздействие презъ време на високата конюнктура, а

[1]) Jul. Matern — Die Entwicklung der Unternehmerverbände in Deutschland, 1904. S. 293

презъ време на депресията сж прѣчили на тежкитѣ сътресения да раздрусватъ стопанския животъ.

Ако картелитѣ не сж постигнали по-голѣма стабилизация на стопанската коннюнктура, то това не трѣбва никого да очудва, защото трудноститѣ, които тѣ трѣбва да преодоляватъ при посоченитѣ стремежи къмъ стопанската стабилизация, сж много тежки. При това той подига крайчица на завесата, която прикрива тѣзи трудности, като казва: „Не трѣбва, обаче, да се забравя, че картелитѣ не трѣбва да представляватъ, преди всичко, интереситѣ на народното стопанство, а трѣбва да бждатъ поставени на служба на целитѣ на всѣкаква търговска дейность, а именно да постигнатъ рентабилность на заведенията“[1]). Отъ това признание проличава тази двойственость на картелитѣ, която винаги трѣбва да се има предвидъ, когато се проучватъ картелитѣ и въ особеность, когато се разглежда тѣхното значение, като фактори на конюнктурата.

Сжщото становище подържа и Гецке, който оборва твърденията на критицитѣ на картелитѣ, че последнитѣ не сж проявили разумна въздържаность въ тѣхната политика на ценитѣ презъ време на конюнктурния подемъ и съ това сж насърдчили трудноститѣ на последвалата депресия. Възъ основа на проучвания на даннитѣ за Рейнско-Вестфалския вжглищенъ синдикатъ, чиято дейность е била предметъ на особени критики и спорове, Гецке идва до заключенията, които сж напълно благоприятни за синдиката, който „се е стремилъ фактически къмъ една съгласуваность съ естественото развитие на нѣщата, отбѣгвайки, обаче, всѣкакви преувеличения въ една или друга посока“. Гецке подчертава едновременно необходимостьта да се преценяватъ решенията на картелитѣ не отъ формална гледна точка, а като се изхожда отъ стопанското сжщество на съответнитѣ мѣрки. Съ това той се стреми да оспори главното обвинение, насочено противъ картелитѣ, че тѣ сж покачили ценитѣ на своитѣ произведения презъ време на високата конюнктура, като съ това сж засилили стопанския подемъ и сж съдействували на настжпването на последната криза, вмѣсто да противодействуватъ на излишното покачване на ценитѣ при общия подемъ. Гецке смѣта, че, напротивъ, съ покачването на ценитѣ на каменнитѣ вжглища синдикатътъ е вършилъ една политика на спирането на общия стопански подемъ, защото „увеличаването и разпространяването на желѣзопроизводителнитѣ и близки къмъ тѣхъ предприятия би ставало още посилно и по-неестествено, отколкото това е станало, и въ съответствие съ това и по-нататъшния обратъ и свързпроизводство, ако не би станало покачването на ценитѣ на най-важния суровъ материалъ“[2]).

[1]) Dr. Voelker — Bericht über das Kartellwesen in der inländischen Eisenindustrie, Berlin 1903, S. 21 f. f.

[2]) Götzke —Das Rheinisch-Westfälische Kohlensyndikat und seine wirtschaftliche Bedeutung, Essen 1905, S. S. 192, 177 f. f.

Сжщото становище подържа и Лифманъ въ първото издание на прочутата си работа за картелитѣ и тржстоветѣ, кждето се казва следното за дейностьта на вжглищния и стоманения картели презъ времето на кризата отъ 1900 година. „Ако последната криза все пакъ е протекла относително меко, то това трѣбва отчасти да се отнесе на смѣтката на дейностьта на картелитѣ, които сж смогнали да създадатъ по-голѣма равномѣрность поне въ предприемаческитѣ отрасли, които създаватъ основата на народното стопанство“[1]). Лифманъ се присъединява съ тѣзи си твърдения къмъ това, което е било казано и отъ единъ другъ ученъ, който сжщо така е проучвалъ малко преди него сжщитѣ въпроси. А именно, Грунцелъ е писалъ по въпроса за поведението на картелитѣ презъ време на последната криза: „Изравнителното и умекотяващото действие на картелитѣ се е наблюдавало въ връзка съ кризата отъ 1900 година въ Германия“[2]).

Дружеството за социалната наука и социалната политика наново подлага на разглеждане въпроса за картелитѣ. Съмненията и обвиненията, които сж били хвърлени срещу картелитѣ въ връзка съ кризата отъ 1900 година, не сж разколебали предишното становище на това влиятелно сдружение на германскитѣ учени: както и презъ предишния съборъ, така и при разглеждането на въпроса за картелитѣ, презъ 1905 година, се подържа становището, че картелитѣ сж факторитѣ, които съдействуватъ на по-плавния ходъ на конюнктурата. Това непромѣнило се становище изпъква много ясно въ следното. Густавъ Шмолеръ е предложилъ за удобрение нѣколко основни тезиси на своя докладъ за картелитѣ, въ които наредъ съ подчертаването на ролята на картелитѣ въ смекчаването на кризитѣ се изказва пожеланието за по-голѣма държавна контрола на картелитѣ. Последното се мотивира съ силната концентрация на срѣдства и на власть въ ржцетѣ на картелитѣ и свързаната съ това опасность за монополистическото имъ използуване. Това предложение не е получило, обаче, удобрението на дружеството, което съ това е подчертало, че довѣрието къмъ картелитѣ съ нищо не е разколебано отъ събитията, станали презъ и следъ кризата отъ 1900 година.

Въ противоположность на посоченото благосклонно отношение на икономическата наука къмъ картелитѣ, явното недовѣрие къмъ картелитѣ и въ особеность къмъ тѣхната политика на ценитѣ и конюнктурна политика се е оформило въ общественото мнение следъ кризата отъ 1900 година. Като резултатъ на острите критики въ печата и въ парламента, правителството е признало за необходимо да се подложи на едно всестранно проучване въпросътъ за картелитѣ, за която цель е била създадена една специална анкетна комисия. По-

[1]) Robert Liefmann — Kartelle und Trusts, Stuttgart 1905, S. 17.
[2]) Joseph Gruntzel — Über Kartelle, Leipzig 1902, S. 126.

следната е подложила на проучване въпроситѣ за конюнктурната политика на картелитѣ, като е прибѣгнала за тази цель къмъ подробно разпитване на много вещи хора. Анкетната комисия идва къмъ благоприятното за картелитѣ заключение, че тѣ сж водили една политика, която има за цель внасяне на умѣреность въ конюнктурнитѣ колебания. Какво се касае до тѣхната политика на ценитѣ, последната е била сжщо така поставена на служба на горнитѣ конюнктурни задачи. Записката на Министерството на вжтрешнитѣ работи за резултатитѣ на анкетата за картелитѣ[1]) свежда резултатитѣ на анкетното проучване къмъ това, че схващанията на картелитѣ за политиката на ценитѣ е намѣрила подръжка както всрѣдъ хората отъ практически-стопанската дейность, така и всрѣдъ икономическата наука.

По такъвъ начинъ, може да се каже, че проучването на картелитѣ, като факторъ на конюнктурната политика, презъ предивоеннитѣ години е имало за краенъ резултатъ почти единодушното признание на тѣхната полезна роля въ областьта на внасяне на умѣреность въ лошитѣ прояви на конюнктурнитѣ колебания. Това се признава не само отъ отговорнитѣ ржководители на самитѣ картели, но и отъ хората, които се намиратъ вънъ отъ картелитѣ, а именно както отъ представителитѣ на индустрията и търговията, така и отъ хората на науката и отъ държавната власть.

Тази единодушна преценка на картелитѣ не се е запазила презъ по-новото време. Напротивъ: сегашната икономическа литература се характеризира съ това, че наредъ съ подържането на предишнитѣ схващания за картелитѣ, като инструментъ на стабилизация на конюнктурата, многобройнитѣ автори сж на прѣко противоположно становище, а именно, че картелитѣ не само не съдействуватъ на конюнктурната устойчивость, а, напротивъ, помагатъ на засилването на конюнктурнитѣ колебания. Тази промѣна въ преценкитѣ на картелитѣ се дължи на нѣколко основания. Разбира се, предъ всичко, много голѣмо влияние е оказало въ това отношение обстоятелството, че следвоенната епоха изобилствува съ извънредно голѣми конюнктурни колебания, макаръ че сжщевременно картелното движение много се е разраснало. Така че очебийно, какво картелитѣ не сж смогнали да предотвратятъ голѣмитѣ конюнктурни колебания, не сж стабилизирали конюнктурата, т. е. не сж осжществили функцията на стабилизатори на конюнктурата. Наредъ съ това немалко значение има и това обстоятелство, че научниятъ напредъкъ както въ областьта на проучването на картелитѣ, така и въ областьта на проучването на конюнктуритѣ, е създалъ по-голѣми възможности за позадълбочено разглеждане на тѣзи въпроси, които могатъ сега

[1]) Denkschrift über das Kartellwesen, bearbeitet im Reichsamt des Innern, Berlin 1905—1908.

да се разрешаватъ възъ основа на много голѣми и добре проучени материали.

Проучването на конюнктурно-политическото значение на картелитѣ се свежда, предъ всичко, къмъ проучването на тѣхната политика на ценитѣ, защото картелитѣ се стремятъ да постигнатъ своитѣ цели главно чрезъ въздействие на ценитѣ. Тѣ сж откжсватъ отъ ценообразуването на свободния пазаръ и чрезъ установенитѣ отъ тѣхъ цени се стремятъ да въздействуватъ върху хода на стопанския процесъ. Отъ друга страна, равнището на цеиитѣ и неговитѣ промѣни иматъ опредѣлящото значение и за редица други стопански процеси, които се намиратъ въ най-тѣсната връзка съ конюнктурнитѣ движения, а именно съ инвестирането на капиталитѣ и съ всички свързани съ него процеси, т. е. съ свърхкапитализацията, съ унищожаването на капиталитѣ, съ диспропорционалность на отдѣлнитѣ отрасли на народното стопанство и т. н. Отъ казаното се опредѣля вече, че проучването на картелната политика на ценитѣ е главната задача на проучването на конюнктурната политика на картелитѣ.

Какви сж основнитѣ начала, върху които почива картелната лолитика на ценитѣ? Както правилно отговаря Карлъ Мусъ, тази политика се опредѣля отъ следнитѣ два принципални стремежи: първо, да се откжсне картелната цена отъ пазарната и именно да се установи първата надъ втората; второ, да се установи картелната цена споредъ предѣлнитѣ стойностни разноски, т. е споредъ стойностнитѣ разноски на членоветѣ на картела, които произвеждатъ при най-неблагоприятнитѣ условия. Последното условие се включва въ сжщность вече въ първото условие, а дветѣ посочени условия сж необходимо свързани съ самата логическа сжщность на картелитѣ. Защото картелитѣ биха могли да оставятъ на свободния пазаръ да осжществи ценообразуването, ако тѣхната задача не би била да се образуватъ ценитѣ надъ равнището на ценитѣ на свободния пазаръ. Защото, отъ друга страна, картелитѣ като сдружения за защита и осигуряване на интереситѣ на група на предприятия съ нееднакви стойностни разноски, не биха извършили предназначението си, щомъ като тѣ пренебрегватъ интереситѣ на най-слабитѣ членове на сдружението.

Наредъ съ посоченитѣ основни начала на картелирането трѣбва да се подчертаватъ и неговитѣ граници. При съвременнитѣ социално-правни условия и състоянието къмъ развитието, мѣркитѣ на картелитѣ не сж насочени къмъ пълното отстраняване, а само къмъ стѣсняване на пазарния механизъмъ. Това стѣснение не се разпредѣля равномѣрно върху цѣлото народно стопанство, а именно въ нѣкои области то прониква съ поголѣма сила, както, напримѣръ, въ областьта на производството или добива на суровитѣ материали, или полуфабрикати, въ другитѣ пъкъ области неговото проникване е доста слабо,

както, напримѣръ, въ области на индустриалната преработка на суровитѣ материали. Посоченитѣ граници иматъ голѣмо значение за правилното разбиране на картелната дейность, тъй като тѣ подчертаватъ, първо, че картелитѣ не могатъ да водятъ една напълно свободна и неограничена политика не ценитѣ, и, второ, че тѣхната обща политика не може де засѣгна съ еднаква сила различнитѣ области на народното стопанство. При тѣзи условия картелнитѣ цени сж резултатъ на една много сложна съвокупность на факторитѣ, кждето наредъ съ сжществуващото състояние на пазаря участвува и сжществуващата сила или власть на картелната организация, като въ зависимость отъ състоянието на конюнктурата и структурата на картелитѣ господството придобива единъ или другъ отъ посоченитѣ фактори.

На пръвъ погледъ може да се вижда, че между ценитѣ на свободния пазаръ и тѣзи на картелитѣ не сжществува принципална разлика по отношение на горната граница на ценитѣ. Защото и свободната пазарна цена сжщо е свързана съ стойностнитѣ разноски на този предѣленъ производитель, отъ чиито произведения се нуждае обществото.

Това сходство е, обаче, чисто формално, защото при повнимателно разглеждане ясно се виждатъ много сжществените различия, които се криятъ подъ това формално сходство. Изворътъ на тѣзи различия се крие въ това, че пазарното ценообразуване е единъ динамиченъ процесъ, а картелното ценообразуване е единъ статиченъ процесъ. Динамичностьта на пазарното ценообразуване се състои въ това, че свободната конкуренция винаги и непрекжснато предизвика промѣни въ състава на предприятията, участвуващи въ производството, като по-силнитѣ предприятия измѣстватъ по-слабитѣ, въ резултатъ на което постоянно се промѣня както нивото на предѣлнитѣ стойностни разноски, така и нивото на ценитѣ. Статичностьта на картелното ценообразуване се състои въ това, че картелитѣ се стремятъ да осигурятъ презъ отнапредъ опредѣленъ срокъ сжществуването на предѣлнитѣ предприятия, т. е. да оставятъ устойчиво ниво на предѣлнитѣ стойностни разноски и неизмѣнно ниво на ценитѣ. Съ това е свързано и друго различие, което се свежда къмъ това, че картелната цена трѣбва да бжде по-висока, отколкото свободната цена, тъй като картелитѣ запазватъ това равнище на предѣлнитѣ предприятия, което свободниятъ пазаръ е вече преодолѣлъ. Лесно може да се установи, какво значение има посочената подвижность на свободнитѣ цени и неподвижностъ на картелнитѣ цени за конюнктурнитѣ процеси. При стопанския упадъкъ—депресията и кризата—намаленитѣ покупателни срѣдства и затрудненията на пласмента изискватъ бързо понизяване на равнището на ценитѣ на стокитѣ, което много по-лесно

се осъществява отъ подвижния свободенъ пазаръ, отколкото отъ картелната организация.

Подчертаната подвижность на свободното ценообразуване и неподвижность на картелното ценообразуване сж свързани съ следнитѣ неблагоприятни за обществения и конюнктуренъ развой обстоятелства. Участницитѣ въ свободния стопански оборотъ знаятъ, че на свободата да печелятъ противостои задължението да губятъ и дори да загиватъ, щомъ тѣхнитѣ производствени услуги сж подъ обществено необходимото ниво. Свободниятъ пазаръ безпощадно изхвърля предѣлнитѣ предприятия, като всички загуби, свързани съ тѣхната ликвидация, се носи отъ тѣхъ и само отъ тѣхъ: обществото не е поело никакви задължения спрямо тѣхъ. Напротивъ: когато стопанскитѣ условия налагатъ върху картелитѣ да спратъ работата на предѣлнитѣ предприятия, картелитѣ поематъ разноскитѣ на спрѣнитѣ предприятия, върху себе си, което практически означава, обаче, че картелитѣ прибавятъ тѣзи разноски къмъ установяванитѣ отъ тѣхъ продажни цени, така че цѣлото общество плаща на ржководителитѣ на тѣзи предѣлни предприятия, отъ чиито услуги обществото вече не се нуждае. Ясно е, че това опредѣля по-голѣма височина на картелнитѣ цени, която придобива особено значение, когато това сж ценитѣ на суровитѣ материали или полуфабрикати, защото тѣхнитѣ високи цени предопредѣлятъ покачване и на ценитѣ на по-нататъшнитѣ произведения, които се произвеждатъ чрезъ тѣхната преработка. Когато конюнктурниѣ условия изискватъ бързо намаляване на ценитѣ, това изкуствено покачване на стойностнитѣ разноски на картелнитѣ произведения може да има много неблагоприятни последици за движението на конюнктурата. Като се има предвидъ, отъ друга страна, вече посочената особеность на процеса на картелиране, споредъ която картелирането обхваща много повече предприятия, които произвеждатъ сурови материали, отколкото готови произведения, то става ясно, че се създава едно несъответствие между отдѣлнитѣ клонове на народното стопанство. А подобно несъответствие е едно отъ основанията на неблагоприятното течение на конюнктурнитѣ състояния, което поражда отначало свързхпроизводството, а по-нататъкъ — кризата.

Преди да преминемъ къмъ по-подробно и по-задълбочено разглеждане на въпроса за картелната политика на ценитѣ и нейното конюнктурно-политическо значение, трѣбва да се спремъ още върху тѣзи конюнктурно-политически последици, които се получаватъ отъ картелното ценообразуване. Тъй като последното се опира върху принципа на запазване на предѣлното предприятие, което влиза въ състава на картелното обединение, то очевидно е, че всички останали предприятия, които влизатъ зъ картелъ, получаватъ диференциалната печалба. Последната е толкова по-голѣма, колкото по-голѣма е

разликата между стойностнитѣ разноски на съответнитѣ предприятия и предѣлнитѣ предприятия. Разбира се, такива диференциални печалби се образуватъ и при свободното ценообразуване, тъй като различието въ стойностнитѣ разноски на предприятия, които обслужватъ пазаря, е сѫществень белегъ на съвременното народно стопанство. Но, въ отличие отъ условията на образуване на диференциалната печалба при свободното ценообразуване, последната е и по-голѣма и повече осигурена при картелното ценообразуване, тъй като при него сѫществуването на предѣлнитѣ предприятия се осигурява презъ по-продължително време отъ картелитѣ, когато свободната конкуренция постоянно изхвърля по-лошо работещитѣ предприятия, непрестанно води къмъ покачване на нивото на работещитѣ предприятия и поради това намалява разстоянието между стойностнитѣ разноски на по-добритѣ и по-слабитѣ предприятия. По такъвъ начинъ, можа да се твърди, че диференциалнитѣ печалби при картелното ценообразуване придобиватъ известни специфични особености, поради които тѣ могатъ да се характеризиратъ като картелна рента.

Капиталитѣ, които се натрупватъ чрезъ получаване на картелната рента, трѣбва да се пласиратъ. Това става най-често чрезъ инвестиране въ сѫщитѣ предприятия, кѫдето тѣ сѫ получени, като, по такъвъ начинъ, картелната рента става основата на самофинансиране на съответнитѣ предприятия. Не е мѫчно да се разбере, че такова самофинансиране създава на предприятията много голѣми изгоди, защото тѣ се освобождаватъ както отъ пазаря на капиталитѣ, така и отъ кредитнитѣ учреждения, като и въ двата случаи извличатъ печалби отъ неплащане на лихвитѣ. Така много се улеснява инвестирането всрѣдъ картелиранитѣ предприятия, въ резултатъ на което инвестирането може да премине тази граница, която се поставя отъ общото развитие на народното стопанство. Отъ горното следва, че картелната рента съдействува на свързкапитализацията и насърдчава свързинвестирането на картелиранитѣ предприятия, като съ това се създава единъ отъ главнитѣ извори на свързпроизводството и кризата: създава се дизпропорцията между производствения капацитетъ и пласиментнитѣ възможности на картелиранитѣ предприятия. По такъвъ начинъ, една отъ по-отдалеченитѣ последици на картелното ценообразуване е свързкапитализацията на картелиранитѣ предприятия. А свързкапитализацията е общопризнатия факторъ на насочване на народното стопанство къмъ погрѣшнитѣ пѫтища на развитие, които се свършватъ съ кризитѣ. Но работата не се свършва само съ това, че разпредѣлението на капиталитѣ въ народното стопанство се откѫсва отъ здравото ржководство на равнището на лихвата, когато се опира върху самофинансиране чрезъ картелната рента. На изобилието на капиталитѣ въ картели-

ранитѣ предприятия противостои недостигътъ на капиталитѣ въ неорганизиранитѣ области на народното стопанство, които трѣбва да покриватъ своитѣ нужди отъ капитала въ много по-голѣма степень по пжтя на кредитирането. Безъ да се спираме върху това,че стойностнитѣ разноски на некартелиранитѣ предприятия се увевичаватъ за смѣтка на плащанитѣ лихви, отъ което се освобождаватъ картелиранитѣ предприятия, вследствие на което се създава една допълнителна сжществена разлика въ строежа на стойностнитѣ разноски на картелиранитѣ и некартелиранитѣ предприятия, последнитѣ се поставятъ още въ по-неблагоприятои условия въ резултатъ на следното. Общото разпредѣление на капиталитѣ въ народното стопанство се извършва въ насока на по-голѣмо снабдяване на картелиранитѣ отрасли на народного стопанство и въ вреда на некартелиранитѣ отрасли. Това се опредѣля отъ обстоятелството, че по-голѣмото натрупване на капиталитѣ въ картелиранитѣ предприятия изобщо намалява наличнитѣ капитали на народното стопанство. Освенъ това, картелиранитѣ предприятия лесно могатъ да си набавятъ при нужда и желание чужди капитали на пазаря на капиталитѣ, както и въ кредитнитѣ учреждения, тъй като тѣхнитѣ собствени голѣми капитали усилватъ тѣхнитѣ позиции при търсене на чужди капитали. Очебийно е, че при тѣзи условия снабдяването съ чужди капитали става все по-мжчно и по-скжпо за некартелиранитѣ предприятия. По такъвъ начинъ, въ края на краищата картелното ценообразуване съ неговото създаване на картелна рента за една само часть на предприятия не само разкжсва общия пазаръ на стокитѣ, но и този на капиталитѣ и кредита, като успоредно съ това чрезъ голѣмо натрупване на собственитѣ капитали по пжтя на самофинансиране и чрезъ голѣмо привличане на чужди капитали улеснява на картелиранитѣ предприятия извънредни инвестирания и свърхкапитализация, респективно свърхпроизводство, но затруднява положението на некартелиранитѣ предприятия както чрезъ поскжпване на тѣхнитѣ стойностни разноски, така и чрезъ невъзможностьта да се снабдятъ тѣ съ необходимитѣ капитали за осжществяване на тѣхнитѣ производствени задачи. Тази нееднаквость по отношение на стойностнитѣ разноски и снабдяването съ капитали на картелиранитѣ и некартелиранитѣ отрасли на стопанската дейность е толкова по-опасна, че народното стопанство загубва своитѣ главни пжтепоказалеци и спирачки, каквитѣ сж свободната цена, отъ една страна, и свободната лихва, отъ друга страна.

При наличието на такива извънредно важни последици, къмъ които довежда картелното ценообразуване, въпросътъ за картелната политика на ценитѣ придобива извънредно важно значение, поради което трѣбва да се спремъ сега по-подробно върху нея. Арнолдъ Волферсъ, авторътъ на извест-

ната работа за картелната проблема въ свѣтлината на германската картелна литература, се спира върху този въпросъ въ една специална глава. Той установява тамъ следнитѣ особености, които картелната литература отбелязва въ картелната политика на ценитѣ: 1. покачването на ценитѣ или подържането на ценитѣ на по-високо равнище, като първата и най-простата форма на използуването на монополното положение; 2. диференцирането на ценитѣ споредъ отдѣлнитѣ кржгове на купувачи и споредъ отдѣлнитѣ райони на продажбата; 3. унифицирането на ценитѣ, като стремежъ да се премахне борбата между отдѣлнитѣ предприемачи-членове на картела и 4. стабилизирането на ценитѣ.

А. Волферсъ поставя, преди всичко, въпроса, дали стабилизирането на ценитѣ може да се съгласува съ първичния стремежъ на картелитѣ да използува своитѣ монополни позиции и дали поради това стабилизирането на ценитѣ може да стане ржководната цель на картелната политика на ценитѣ. Ако стабилизирането на ценитѣ противодействува или дори намалява възможностьта на използуване на монополнитѣ позиции на картелитѣ, то защитницитѣ на идеята за стабилизационната политика на картелитѣ стоятъ предъ една много мжчна задача, да обяснятъ, поради какви съображения картелитѣ ще се видятъ принудени да се отклонятъ отъ основната линия на тѣхнитѣ частно-стопански интереси. Защото стабилизацията на ценитѣ очевидно може да се кръстосва съ основнитѣ стремежи на картелитѣ къмъ осигуряване на печалбитѣ на картелираннтѣ предприятия. И, наистина, стабилизацията на ценитѣ означава относителното понизяване на ценитѣ презъ време на конюнктурния подемъ и относителното покачване на ценитѣ презъ време на конюнктурия упадъкъ. Последното не се нуждае въ никакви обяснения, тъй като то се намира въ пълно съответствие съ интереситѣ на картелиранитѣ предприятия. То дори се смѣта изобщо, като едно отъ основанията за самото възникване на картелитѣ: като главна причина на картелирането се признава съсипателното спадане на ценитѣ и разрушителната конкуренция съ намаляване на ценитѣ презъ депресията, отъ което следва, че подържането на равнището на ценитѣ презъ време на стопанския упадъкъ е една отъ главнитѣ цели на картелирането. Много по-мжчно е, обаче, да се намѣри обясненне за намаляване на ценитѣ отъ страна на картелитѣ презъ време на стопанския подемъ, когато частно-стопанскитѣ интереси изискватъ тъкмо използуването на благоприятната обстановка на подема. Още въ края на миналия вѣкъ единъ отъ раннитѣ изследвачи на картелнитѣ, Поле е казалъ, че нѣма никакви основания картелитѣ „да не използватъ конюнктурата до края“[1]). Противоположнитѣ твърдения, които се

[1]) L. Pohle — Die Kartelle der gewerblichen Unternehmer, Leipzig 1898, S. 101.

срѣщали по-рано и продължаватъ да се срѣщатъ и до сега, приписватъ подържане на ценитѣ на низкото равнище на духа на благоразумие и на умѣреность на ржководителитѣ на картелитѣ. Волферсъ намира, че въ тѣзи рѣдки случаи, когато може да се докаже, че картелитѣ не сж използували до края благоприятнитѣ условия на стопанския подемъ, могатъ да се посочатъ следнитѣ съображения отъ нестопанско естество, отъ които тѣ сж се ржководили.

а) Предвидливитѣ ржководители на картелитѣ сж желаели да отбѣгнатъ извънредно рѣзкото спадане на ценитѣ презъ време на предстоящата криза, което спадане би могло да има много опасни последици за картелитѣ.

в) Картелитѣ, на които е насочено обществено внимание, сж могли да се страхуватъ, че тѣ ще бждатъ държани отговорни за много високото покачване на ценитѣ, когато ще настжпи обратъ въ стопанската конюнктура.

с) Тромовостьта и бюрократизъмътъ на голѣмитѣ синдикати затрудняватъ осжществяването на една бърза промѣна на ценитѣ.

d) Допълнителното обяснение може да се потърси въ нѣкои социологически съображения, които важатъ въ особеность за много едритѣ и силни картели. Едритѣ монополисти желаятъ да господстватъ надъ пазаритѣ, поради което не искатъ конюнктурнитѣ колебания на пазаритѣ да се налагатъ върху тѣхната политика на ценитѣ. Веднажъ установенитѣ цени могатъ да придобиятъ, поради това, известна устойчивость.

Волферсъ смѣта, че стига да се посочатъ горнитѣ възможни мотиви, за да стане ясно, че изобщо не би могло да се очаква стабилизация на ценитѣ отъ страна на картелитѣ. Доколкото картелитѣ рационално преследватъ собственитѣ си интереси, тѣхната политика на стабилизация на ценитѣ ще се изрази главно въ частичното възпрепятствуване на силното спадане на ценитѣ презъ депресията. Но това е само единъ другъ изразъ на общия стремежъ на картелитѣ къмъ повисокитѣ цени, който изпъква по-силно презъ времето на стопанския упадъкъ, отколкото презъ периода на стопанския подемъ[1]).

Ако отъ горнитѣ разсжждения следва, че политиката на стабилизация на ценитѣ не може да се очаква отъ картелитѣ вече просто поради това, че подобна политика би се намирала въ едно непримиримо противоречие съ добре разбранитѣ собствени интереси на картелитѣ, то съ това въпросътъ не може да се смѣта за окончателно разрешенъ, защото частично осжществяваната картелна политика на стабилизация на ценитѣ поне презъ времето на конюнктурния упадъкъ не

[1]) Arnold Wolfers — Das Kartellproblem im Lichte der deutschen Kartelliteratur, Schriften des Vereins für Sozialpolitik, 180. Bd., 2. Teil, München u. Leipzig, S. S. 57—64.

отрича почти отъ никого. Въ връзка съ това възникватъ нѣколко въпроси както относно смисъла на понятието картелна стабилизация на ценитѣ, така и относно връзката между явленията на стабилизацията на ценитѣ и стабилизацията на конюнктурата.

Карлъ Мусъ основателно обръща внимание върху това, че картелната стабилизация на ценитѣ не трѣбва да се смѣсва или отождествява съ общостопанската стабилизация на ценитѣ, която нерѣдко се обявява за цель и идеалъ въ връзка съ стремежитѣ къмъ стабилизация на конюнктурата. Мусъ намира, че когато се говори за стабилизиращата ценитѣ дейность на картелитѣ, то подъ това може да се разбиратъ две различни стопански явления. А именно, подъ това може да се разбира или че съответнитѣ картелни мѣрки сж насочени къмъ уравновесяването на цѣлата область на ценитѣ или поне на голѣмата часть на ценитѣ или пъкъ че картелигѣ стабилизиратъ ценитѣ само въ областьта на тѣхното собствено господство. Очебийно е, че тукъ имаме съвършено различни съдържания на понятието стабилизация на ценитѣ, които не се покриватъ взаимно нито по съдържание, нито по тѣхното функционално значение. Въ съответствие съ това, картелното учение познава различнитѣ разбирания по въпроса за картелната стабилизация на ценитѣ. Споредъ еднитѣ отъ тѣзи учения, стабилизацията на собственитѣ картелни цени се разпростира въ растящата степень върху всички останали цени и предизвиква съ това отслабване на конюнктурнитѣ колебания. Споредъ другитѣ отъ тѣзи учения, стабилизацията на само една група цени отъ страна на картелитѣ предизвиква усилената нестабилность на всички останали, т. е. некартелираннтѣ цени, въ резултатъ на което слабото понизяване на картелнитѣ цени презъ стопанския подемъ ускорява бързото и силното покачване на ценитѣ въ некартелираннтѣ предприятия, а слабото покачване на картелнитѣ цени презъ депресията засилва бързото и силното спадане на ценитѣ въ некартелираннтѣ предприятия. Първата версия е господствувала по-рано въ научната литература и се е подържала и отъ икономическата практика, но презъ последно време постепенно се разпространява второто схващане. Очевидно, обаче, че стабилизацията, макаръ само частична, на нивото на ценитѣ на цѣлото народно стопанство никога не може да бжде достигнато дори и въ отдалечена степень само възъ основа на частичното картелиране. Ако това общо стабилизиране на ценитѣ и изобщо може да се осжществи, то само при предварителното условие на сжществуване на единъ генераленъ картелъ, чието поле на дейность обхваща цѣлото народно стопанство. Безъ сега да се спираме върху въпроса за такъвъ генераленъ картелъ — къмъ този въпросъ ще се върнемъ по-късно — трѣбва, обаче, вече тукъ да се подчертае, че генералниятъ картелъ, като общъ стопански диктаторъ,

е нѣщо напълно непримиримо съ материалната и духовната структура на съвременния стопански редъ.

Както се вижда отъ горнитѣ указания на Муса, едното разбиране на картелната стабилизация на ценитѣ подчертава, че то предизвиква рѣзкитѣ движения въ ценитѣ на произведенията на всички картелирани предприятия, т. е. съдействува за нарушение на общостопанската стабилность. Ако, по такъвъ начинъ, стабилизацията на картелнитѣ цени може да прехвърля стопанскитѣ загуби върху некартелираннитѣ предприятия или дори на цѣлото народно стопанство, като при нѣкои обстоятелства предизвика такива последици, които дори засилватъ кризата, то става очевидна възможната противоположность между стабилизацията на ценитѣ и стабилизацията на конюнктурата. Върху това е било обърнато внимание въ последно време отъ Ледерера и Леве, които подчертаватъ, че конюнктурната стабилизация може да се очаква само отъ стабилизацията на равнището на ценитѣ, но не отъ стабилизацията на отдѣлнитѣ цени. Така, Ледереръ смѣта за възможно да твърди, че картелитѣ не само не прокарватъ стабилизацията, но въ тѣхното приспособяване преминаватъ дори ценитѣ на свободния пазаръ[1]). Сжщо така и Леве смѣта, че въпросътъ за стабилизационната политика на картелитѣ презъ стопанския подемъ не може да се смѣта за разрешенъ въ положителенъ смисълъ, защото, както изрично подчертава Леве, „достжпнитѣ материали по-скоро свидетелствуватъ за противоположното“[2]). Съ тѣзи си твърдения тѣ искатъ да кажатъ, че стабилизацията на нивото на ценитѣ може да изхожда отъ страната на кредита, но не отъ оформяване на отдѣлнитѣ цени. Сжщо така и Волферсъ подчертава, че стабилизацията на ценитѣ преследва съвършено други цели, отколкото политиката на изравняване на конюнктурата, защото последната се стреми къмъ равномѣрность на заетостта както на човѣшкитѣ, така и на веществснитѣ сили на народното стопанство. Стабилизацията на ценитѣ, напротивъ, означава нарушението на устойчивостьта на производството и заетостьта, при предположението, че състоянието на търсенето се промѣня, както това наново е било посочено отъ редица изследвачи, напримѣръ отъ Пигу и Куръ[3]). Лифманъ опровергава собственитѣ си твърдения, че картелирането води къмъ стабилизацията „на продажбитѣ и ценитѣ“, когато на друго мѣсто

[1]) Emil Lederer — Monopole und Konjunktur, Ergänzungsheft 2. zu den Vierteljahresheften fur Konjunkturforschung, 2. Jahrg., Heft 1., Berlin 1927, S. S. 21, 26 f. f.

[2]) Löwe, Enqueteausschus, Verhandlungen und Berichte der Unterausschusses für allgemeine Wirtschaftsstruktur. 3. Arbeitsgruppe, 4. Teil, 2. Abschnitt, S. S. 326, 392.

[3]) Ср. статията на Пигу въ Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Bd. 68, както и статията на Th. Kuhr — Zur Kritik der eisenindustriellen Preispolitik, напечатана въ Kartellrundschau, 28. Jahrg., 1930, S. 161 f. f.

много правилно и остроумно установява, че картелитѣ приспособяватъ производството, но не ценитѣ къмъ съществуващото търсене; свободната конкуренция, напротивъ, приспособява ценитѣ, но не производството[1]).

Не по-малко решително е по този въпросъ и становището на известния изследвачъ на картелитѣ Tschierschky, който много рѣзко различава стабилизацията на ценитѣ отъ желателната конюнктурна политика, защото въ резултатъ на картелната стабилизация на ценитѣ се създава само едно размѣстване въ народното стопанство въ полза на картелиранитѣ предприятия. Той подчертава, обаче, че това народно-стопанско размѣстване е отъ по-сложенъ характеръ, отколкото това понѣкога се представляватъ, „когато тази предишна картелна политика се разбира предимно като простъ методъ на прехвърляне на частно-стопанскитѣ рискове“[2]). Ще отбележимъ още съответнитѣ указания на Шмаленбаха, който напълно открито и откровено изразява своето отрицателно отношение къмъ картелната политика на ценитѣ, като полемизира съ тѣзи, които смѣтатъ, че картелната стабилизация на ценитѣ е изгодна на народното стопанство. Той, напротивъ, се стреми да докаже, че „въ действителностьта, „регулирането на ценитѣ“, които сж свързани съ картелирането, сж крайно неблагоприятни отъ гледището на народното стопанство“. На твърденията на тѣзи, които мислятъ, че картелната стабилизация на ценитѣ води къмъ стабилизацията на конюнктурата, той противопоставя следното характерно указание: „Тѣ (картелитѣ) правятъ латентни потрѣбноститѣ, които не трѣбва да бждатъ латентни споредъ състоянието на нѣщата. Сжщо така не е за похвала, отъ общостопанското гледище, когато тѣ не даватъ възможность напълно да се проявятъ ценитѣ при тѣхното покачване“[3]).

При наличие на посоченитѣ скептични и дори направо отрицателни схващания относно стабилизиращитѣ народното стопанство последици на картелната стабилизационна политика на ценитѣ, не може да не предизвика известно очудване твърдението на генералния отчетъ на анкетната комисия отъ 1930 година, че „почти отъ всички се признава, че разширяването на картелирането смекчава конюнктурнитѣ колебания“.

Волферсъ стига къмъ следнитѣ прддпазливи заключения по разгледания въпросъ: въздействието на картелирането върху конюнктурнитѣ движения изисква по-нататъшни емпирически изследвания и основателно теоретическо изясняване. Последното трѣбва да осжществи две различни проучвания, като се спре именно, първо, върху картелното подържане на

[1]) Robert Liefmann — Kartelle, Konzerne und Trusts, 7. Aufl., Stuttgart, S. S. 141, 131.

[2]) S. Tschierschky — Kartellpolitik, Berlin 1930, S. 79 ff.

[3]) E. Schmalenbach — Grundlagen der Selbstkostenrechnung ung der Preispolitik, Leipzig 1930, S. 90.

39516

ценитѣ на относително низкото равнище презъ врѣме на стопанския подемъ и, второ, върху тѣхното подържане на относително високото равнище презъ врѣме на стопанския упадъкъ. Подържането на низкитѣ цени при подемъ намалява монополнитѣ печалби и отслабва подбудитѣ къмъ разширяването, поради което то може да противодействува на разширяването на производството въ картелиранитѣ производствени предприятия. Но, отъ друга страна, за да не доведе това къмъ недостигъ на стокитѣ, което би се съпровождало съ покачване на ценитѣ, производството трѣбва да се разширява, за да може да се осѫществи подържането на ценитѣ на низкото равнище. Последното има, въ всѣки случай, много насърдчаващо въздействие върху по-силното разширяване на предприятията, които купуватъ по-евтинитѣ стоки на картелиранитѣ предприятия, напримѣръ на индустриалнитѣ предприятия, които преработватъ евтинитѣ сурови материали на картелиранитѣ предприятия. Обратно на това, подържането на високитѣ картелни цени презъ депресията принуждава купувачитѣ на съответнитѣ стоки къмъ допълнително съкратяване на тѣхнитѣ предприятия, защото тѣ изпитватъ тежкитѣ удари на кризата отъ две страни, а именно, първо, отъ страна на консуматоритѣ на тѣхнитѣ произведения, които искатъ да купуватъ само на низки цени и, второ, отъ страна на картелиранитѣ доставчици, които искатъ да продаватъ само на високи цени. Самитѣ картелирани предприятия се предпазватъ отъ загубитѣ, като подържатъ високитѣ цени на тѣхнитѣ стоки презъ депресията. Това благоприятно положение не може, обаче, да трае продължително време. Спадането на търсенето отъ страна на купувачитѣ ще принуди картелнитѣ предприятия къмъ значително намаляване на тѣхното производство.

Ако при все това винаги наново се повтаря твърдението, че картелитѣ смекчаватъ проявитѣ на кризитѣ, то обяснението на това трѣбва да се търси въ следното. Несъмнено е, че картелитѣ намаляватъ трудноститѣ на кризитѣ за самитѣ картелирани предприятия съ своята политика на подържане на по-високи цени презъ това време. Това обстоятелство много повече се хвърля на очи, отколкото допълнителнитѣ вреди, които нанася тази картелна политика на некартелиранитѣ предприятия, както и изостряне на кризата, която се получава отъ тази политика, тъй като тѣзи вреди се падатъ върху много голѣмъ брой предприятия, които при това нерѣдко ги прехвърлятъ върху още по-голѣмъ брой крайни консуматори. При известни обстоятелства, този методъ на прехвърляне може да намѣри своето оправдание, а именно тамъ, кѫдето разстройството на нѣкой важенъ клонъ на индустрията може да допринесе по-голѣми загуби на народното стопанство, отколкото влошаването, което настѫпва въ положението на консуматоритѣ, на часть на наемнитѣ работници, на нѣкои отрасли

на търговията или преработващата индустрия. Но, разбира се, и въ тѣзи случаи не може да се говори за предизвиканата отъ картелитѣ стабилизация на конюнктурата[1]).

Изискването на Волферса, да се премине къмъ емпирическото проучване на статистическитѣ данни за разрешаване *на въпроса за картелната политика* въ областьта на стабилизацията на ценитѣ и конюнктурата отчасти се е осѫществило въ вече цитираната книга на Муса. Възъ основа на тѣзи си статистико-емпирически проучвания, той идва къмъ изводитѣ, които се приближаватъ къмъ тѣзи на Волферса, както това се вижда отъ слѣднитѣ негови заключения. „Ако, по такъвъ начинъ, може да се признае за доказано, че картелитѣ отъ предивоенното време — съ *изключение на Рейнско-Вестфалския* каменно-вѫглищенъ синдикатъ — не сѫ водили политиката на стабилизацията, но, напротивъ, политиката на приспособяването, то отъ това, сами по себе си се получаватъ слѣднитѣ изводи за теорията на конюнктурата. Ученіето, което е господствувало дори до най-новото време, че картелитѣ сѫ осѫществявали функцията на отслабване на конюнктурнитѣ колебания или дори на стабилизацията на конюнктуритѣ, не се потвърждава отъ изследването на фактическитѣ отношения; това учение е погрѣшно"[2]). Ако все пакъ десетилѣтията преди *войната* се характеризиратъ съ несъмненото отслабване на конюнктурнитѣ колебания въ сравнение съ това, което се е наблюдавало по-рано, то причинитѣ на това трѣбва да се търсятъ въ обстоятелствата, които нѣматъ нищо общо съ дейностьта на картелитѣ. Мусъ се спира по-подробно върху тѣзи обстоятелства, които се спомогнали за по-спокойното протичане на картелнитѣ движения. Като такива той посочва *слѣднитѣ обстоятелства: отсѫтствието на войнитѣ и вѫтрешнитѣ* социално-политически смутове презъ този периодъ; активната индустриализация на германското народно стопанство се извършва възъ основа на твърде устойчивото развитие на техническия напредъкъ, който е позволявалъ подържането на равновесието на трудовия пазаръ и непрекѫснато включване въ производството на нарастващото население; усъвършенстуването на акционерното законодателство е насърдчавало разумната сдържаность на учредителската дейность; разпространението на златната валутна система върху много народни стопанства заедно съ по-голѣмата рационализация на банковата и кредитната дейность сѫ съдействували на безпрепятствената циркулация на стокитѣ и капиталитѣ въ народнитѣ и свѣтовното стопанства; сконтовата политика на емисионнитѣ банки се е поставила съзнателно въ служба на конюнктурната политика; социалното законодателство довежда къмъ по-голѣма устойчивость на масовата покупателна сила. Както се вижда

[1]) A. Wolfers — op. cit., S. S. 110—117.
[2]) Karl Muhs—op. cit., S. 46

отъ горното преброяване на факторитѣ, които сж спомогнали на стабилизацията на народното стопанство, последната става поради множество обективни условия, които нѣматъ нищо общо съ дейностьта на картелитѣ. Доколкото пъкъ последната се е насочила къмъ стабилизацията на картелнитѣ цени, то трѣбва да се подложи на внимателно разглеждане въпроса, какви сж били истинскитѣ последици на тази стабилизация на ценитѣ: по-голѣмата стабилизация на конюнктурата или, напротивъ, засилването на нейната неустойчивость?

Не може да предизвика никакво съмнение, че общата стабилизация на ценитѣ въ смисълъ на стабилизация на общото равнище на ценитѣ на цѣлото народно стопанство би било равнозначно съ стабилизацията на конюнктурата. Но отъ изследването на емпирическитѣ данни изпъква, че картелната власть се ограничава въ сжщность съ областьта на основнитѣ сурови материали и производственитѣ срѣдства, като ценитѣ извънъ посоченитѣ области се движатъ въ съответствие съ конюнктурнитѣ закони. Поради това, общостопанското ценообразуване не се подчинява на една обща закономѣрность, а, напротивъ, се раздвоява. А именно, отъ една страна, картелната относителна стабилизация на ценитѣ на суровитѣ материали и производственитѣ срѣдства; отъ друга страна пъкъ, ценитѣ на готовитѣ фабрични произведения и на земедѣлскитѣ продукти, които сж включени въ областьта на конюнктурнитѣ прояви.

Това раздвояване на процеситѣ на ценообразуването има много голѣмо значение за развитието на цѣлото народно стопанство, което недостатъчно се схваща отъ тѣзи, които се опитватъ да сравняватъ влиянието на картелната стабилизация на ценитѣ съ такива стопански въздействия, които обхващатъ цѣлокупното народно стопанство, като, напримѣръ, мѣркитѣ на кредитната или транспортната политика. Образецъ на това дава, напримѣръ, Крутъ Виденфелдъ съ следнитѣ си разсжждения относно значението на картелната стабилизация на ценитѣ. „Това, разбира се, нѣма за резултатъ, че повече изобщо не сжществуватъ стопански кризи, депресии и подемъ. Но при все това, очевидно е, че вълнитѣ на конюнктурнитѣ движения до известна степень се изравняватъ, ако не изпъкватъ съвършено особенитѣ основания на нарушения, като, напримѣръ, войнитѣ и тѣхнитѣ последици. Равномѣрното развитие на ценитѣ на вжглищата и на желѣзото трѣбва, отъ народностопанско гледище, да се постави тъкмо на една и сжща линия, като установяването на желѣзнопжтнитѣ тарифи за продължителенъ срокъ и планомѣрното изравняване на официалнитѣ сконтови ставки, които сжщо така иматъ фундаменталното значение за народното стопанство. И подобно на това, както всички страни отдавна сж се стремили къмъ това, да прехвърлятъ движението на голѣминатa на лихвата и на мѣро-

давнитѣ транспортни разноски отъ непрегледната случайность на свободния пазаръ въ областьта на съзнателнитѣ и прегледни постановления, отъ тайнитѣ на частнитѣ договори — въ публичностьта на общозначимитѣ тарифи, така отъ гледището на общостопанскитѣ интереси трѣбва да се предпочита планомѣрното спокойно движение на ценитѣ на най-важнитѣ основни материали предъ хаоса на свѣтовния пазаръ[1])".

Горното отождествяване на мѣркитѣ на кредитната и транспортната политика съ картелнитѣ мѣрки въ областьта на ценообразуването не се е правилно тъкмо поради това, че първитѣ иматъ общо действие, като вторитѣ сж ограничени въ действието си. Тази разлика, която има много важни последици, сполучливо се подчертава отъ Муса, когато той казва: „Въ противоположность на винаги общия характеръ на всѣко регулиране на ценитѣ посрѣдствомъ кредита, картелното регулиране на ценитѣ има винаги само частичната область на прилагането. Този фактъ на само частичната картелна стабилизация има основното значение за нашата проблема и за по-нататъшнитѣ изследвания, които изхождатъ въ съответствие съ това отъ допускането—дадено изобщо и изцѣло отъ реалностьта,—че стабилизацията се ограничава съ единъ голѣмъ секторъ на основнитѣ материали, като другиятъ секторъ на цѣлокупното стопанство, преработващитѣ индустрии, се намиратъ подъ господството на закона за приспособяването къмъ хода на конюнктурата[2])".

Разбира се, това положение би могло да се промѣни въ насската на обхващане на цѣлото народно стопанство съ картелнитѣ мѣрки чрезъ създаване на „универсаленъ картелъ", който би обхваналь цѣлото национално производство, а може би по-нататъкъ би се прехвърлилъ и задъ националнитѣ граници. Емилъ Ледереръ преценява трудноститѣ, на които би се натъкналъ всѣки опитъ на организацията на подобенъ универсаленъ картелъ, като стига къмъ заключението за практическата неосжществимость на една подобна организация. „Разбира се, не сжществува никаква вѣроятность въ полза на това, че подобна универсална организация на производството нѣкога ще се осжществи въ европейскитѣ индустриални държави или въ Америка. Взаимнитѣ търкания на производителнитѣ слоеве и международната преплитаность сж извънредно интензивни, за да се осжществи това. Не е е мислимо дори да си представимъ подобно картелиране въ отношение на най-важнитѣ масови стоки на свѣтовното стопанство, нито спрямо зърненитѣ храни, нито спрямо месото, вжглищата, желѣзото, вълната, памука и т. н. Картелирането ще означава, поради това, винаги презъ предвидимото бждеще само прехвърлянето на конюнктурнитѣ рискове отъ една стопанска

[1]) Kurt Wiedenfeld—Gewerbepolitik. Berlin 1927, S. 146.
[2]) Karl Muhs—op. cit., S. 61— 62.

область върху всички останали — и за тази цель картелитѣ сж единъ сполучливъ инструментъ. Нѣкои високо-капиталистически развити народни стопанства могатъ все пакъ да стигнатъ приблизително къмъ този типъ на всестранното картелиране"[1]).

Като стигаме, по този начинъ, къмъ крайното заключение, че стабилизацията на ценитѣ, която се прокарва дори и отъ най-силнитѣ картели, има за резултатъ едно раздвояване на процеса на ценообразуването въ състава на народното стопанство, става още по-ясно, че постигането на конюнктурната устойчивость много мжчно може да се осжществи чрезъ картелната политика на ценитѣ. Защото осигуряването на по-голѣма устойчивость въ стопанската дейность и доходитѣ на картелиранитѣ предприятия се плаща много скжпо. По-стабилната конюнктура на картелнитѣ предприятия предизвиква по-голѣмата неустойчивость на всички останали некартелирани предприятия, като тѣхното неизбѣжно по-нататъшно въвличане въ кризата ще повлѣче следъ себе си по-рано или по-късно и картелиранитѣ предприятия, които не ще запазятъ за дълго време нито своята стопанскв устойчивость, нито своитѣ по-високи доходи. Това неизбѣжно последствие на картелната стабилизация на ценитѣ само на произведения на картелиранитѣ предприятия оправдава твърденията на много автори, че картелитѣ не само не постигатъ гонимата цель да стабилизиратъ конюнктурата, но, напротивъ, увеличаватъ силата на конюнктурнитѣ колебания. Къмъ тѣзи изводи стигатъ и авторитѣ, които въ отличие отъ другитѣ писатели, които сж се занимавали съ картелния въпросъ, сж се спрѣли особено върху въпроса за картелната политика на ценитѣ и конюнктурната стабилизация. Това сж Мусъ и Мюлеръ-Армакъ.

Следъ внимателно и всестранно проучване на въпроса, Мусъ стига къмъ заключението, че стабилнитѣ цени на основнитѣ материали, които сж резултатъ на картелната политика, създаватъ непоносимо тежко състояние за некартелиранитѣ предприятия. Когато къмъ тѣзи стабилни картелни цени се присъединяватъ и стабилнитѣ работни заплати, то некартелиранитѣ предприятия просто сж подложени на унищожение.

„То (установяване на картелнитѣ цени) не трѣбва въ никой случай да отива толкова далеко, че картелитѣ да се опитватъ да се изплъзнатъ отъ общоконюнктурнитѣ промѣни и да ги следватъ само много по-късно и дори тогава само отчасти, когато разрушителнитѣ съпровождащи явления на много застиналата политика на ценитѣ ги принуждаватъ къмъ това. Щомъ като махалото на спадналата конюнктура вече е пуснато въ движение, то унищожаването на капиталитѣ на упадъка трѣбва да се разпредѣля върху възможно по-широко

[1]) Emil Lederer — Konjunktur nud Krisen, Grundriss des Sozialökonomkk, IV. Abteilung, 1. Teil, Tübingen 1925, S. 411.

поле. Стабилизацията, обаче, противодействува на повелята за екстензивно и по-равномѣрно разпредѣление на бремето и има тенденция да премѣсти натиска и да го концентрира върху неорганизираното стопанство. Стабилизацията създава нови диспропорционалности, нови извори на болести въ организма на стопанството, които обхващатъ членоветѣ, които досега сж били още способни къмъ съпротива, и изострятъ общия упадъкъ"[1]).

Сжщо така и Мюлеръ-Армакъ не отрича, че картелитѣ могатъ да доведатъ до известна стабилизация на ценитѣ, но цената, която плаша за това народното стопанство, е много висока. „Картелната политика сигурно е действувала въ насоката на стабилизацията на ценитѣ. Макаръ че често презъ време на подема не винаги се противопоставятъ срещу изкушението да получатъ по-високи цени, а презъ време на упадъкъ се виждатъ принудени отъ страна на невлѣзлитѣ въ картела (Aussenseiter) да намаляватъ ценитѣ, изобщо амплитудата на движенията на ценитѣ все пакъ е станала по-малка. Това отчасти стига дори до тамъ, че колебанията на ценитѣ на силно картелираните производствени срѣдства ставатъ по-малки, отколкото тѣзи на консумативнитѣ блага. Но съ това по никакъвъ начинъ не се казва, че този успѣхъ се намира на линията на общата конюнктурна политика, както това се твърди не само отъ представителитѣ на картелитѣ". Защото „всѣки опитъ на фиксацията на цената, който иска направо да попрѣчи на тенденцията на движението на ценитѣ, необходимо трѣбва да доведе къмъ изостряне на конюнктурнитѣ колебания"[2])

При желание лесно би било да се посочи още много други автори, които сжщо така идватъ до заключението, че картелната политика на ценитѣ не стабилизира конюнктурата, но само прехвърля неизгоднитѣ конюнктурни прояви на други обществени слоеве. Следнитѣ изводи, къмъ които идва Ейленбургъ, изразяватъ господствуващитѣ сега схващания по този въпросъ. Като преценява политиката на картелитѣ, Ейленбургъ казва следното: „Този видъ на частно-стопанското планиране означава поради това прехвърляне на риска на обединенитѣ предприятия върху други кржгове, но въ никой случай не изравняване на самото състояние на нѣщата"[3]).

Това признаване на несполуката на картелитѣ да стабилизиратъ конюнктурата, т. е. да се наложатъ на конюнктурнитѣ движения и да ги поведатъ въ желателната насока, е най-красноречивото доказателство на неспособността на частното сто-

[1]) Karl Muhs — op. cit., S. 94

[2]) Alfred Müller-Armack — Konjunkturforschung und Konjunkturpolitik, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Ergänzungsband, IV. Auflage, Jena 1929, S. 669

[3]) Franz Eulenburg — Allgemeine Volkswirtschaftspolitik, Zürich — Leipzig 1938, S. 289,

панство да осъществи една резултатна конюнктурна политика. Картелната политика на ценитѣ иска да постигне конюнктурната стабилизация, но вмѣсто това фактически конюнктурата се налага на картелитѣ и тѣ — щатъ не щатъ — сж принудени да се приспособяватъ къмъ конюнктурнитѣ движения. Но това приспособяване става доста несполучливо, защото то се извършва не като една съзнателно поставена и осъществявана политика, но се налага върху картелитѣ отъ конюнктурата противъ тѣхното желание да се наложатъ тѣ на конюнктурата. Представлява голѣмъ интересъ да се проучи отъ това гледище по-подробно дейностьта на картелитѣ, но, за съжаление, това не може да се извърши тукъ, тъй като това би ни отвлѣкло далечъ отъ прѣката ни задача да дадемъ една обща характеристика на дейностьта на частнитѣ стопанства въ область на осъществяване на конюнктурната политика. За горната цель достатъчно е да се установи въ резултатъ на посоченото по-горе, че частнитѣ стопанства не сж въ състояние да реализиратъ нѣщо съществено въ това отношение, дори когато за тази цель се заляватъ най-силнитѣ формации на частнитѣ стопанства, каквито сж картелнитѣ обединения. Най-много, което тѣ могатъ да направятъ, се свежда къмъ временното стабилизиране на картелнитѣ цени и то повече презъ време на стопанския упадъкъ, когато картелнитѣ цени се подържатъ на равнището, по-високо отъ това на останалитѣ цени, отколкото презъ време на стопанския подемъ, когато и картелнитѣ цени се повличатъ отъ общото движение на покачване. Това временно стабилизиране на картелнитѣ цени и именно тѣхното покачване презъ време на депресията не трае продължително време, т. е. картелитѣ не могатъ да задържатъ конюнктурното спадане на ценитѣ. Следъ известенъ — повече или по-малко продължителенъ — срокъ, конюнктурата се налага на картелитѣ, които сж принудени да понизятъ и своитѣ цени противъ собственото имъ желание да се запази тѣхната устойчивость. За този кратъкъ периодъ, презъ който картелитѣ се противопоставятъ на общия ходъ на конюнктурата, народното стопанство плаща доста скжпо — некартелиранитѣ предприятия, а това е грамадната часть отъ всички предприятия, сж подлагатъ на по-голѣмитѣ конюнктурни трудности, отколкото тѣзи, които тѣ биха претърпѣли, ако картелитѣ не биха осъществявали тѣхната стабилизационна политика на ценитѣ, която само увеличава конюнктурната неустойчивость на народното стопанство.

Ограниченитѣ възможности на конюнктурната политика, която се осъществява отъ непублично-правнитѣ субекти на тази политика, независимо отъ това дали тѣ сж отдѣлни индивиди или обединени въ организации повече или по-малко мощни сдружения се опредѣлятъ отъ две групи обстоятелства. Първо, тази политика може да се разпростре само върху относително

ограничена область на цѣлото народно стопанство, като цѣлото останало народно стопанство остава вънъ отъ съответнитѣ въздействия на осѫществяваната политика. Второ, прокаранитѣ политически мѣрки не могатъ да се наложатъ на цѣлото население, а оставатъ задължителни — и то въ доста относителенъ смисълъ — само за много ограниченъ кржгъ хора. Очевидно е, че конюнктурната политика, която се осѫществява отъ публично-правнитѣ субекти, притежава въ това отношение съ много по-голѣми възможности, тъй като тя може да се разпростре както върху цѣлото народно стопанство, така и върху цѣлото население. Ако последното е ясно само по себе си, защото политиката, която се осѫществява отъ публично-правнитѣ субекти, се извършва отъ органитѣ на властьта, която притежава привилегията да налага върху всички своитѣ разпореждания, то възможностьта на нейното въздействие върху цѣлото народно стопанство се опредѣля отъ съответното подбиранѣ на онѣзи обекти, върху които тя се насочва. Очевидно е, че въздействието върху конюнктурата, т. е. върху общия ходъ народното стопанство, може да се осѫществи само тогава, когато предмета на това въздействие сѫ такива явления, които иматъ опредѣлящо значение за народното стопанство въ неговата цѣлость.

Въ стремежъ да се насочи народното стопанство къмъ такива пѫтища, при които тежкитѣ прояви на конюнктурнитѣ колебания ще се понесатъ по-лесно, или да се отведе народното стопанство отъ такива пѫтища, при които проявитѣ на конюнктурнитѣ колебания сѫ много тежки, публично-правната конюнктурна политика стои предъ една много мѫчна задача за сполучливото избиране на тѣзи страни на народното стопанство, чрезъ въздействието на които може да се постигне желателното влияние върху хода на цѣлото народно стопанство. Подобни обекти на публично-правното конюнктурно въздействие сѫ, преди всичко, основнитѣ производствени фактори, а именно капитала и труда. Всѣка проява на стопанската дейность се намира въ постоянна и непрекѫсната връзка съ капиталовитѣ и трудовитѣ условия, въ които съответната дейность се осѫществява. Отъ това следва, че промѣнитѣ въ тѣзи условия ще се отразятъ върху общото състояние на народното стопанство, поради което съзнателното осѫществяване на съответнитѣ промѣни може да доведе къмъ желателнитѣ последици въ състоянието на цѣлото народно стопанство. И, наистина, всички познати опити на публично-правната конюнктурна политика сѫ свързани съ стремежитѣ да се постигнатъ едни или други промѣни въ капиталовата или трудовата обстановка на народното стопанство, макаръ че тѣзи стремежи нерѣдко се наричатъ и характеризиратъ така, че на пръвъ погледъ може да се помисли, какво тѣ нѣматъ нищо общо съ въздействието върху капиталовитѣ и трудовитѣ

условия на народното стопанство. Но това, което е познато въ учението и практиката на конюнктурната политика подъ името кредитна, банкова, валутна, девизна, социална и т. н. страни на конюнктурната политика, е въ своята основна сѫщность стремежъ да се постигнатъ желателнитѣ промѣни въ капиталовитѣ или трудовитѣ условия на народното стопанство. Защото *по пѫтя на въздействието върху условията, при които предприятията* могатъ да се снабдятъ съ потрѣбнитѣ за производството капитали и трудови сили, държавната власть може да повлияе върху общитѣ условия на конюнктурното движение. Къмъ това се присъединява и друга възможность, при която публично-правната власть излиза вече не толкова като власть, а като извънредно мощенъ участникъ въ стопанския процесъ. Тукъ се има предвидъ влиянието, което може да изхожда отъ държавата и общинитѣ, като организатори и ржководители на съответнитѣ държавни и общински предприятия. Но и въ тази си дейность не като публично-правна власть, а като стопански субектъ, държавата и общинитѣ сѫщо така оказватъ прѣко влияние върху пазара на капитали и на труда, макаръ че тогава това влияние се възприема отъ народното стопанство не като едно наложено отъ горе задължително поведение, а като фактическо стопанско състояние, което промѣня движението на стопанския процесъ поради фактическата сила, съ която разполагатъ такива едри стопански субекти, каквито сѫ държавата и общинитѣ.

Ограниченото мѣсто, съ което разполагаме, не ни дава възможнасть да се спремъ по-подробно върху всичкитѣ посочени форми, въ които може да се осѫществи конюнктурната политика на публично-правната власть. Поради това, ще се спремъ по-нататъкъ само накратко върху капиталовата страна на публично-правната конюнктурна политика, като по-голѣмо внимание ще се отдѣли на трудовата страна на тази политика. Може би при единъ другъ случай ще имаме възможность да се доразглеждатъ въпроситѣ както на капиталовата страна на публично-правната конюнктурна политика, така и на проявитѣ на тази политика, която се осѫществява отъ публично-правната власть въ нейното качество като стопанския субектъ.

Съвременнитѣ стопански предприятия сѫ нуждаятъ отъ голѣми срѣдства, за да могатъ да осѫществяватъ стопанскитѣ си задачи. Колкото и да сѫ голѣми собственитѣ срѣдства на отдѣлнитѣ предприятия, тѣ не сѫ достатъчни — или поне не сѫ винаги достатъчни—за осѫществяване на стопанскитѣ цели на предприятията. Отъ тукъ се опредѣля значението на кредита, като необходимъ елементъ на съвременното народно стопанство и съответно на конюнктурнитѣ колебания на това стопанство. Въздействието на кредитнитѣ учреждения върху хода на конюнктурата се извършва посрѣдствомъ тѣхното влияние върху паричния пазаръ и косвено чрезъ

пазарнитѣ отношения върху производството. Горното твърдение мълчаливо се отказва отъ предишното упростено схващане, споредъ което функциитѣ на кредита и на кредитнитѣ учреждения се свеждатъ просто и само къмъ това, да бждатъ тѣ единъ предаточенъ механизъмъ, който прехвърля покупателнитѣ срѣдства отъ ржцетѣ на еднитѣ въ ржцетѣ на другитѣ, а именно отъ ржцетѣ на спестителитѣ и вложителитѣ на срѣдствата въ кредитнитѣ учреждения въ ржцетѣ на активнитѣ стопански дейци, които ги търсятъ отъ кредитнитѣ учреждения. Фактическитѣ кредитни отношения сж много по-сложни и по-активни, отколкото би могло да се предполага само възъ основа на посочената характеристика. Кредитнитѣ учреждения иматъ възможность да оказватъ доста голѣмо въздействие върху кредитния и паричен пазари и, наистина, го оказватъ въ действителния стопански животъ. Това става главно по следнитѣ начини: чрезъ механизма на сконтовата политика, чрезъ тъй наричания творчески кредитъ и чрезъ операциитѣ на тъй наричания отворенъ пазаръ. Трѣбва да се спремъ накратко върху тѣзи срѣдства, съ чиято помощь кредитътъ може да влияе върху конюнктурнитѣ движения.

Както се знае отъ общото учение за конюнктурата, стопанскиятъ подемъ се натъква на много голѣми трудности, тъй като разрастналата се производствена организация не може да намѣри необходимитѣ парични срѣдства, за да се подържа нивото на сжществуващето производство и да се засилва то и по-нататъкъ. Раздаденитѣ отъ кредитнитѣ институти срѣдства достигатъ до толкова голѣми размѣри, че тѣхната касова наличность трѣбва да се пази ревниво, за която цель кредитнитѣ учреждения сж принудени да прибѣгватъ къмъ редица съответни мѣрки. Последнитѣ могатъ да бждатъ или прѣко ограничаване на кредита или косвено ограничаване по пжтя на покачване на сконтовата лихва. И въ двата случая банкитѣ се стремятъ да затруднятъ по-нататъшния стопансии подемъ, като или направо ограничаватъ необходимитѣ за тази цель кредитни срѣдства или ги направятъ по-скжпи за търсачитѣ. Така се опредѣля въздействието на кредитнитѣ учреждения презъ време на високата конюнктура, като последната се възпира чрезъ затруднение на по-нататъшното кредитиране. Обратно на това е, когато презъ време на стопанския застой, кредитнитѣ учреждения се стремятъ да съживятъ стопанския животъ, като предоставятъ на стопанскитѣ дейци необходимитѣ кредитни срѣдства на много по-леки условия. За тази цель тѣ, отъ една страна, намаляватъ своитѣ формални изисквания спрямо получателитѣ на кредитъ, а главно намаляватъ равнището на сконтовата лихва, т. е. поевтиняватъ цената на получаванитѣ въ кредитъ покупателни срѣдства. Подобно манипулиране съ сконтовата лихва може да има известно значение като срѣдство за въздействие върху хода

на конюнктурата. Когато кредитнитѣ институти прилагатъ своята сконтова политика своевременно—т. е. не само, когато конюнктурното движение на народното стопанство е вече придобило толкова опредѣлени очертания, че задачата се свежда само къмъ умекотяване не вече настжпилитѣ или неизбѣжно настжпващитѣ затруднения, но много по-рано, съ което могатъ да насочатъ движението на конюнктурата въ известно направление, преди това движение да е придобило вече такава сила, която много мжчно може да се спре — умѣло и решително, тази политика може да даде голѣми резултати. Тѣзи, които подчертаватъ ограниченитѣ резултати, които се постигатъ отъ сконтовата политика, не обръщатъ достатъчно внимание върху това, че значението на сконтовата политика не се ограничава само съ поскжпване, респективно съ поевтиняване на кредитнитѣ срѣдства; не по-малко значение има и това обстоятелство, че отъ движенията на сконтовата лихва стопанскитѣ дейци получаватъ известни указания за вѣроятния по-нататъшенъ ходъ на конюнктурата и могатъ да се нагодятъ къмъ него, ако се отнесатъ внимателно къмъ тѣзи указания на кредитнитѣ учреждения. Много правилно подчертава това възможно творческо-конюнктурно въздействие на сконтовата политика Момбертъ, като казва следното. „Сконтовата политика, за която, обаче, тукъ става думата, е съвършено друга. Тя се мисли, като мѣрка на положителната конюнктурна политика, която по този начинъ трѣбва да се бори съ кредитната напрегнатость презъ високата конюнктура. Въ този смисълъ, покачването на сконтото трѣбва да се разбира като една предпазна мѣрка. Като върви по този пжть, емисионната банка е тъкмо въ състояние да пречупи извънредно далечъ отиващото изискване на кредити за спекулативни и учредителски цели и да упражни чрезъ това опредѣлено влияние върху хода на високата конюнктура.

Макаръ че такива мѣрки се възприематъ отъ търговията и индустрията и презъ това време на стопанския подемъ като нѣщо нежелателно и неудобно, поради което тѣ се борятъ срещу тѣхъ; макаръ че подобни мѣрки се проявяватъ и въ това, че този стопански подемъ може би по-рано ще се свърши презъ високата конюнктура, отколкото това би станало обратно, все пакъ такава намѣса на емисионнитѣ банки може да има следнитѣ добри резултати за народното стопанство. А именно, тѣ могатъ да окажатъ успокоително влияние върху стопанския животъ и да се проявятъ въ това, че настжпващиятъ конюнктуренъ упадъкъ се извършва въ по-спокойни форми и не допринася такива вреди и загуби за цѣлокупния стопански животъ, които биха могли да дойдатъ, ако покачването би се продължавало и по-нататъкъ съ всичкитѣ си прояви“[1]).

[1]) Paul Mombert — Einführung in das Studium der Konjunktur, S. 206 — 207

Това признаване на голѣмитѣ резултати, които могатъ да се осѫществятъ отъ кредитнитѣ учреждения въ областьта на конюнктурната политика, нерѣдко се подчертава отъ голѣмитѣ нѣмски специалисти по кредитното дѣло. Така, напримѣръ, Пленге подчертава въ следнитѣ изрази тази възможность да се овладее паричния пазаръ чрезъ сконтовата политика въ прочутата си книга, кѫдето въ самото наименование се подчертава горната задача. „Голѣмата централна банка притежава власть да модифицира естествената закономѣрность на оборота чрезъ нейната промѣна на лихвата и да преобразува автоматическия ходъ на вѫтрешната конюнктура и автоматическото движение на платежния балансъ. И съвременното господство надъ пазаря е очевидната политика на ценитѣ и въ сѫщность действува посрѣдствомъ промѣни на ценитѣ. Но това е политика на личното въздействие на отдѣлнитѣ пазарни фактори, върху купувачитѣ и конкурентитѣ, чрезъ заплашвания и убеждение, насърдчаване и натискане, за да ги принуди да действуватъ съвмѣстно споредъ единната воля. По такъвъ начинъ, тя работи съ други методи, отколкото чистата сконтова политика, тя има по-нататъкъ съвършено другъ кръгъ на действия, отколкото чистата сконтова политика, тъй като тя не само иска да установи регулиращото равнище на лихвитѣ, но трѣбва необходимо да премине къмъ това, да регулира предлагането на капиталъ споредъ неговото количество и сортове така, както вѫглищниятъ синдикатъ регулира стоката вѫглища“[1]).

Горната идея на Пленге се подържа и отъ другия голѣмъ познавачъ на германскитѣ банки, отъ Шулце-Геверницъ, който казва следното. „Би било мислимо, че Райхсбанка, като депозитна банка, извлича евтини пари отъ централния паричен пазаръ, за да ги насочи преднамѣрено къмъ по-отдалеченитѣ части на нашия стопански животъ, които трѣбва да се насърдчатъ, къмъ по-финната индустрия и къмъ провинцията. Райхсбанкъ може направо да попрѣчи на всѣкаква емисия чрезъ покачване на лихвитѣ на своитѣ депозити. Може още да се мисли, че депозитната политика се оформява въ съзнателна конюнктурна политика — покачването на лихвата спрямо нездравия подемъ и нейното намаляване, за да се преодолѣе депресията“[2]).

Редица автори намиратъ, че подобното манипулиране съ сконтовата лихва не само може да има благотворното въздействие върху конюнктурнитѣ колебания, но и фактически вече е доказало това си действие, както това се вижда въ по-плавния ходъ на конюнктурата презъ по-последното време.

[1]) Plenge — Von der Diskontpolitik zur Herrschaft über den Geldmarkt, Berlin 1913, S. 32—33.

[2]) Schulze-Gävernitz — Die deutschen Kreditbanken, Tübingen 1915, S. 185.

Ако, напримѣръ, Wiewiorowski (Einfluss der deutschen Bankenkonzentration auf Krisenerscheinungen, Berlin 1911) изразява това становище още доста предпазливо, като намира, че Райхсбанкъ е съдействувала за известно подобрение на конюнктурнитѣ движения презъ първото десетилѣтие на нашия вѣкъ, но е направила всичко, което е могла и е трѣбвала да направи въ това отношение, то много по-решителна е преценката на Адолфъ Веберъ въ това отношение. А именно, той казва: „Трѣбва да се признае, като особено важенъ активъ на нашитѣ банки, този фактъ, че съ тѣхното съдействие е било постигнато презъ последнитѣ десетилѣтия по-голѣмо спокойствие въ ритъма на нашето народно стопанство. Видѣхме вече, че банкитѣ сж въ състояние да съкратятъ болезненитѣ процеси на народното стопанство, които сж необходими отъ време на време, чрезъ по-добъръ прегледъ, по-целесъобразно изравняване на рисковетѣ, по-голѣма сила на намѣса, както и чрезъ възможностьта да насочи къмъ народно-стопански поздрави пѫтища конкурентната борба, като въздействува върху конкуриращитѣ, спекулативното движение, като въздействува върху спекулацията, и чрезъ по-своевременното и по-дълбокото оздравяване. Разбира се, едновременно трѣбва да се посочи опасностьта, че депозитнитѣ и спекулативнитѣ банки действуватъ извънредно силно като спекулативнитѣ банки презъ време на конюнктурния подемъ чрезъ щедро предоставяне на кредита и много повече като депозитни банки презъ време на конюнктурния упадъкъ чрезъ плашливо ограничаване на кредитораздаване, поради което, разбира се, стагнацията на стопанския животъ може значително да се изостри“[1]).

Както се вижда отъ горното, чрезъ прилагане на сконтовата политика кредитнитѣ институти иматъ възможность да контролиратъ търсенето и предлагането на кредита, като съ това могатъ да попрѣчатъ на конюнктурнитѣ движения да придобиятъ опасенъ за народното стопанство развой.

Държавната власть има възможность да засили посоченото действие на сконтовата политика чрезъ прилагане на нѣкои допълнителни мѣрки въ тази область. А именно, общитѣ правила за минимума на наличнитѣ срѣдства въ каситѣ на отдѣлнитѣ банки могатъ да се модифицираатъ по такъвъ начинъ, че този минимумъ може да се намалява, когато сжществува стремежъ, да не се ограничаватъ проявитѣ на стопанската активность, и може да се увеличава, когато сжществува противоположния стремежъ, да се възпре стопанската активность. Ако кредитнитѣ учреждения биха могли и биха искали да контролиратъ предоставянитѣ отъ тѣхъ кредити така, че последнитѣ да се използуватъ само за подържане на стопан-

[1]) Adolf Weber—Depositenbanken und Spekulationsbanken, 2. Auflage, Leipzig 1915, S. 341 — 342.

ската дейность въ разумни граници, то острите конюнктурни колебания биха могли да се намалятъ.

Тъй като кредитирането на стопанскитѣ предприятия става не само по пѫтя на сконтиране на търговскитѣ полици, но и по други начини, то контролнитѣ задачи спрямо кредитораздаване не се ограничаватъ само съ сконтовата политика. Както се знае, стопанскитѣ предприятия се обръщатъ и непосрѣдствено къмъ капиталиститѣ и спестителитѣ, когато се стремятъ да увеличатъ потрѣбнитѣ имъ срѣдства. Това обръщане къмъ финансовия пазаръ и разширяването на капиталитѣ по пѫтя на емисията на акциитѣ и облигациитѣ може да осуети държавната кредитно-конюнктурна политика, която използува механизъмъ на сконтовата политика. Като се виждатъ затруднени да получатъ допълнителни капитали по пѫтя на кредитиране чрезъ банкитѣ, по-едритѣ предприятия емитиратъ допълнителнитѣ щокове акции и облигации и си набавятъ капитали, заобикаляйки по този начинъ държавнитѣ кредитни мѣрки, които сѫ имали предвидъ да имъ попрѣчатъ въ това отношение. Но и въ това отношение държавата не е безпомощна и безсилна, защото контролата надъ частната емисионна дейность е напълно възможна и опитана съ успѣхъ и на практика. Така, напримѣръ, презъ време на първата свѣтовна война въ редица държави сѫ били създадени специални органи, чиято задача е била контрола надъ финансовия пазаръ съ цель свободнитѣ срѣдства да се насочатъ само къмъ финансиране на войната. Такъвъ контроленъ институтъ е функционiралъ и въ Съединенитѣ Щати подъ името Capital Committee Issues (Комитетътъ за емисия на капиталитѣ), на който е била възложена задачата да контролира фондовата емисия. Главната цель на този комитетъ е била запазване на капиталовитѣ емисии само за военнитѣ нужди. Всѣко желание зв емисия на акции и облигации е трѣбвало да премине контролата на комитета, който е проучвалъ, дали разширяването на дейностьта на съответното предприятие може да послужи на военно-стопанскитѣ задачи на воюващата държава, като не се е допускала подобна емисия, когато тя не е служила на прѣкитѣ цели за спечелване на войната. Този воененъ опитъ може да послужи, като образецъ и за конюнктурната политика. Сѫществуването на подобенъ институтъ за контрола надъ частната емисионна дейность би могло да насочва свободнитѣ капитали и спестявания къмъ опредѣлени и признати за стопански полезни предназначения и да ги отклонява отъ други предназначения, които се смѣтатъ за нежелателни или дори опасни отъ гледището на конюнктурната политика. Такъвъ емисионенъ контролъ би допълнявалъ извънредно ефикасно сконтовата политика, като по този начинъ подъ контрола на конюнктурната политика биха били поставени както кредитирането чрезъ банковия кредитъ, така и финан-

сирането по пжтя на фондовата емисия. Разбира се, трудноститѣ, които трѣбва да преодолее една подобна контролна политика, сж извънредно голѣми и никакъ не трѣбва да се подценяватъ, но все пакъ страхътъ предъ тѣзи трудности не би трѣбвалъ да спре тази форма на конюнктурната политика, която обещава много добри резултати при нейното обмислено, системно, настойчво и енергично прилагане.

Въ връзка съ тѣзи въпроси трѣбва да не спремъ още върху тъй наричаното творческо кредитиране, което се състои въ възможностьта на кредитнитѣ учреждения да предоставятъ кредити, които не се намиратъ въ непосрѣдствена връзка съ банковитѣ влогове и собственитѣ капитали на банкитѣ. Както се знае, класическата представа за банковата кредитна дейность изхожда отъ идеята за тѣснитѣ граници, съ които е ограничена дейностьта на банкитѣ при предоставяне на кредити. А именно, банкитѣ могатъ да предоставятъ кредити само въ границитѣ на тѣзи възможности, които се опредѣлятъ отъ пасивнитѣ срѣдства, съ които разполагатъ самитѣ банки. Съ усъвършенствуване, обаче, на кредитната техника и съ по-голѣмо проникване на банковитѣ платежни срѣдства въ общостопанския платеженъ оборотъ, банкитѣ сж придобили по-голѣма свобода въ тѣхната дейность по раздаване на кредити. А именно, банкитѣ иматъ възможность да предоставятъ кредити на отдѣлнитѣ стопански дейци, безъ последнитѣ да внесатъ предварително съответнитѣ реални гаранции въ банково учреждение. Тъй като чековетѣ на банкитѣ придобиватъ въ стопанския платеженъ оборотъ все по-голѣмо значение и сж приематъ въ плащане отъ все по-голѣми кржгове на населението, банкитѣ придобиватъ възможность да увеличаватъ капиталитѣ на народното стопанство по този изкуственъ пжть. Очевидно е, че тази възможность може да обезсили най-разумно и най-енергично прокараната конюнктурна политика на кредитнитѣ учреждения. Защото стремежътъ да се попрѣчи увеличеното вкарване на капиталитѣ въ народного стопанство изобщо или въ нѣкои негови клонове чрезъ упражняваната сконтова политита и контрола надъ частната фондова емисия може да се заобиколи, щомъ като кредитнитѣ учреждения иматъ възможностьта да продължаватъ политиката на капиталовата инфлация по пжтя на кредитиране съ своитѣ чекове, задъ които нѣма никакво реално покритие. Споредъ насъ, конюнктурниятъ контролъ надъ тази форма на банковото кредитиране е много по-мжченъ, отколкото досега разгледанитѣ форми на кредитния контролъ. Но и въ това отношение много може да се направи, защото представата на абсолютната свобода на банкитѣ при тази форма на кредитиране, разбира се, не почива на истината и не отговаря на действителностьта. Работата се свежда къмъ това, че посочената опасность би била много голѣма, ако чековото обръщение

би придобило универсално значение. Тогава, наистина, контролата би била много мжчна, макаръ и не невъзможна. Тъй като, обаче, чековото обръщение е доста ограничено, то банкитѣ трѣбва винаги да иматъ налични резерви, за да посрѣщатъ исканията за осребряването на тѣхнитѣ чекове. Стига държавата да прокарва въ известни конюнктурни стадии построгн изисквания за тѣзи налични резерви, за да се поставятъ съответнитѣ банки, които усърдно упражняватъ разглежданата форма на кредитиране, въ доста трудни условия. Защото колкото повече налични срѣдства трѣбва да притежаватъ банкитѣ за осребряване на издаденитѣ отъ тѣхъ чекове, толкова повече тѣ ще бждатъ стѣснени съ тѣхната свобода да издаватъ непокрити чекове. А при съвременнитѣ условия на платеженъ оборотъ множество платежни отношения трѣбва да се уреждатъ съ налични пари; така, напримѣръ, цѣлиятъ оборотъ на търговията на дребно става посрѣдствомъ наличнитѣ пари, безъ да говоримъ за това, че и доходитѣ на цѣлото наемно работничество трѣбва да се получаватъ сжщо така въ налични пари. Но дори при предположението, че по-нататъшното развитие на чековото обръщение би обхванало и търговията на дребно и би включило въ себе си и заплатитѣ на наемнитѣ работници, държавата би могла да регламентира издаването на чекове отъ страна на кредитнитѣ институти, като, напримѣръ, би установила, че общиятъ контингентъ на чековитѣ не може да превъзхожда известенъ процентъ отъ всичкитѣ банкови влогове, като този процентъ би се покачвалъ или се намалявалъ отъ държавата въ зависимость отъ общото състояние на стопанската конюнктура.

Както вече споменахме, държавата може да влияе върху хода на конюнктурата и въ своето качество на стопански субектъ. А именно, държавата, като собственикъ и ржководитель на много и едри предприятия, може да нагажда своята стопанска дейность къмъ условията на конюнктурата и то така, да постигне желателното движение на конюнктурнитѣ колебания. Това може особено да се осжществи при всички тѣзи задачи, при които се налага изразходването на по-голѣми срѣдства за възстановяване или за разширяване на държавнитѣ стопански предприятия (сжщото, разбира се, важи и за стопанската дейность на другитѣ публично-правни тѣла, въ особеность на общинитѣ). Така, напримѣръ, осжществяваната отъ държавата политика на разширяване на желѣзопжтната, или шосейната, или автострадната мрежа трѣбва да се съобразява съ общото състояние на стопанската конюнктура. Отъ гледището на конюнктурната политика не би било много целесъобразно, ако тази дейность би се извършвала презъ време на общия стопански подемъ, защото, първо, това би се осжществявало съ много по-голѣми разноски, отколкото това може да стане презъ време на стопанския упадъкъ, тъй като при стопанския подемъ както

ценитѣ на потрѣбнитѣ материали, така и работнитѣ заплати се намиратъ на високо равнище. Освенъ това, търсенето отъ страна на държавата на голѣми количества материали и на голѣмъ брой наемни работници ще засили още повече сжществуващото вече състояние на стопански подемъ и съ това ще насърдчава тази напрегнатость на народното стопанство, която често се свършва съ криза. Като се прехвърлятъ, напротивъ, съответнитѣ работи върху периода на стопанската депресия ще се постигнатъ много добри резултати както за самото държавно стопанство, така и за общото състояние на стопанската конюнктура. Държавата може да си набави потрѣбнитѣ материали на по-евтини цени, тъй като нивото на ценитѣ е изобщо по това време намалено. Сжщо така разноскитѣ за наемнитѣ работници ще бждатъ по-малки, тъй като при общата безработица немалъкъ брой работници ще предпочитатъ да работятъ срещу по-малки възнаграждения, отколкото да останатъ изобщо безъ работа или да получаватъ държавни или обществени помощи, като безработни. Отъ друга страна, търсенето на по-голѣми количества материали и на по-голѣми маси на наемни работници отъ страна на държавата презъ време на стопанската депресия ще има много благоприятно влияние върху хода на самата конюнктура, защото ще внесе известно съживяване на изобщо замрѣлия стопански животъ. Отъ горното следва, че не само държавнитѣ предприятия ще имагъ изгоди, като постигатъ желателнитѣ стопански ефекти съ по-малки разноски, но това сжщевременно ще съдействува, отъ една страна, за отслабване на стопанския подемъ, и за задържане на стопанския упадъкъ, отъ друга страна.

Това нагаждане на голѣмитѣ държавни работи къмъ периодитѣ на стопанската депресия предполага и съответната държавна финансова и бюджетна политика. А именно, държавата трѣбва да увеличава своитѣ бюджетни постжпления презъ време на стопанския подемъ, когато увеличенитѣ данъци по-лесно се понасятъ отъ данъкоплатцитѣ, които добре печелятъ при благоприятната стопанска конюнктура, но да не ги харчи въ сжщото време, а, напротивъ, да натрупва резерви, чието разходване ще се отложи за презъ по-неблагоприятна конюнктура. Тогава държавнитѣ бюджетни постжпления ще се намалятъ въ съответствие съ общото спадане на стопанската жизнедейность, поради което реализацията на по-голѣмитѣ държавни стопански задачи не ще може да се опре на текущитѣ държавни бюджетни постжпления, а ще трѣбва да се обърне къмъ натрупанитѣ бюджетни резерви отъ годинитѣ на стопанския подемъ.

Трѣбва, обаче, да се обърне внимание на доста голѣмитѣ трудности, съ които сж свързани подобни опити за прехвърляне на голѣмитѣ държавно-стопански работи отъ времето, когато за това сж събрани необходимитѣ срѣдства, върху времето,

когато общоконюнктурнитѣ условия сж най-подходящи за извършване на отсроченитѣ задачи.

Тѣзи трудности идватъ отъ това, че натрупанитѣ голѣми бюджетни резерви не могатъ да оставатъ въ паричната си форма—това би предизвикало съ необходимость много неблагоприятни последици за паричното обръщение на съответната страна, отъ което биха се отвлѣкли голѣми маси на наличнитѣ пари, въ резултатъ на което всички неблагоприятни прояви на дефлацията биха били изкуствено предизвикани въ състава на съответното народно стопанство, — но не могатъ едновременно да бждатъ въплотени въ необходимитѣ материали — това би предизвикало изкуствено покачване на равнището на цѣнитѣ, което тъкмо се стремятъ да отбѣгнатъ чрезъ прехвърляне на извършването на съответнитѣ работи върху конюнктурно по-благоприятното време. Тукъ се среща сжщия проблемъ, който въ много по-голѣмъ размѣръ и международенъ характеръ, е билъ поставенъ въ остра форма презъ време на военнитѣ репарации, като проблемъ за трансфера. Но и въ рамкитѣ на националното стопанство този проблемъ не може така лесно да се разреши поради посоченитѣ парични и конюнктурни трудности, съ които е свързано неговото по-сполучливо разрешение. Ние сега не се спираме върху всички тѣзи въпроси, а само ги поставяме въ една почти схематична форма, за да се върнемъ къмъ тѣхъ при случая по-подробно. Това, върху което ние ще се спремъ сега по-подробно, е свързано съ държавната конюнктурна политика, осжществена въ форма на една социална политика. Тя се екземплифицира възъ основа на английската следвоенна политика.

Много голѣмъ интересъ представляватъ най-новитѣ опити на конюнктурната политика, и именно тѣзи, които се стремятъ да предпазятъ обществото отъ бедственитѣ прояви на конюнктурнитѣ колебания и въ особеность отъ тѣзи на кризитѣ по пжтя на осжществяване на цѣлостната социална политика. Това схващане, което представлява не само наученъ интересъ, като една своеобразна теория на икономическото знание, но сжщевременно привлича внимание съ своитѣ извънредно важни практически стопанско-политически последици, е намѣрило въ трудоветѣ на Bernhard Pfister не само едно майсторско изложение, но и една пламена защита[1]).

[1]) Bernhard Pfister е авторъ на редица работи, въ които задълбочено се проучва социалното законодателство и социалната политика на Англия. Тази задълбоченость се свежда къмъ стремежа да се проследятъ всички възможни прояви и последици на английската социална политика върху цѣлокупния стопански, социаленъ и политически животъ на английския народъ. Особено голѣмъ интересъ въ това отношение представалява работата на Pfister, която въ самото си наименование подчертава току що казаното: Sozialpolitik als Krisenpolitik, Stuttgart 1936. Другитѣ трудове на Pfister отъ сжщата область сж: Die wirtschaftliche Bedeutung der Sozial-

Авторътъ дава една подробна характеристика на английското социално законодателство, което обхваща съ понятие „цѣлостната социална политика“ („totale Sozialpolitik“) осѫществяване на всички видове социални застраховки наредъ съ законно установения минимумъ на работната заплата. Тази цѣлостна социална политика извънредно подобрява структурата на английското народно стопанство, като прави последната, отъ една страна, по-малко колеблива и повече изравнена, а, отъ друга страна, по-малко подложена на бедствията на кризитѣ. Това се постига чрезъ увеличаване на дѣла на индустриитѣ, които произвеждатъ консумативнитѣ блага, за смѣтка на дѣла на индустриитѣ, които произвеждатъ производственитѣ срѣдства, въ състава на общия социаленъ продуктъ. Въ сѫщата насока на заякчаване на структурата на английското народно стопанство спрямо опасноститѣ на конюнктурнитѣ колебания и въ особеность спрямо опасноститѣ на кризитѣ действуватъ и следнитѣ нови процеси, които сѫщо така сѫ непосрѣдствени последици на осѫществената цѣлостна социална политика. Отъ една страна, значението на подражателния кредитъ въ стопанското развитие се намалява, а този подражателенъ кредитъ много съдействува на неустойчивость на стопанския развой, кето го прави повече подложенъ на кризитѣ. Отъ друга страна, колкото повече стопанското развитие се опира върху „израстналата покупателна сила“, толкова по-малко то е подложено на кризиснитѣ колебания; и обратно: то е толкова повече подложено на ударитѣ на кризата, колкото повече то се опира на „антиципираната покупателна сила“.

За да се разбере правилно горнитѣ твърдения, налага се, отъ една страна, да се подложатъ на критическа преценка нѣкои основни твърдения на издигнатитѣ представители на икономическата наука за опредѣлящитѣ фактори на стопанската динамика, и, отъ друга страна, внимателно да се проучатъ най-новитѣ факти отъ съвременния стопански животъ въ свѣтлината на горнитѣ критически преценки.

Bernhard Pfister излиза отъ проучването на съвременния стадий на английския социално-стопански животъ, което му позволява да установи и посочи нѣкои принципално нови стопански тенденции въ развоя на Англия. Възъ основа на тѣзи нови тенденции не само става възможно, но дори и се налага една критическа преоценка на нѣкои основни тезиси на икономическата теория. Какви сѫ, обаче, тѣзи нови тенденции въ стопанския животъ на съвременната Англия, които установява

politik, Zentrablat für Reichsversicherung und Reichsversorgung, 1936; Die Finanzierung der englischen Arbeitslosenversicherung, Finanzarchiv, N. F., Bd. 4; Englische und deutsche Arbeitsmarktstatistik. Wünsche an das Statistische Reichsamt, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Bd. 114, 1936; Die Entwicklung der Arbeitslosenversicherung und Arbeitslosigkeit in England, Stuttgart u. Berlin 1936.

нашия авторъ и които му позволяватъ оборване на фундаменталнитѣ положения на икономическата наука? Тѣ изпъкватъ, когато съвременния стопански животъ на английския народъ се подлага на внимателно проучване съ цель да се опредѣли, какви отрасли на този животъ се характеризиратъ съ безспорни белези на траенъ подемъ и какви посочватъ сѫщо така несъмнени признаци на траенъ упадъкъ. Това проучване трѣбва да се опре на статистиката на заетитѣ лица и на производството, защото всички трайни движения и промѣни на покупателната сила на населението се изразяватъ въ движение и промѣни на търсене на това население, а това, на свой редъ, се отразява въ движения и промѣни въ различни отрасли на индустриалната дейность. За последнитѣ можемъ да направимъ съответнитѣ заключения чрезъ проучване на числовитѣ данни за производството и за заетитѣ лица. Тъй като статистиката на производството въ отдѣлнитѣ индустриални области не е толкова добре организирана, колкото статистиката на заетитѣ лица, даннитѣ на последната се привличатъ за характеристика на развитието на отдѣлнитѣ отрасли на индустрията. Английската статистика на заетитѣ съ индустриална дейность лица посочва ежегодишно броя на лицата, които сѫ заети въ отдѣлни предприятия на сто отрасли на индустрията. Регистрацията на горнитѣ данни се е започнала отъ 1923 година.

Възъ основа както на посоченитѣ абсолютни числа, така и на съответнитѣ индексни числа, създава се възможность да се установи, какъ отдѣлнитѣ индустриални отрасли сѫ се развивали и сѫ се размѣствали въ състава на английското народно стопанство презъ последнитѣ петнадесеть години. Долнитѣ таблици посочватъ съответнитѣ данни, подредени споредъ тѣзи отрасли на индустрията, които се характеризиратъ съ състояние на засилване или на отслабване.

Групата на индустриалнитѣ отрасли, които се характеризиратъ съ състояние на отслабване на тѣхната дейность, което се вижда отъ намаление на броя на заетитѣ въ тѣхъ работници.

ИНДУСТРИАЛНИ ОТРАСЛИ	Брой на заети лица			Индекси (юний 1923=100)			
	Г О Д И Н И						
	1923	1927	1935	1927	1930	1933	1935
Каменновжглени мини	1211559	937400	638502	79 7	69.2	54.3	54.3
Общо машиностроение	525737	522000	460420	103.2	98.7	78.4	91.0
Памучни предприятия	445422	522200	344100	118.9	75.1	85.2	78.4
Вълнени предприятия	250755	216600	188578	89.8	75.3	82.2	78.2
Непостоянни желѣзничари	178730	137700	128013	79.4	74.5	60.4	73.8
Стоманени и желѣзни предприятия	166840	156300	123992	97.1	78.8	62.7	77.0
National Gouvernment Service	159964	123200	106787	80.3	67.2	64.3	69.6
Корабостроителство	150964	158800	89543	109.1	97.5	45.3	61.5
Пристанища, канали	141095	127300	113646	95.7	83.7	82.5	85.5
Обувни предприятия	129070	128700	113751	102.5	89.9	98.1	90.6
Предприятия за облѣкло	110493	102000	97001	93.0	89.0	84 3	88 5
Печатарство, бояджийство	102378	102600	84268	105.2	83.2	87.9	86.3
Петролъ, сапунъ и кибритъ	70392	70900	64503	104.4	101.3	105.7	95.0
Грънчарство	64325	60200	58297	97.1	93.5	86.9	94.1
Ленъ	68772	76000	57221	113.5	87.3	85.0	85.5
Корабни машини	51489	47500	33304	94.3	101.1	46.2	66.1
38 индустриални отрасли отъ тази група заедно	4366831	3986300	3123595	94.2	81.1	71.0	73.8

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

Групата на индустриалнитѣ отрасли, които се характеризиратъ съ състояние на подемъ на тѣхната дейность, което се вижда отъ увеличаване на броя на заетитѣ въ тѣхъ работници

ИНДУСТРИАЛНИ ОТРАСЛИ	Брой на заети лица			Индекси (юний 1923=100)			
	Г О Д И Н И						
	1923	1927	1935	1927	1930	1933	1935
Търговия	1180548	1482000	1799371	127.9	140.0	152.5	155.3
Строителство	626440	754300	843576	126.5	121.8	118.8	141.5
Хотели и ресторанти	233437	289300	372747	126 4	136.0	149.8	162.9
Local Government Service	227563	228800	294903	108 4	132.2	138.2	139.8
Издателство	215010	239100	255711	114.0	122.2	123.0	121.9
Шивачество	175947	192000	186198	110.8	107.9	110.9	107.5
Автомобили и аероплани	173541	217500	257029	126.8	125.2	127.9	149.9
Банки, осигуровки, финансии	216765	216700	249637	100.5	104 2	109.5	115.8
Газъ, вода, електричество	160027	155300	180102	101.8	101.1	107.6	118.1
Пекарство и сладкарство	143233	136100	152706	96.6	97.5	104.4	108.4
Метални индустрии	146840	168500	213541	117.3	118.6	123.2	148.7
Градски транспортъ	122821	151500	180202	126.6	135.3	139.7	150 6
Корабоплуване	106481	121200	105234	115.6	108.0	99.1	100.3
Градски желѣзници и омнибуси	105087	127400	180438	124.5	153.8	169.2	176.3
Свободни професии	104206	111800	145438	109.3	119 3	131.9	142.2
Публични работи	103277	139400	158194	140.8	146.7	159.6	159.7
Перачество и боядисване	101309	120300	148704	121.0	132.7	141.0	149.6
Напитки	98203	102900	98701	113.0	109.3	106.8	108 4
Химия	91959	86800	91806	97 3	102.5	97.5	103.0
Мобили	87349	105100	121683	125.3	134.2	130 6	145.1
Хранителни срѣдства	86330	100800	110393	119.7	120.7	130.2	131.8
Плетачество и тъкачество	83732	93100	102198	113.2	110.7	121.3	124.2
Различни индустрии	79268	99400	120114	127.2	126.8	134.4	153.8
Печки, тржби	70045	77300	81547	116.2	114.9	108.2	122.6
Кабелъ, електрически апарати, ламби	64989	77200	130689	120.0	146.6	168.0	203.1
Долни дрехи, яки	61707	72400	90411	118 0	124.4	138.2	147.4
Електрически машини	56965	74200	87172	132.8	148.8	137.3	156.0
Тухли	56240	78500	90354	147.3	139.9	143.0	169.6
Здравеопазване и спортъ	51729	61100	99398	120.2	129.1	171.1	195.8
Фабрикация на книга	51692	49400	57337	99.5	102.7	112.4	115.5
Книжни стоки и мукава	50976	53600	62111	105.8	105.9	113.9	122.7
Каучукъ	50887	54700	54771	110.4	118.1	116.1	110.4
Обработка на дърво	50763	52600	53177	109.0	104.5	99.0	110.1
62 отрасли отъ тази група заедно	5821270	6947295	7930405	119.3	124.7	130.3	140.0

Отъ даннитѣ на горнитѣ тѣблици лесно може да се опредѣлятъ, какви индустриални отрасли и области на стопанската дейность се характеризиратъ съ състояние на упадъкъ и какви — съ състояние на подемъ. А именно:

1. намаляване на стопанската активность се забелязва въ следнитѣ отрасли:

а) трайно — т. е. вече и преди кризата — и съ малки колебания: добивъ на каменни вжглища, шивачество и облѣкло, стомана и желѣзо, вълнена индустрия, работа въ пристанища и докове, непостоянно желѣзничарство, държавни служащи и работници;

б) не непрекжснато отъ 1923 г., но безъ да достигне нивото на заетость презъ 1923 г:

1. преди кризата: обувки, корабни машини, грънчарство,

2. следъ кризата: шоколадъ и захарни издѣлия, общо машиностроение, текстилно боядисване и апература, памукъ, корабостроителство.

II. разширяване на стопанската активность се забелязва въ следнитѣ отрасли:

а) трайно отъ 1923 година насамъ безъ всѣкакво спадане: градски желѣзници и омнибуси, търговия на едро и на дребно, перачество и боядисване, свободни професии. Броятъ на лицата, заети въ посоченитѣ четири отрасли, се е покачилъ презъ 1923 — 1935 г. г. отъ 1,491,150 на 2,273,951 човѣка;

б) отъ 1923 г. насамъ съ такива слаби колебания, че намалението на броя на заетитѣ лица, станало презъ свѣтовната криза отъ 1931 г., е изчезнало вече презъ 1933 година, когато броятъ на заетитѣ лица дори се е покачилъ: електрически кабели и апарати, тухли, електрически машини, недиференцирани особо индустрии, недиференцирани особо хранителни срѣдства, плетачество на чорапи, печатарство и вестници, газъ, вода и електричество, здравеопазване и спортъ, хотели и клубове, общинска служба;

в) отъ 1923 г. насамъ съ такива слаби колебания, че спадането презъ 1931 година се е възстановило наново презъ 1934 година: електрически машини, автомобили, велосипеди, аероплани, мобили, печки, тржби, строителство, сухопжтенъ транспортъ;

г) редица стопански отрасли — индустрии и занаятия —, които веднажъ или нѣколко пжти сж спаднали подъ равнището на заетость презъ 1923 година, но понататъкъ

1) посочватъ трайно покачвателно развитие, което не се прекжсва и презъ свѣтовната криза, както, напримѣръ, банкитѣ и застрахователнитѣ дружества, и

2) презъ конюнктурата на 1927 — 1929/30 г. г., респективно презъ периода на подемъ отъ 1933/34 г. се покачватъ надъ нивото на заетостьта презъ 1923 година, напримѣръ,

печки и тржби, хартия, бичкиджийници и машинна преработка на дърво, пекарство и сладкарство, химикалии;

д) отраслитѣ, които отъ 1923 година насамъ винаги се намиратъ надъ нивото на заетость презъ последната година, но се характеризиратъ съ по-голѣми или по-малки колебания, като каучукъ, напитки, шивачество по мѣрка, публични работи.

Като се противопоставятъ тѣзи две групи стопански отрасли, изпъкватъ следнитѣ характерни особености на всѣка отъ тѣзи две групи стопански дейности.

Групата на стопански дейности, която се характеризира съ спадане на заетитѣ въ нея работни сили и поради това съ намаляване на нейното значение въ националния пазаръ на труда, обхваща главно следнитѣ отрасли: тежката индустрия (въглища, желѣзо и стомана), вълнената индустрия, работата въ пристанища и докове; къмъ тѣхъ се присъединява по-нататъшъ корабостроителството, памучната индустрия и свързанитѣ съ тѣхъ промишлени дейности, като производството на пароходнитѣ машини, общото машиностроителство, текстилното боядисване и апература, които изпъкватъ, като особено чувствителни къмъ кризитѣ. Разбира се, при това играятъ известна роль резултатитѣ на рационализация на индустриалния процесъ, но все пакъ причинитѣ на посоченото намаляване на работницитѣ въ тѣзи отрасли трѣбва да се търсятъ въ други насоки.

Групата на стопански дейности, която се характеризира съ увеличение на заетитѣ въ нея работни сили и поради това съ засилване на нейното значение въ националния пазаръ на труда, обхваща главно следнитѣ отрасли:

а) всички онѣзи занятия, въ които изпъква увеличаване на оборота на националното стопанство, като търговия на едро и на дребно, градски желѣзници и омнибуси, сухопѫтенъ транспортъ, като въ противоположность на това всички дейности, свързани съ задокеанската търговия и оборотъ се характеризиратъ съ спадане на участието на заетитѣ работници, както това е било вече подчертано съ намаление на работницитѣ въ работата на пристанищата, въ корабостроителството, въ производството на параходнитѣ машини.

б) всички индустрии и дейности, които сѫ свързани съ масовитѣ нужди и повишената консумация, като строителството и индустриитѣ за снабдяване и обзавеждане на домакинствата; всички занятия, които се опиратъ на задоволяване на потрѣбности на по-заможното население, като радиото, киното, книгитѣ, мобилитѣ, велосипедитѣ, мотоциклеткитѣ, автомобилитѣ, увеселителнитѣ заведения, ресторантитѣ.

Това обстоятелство, че индустриитѣ и дейноститѣ, които сѫ свързани съ задоволяване на нарастналитѣ потрѣбности на широки кръгове на населението, безспирно се развиватъ и не намаляватъ броя на заетитѣ въ тѣхъ работници дори презъ

годинитѣ на нечувано тежка свѣтовна стопанска криза, когато, напротивъ, старитѣ индустриални бранше́ве, като експортната индустрия, производството на производственитѣ срѣдствaа, индустриитѣ за производство на масовитѣ малоценни блага (тъй наричаната штапелна индустрия), се характеризиратъ съ трайната и масова безработица, която само се засилва презъ годинитѣ на свѣтовната стопанска криза, но не изчезва и дори не се намалява чувствително и презъ добритѣ години, дава ключъ къмъ изясняване на тѣзи нови социално-стопански процеси, които характеризиратъ съвременното социално-стопанско развитие на Англия.

А именно, споредъ Пфистера (ние, разбира, се, предаваме неговитѣ разсѫждения ссмо грубо-приблизително и схематично, защото иначе бихме били принудени да се спуснемъ въ разглеждане на много и сложни проблеми, които биха ни отдалечили отъ основната ни задача въ тази работа), въ развитието на англійското народно стопанство е настѫпилъ единъ много значителенъ преломъ, който се състои въ това, че господствуващото значение, което сѫ имали по-рано експортнитѣ индустрии за англійското народно благосъстояние, сега преминава и отчасти вече е преминало къмъ индустриитѣ, които работятъ за задоволяване на вѫтрешнитѣ англійски нужди. Отслабването на англійския експортъ е последица на много сложни причини, между които немалка роль се пада върху коренното стопанско преустройство на свѣта въ резултатъ на свѣтовната война презъ 1914—1918 г. г. Засилването на вѫтрешния англійски пазаръ, който позволява на Англия да преживява безъ истински катастрофални последици загубването на предишното си положение на износитель на редица сурови материали и промишлени фабрикати, се дължи на осѫществяване на цѣлостната социална политика, която е увеличила националнитѣ покупателни срѣдства и възможности.

Твърденията на Пфистера за отслабването на тѣзи клонове на англійското производство, които работятъ за износъ, лесно могатъ да се докажатъ съ съответнитѣ статистически дани. Разбира се, тукъ не може да се подложи този въпросъ на подробно и всестранно проучване, тъй като това би ни отвлѣкло далечъ отъ прѣката ни задача. Само, за да се илюстрира това твърдение, по-нататъкъ се посочватъ нѣколко характерни числа. Първо, трѣбва да се характеризира общото състояние на англійския износъ. Тази характеристика не може, обаче, да се даде само въ паричнитѣ единици на всѣка отдѣлна година, тъй като англійската валута е била подложена на колебания презъ и следъ войната. Затова ние направихме едно пресмѣтане, въ резултатъ на което долнитѣ данни представляватъ англійскитѣ лири въ тѣхната предивоенна златна стойность. Отъ друга страна, даннитѣ сѫ показани не за всички години, тъй като външната търговия на Англия презъ

военнитѣ и първитѣ следвоенни години носи върху себе си печата на извънредни и ненормални обстоятелства, поради което тѣ не се посочватъ. Долнитѣ данни посочватъ английския износъ въ предивоеннитѣ златни лири отъ начало на сегашното столѣтие насамъ (въ милиони лири стерлинги):

години	милиони лири ст.	индекси даннитѣ отъ 1900—4=100
1900—1904	289,230	100
1905—1909	377,332	130.4
1910—1914	465,540	161.0
1925	514,562	177.9
1926	470,219	162.6
1927	543,443	187.9
1928	549,425	190.0
1929	730,329	252.5
1925—1929	561,596	194.2
1934	244,733	84.6
1935	254,938	88.1
1936	266,543	92.2
1937	313,333	108.3
1938	279,630	96.7
1934—1938	215,909	74.6

Отъ даннитѣ на горната таблица се вижда, че презъ последното петилѣтие английскиятъ износъ е спадналъ до такива размѣри, че той представлява едва три четвърти отъ тази величина, която се е изнасяла отъ Англия презъ първото петилѣтие на сегашното столѣтие. Ако ли пъкъ вземемъ за основа на сравнение даннитѣ отъ 1910/1914 г. г., т. е. на последното петилѣтие преди първата свѣтовна война, то упадъкътъ на английския износъ изпъква още по-решително: износътъ презъ 1934/1938 г. г. съставлява само 44.4% отъ този презъ 1910/1914 г. г.

Ако посоченитѣ данни и сами по себе си достатъчно ясно характеризиратъ голѣмото намаление на английския износъ следъ първата свѣтовна война, то по-дълбокиятъ смисълъ на тази промѣна изпъква само тогава, когато се вземе подъ внимание, че грамадната часть отъ английския износъ се състои презъ предивоеннитѣ години отъ готовитѣ фабрични издѣлия. Въ това отношение строежътъ на предивоенния английски износъ рѣзко се различава отъ строежа на износа на всички останали голѣми държави-износителки, като посочва, че Англия е заемала, наистина, положение на свѣтовната фабрика, която е продоволствувала почти цѣлъ свѣтъ съ изнасянитѣ произведения на своитѣ фабрики. Горното твърдение може да се докаже съ следнитѣ данни, въ които се сравнява строежа на износа на десеть най-голѣми държави-износителки.

Износъ на десеть най-голѣмитѣ държави-износителки, диференциранъ по голѣми групи, въ милиони марки (1912 г.)[1]).

Държави	Общъ износъ	износъ на					
		срѣдства на прехрана		Суровини и полу-фабрикати		Фабрикати	
	мил. марки	мил. марки	%	мил. марки	%	мил. марки	%
Съединени Щати	10164.2	2108.8	21	4787.8	47	3267.6	32
Великобритания	9733.5	666.8	7	1212.1	12	7854.6	81
Германия	8956.8	798.7	9	2370.6	26	5787.5	65
Холандия	5292.3	1908.0	36	2170.0	41	1214.0	23
Франция	5047.6	666.5	13	1506.2	30	2874.9	37
Британска Индия	3447.8	1345.0	39	1724.0	50	377.2	11
Русия	3069.1	1815.1	59	1188.4	39	65.6	2
Белгия	2861.5	313.6	11	1399.3	49	1148.5	40
Италия	1917.5	579.1	30	743.1	39	595.1	31

Както се вижда отъ горнитѣ числа, фабричнитѣ издѣлия съставляватъ 81% отъ цѣлия английски износъ. Сжщевременно горниятъ прегледъ свидетелствува, че нито въ една търговска държава износътъ на фабрикати не придобива това значение въ състава на тѣхната износна търговия, както това се забелязва въ Англия.

Този строежъ на английския износъ е отговарялъ напълно на основната структура на английското народно стопанство, което постепенно се е развило въ една свѣтовна фабрика за снабдяване на народитѣ отъ всички части на земното кълбо съ готови фабрични издѣлия. Англия постепенно придобива посоченитѣ особености на нейния износъ, както това се вижда отъ следнитѣ данни, въ които се дава числова характеристика на състава на английския износъ за последнитѣ 25 години преди избухването на свѣтовната война.

Съставъ на английския износъ презъ 1891—1913 години

Години	Срѣдства на прехрана		Суровини		Фабрикати		Всичко	
	милиони фр.	%	мил. фр.	%	мил. фр.	%	мил. фр.	%
1891	252	4.0	1488	23.9	4495	72.1	6235	100
1900	345	4.7	2112	28.8	4887	66.5	7344	100
1910	613	5.6	2710	25.0	7532	69.4	10855	100
1913	748	5.6	3496	26.4	9003	68.0	13247	100

[1]) Ср. Karl Andrees—Geographie des Welthandels, 4. Bd., Wien 1921 S. 611.

Промѣнитѣ, настжпили въ строежа на английския износъ презъ следвоеннитѣ години, могатъ да се видятъ отъ следнитѣ данни, въ които сж посочени стойностьта и процента на износа на срѣдствата на прехрана, суровитѣ материали и фабрикатитѣ.

Съставъ на английския износъ презъ 1921 — 1926 години

години	Срѣдства на прехрана		суровини		фабикати		Всичко	
	милиони лири ст.	%	мил. лири	%	мил. лири	%	мил. лири	%
1921	37.4	5.3	63.6	9.2	588.9	85.5	689.9	100
1922	36.3	5.1	102.0	14.4	568.5	80.5	706.8	100
1923	44.3	5.9	130.8	17.3	580.0	76.8	755.1	100
1924	57.0	7.3	106.5	13.6	618.9	79.1	782.4	100
1925	55.0	7.3	84.4	11.2	616.3	81.5	755.7	100
1926	36.5	7.5	37.6	7.8	410.6	84.7	484.7	100
1921—1926	44.4	6.4	87.5	12.6	563.9	81.0	695.8	100

Проучването на английския износъ довежда до заключението, че той се опира върху петь групи стоки, а именно: 1. памучнитѣ произведения, 2. желѣзото, стоманата и машинитѣ, 3. вжглищата, 4. вълненитѣ издѣлия и 5. параходитѣ и транспортнитѣ срѣдства отъ различенъ видъ. За да се види, какви промѣни сж настжпили въ английския износъ, представлява интересъ да се установи, какъвъ процентъ съставлява износътъ на всѣка отъ посоченитѣ групи стоки въ общия английски износъ презъ различни периоди. Следната таблица установява тѣзи проценти.

Процентното значение на износа на посоченитѣ стоки въ общия износъ на Англия презъ посоченитѣ годинй.

Стоки	години									
	1901	1913	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1921 — 1927
кам. вжглища	10.8	9.7	6.1	10.0	13 0	9.0	6.5	3.5	6.4	7.8
пам. произ.	26.3	24.1	25.4	26.0	23.1	24.9	25 8	24.3	21.0	24.3
жел. стомана и машини	15.3	16.9	19.6	15.6	15.7	14.9	15.2	15.6	16.8	16.2
вълн. произв.	7.7	6.8	7.8	8.1	8.2	8.5	7.6	7.9	8.0	8.0
параходи и трасп. срѣдства отъ различенъ видъ	—	4.7	8.3	6.9	3.6	3.4	4.8	4.8	5.0	5 3

Посоченитѣ данни достатъчно ясно свидетелствуватъ, че английскиятъ износъ изобщо и въ особеность най-сжществените елементи на този износъ се е намалилъ или поне не се е развивалъ въ следвоеннитѣ години въ сравнение съ предивоеннитѣ години. Този стационаренъ или дори упадъченъ процесъ на английската износна търговия не се вижда така

рѣзко, защото той се забулва отъ неустойчивата ценность на следвоенната английска валута. Като се премахва тази неустойчивость на паричнитѣ ценности, горниятъ процесъ проличава по единъ неоспоримъ и очебиенъ начинъ.

Следната таблица дава възможность да се направи сравнение между предивоенния и следвоенния износъ, като свежда всички парични изрази къмъ една и сѫща парична единица, а именно, къмъ ценностьта на лири стерлинги презъ 1913 год.

Английскиятъ износъ, изразенъ въ лири стерлинги отъ 1913 г.

Години	Износъ въ милиони лири ст.				Индекси (1913 г. = 100)			
	Общия износъ	Износъ на хранит. материали	износъ на суровини	износъ на фабрикати	Общъ	храни	суровини	фабрикати
1900—4	327	17	42	265	62.2	51.1	60.4	64.3
1905—9	412	23	57	328	78.5	70.0	80.9	79.6
1910	462	28	62	364	88.0	84.7	88.2	88.6
1913	525	34	66	414	100	100	100	100
1921	262	17	30	210	49.8	48.9	45.1	50.8
1924	423	29	59	325	80.1	85.8	89.4	78.6
1925	420	28	53	330	80.0	82.8	80.1	79.7

Отъ горнитѣ числа се вижда, че при общо спадане на реалната ценность на английския следвоененъ износъ, спадането на износа на готови фабрикати стои на първо мѣсто.

Като резултатъ на посоченото намаление на английския износъ, намалява се, естествено, и свѣтовното значение на английския износъ. Това проличава ясно въ следната таблица, въ която се изчисляватъ процентнитѣ значения на износа на четири главни индустриални страни (Великобритания, Съединени Щати, Германия и Франция отъ общия износъ на тѣзи страни.

Процентъ на износа на всѣка отъ посоченитѣ държави.

Години	фабрикати				суровини и полуфабрикати			
	Великобр.	С. Щати	Германия	Франция	Великобр.	С. Щати	Германия	Франция
1913	38.7	15.0	30.9	15.3	13.4	48.9	22.6	15.0
1925	38.0	23.5	20.1	18.3	11.7	59.7	11.2	17.4
1926	35.2	26.3	22.3	16.2	7.0	59.0	17.1	16.8
1927	35.1	25.3	23.0	16.6	10.7	54.8	15.4	19.1

Като се има предвидъ посочената характеристика на структурата на английския износъ, става ясно, че установеното намаляване на този износъ означава отслабване на съответнитѣ отрасли на народното стопанство, които сж подхранвали този износъ, т. е. отслабване на производството на фабрикати и полуфабрикати, предназначени за чуждестраненъ износъ. Този косвенъ изводъ може да се потвърди и съ прѣки доказателства, а именно чрезъ анализъ на състава на английския износъ по отдѣлни главни износни стоки презъ по-продължителенъ периодъ време. Тогава се вижда, че английския износъ на сурови материали, полуфабрикати и фабрикати се е изразявалъ въ слѣднитѣ числа:

Стоки	мѣрка	години			
		1900—4	1905—9	1910—14	1921—5
каменни вжглища	1000 т.	46664	61794	68552	60617
параходни вжглища	„	15135	16066	19648	16555
желѣзо, стомана и произвед. отъ тѣхъ	„	3365	4443	4646	3453
памучни стоки	мил. метра	4842	5483	5924	3825
памучни прежди	1000 т.	73.8	98.3	95.0	76.5
вълнена тъкань	1000 м.	47617	71595	88040	107627
камгарна тъкань	„	93108	84870	68663	45189
ленени стоки	„	143516	171034	180889	67146
ютови стоки	„	181643	160514	145549	119645
кожени обувки	1000 чиф.	8515	9477	15643	8604
хартия	1000 т.	56.9	83.6	161.7	182.9
автомобилни бройки	бройки	616	1914	5403	8358
машини	тона	—	—	91275	49701
мотоциклети	„	468	1032	12295	23117

Промѣнитѣ, настжпили следъ войната въ сравнение съ последния предивоененъ периодъ, ясно изпъкватъ, като изчисляваме съответнитѣ индексни числа за 1921 — 5 години спрямо данннтѣ за 1910 — 14 годнни, взети за сто. Долу привеждаме съответнитѣ индексни числа.

Промѣни, настжпили въ Английския износъ презъ

СТОКИ	1910—14	1921—5 г. г.
каменни вжглища	100	88.4
параходни вжглища	100	84.3
желѣзо, стомана и произведения отъ тѣхъ	100	74.3
памучни стоки	100	64.6
памучни прежди	100	80.5
вълнена тъкань	100	122.2
камгарна тъкань	100	65.8
ленени стоки	100	37.1

НАРОДНА ВАРНА

ютови стоки	100	82.2
кожени обувки	100	55.0
хартия	100	113.1
автомобили	100	154.7
мотоциклети	100	188.0

Както се вижда, като общо правило, износътъ презъ следвоенното време се е намалилъ въ сравнение съ последния предивоененъ периодъ. Увеличението на износа се срѣща само въ нѣколко случаи и то при износъ на стокитѣ-предмети на прѣка консумация: хартия, автомобили, мотоцитлети.

Горнитѣ данни, които свидетелствуватъ, че английскиятъ следвоененъ износъ или слабо се е покачилъ, или се е запазилъ на предивоенното равнище или дори е спадаалъ подъ това равнище, даватъ основание да се предположи, че самото производство, респективно добивъ на съответнитѣ произведения се е намалилъ следъ първата свѣтовна война въ Англия. За да се установи това, въ следната таблица се привеждатъ даннитѣ за производство на основнитѣ износни стоки въ Англия преди и следъ войната.

Английското производство на посоченитѣ категории стоки.

Стоки	мѣрка	години										
		1910	1913	1921	1922	1923	1924	1925	1921—5	1926—30	1930—35	1936—
кам. вжгл.	мил. тона	268.7	292.0	165.9	253.6	280.4	271.8	248.4	243.9	227.0	219.1	236.1
жел. руди	„	15.47	15.11	3.52	6.95	11.08	11.23	—	8.20	6.94	2.69	3.94
сур. желѣзо	„	10.28	10.42	2.66	4.98	7.56	7.44	6.34	5.79	7.26	4.85	4.67
жел. и стом.	„	7.62	9.01	4.17	6.43	9.27	8.95	7.51	7.27	9.87	7.36	11.91
параходи	хил. тона	1143	1932	1538	1031	646	1440	1085	1148	1263	356	936
сгради	мил. лири	11.27	12.21	9.48	18.30	20.52	—	—	16.10	—	—	—

Както се вижда отъ горнитѣ числа, следвоенното производство е подъ равнището на предивоенното производство. Като вземеме производството презъ 1913 година за сто, то производството презъ следвоеннитѣ години съставлява за:

	1921—1925	1926—1923	1931—1935	1936—1938
каменни вжглища	83.2	77.7	75.0	80.9
желѣзни руди	54.3	45.9	17.8	26.1
сурово желѣзо	55.6	69.7	46.6	44.8
желѣзо и стомана	80.7	109.5	81.6	133,3
параходи	59.4	65.4	18.4	48.4
сгради	131.9	—	—	—

Отъ горнитѣ индексни числа ясно се вижда, че следвоенното английско производство се намира на много по-низко равнище отъ това, което то е заемало преди първата свѣтовна война. Като свържеме тѣзи резултати съ установеното намаление на английския износъ, става ясно, че намалението на

износа се дължи на намаленото производство на износнитѣ стоки. По такъвъ начинъ, може да се признае, че твърдението на Бернхардъ Пфистеръ за отслабване на тѣзи острасли на англійското народно стопанство, които сж се ориентирали по-рано къмъ износа, почива на солидни основи.

Посочѐнитѣ особености въ развитието на англнйското народно стопанство и въ особеность въ англійската индустрия не сж могли да не окажатъ сжществено въздействие на работнитѣ заплати на англійскитѣ наемни работници. Близко до ума е, да се допусне, че въ движението на англійскитѣ работни заплати трѣбва да изпъкнатъ две противоположни тенденции. А именно: възнаграждението на работницитѣ въ зализащитѣ отрасли на производството трѣбва да се влошава, а това въ развиващитѣ се клонове на производството трѣбва да се подобрява. Разбира се, посоченитѣ връзки между състоянието на индустриалното производство и състоянието на нивото на работната заплата на работницитѣ, заети въ съответнитѣ клонове на производството, сж много по-сложни, отколкото тѣзи, които се формулиратъ съ представата за прости и непосрѣдствени въздействия на състоянието на производството върху положението на работницитѣ въ тѣхъ. Самъ Пфистеръ много добре разбира това и съ основание подчертава, че наредъ съ общото състояние на съответнитѣ отрасли на народното стопанство — благоприятно за еднитѣ клонове, неблагоприятно за другитѣ, — върху положението на работната заплата сж оказвали сжществено въздействие и валутната политика, и промѣнитѣ въ насокитѣ на консумацията на англійското население, и процеситѣ, свързани съ образуване на националния доходъ, и въ особеность развитието и прокарването на цѣлостната социална политика. Значението на последната изпъква подчертано въ следното твърдение. Цѣлостната социална политика е откжснала трудовия доходъ отъ въздействието на кризата. Създадената доста голѣма устойчивость на нивото на работната заплата заедно съ спадналото ниво на ценитѣ вследствие на крушение на ценитѣ презъ кризата сж съдействували на увеличаване на потока на покупателната сила, който се е засилвалъ отъ година на година. Този уголѣменень потокъ на покупателната сила се е изливалъ въ различни отрасли на народното стопанство и оползотворявалъ националнитѣ дейности, свързани съ задоволяване на увеличенитѣ нужди на населението въ предмети на консумация и въ услуги на оборотъ и на транспортъ. Като резултатъ на всичко това може да се установи съ известна сигурность, че работницитѣ на отдѣлнитѣ типове на развитие на народно-стопанскитѣ клонове нееднакво реагиратъ върху състоянието и движението на стопанския развой. И именно: 1. Нивото на работнитѣ заплати въ индустриитѣ на залѣзващия секторъ въ значителна степень се при-

способяватъ къмъ промѣнилитѣ се състояния на пазара. 2. Нивото на работнитѣ заплати въ индустриитѣ на развиващия се секторъ посочва такова покачване, което често придобива доста значителни размѣри. Това твърдение може лесно да се илюстрира съ статистическитѣ денни за движението на работнитѣ заплати въ отдѣлнитѣ клонове на английското народно стопанство, които се съдържатъ въ годишнитѣ отчети на Министерството на труда. А именно, въ заключение на прегледа на развитието на нивото на работната заплата презъ 1914 и 1934 години, се установява следното[1]).

Скжпотията на живота се е почачила срѣдно на 41% между юлий 1914 и 1934 години; общото ниво на работната заплата се е покачило, споредъ пресмѣтания на Министерството на Труда, на приблизително 65% за сжщия периодъ. Очебийно е, че срѣдно всички получатели на работната заплата сж били облагодетелстувани съ реално повишение на работната заплата. Но това покачване е било далечъ не еднакво въ различнитѣ отрасли на стопанството и индустрията. Това проличава много ясно отъ следнитѣ данни, въ които сж посочени покачванията на работната заплата всрѣдъ отдѣлни групи наемни работници. Това покачване съставлява въ проценти:

работници-специалисти въ индустриитѣ, които произвеждатъ инсталации	103
файтонджии	102
кондуктори на градскитѣ желѣзници	105
ватмани на градскитѣ желѣзници	94
желѣзничари	90—120
словослагатели	119
книговѣзници	129
пекари	127
химия	105—115
електричество	132
обувки	90
машино-и параходостроителство:	
работници — специалисти	65—70
необучени работници	105
строителство:	
каменари	61
дърводѣлци	64
водопроводчици	65
акордни работници	65
бояджии	80
надничари	83
текстилна индустрия:	
памукъ	38—39

[1]) Relative Levels of Rates of Wages at August, 1914, and December, 1934, Ministry of Labour Gazette, March 1935, p. 86—87.

вълна; прибавка към основната заплата	
при плащане според време на работа	52
акордно плащане	45.76
боядисване, апаратура; при плащане по	
време	54
акордно	40

Горнитѣ данни на Министерството на Труда се потвърждаватъ и отъ изводитѣ, къмъ които стига известниятъ изследвачъ на английскитѣ работнически заплати J. W. F. Rowe въ своята книга „Wages in Practice and Theory" (1928), въ която се преработени многочислени данни за движението на работната заплата на различнитѣ категории на наемнитѣ работници, както и даннитѣ за движението на ценитѣ на предметитѣ на консумацията. Rowe изчислява следнитѣ индексни числа за движението на реалната работна заплата на отдѣлни категории наемни работници.

Категории наемни работници	реална работна заплата			
	1886	1913=100	1920	1926
строителство:				
каменари	80	100	94	104
бояджии	83	100	105	117
помощни работници	75	100	104	121
каменно-вжглени мини:				
вжглекопачи	63	100	110	97
носачи	72	100	118	96
помощни работници	72	100	123	99
памучна индустрия:				
тъкачи	97	100	118	106
полуобучени работници	72	100	123	110
предачници	82	100	125	112
машиностроителство:				
работници при станъкъ	77	100	97	93
полуобучени работници	78	100	109	98
помощни работници	82	100	130	105
желѣзници:				
машинисти	63	100	91	117
кондуктори	89	100	104	123
носачи	91	100	125	127

Възъ основа на всички посочени данни, Пфистеръ стига къмъ основното си заключение, че въ повечето случаи съществува строга връзка между движението на работната заплата и общото състояние на индустрията. А именно: покачването

на работната заплата надъ срѣдното равнище е характерно за развиващитѣ се индустриални отрасли, както и обратно: спадането на нивото на работната заплата е характерно за индустриалнитѣ клонове, които се намиратъ въ упадъкъ.

Тукъ именно изпъква подчертаното по-горе, че се намалява значението на тѣзи клонове на англійското народно стопанство, които сж свързани съ свѣтовния пазаръ, и се увеличава значението на тѣзи клонове на англійското народно стопанство, които сж свързани съ вжтрешния англійски пазаръ. Въ това отношение трѣбва да се подчертаятъ две групи фактори, които сж позволили засилване на вжтрешно-англійски стопански обстоятелства за смѣтка на чуждитѣ такива, а именно: англійската валутна политика и англійската цѣлостна социална политика. Следвоенното стопанско развитие на Англия не може да се разбере, щомъ ясно не се съзнава този решаващъ фактъ, че не ценитѣ на свѣтовния пазаръ, а валутната политика преди всичко опредѣлятъ равнището на англійскитѣ цени съ всички по-нататъшни тѣхни въздействия върху величината на работната заплата и съответната политика, върху народния доходъ и неговото разслоение, върху насоката на покупателнитѣ срѣдства, капиталообразуването и т. н. Пфистеръ не се колебае дори да твърди, че двата решителни англійски валутни акта отъ априлъ 1925 г. — връщането къмъ златния стандартъ — и отъ септемврий 1931 г. — отказътъ отъ златния стандартъ — въвеждатъ въ състава на англійскитѣ социално-стопански отношения нови данни отъ толкова голѣмо значение и решително въздействие, че тѣ опредѣлятъ въ най-голѣма степень не само развоя на англійскитѣ цени, работни заплати, покупателнитѣ и спестовнитѣ сили, но и самото по-нататъшно развитие и оформяване на англійското стопанство въ неговата цѣлокупность. Значението и дълбокото въздействие на тѣзи два валутни акта могатъ да се оприличатъ на прехода на Англия къмъ свободната търговия или на започването на германската политика на защитнитѣ мита.

По-малко благоприятното положение на наемнитѣ работници въ тѣзи отрасли на англійското народно стопанство, които сж свързани съ износната търговия, се опредѣля тъкмо отъ това, че тукъ въздействието на неблагоприятното за Англия свѣтовно стопанство е много по-силно, отколкото благоприятното за нейното развитие въздействие на вжтрешния пазаръ. Последниятъ пъкъ е получилъ отъ цѣлостната социална политика извънредно благоприятна подръжка и извънредно благоприятенъ тласъкъ.

Осигуряването на минималната работна заплата на англійскитѣ работници независимо отъ това, дали тѣ сж на работа или не — въ първия случай тази работна заплата се плаща отъ работодателитѣ, въ втория случай работницитѣ получаватъ съответ-

ното плащане отъ органитѣ на социалната осигуровка (при безработица, болесть, нещастие при извършване на трудовитѣ имъ задължения) — внася нови съживителни струи въ съвременното английско, народно стопанство. Грамадната часть отъ английското население е осигурено съ минимални срѣдства, необходими за неговото сѫществуване. Тѣзи покупателни срѣдства на английското работничество осигуряватъ устойчивото търсене на предмети на масовата консумация. Устойчивото търсене на казанитѣ блага осигурява непрекѫснатата работа на многобройнитѣ стопански предприятия, които произвеждатъ, разпредѣлятъ и пренасятъ стокитѣ, които задоволяватъ нуждитѣ на работницитѣ. Поради взаимодействието на основнитѣ стопански процеси, непрекѫснатата дейность на индустриалнитѣ предприятия осигурява сѫщо така непрекѫсната дейность на множество предприятия отъ другитѣ клонове на народното стопанство, тъй като търсенето на суровитѣ материали за по-нататъшната преработка осигурява работата както на тѣзи отрасли, които произвеждатъ суровитѣ материали и добиватъ горивнитѣ материали (земедѣлското стопанство, скотовъдството, минитѣ), така и на тѣзи отрасли, които разпредѣлятъ и продаватъ създаденитѣ готови произведения (всички видове търговска и транспортна дейность). Засилената и устойчива дейность на неиндустриалнитѣ клонове на народното стопанство дава допълнителенъ тласъкъ и на индустриалнитѣ предприятия, тъй като земедѣлскитѣ и транспортнитѣ предприятия, минитѣ и т. н. се нуждаятъ отъ по-голѣмо количество производствени срѣдства (машини, орждия, сѣчива и т. н.), щомъ като тѣхната дейность се извършва непрекѫснато и въ все по-голѣми размѣри. Така, цѣлото народно стопанство получава възможность да развива всички си производителни сили, като слѣдствие на устойчивото разпореждание съ значителни покупателни срѣдства отъ страна на работничеството.

Това състояние на стопанска устойчивость и трайно развитие изисква по-голѣми капитали, за да може не само да се подържа общото ниво на стопанската жизнедейность, но и тя да се засилва. Тѣзи капитали сѫщо така идватъ, като последица на осѫществяваната цѣлостна социална политика. Защото грамадното множество работници, които получаватъ непрекѫснато своитѣ доходи въ форма на осигуренъ минимумъ работна заплата или на установени плащания отъ органитѣ на обществените осигуровки, получаватъ възможность не само по-добре да задоволяватъ насущнитѣ си нужди, но и да осѫществяватъ спестявания. Последнитѣ пъкъ подхранватъ пазаритѣ на паритѣ и на капитала чрезъ добре организираната мрежа на кредитнитѣ институти.

Това схематично разсѫждение за благотворното въздействие на цѣлостната социална политика върху развоя на английското народно стопанство трѣбва да се потвърди съ убедителни доказателства. Пфистеръ се стреми да направи това,

като не се ограничава само съ абстрактно-теоретическитѣ аргументи, но и съ безспорнитѣ статистически доказателства. По-голѣмата часть на неговата книга за социалната политика като срѣдство на конюнктурната политика се състои тъкмо въ привеждане на такива аргументи и доказателства.

Вниманието се насочва, преди всичко, върху това, че осигуреният минимумъ на работната заплата, както и плащането на общественитѣ осигуровки увеличава покупателнитѣ срѣдства само на една часть на английския народъ, макаръ и на доста значителна часть, но не на цѣлия народъ. Това значи, че само хората на наемния трудъ, отъ една страна, и то само тѣзи, чийто годишенъ доходъ не надминава 250 лири стерлинги, могатъ да насочватъ своитѣ покупателни срѣдства къмъ посоченитѣ канали. Логически напълно основателно е да се предполага, че покупателнитѣ срѣдства на тѣзи хора на наеменъ трудъ ще отидатъ за подобрение на условията на тѣхния животъ, т. е. за храна, облѣкло, жилище, за покачване на жизненитѣ удобства, напримѣръ, за сдобиване съ радио, велосипедъ, мотоциклетъ, за посещаване на кино или театъръ, както и за натрупване на спестявания. Но тѣзи логически напълно основателни предположения не могатъ да се установятъ емпирически-статистически, тъй като не е възможно да се проследи фактическото проявление на покупателнитѣ срѣдства само на една часть на английскитѣ доходополучатели. Ако ние бихме разполагали съ грамадно количество бюджетни изследвания тъкмо за тѣзи категории на английскитѣ стопански субекти, то резултатитѣ на тѣзи изследвания сигурно биха потвърдили нашитѣ логически предположения. Но поради липсата на тѣзи пръки бюджетни изследвания на насъ остава единствена възможность да проучимъ тѣзи процеси чрезъ проучване на развитие на цѣлокупния английски националенъ доходъ и неговитѣ пазарни прояви и отражения.

Тогава отъ движенията на тѣзи общи маси на националнитѣ покупателни срѣдства може да се опитаме да установимъ, интересуващитѣ ни процеси на движенията на посоченитѣ части на националния доходъ, и именно тѣзи на хората на наемния трудъ.

Както веднага ще видимъ, нѣкои особености въ следвоенното развитие на английския националенъ доходъ и на покупателнитѣ срѣдства на английския народъ ги различаватъ сжществено отъ това, което се наблюдава у другитѣ народи. Тѣзи особености—нека да ги подчертаемъ вече тукъ: устойчивостьта на английския националенъ доходъ, който не е претърпѣлъ значително намаление и презъ годинитѣ на свѣтовната криза, отъ една страна, и постоянното покачване на реалния съставъ на дохода на английското население и презъ кризиснитѣ години, — могатъ да се свържатъ съ най-важния

фактъ отъ английския социално-стопански животъ, а именно съ осжществяването на цѣлостната социална политика.

Характеристиката на английския националенъ доходъ презъ следвоенните години се постига по два начина. А именно, първо, чрезъ привличане на резултатитѣ на проучване на английския националенъ доходъ и, второ, чрезъ сравняване на английския националенъ доходъ съ този на Германия и Съединенитѣ Щати.

Известнитѣ изследвания на Colin Clark установяватъ голѣмината на английския националенъ доходъ презъ следвоеннитѣ години. Както се знае, Colin Clark е установилъ голѣмината и състава на английския националенъ доходъ презъ *периодъ 1924—1931 години въ голѣмото си изследване „The* National Income 1924—1931" (1932). Данните за по-нататъшнитѣ години сж били разработени отъ него въ редица допълнителни изследвания[1]).

Колинъ Кларкъ изчислява, че английскиятъ националенъ доходъ е равенъ презъ отдѣлни години (въ милиони лири-стерлинги):

1924	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
3586	3864	3887	3849	3996	3938	3655	3620	—	3964	3909

На пръвъ погледъ се хвърля въ очи голѣмата устойчивость на английския националенъ доходъ, който е претърпѣлъ много незначителни колебания презъ посоченитѣ години, макаръ че тѣ обхващатъ годинитѣ на голѣмъ стопански подемъ и на най-голѣмата свѣтовна стопанска криза. Колебанията въ голѣмината на националния доходъ сж доста умѣрени и това важи дори и за годинитѣ на максималния стопански подемъ, 1929—1930, и на пълната проява на кризата. Като вземеме за сто голѣмината на националния доходъ презъ 1932 година, когато националниятъ доходъ е спадналъ до най-долното си ниво, то съответнитѣ индексни числа за всички останали години свидетелствуватъ колко незначителни сж колебанията на националния доходъ.

Индексни числа на движение на националния доходъ въ Англия презъ посоченитѣ години:

1924	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1934	1935
99.1	107.4	107.4	106.3	110.4	108.8	101.0	100	102.0	108.0

Както се вижда отъ горнитѣ индексни числа, годишнитѣ колебания на английския националенъ доходъ се движатъ въ доста тѣсни рамки, които се измѣрватъ съ — 0.9 и + 10.4%. Като се има предвидъ, че разгледаниятъ периодъ време обхва-

[1]) Гл. The national income and the theory of production. Economic Journal 1933, p. 205—216. Further data on the national income, Economic Journal 1934, p. 380—397. A. C. Pigou and Colin Clark-The economic position of Great Britain, London and Cambridge Economic Service, Memorandum № 60, 1936.

ща 12 години, презъ течение на които стопанската конюнктура на английското народно стопанство е направила много голѣмъ обратъ отъ грамадемъ подемъ къмъ много тежка криза, посоченото слабо колебание на националния доходъ не може да не предизвика очудване отъ устойчивостьта на основнитѣ стопански отношения въ Англия. Тази устойчивость изпъква още по-очебийно при сравнение на колебанията на английския националенъ доходъ съ тѣзи на националния доходъ на Германия и Съединенитѣ Щати. Долу се посочватъ съответнитѣ данни, които сж заимствувани отъ Statistisches Handbuch der Weltwirtschaft 1936.

Движение на националния доходъ въ Германия презъ посоченитѣ години въ милиони марки:

1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
62673	70754	75373	75949	70223	57458	45266	46489	52454

Като вземаме и тукъ националния доходъ презъ 1932 година за сто, изчисляваме индексни числа за движението на националния доходъ презъ отдѣлнитѣ години.

Индексни числа на движението на националния доходъ на Германия презъ посоченитѣ години:

1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
138.5	156.3	166.6	167.8	155.1	126.9	100	102.7	115.9

Отъ горнитѣ индексни числа се вижда, че националниятъ доходъ на Германия показва много голѣми колебания: презъ годинитѣ на кризата този националенъ доходъ се е намалилъ съ 67% въ сравнение на неговата голѣмина презъ годинитѣ на стопанския подемъ.

Сжщото се наблюдава и съ националния доходъ въ Съединенитѣ Щати, голѣмината на който е била следната презъ посоченитѣ години:

Движение на националния доходъ въ Съединенитѣ Щати презъ посоченитѣ години въ милиарди долари:

1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
71.5	80.6	79.3	82.4	85.2	71.0	52.7	48.0	44.4	49.4

Като вземаме за сто националния доходъ презъ 1934 година, когато той е най-много спадналъ, изчисляваме индексни числа за движението на този доходъ презъ отдѣлни години.

Индексни числа за движението на националния доходъ въ Съединенитѣ Щати презъ посоченитѣ години.

1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
161.0	181.5	178.6	185.6	191.9	159.9	118.7	108.1	100	111.3

Отъ горнитѣ индексни цисла се вижда, че националниятъ доходъ въ Съединенитѣ Щати показва извънредно голѣми колебания: презъ време на кризата той се е намалилъ почти два пжти въ сравнение съ годинитѣ на стопанския подемъ.

Като сравняваме амплитудата на колебанията на националния доходъ въ сравняванитѣ три държави, виждаме много ясно до каква степень стопанскиятъ животъ въ Англия е повече стабилизиранъ, отколкото въ Германия и въ Съединенитѣ Щати: презъ най-тежкитѣ години на стопанската криза английскиятъ националенъ доходъ се е намалилъ съ 10%, този въ Германия — съ близо 68%, а въ Съединенитѣ Щати — съ близо 92%.

Наредъ съ устойчивия характеръ на английския националенъ доходъ може да се отбележи и друга характерна особеность на англійскитѣ стопански отношения, а именно: покачването на покупателната сила на английския националенъ доходъ. Покупателната сила на националния доходъ се изчислява чрезъ раздѣляне на националния доходъ върху индекса на скжпотията. Като се изчисли по посочения начинъ покупателната сила на английския националенъ доходъ презъ отдѣлнитѣ години, може да се получи представа за движението на тази покупателна сила чрезъ следнитѣ индексни числа.

Индексни числа за движението на покупателната сила на английския националенъ доходъ презъ посоченитѣ годнни.

1924	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1934	1935
100	104.5	113.0	113.0	116.0	121.5	121.5	122.5	127.5	133.0

Отъ горнитѣ числа се вижда, че покупателната сила на английския националенъ доходъ непрекжснато се увеличава презъ посоченитѣ години и това става, макаръ, че както видѣхме, националниятъ доходъ се е намалилъ съ 10% вследствие на свѣтовната стопанска криза, която е върлувала презъ последнитѣ години на разглеждания периодъ. Това се обяснява съ обстоятелството, че намалението на паричния националенъ доходъ се е компенсирало съ още въ по-голѣма степень намалилото се равнище на ценитѣ, въ резултатъ на което парично намалѣлиятъ доходъ не само не е загубилъ нищо отъ предишната си покупателна сила, но дори и я увеличилъ. Къмъ сходнитѣ резултати идва Colin Clark, макаръ че между числовитѣ характеристики на тѣзи двѣ изчисления да сжществуватъ и известни несходства. Но и двѣтѣ пресмѣтания идватъ къмъ принципално сжщитѣ основни заключения, а именно, че английската покупателна сила се е покачила съ близо 30% презъ 1924—1935 години и че това покачване не е било спрѣно и презъ годинитѣ на свѣтовната криза, която само е малко забавила непрекжснатъ процесъ на покачване на покупателната сила на английския националенъ доходъ.

Макаръ че характеризирания процесъ на непрекжснато покачване на покупателната сила на английския националенъ доходъ не може да се свърже непосрѣдствено съ увеличаване на доходитѣ и на покупателната сила на англійскитѣ наемни работници, все пакъ извънредно интересно е, че сжществува

доста голѣмо сходство между движенията на горнитѣ индексни числа и движенията на индекснитѣ числа, които характеризиратъ покупателната сила на лицата, осигурени отъ безработицата. Движението на последнитѣ се вижда отъ следното.

Индексни числа за движението на покупателната сила на лицата, осигурени отъ безработицата.

1924	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
100	100.2	113.5	113.5	116.5	115.7	117.6	117.6	123.7	128.0	131.4

Сходството въ движенията на тѣзи две групи индексни числа, разбира се, не може да се приема за доказателство на това, че доходитѣ и покупателната сила на наемитѣ работници предопредѣлятъ голѣмината на националния доходъ и насоката на националнитѣ покупателни срѣдства. Но все пакъ голѣмото сходство въ тѣхнитѣ движения е доста симптоматично. Това изпъква въ особеность, когато се изследва на какво се насочва тази увеличена покупателна сила на английския националенъ доходъ.

Бернхардъ Пфистеръ се спира върху изследване на това, какъ повишената покупателна сила на английското население се отразява върху консумацията на предмети на прехрана, върху купуване на моторни транспортни срѣдства, върху строителство на жилища и върху спестяване. Изборътъ на тѣзи обекти, върху които се отразява увеличаване на покупателнитѣ срѣдства, съ които разполага английското население, може да предизвика известни съмнения. Ако логически е понятно и поради това допустимо, че увеличенитѣ покупателни възможности предизвикатъ по-голѣма и по-доброкачествена консумация на хранителнитѣ припаси, то купуването на транспортни моторни срѣдства, както насочването на покупателнитѣ срѣдства къмъ домостроителство и къмъ спестяване не може да се приема, като нѣщо самоочевидно, което не се нуждае отъ никакво обосноваване. Главното възражение, което може да се издигне тукъ, се състои въ това, че работата се състои въ установяване на връзка между увеличението на покупателнитѣ срѣдства на хората съ годишенъ доходъ не повече отъ 250 лири стерлинги и подчертанитѣ цели, върху които се насочватъ тѣзи покупателни срѣдства. Тогава възниква основателно съмнение въ това, могатъ ли хората съ така ограничени годишни доходи да вематъ по-активно участие и да засилятъ купуването на моторни транспортни срѣдства, въ строежа на жилища и въ спестовния процесъ. Освенъ това, дори, ако това съмнение не би възниквало, притежаваме ли ние съ необходимитѣ статистически срѣдства, за да можемъ да диференцираме дѣла на хората съ отбелязанитѣ ограничени годишни доходи отъ този на населението съ по-голѣми годишни доходи въ тѣзи процеси. Пфистеръ се опитва да ослаби силата на тѣзи съмнения и евентуални възражения, като под-

чертава, че при невъзможността да се проучатъ тѣзи процеси само по отношение на населението, което получава годишенъ доходъ не повече отъ 250 лири стерлинги, и при необходимостьта да се проучватъ тѣ за цѣлокупното английско население, все пакъ това изследване запазва голѣмото си значение за интересуващитѣ ни проблеми. Аргументацията на Пфистеръ се свежда къмъ това, че цѣлостната социална политика увеличава покупателната сила не само на непосрѣдствено засѣгнатитѣ отъ нея лица, т. е. на работницитѣ и служащитѣ, които сж осигурени съ минимална сума на трудовото имъ възнаграждение и съ точно опредѣленъ размѣръ на срѣдства, които се плащатъ отъ органитѣ на обществената осигуровка, но и на грамадното множество други хора, които не сж непосрѣдствени дестинатарии на осжществената цѣлостна социална политика. Това сж всички стопански дейци, които по една или друга причина получаватъ стопански облаги отъ увеличената покупателна сила на дестинатариитѣ на цѣлостната социална политика, т. е. всички производители на предмети увеличена консумация на работницитѣ, всички производители на необходими за това сурови материали и производствени срѣдства, всички, които сж свързани съ разпрѣдѣление и пренасяне на тѣзи блага—търговцитѣ, всички многообразни участници въ разнообразни видове транспортна дейность и т. н. Броятъ на тѣзи стопански дейци, които по косвенъ начинъ получаватъ голѣми стопански облаги отъ увеличени покупателни срѣдства на дестинатариитѣ на цѣлостната социална политика, е толкова голѣмъ, че изследването на интересуващитѣ ни процеси спрямо цѣлокупното население не сато е оправдано, но дори придобива единъ по-задълбоченъ смисълъ.

Ако не може да се отрече, че горнитѣ разсжждения на Пфистера не сж лишени отъ известенъ смисълъ, то, отъ друга страна, сжщо така не може да се отрече, че проучването на увеличената консумация, домостроителството и спестовностьта на цѣлокупното английско население е последица на много по-сложни и по-разнообразни фактори, отколкото само на увеличената покупателна сила на работническата класа и на обслужващитѣ я стопански слоеве. Съ това се подчертава, че крайнитѣ изводи, които се получаватъ отъ съответнитѣ проучвания, иматъ по-слаба доказателна сила, отколкото тази, която би се е получила при изследване на тѣзи въпроси само за нарастналата покупателна сила на хората, защитени отъ цѣлостната социална политика. Тъй като съвременното състояние на английскитѣ статистически материали не позволява да се извърши това проучване само за тази диференцирана група получатели на по-високи доходи, налага се, тѣзи въпроси да се проучатъ за цѣлото население, макаръ че

тогава се получаватъ само косвени свидетелства и доказателната сила на съответната аргументация се намалява.

Проучването на консумацията на хранителнитѣ срѣдства се опира на резултати на съответнитѣ английски изследвания, извършени за следвоеннитѣ години отъ A. E. Feaveaгyear [1]) и John Boyd Orr [2]). Споредъ тѣзи изследвания годишната консумация на основнитѣ хранителни продукти върху глава на населението достига до следнитѣ размѣри презъ посоченитѣ години:

Продукти	Години			
	1924—1927		1932	
	количества	индексъ	количества	индексъ
Говеждо и телешко месо	69.5 lbs.	100	62.5 lbs.	89.9
Агнешко и овнешко месо	25.5 „	100	30.5 „	119.6
Сланина	20.5 „	100	30 „	146.3
Свинско месо	12.5 „	100	14 „	112.0
Свинска мазь	8.5 „	100	7.5 „	88.2
Питомни зайци	2 „	100	2 „	100
Птици	3.75 „	100	5 „	133.3
Млѣко	16 gals	100	18.5 gals	115.6
Масло	15.5 lbs.	100	21.7 lbs	140.3
Маргаринъ	12 „	190	9.5 „	79.2
Сирене	9.5 „	100	9.75 „	102.6
Яйца	113 брой	—	150 брой	132.7
Каймакъ	0.66 pint	100	0.75 pint	113.6
Конденсирано млѣко	8 lbs.	100	9.75 lbs.	121.9
Хлѣбъ	37 „	100	37 „	100
Риба	40.75 „	100	44.5 „	109.2
Захарь	84 „	100	92 „	109.5
Чай	9.5 „	100	10 „	105.3
Кафе	0.75 „	100	0.75 „	100
Какао	2.5 „	100	3.25 „	130
Брашно	99 „	100	97 „	98.0
Овошки	98 „	106	106 „	108.2
Картофи	187 „	100	200 „	107.0

Горнитѣ данни на Feaveaгyear свидетелствуватъ за подобренитѣ условия на живота презъ 1932 годнна въ сравнение съ предишнитѣ години: консумацията на предмети на прехрана не само се е увеличила (това ясно се вижда по отношение на яйцата, млѣкото, захарьта, какаото, месого), но и се е по-

[1]) A E. Feaveaгyear-The National Expenditure 1932, Economic Journal 1934.

[2]) John Boyd Orr-Food, Health and Income. Report on a survey of adequacy of diet in relation to income 1936.

добрила по качеството (напримѣръ, повече масло за смѣтка на намалената консумация на свинска мась и маргаринъ).

Горнитѣ изводи на Feaveayear се потвърждаватъ и отъ следнитѣ резултати, къмъ които стига Orr:

Продукти	консумация на глава въ lbs презъ посоченитѣ години			индексни числа (1909—1913=100)	
	1909—13	1924—28	1934	1924—28	1934
Овошки	61	91	115	149	188
Зеленчуци	60	78	98	130	164
Масло	16	16	25	100	157
Яйца (брой)	104	120	152	115	146
Сирене	7	9	10	128	143
Маргаринъ	6	12	8	200	133
Захарь	79	87	94	110	119
Месо	135	134	143	99	106
Картофи	208	194	210	93	101
Пшенич. брашно	211	198	197	94	93

Отъ горнитѣ данни ясно проличава количественото и качественото подобрение на прехрана на английското население, което, разбира се, е тѣсно свързано съ увеличение на покупателнитѣ срѣдства на това население. Макаръ, че както е вече отбелязано по-рано, не е възможно да се докаже, че това покачване на покупателнитѣ срѣдства и свързаното съ тѣхъ подобрение на условията на прехраната се дължи само на резултати на цѣлостната социална политика, все пакъ широкитѣ кржгове на английския народъ, които сж намѣрили силна подръжка отъ мѣроприятия на цѣлостната социална политика, сж участвували главно въ това подобрение на условията на консумацията.

Преминавайки къмъ изследване на другитѣ групи блага, върху които се насочва уголѣмененатa покупателна сила на английската работническа класа, защитена съ мѣркитѣ на цѣлостната социална политика, Пфистеръ намира, че настжпилитѣ стопански промѣни предизвикатъ необходимостьта отъ ревизия на нѣкои основни научни положения, установени отъ учението за стопанската конюнктура Ако по-рано съ достатъчни основания се е признавало, че индексътъ на производството на желѣзо дава много чувствителенъ симптомъ на стопанското състояние и конюнктурното развитие, то въ бждещето ще се опиратъ върху други индекси, и именно върху такива, които посочватъ покупателната и капиталовата сила на крайнитѣ консуматори. Производството на желѣзо освенъ това е загубило следъ свѣтовната криза своето показателно значение поради това, чз то вече не изразява органическото

развитие на народното стопанство, тъй като то изразява въ много голѣма степень въздействие на държавно-стопанскитѣ мѣрки. Държавата налага засилване на производство на желѣзо, осъществявайки своята политика на въоръжаване, своята политика на създаване на работа за безработнитѣ и т. н. Тъй като, споредъ схващането на Пфистеръ, най-новия стадий на съвременното народно стопанство се характеризира съ премѣстването на центъра на стопанската тежесть отъ индустриитѣ, които произвеждатъ производствени срѣдства, къмъ индустриитѣ, които произвеждатъ срѣдствата за прѣка консумация, то се създава необходимость отъ намиране на такива характерни блага, които отразяватъ развитието и насокитѣ на масовата покупателна сила. Като най- подходящи въ това отношение блага, Пфистеръ посочва автомобила и кжщата.

Купуването на автомобили и сградостроителството притежаватъ качества на типични стопански барометри, защото тѣ посочватъ както размѣритѣ на покупателнитѣ срѣдства и спестявания, които се впрягватъ както на служба на увеличенитѣ нужди, така и натѣхното развитие Консумативнитѣ блага, които служатъ за задоволяване на всѣкидневнитѣ нужди, могатъ да предизвикатъ само едно слабо стопанско съживяване, защото тѣхното търсене остава относително устойчиво. Въ отличие отъ това, търсенето на автомобили и кжщи предполага, отъ една страна, предварителното увеличение на доходитѣ или образуване на спестени капитали, които, отъ друга страна, щомъ се появяватъ на пазаря, веднага привеждатъ въ движение голѣми маси трудови и капиталови сили, въздействуватъ на стопанското съживяване и даватъ тласъкъ на индустриитѣ, които произвеждатъ производствени срѣдства и въ това число, прѣди всичко, на индустриитѣ за производство на желѣзо и машини. Поради всичкитѣ посочени съображения, даннитѣ за купуване на автомобили и за строежъ на сгради могатъ успѣшно да характеризиратъ състоянията на стопанския развой, като най-чувствителни симптоми на последния. Отъ горното гледище по-нататъшнитѣ данни за броя на автомобилитѣ въ Англия представляватъ несъмненъ интересъ.

Броятъ на моторнитѣ транспортни срѣдства е съставлявалъ въ Англия презъ посоченитѣ години:

НАРОДНА ВАРНА БИБЛИОТЕКА

Години	видове на автомобили							
	пасажерски		мотоциклети		камиони		всичко	
	брой	индексъ	брой	индексъ	брой	индексъ	брой	индексъ
1922, май	276271	100	335796	100	144674	100	883921	100
„ ноември	293740	106.3	352340	104.9	158856	109.8	933308	105.6
1923, май	346423	125.4	387274	115.3	166351	115.0	1035656	117.2
„ ноември	382538	138.5	391087	116.5	181235	125.3	1093311	123.7
1924, май	433212	156.8	446775	133.0	194179	134.2	1217271	137.7
„ ноември	474261	171.7	440770	131.3	209763	145.0	1269606	143.6
1925, май	532909	192.9	518457	155.4	216966	150.0	1420460	160.7
„ ноември	565737	204.8	491438	146.4	231957	160.3	1437455	162.6
1926, май	626528	226.8	587746	175.0	243542	168.3	1610096	182.2
„ ноември	642850	232.7	498255	148.4	257283	177.8	1547391	175.1
1927, май	727443	263.3	635427	189.2	271709	187.8	1785992	202.1
„ ноември	739310	267.6	518867	154.5	282712	195.4	1687965	191.0
1928, май	832171	301.2	662249	197.2	290352	200.7	1940005	219.5
„ ноември	821481	297.3	516306	153.8	301121	208.1	1789552	202.5
1929, май	917946	332.3	670071	199.5	312442	216.0	2059346	233.0
„ ноември	898586	325.3	516053	153.7	324805	224.5	1895496	214.4
1930, май	996307	360.6	670944	199.8	331906	229.4	2162991	244.7
„ ноември	959353	347.3	508241	151.4	340545	235.4	1969649	222.8
1931, май	1019972	369.2	555297	165.4	343660	237.5	2073119	234.5
„ ноември	977800	353.9	468685	139.6	352493	243.6	1949471	220.5
1932, май	1058073	383.0	541594	161.3	355662	245.8	2107836	238.5
„ ноември	1014026	367.0	434399	129.4	360195	249.0	1957251	221.4
1933, май	1123398	406.6	516552	153.8	367440	254.0	2160279	244.4
„ ноември	1093389	395.8	419438	124.9	379592	262.4	2044674	231.3
1934, май	1221914	442.3	492703	146.7	392020	271.0	2265576	256.3
„ ноември	1198796	433.9	399532	119.0	393128	271.7	2148715	243.1

Горнитѣ данни (тѣ сж заимствувани отъ официалната английска статистическа публикация: Statistical Abstract 1936, стр. 312 — 313) сж много показателни, както за характеристика на английскитѣ социално-стопански отношения изобщо, така и въ връзка съ проучванитѣ тукъ въпроси. Преди всичко, тѣ даватъ доказателство за такова бързо и грамадно развитие на моторизирания транспортъ въ Англия, който много рѣдко се срѣща въ какъвто и да е другъ отрасълъ на стопанския животъ въ Англия и другаде. И, наистина, за единъ доста непродължителенъ периодъ отъ 13 години общото количество на всички моторни превозни срѣдства се е увеличило въ 2·5 пжти, като броятъ на пасажерскитѣ автомобили се е увеличилъ повече отъ четири пжти, а този на камионитѣ се е увеличилъ близо тройно, Отъ друга страна, и анализътъ на развоя на отдѣлнитѣ видове моторизирани превозни срѣдства е доста симптоматиченъ. Посоченитѣ три вида моторизирани транспортни срѣдства се характеризиратъ съ специфични закономѣрности въ тѣхния развой, които доста се различаватъ една отъ друга. Заслужава да се спремъ върху две страни на този развой, а именно: 1. върху неговата сила и 2. върху неговата устойчивость. Що се отнася до първия въпросъ, то ясно се вижда, че пасажерскитѣ автомобили показватъ най-голѣмата сила на тѣхното разпространение, следъ тѣхъ вървятъ камионитѣ и на последно мѣсто се намиратъ мотоциклетитѣ. Друга последователность изпъква, обаче, при разглеждане на въпроса за устойчивостьта на развоя на отдѣлнитѣ видове моторизирани превозни срѣдства. Тя се свежда къмъ това, че разпространението на камионитѣ се характеризира съ такава устойчивость и непрекжснатость, че увеличението на тѣхния брой не се е прекжсналъ нито презъ една година. Това не може да се каже нито за пасажерскитѣ автомобили, нито въ особеность за мотоциклетитѣ. Разпространението на пасажерскитѣ автомобили върви непрекжснато, ако тѣхния брой се сравнява по-отдѣлно презъ май и презъ ноември на отдѣлнитѣ години. Но при сравняване на майскитѣ и ноемврийскитѣ данни ясно се вижда, че, начиная отъ 1928 година, тѣхният брой презъ ноември винаги се намалява въ сравнение съ тѣхния брой презъ май на сжщитѣ години. По такъвъ начинъ, континюитетъ въ разпространение на пасажерскитѣ автомобили се нарушава, тъй като тѣхниятъ брой се намалява презъ есеннитѣ месеци въ сравнение съ пролѣтнитѣ месеци на сжщитѣ години. Но при все това, безспирното покачване на общото количество на пасажерскитѣ автомобили не се нарушава отъ година на година. Съвършено другъ типъ на развой посочватъ мотоциклетитѣ.

Характерното въ този развой се състои въ това, че, начиная отъ 1924 година, тукъ изпъкватъ сжщитѣ особености, които токущо сме подчертали при пасажерскитѣ автомобили, т. е. броятъ на мотоциклетитѣ презъ май е по-

високъ отъ този презъ ноември на сѫщата година. Отъ друга страна, отъ 1928 г. насамъ тѣхниятъ брой се намалява при сравнение на ноемврийскитѣ данни на по-нататъшнитѣ години, и сѫщото се започва отъ 1931 год. и въ отношение на майскитѣ данни. Темпото на това спадане е толкова голѣмо, че отъ почти двойно количество на автомобили презъ май 1930 г. (въ сравнение съ тѣхния брой презъ май 1922 г.) броятъ на мотоциклетитѣ се намалява съ 50% къмъ май на 1934 г.

Възниква въпросъ: на какво се дължи това нееднакво развитие въ разпространението на пасажерскитѣ автомобили и на мотоциклети? Пфистеръ смѣта, че тукъ може да се посочатъ две групи фактори. А именно, какво се касае до намаление на броя на мотоциклетитѣ начиная отъ ноември 1928 год., то тукъ проличава въздействието на стопанската криза: броятъ на безработнитѣ се увеличава, поради което часть отъ безработнитѣ продаватъ своитѣ мотоциклети, както поради това, че тѣ сѫ служили за тѣхъ като превозно срѣдство къмъ мѣстото на службата, така и вследствие на това, че материалнитѣ затруднения на безработнитѣ ги подбуждатъ да преобърнатъ въ пари тѣзи части на тѣхното имущество, което не е абсолютно необходимо за тѣхъ. Какво се касае, обаче, до второто намаление на броя на мотоциклетитѣ начиная отъ май 1931 г., то въ това изпъкватъ съвършено други обстоятелства. А именно: това е доказателство на подобрение на положението на широкитѣ слоеве на населението и въ частность на наемнитѣ работници. Тъй като покупателнитѣ срѣдства на тѣзи хора се увеличаватъ, то тѣ преминаватъ отъ по-евтини и по-малко съвършени моторизирани превозни срѣдства, каквито сѫ мотоциклетитѣ, къмъ по-скѫпи и по-удобни превозни срѣдства, каквито сѫ пасажерскитѣ автомобили. Това преминаване се улеснява още и отъ обстоятелството, че общото спадане на ценитѣ засѣга и ценитѣ на пасажерскитѣ автомобили, така че тѣхното набавяне става възможно и за хората съ по-умѣрени срѣдства. Тъкмо това обстоятелство се отразява въ извънредно увеличаване на общия брой на пасажерскитѣ автомобили, което не би било възможно, ако цѣлостната социална политика не би осигурила на грамадното множество на населението по-високи и осигурени доходи. Така, разпространението на пасажерскитѣ автомобили, както и намалението на мотоциклетитѣ могатъ да се привличатъ, като свидетелства на благотворното въздействие на цѣлостната социална политика върху развитието на английската индустрия. По косвенъ начинъ за сѫщото свидетелствува безспирния и голѣмъ развой на броя на камионитѣ. Поради увеличени и осигурени покупателни срѣдства на дестинатариитѣ на цѣлостната социална политика, последнитѣ иматъ възможность да задоволяватъ по-голѣмъ брой на тѣхнитѣ нужди. Това дава единъ силенъ тласъкъ както на търговията съ съответнитѣ блага, които служатъ за

задоволяване на тѣхнитѣ нужди, така и на производственитѣ отрасли, които сж заети съ производство на казанитѣ артикули. Това разширяване на търговията и на производството прави необходимо засилването на транспорта — за пренасяне на по-голѣмо количество на сурови материали и гориво къмъ фабричнитѣ предприятия, за пренасяне на готови артикули къмъ търговскитѣ разпредѣлителни центрове и за тѣхното прехвърляне къмъ крайнитѣ консуматори. Безспирното и голѣмо увеличаване на камионитѣ е изразъ на тази нараснала нужда отъ транспортни срѣдства за обслужване на уголѣменото производство и засилената търговия, които се подбуждатъ отъ увеличената покупателна сила на дестинатариитѣ на цѣлостната социална политика.

Горнитѣ обстоятелства обясняватъ, защо английската автомобилна индустрия се характеризира съ такава устойчивость, която не се наблюдава нито въ една друга държава съ развита автомобилна индустрия. Въздействието на последната свѣтовна стопанска криза върху положението на автомобилната индустрия ясно се вижда въ всички страни: въ годинитѣ на кризата производството на автомобилната индустрия значително се намалява навсѣкжде, освенъ въ Англия. Това ясно проличава оръ следнитѣ нѣколко числа. Споредъ даннитѣ на Statistisches Jahrbuch (1935, S. 75), производството на моторнитѣ превозни срѣдства е спаднало въ отдѣлнитѣ страни презъ годинитѣ на кризата въ следнитѣ размѣри. Намалението на автомобилното производство въ Германия достига до 60% (въ 1932 г. спрямо 1928 г.); въ Франция — до 30% (въ 1932 г. спрямо 1929 г.); въ Италия — надъ 50% (въ 1932 г. спрямо 1928 г.); въ Съединенитѣ Щати—близо 75% (въ 1932 г. спрямо 1929 г.); въ Англия — близо 6% (въ 1931 г. спрямо 1929 година).

Връзката между цѣлостната социална политика и съживяване на цѣлокупния стопански животъ изпъква не по-малко изразително въ областьта на английското домостроителство. Стига само да се хвърли бѣгълъ погледъ върху следнитѣ данни за броя на изградените сгради въ Англия презъ посоченитѣ години, за да се увѣримъ, че новитѣ тенденции сж се появили въ стопанския животъ на Англия, тенденциитѣ, които свидетелствуватъ както за по-голѣма устойчивость на английския стопански животъ, така и за по-голѣма покупателна и капиталова сила на английския народъ. Следващитѣ по-долу данни сж заимствувани отъ официаленъ английски източникъ, а именно отъ Statistical Abstract, 1936 година, стр. 49.

Брой на сградитѣ, които сж изградени въ Англия презъ посоченитѣ години.

Години (къмъ 31 мартъ)	брой на сгради, изградени отъ общинскитѣ власти		брой на сгради, изградени отъ частни лица		всичко
	съ държавна помощь	безъ държавна помощь	съ държавна помощь	безъ държавна помощь	
1920	576	нѣма данни	139	—	—
1921	15585	„	12964	30000	160335
1922	80783	„	20288	—	—
1923	57535	„	10318	23800	91653
1924	14353	„	4311	67546	86210
1925	20624	„	47045	69220	136889
1926	44218	„	62769	66439	173426
1927	74093	„	79686	63850	217629
1928	104034	„	74548	60332	238918
1929	55723	„	49069	64740	169532
1930	60245	„	50124	91691	202060
1931	52514	2360	2565	125368	183807
1932	67576	2485	2333	128418	200812
1933	54560	1425	2493	142012	200496
1934	53873	1967	2913	207869	266622
1935	34423	5979	1139	286374	327915
1936	—	—	—	271389	323926

Както се вижда отъ горнитѣ числа, дѣлътъ на частното строителство, което се извършва безъ държавната помощь, постоянно се увеличава, като достига максималнитѣ размѣри тъкмо презъ годинитѣ на кризата, когато би могло да се очаква, че този строежъ ще замре напълно или поне решително ще се намали. За да се види по-ясно, какъ се увеличава процентъ на неподържано отъ държавата частно строителство, ние изчисляваме по-долу съответнитѣ проценти.

Процентъ на неподържано отъ държава частно строителство отъ общия строежъ.

1921	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
18.7	26.0	78.4	50.6	38.3	29.3	25.3	38.2	45.4	68.2	63.9	70.8	78.0	87.3	83.8

Както се вижда отъ горнитѣ процентни числа, най-голѣмиятъ процентъ на частнитѣ строежи, които се извършватъ безъ държавната помощь, се пада на годинитѣ 1931 — 1936, т. е. тъкмо на годинитѣ на кризата и първитѣ следкризиснитѣ години. Този фактъ — и самъ по себе си — заслужава най-

голѣмо внимание, защото той се намира въ очебийно противоречие съ нашитѣ общи стопански представи, че презъ годинитѣ на стопанския упадъкъ се спиратъ всички по-голѣми инвестиции на капитали, а строителната дейность е една много ясно изразена инвестиционна дейность. Но този фактъ придобива още по-голѣмъ интересъ, когато се вижда, че абсолютната голѣмина на тази строителна дейность се е извънредно увеличила презъ тѣзи години на стопанската депресия. И наистина, ако вземаме за сто броя на частни сгради, построени безъ държавна помощь презъ годинитѣ на стопанския подемъ, т. е. 1928 и 1929 г. г., то броятъ на съответнитѣ сгради презъ годинитѣ на стопанската криза, т. е. 1931 и 1932 г. г., се изразява съ следнитѣ числа: 207·8 и 212·9 (спрямо даннитѣ за 1928 г.) и 193·7 и 198·4. Отъ горнитѣ числа следва, че презъ годинитѣ на кризата частното строителство се е увеличило двойно въ сравнение съ това, което е било презъ годинитѣ на подемъ. Английската статистика дава възможность да се потвърди горното твърдение съ още нѣкои допълнителни свидетелства. Последнитѣ се свеждатъ къмъ установяване на размѣри на инвестиции на английския строителенъ пазаръ. Наистина, въ Англия нѣма такава статистика, която би обхващала всички инвестиции въ тази область. Сжществуващитѣ, обаче, данни за частични инвестиции въ строителството позволяватъ да се получи една доста ясна представа за интересуващитѣ ни тукъ процеси. Тукъ се иматъ предвидъ месечнитѣ публикации на Ministry of Labour Gazette за разноскитѣ при новитѣ строежи, които се отнасятъ къмъ 140 райони съ близо 17 милиони жители. Тѣзи данни за близо 40% на английското население могатъ да се признаятъ за доста солиденъ репрезантивенъ материалъ, който дава право да се разпространятъ полученитѣ данни върху населението на цѣлата страна.

Споредъ посочения източникъ, годишнитѣ инвестиции въ строителството сж изразявали въ следнитѣ числа.

Размѣръ на годишнитѣ инвестиции въ строителството презъ посоченитѣ години.

години	цѣлокупното строител.		само жилища	
	1000 £	индекси	хиляди £	индекси
1924	58182	110	37669	100
1925	66447	114	45358	120·4
1926	67630	116·2	46209	122·7
1927	64282	110·5	39889	105·9
1928	67435	115·9	40124	106·5
1929	73094	125·6	44260	117·5
1930	74605	128·2	46764	124·2
1931	63010	118·3	40492	107·5
1932	66254	113·9	46888	124·5
1933	83682	143·8	62308	165·4
1934	95563	164·2	69586	184·7
1935	114308	196·5	78429	208·2

Както посочватъ горнитѣ данни, инвестициитѣ въ жилищенъ строежъ не се спиратъ и презъ годинитѣ на свѣтовната криза: тѣ се намаляватъ презъ 1931 г. съ близо 10% въ сравнение съ инвестициитѣ презъ годинитѣ на подемъ презъ 1929 и 1930 години, за да се покачатъ наново вече въ следната година съ 17% и да продължатъ по-нататъкъ въ грамадни размѣри. Отъ казаното наново се потвърждава, че кризата почти не е засѣгнала домостроителството въ Англия.

Това необичайно явление постави Англия въ извънредно положение въ сравнение съ други голѣми или индустриални държави, въ които строителната дейность много се намалява презъ годинитѣ на кризата и много бавно се възстановява презъ по-нататъшнитѣ години на следкризисната депресия. Това много ясно се вижда отъ следнитѣ сравнителни числа, които сж заимствувани отъ отчета на Reichs - Kredit - Gesellschaft „Deutschlands wirtschaftliche Entwicklung im ersten Halbjahr 1935“ (стр. 11). Споредъ този отчетъ, строителната дейность се е изразявала въ следнитѣ числа, като строителството презъ 1929 година се вземе за сто:

Държави	Години				
	1930	1931	1932	1933	1934
Германия	66.2	39.8	25.0	39.9	90.9
Съединенитѣ Щати	78.4	53.8	23.4	21.8	26.8
Англия	108.0	94.3	101.1	132.1	152.0
Франция	112.3	102.3	82.2	74.4	67.1
Белгия	86.2	91.6	91.4	90.8	75.4
Холандия	110.6	103.3	71.5	117.1	100.1
Швейцария	117.9	133.0	85.3	115.2	79.1
Италия	87.3	52.7	45.1	53.1	88.6
Полша	72.5	47.1	31.4	41.5	52.5

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Особеното положение, което заема Англия всрѣдъ други държави, много ясно се вижда отъ горното съпоставяне. Може, обаче, да възникне законно съмнение въ това, дали въ това увеличено домостроителство вематъ участие по-малко заможнитѣ слоеве на населението или то се осжществява отъ заможнитѣ хора. Ясно е, че разрешението на горния въпросъ има много голѣмо значение за разгледанитѣ проблеми. Защото, ако това строителство се извършва отъ заможното население на Англия, то успѣшното развитие на строителната дейность може да послужи като свидетелство на подобрение на англійскитѣ стопански условия, но не може да се постави въ връзка съ осжществяването на цѣлостната социална политика, като факторъ, който предизвиква това подобрение на стопанскитѣ условия.

Англійската статистика дава възможность да се освѣтли този въпросъ. Презъ полугодието, което се завършва на 31 мартъ 1936 година, сж били построени 174,609 кжщи. Споредъ отчета на Министерството на народното здраве, 81,015 сгради отъ този общъ брой иматъ такава данъчна оценка, която отговаря на седмичния наемъ, равенъ на 11 шилинга и 6 пенса, т. е. на наемъ, който се плаща отъ наемнитѣ работници и дребнитѣ чиновници. Но отъ сжщитѣ статистически данни може да се извлѣче още нѣщо по-поучително. А именно: 40% отъ тѣзи кжщи сж били сгради за собствено живѣене, което означава, че презъ последнитѣ години десетки хиляди наемни работници и дребни служащи сж имали възможность да си построятъ собствени жилища съ собственитѣ си срѣдства безъ всѣкаква държавна помощь.

Въ връзка съ това възниква тогава по-нататъшенъ въпросъ, а именно: откжде частното строителство е имало възможность да набавя тѣзи грамадни срѣдства, които сж необходими за голѣма строителна дейность, щомъ като стро-

ителството е трѣбвало да се извършва безъ всѣкаква подръжка на публично-правната власть? Тъкмо въ връзка съ това и се поставя на проучване последния въпросъ отъ тази група проблеми, въпроса за спестяванията.

Пфистеръ подържа свхащането, че увеличаването на покупателнитѣ срѣдства на английското население, което е било създадено отъ прилагането на цѣлостната социална политика, — разбира се, заедно съ разумно и обмислено прокарани мѣрки на общата стопанска политика, но въ особеность на валутната политика — е стигнало до такива размѣри, че за широкитѣ кржгове на английския народъ е станало възможно не само значително подобрение на неговото изхранване, но и значително увеличение на неговитѣ спестявания. Отбелязанитѣ факти на много голѣмо увеличаване на моторизирани транспортни срѣдства, отъ една страна, и на много засиления строежъ на жилища, отъ друга страна, не биха могли да се осѫществятъ, ако английското население не би имало възможность да натрупва грамадни спестявания, които сѫ били насочени къмъ горнитѣ предназначения, които изискватъ много голѣми срѣдства. Така се налага да се спремъ за малко върху въпроса за спестяванията въ Англия.

Както се знае, три голѣми спестовни учреждения обслужватъ въ Англия дребнитѣ спестители. Тѣзи институти (тъй наричанитѣ „Big Three", т. е. „тритѣ голѣми сили") сѫ: the Post Office Savings Bank, the National Savings Association и the Trustee Savings Banks. Влоговетѣ въ първия институтъ, т. е. въ пощенскитѣ спестовни каси, сѫ се удвоили презъ периода 1913—1934 години, като къмъ последната дата тѣ сѫ стигнали къмъ грамадната сума на 354.8 милиони лири стерлинги. Вториятъ институтъ, Националната спестовна асоциация, е продала сертификати на 393 милиони лири стерлинги презъ периодъ 1916—1935 г. г. Третиятъ институтъ — Спестовнитѣ банки — сѫ натрупали къмъ края на ноември 1935 г. 242 милиони лири ст., а презъ 1918 г. тѣ сѫ ги имали само 89 милиони лири ст. За мощьта на тѣзи три организации, които работятъ съвмѣстно и задружно, можемъ да получимъ една ясна представа, като посочимъ, че тѣ сѫ отбелязвали всѣка седмица по четири милиони лири стерлинги нови спестовни влогове презъ първата половина на 1936 год.

Успоредно съ дейностьта на посоченитѣ институти за дребни спестявания трѣбва да се има предвидъ дейностьта на строителнитѣ кооперации (Building Societes), които сѫ увеличили своитѣ влогове въ грамадни размѣри. Последнитѣ сѫ се покачили отъ 45.5 мил. лири ст. презъ 1913 г. до 395.5 мил. лири ст. презъ 1933 г., т. е. сѫ се увеличили почти въ деветь пѫти презъ течение на 20 години. Но и за последнитѣ нѣколко години тѣ сѫ почти удвоили, като сѫ се покачили отъ 213.3 мил. на 395.5 мил. лири ст. презъ 1928—1933 го-

дини. Statistical Abstract отъ 1936 г. дава много ясна представа за бурния ръстъ на тѣзи строителни кооперации, като посочва следнитѣ числа, които характеризиратъ основнитѣ прояви на тѣхния животъ.

Развой на строителнитѣ кооперации въ Англия.

Години	Брой на кооперации	Брой на членове	Брой на ипотеки, раздадени презъ течение на година въ лири стерлинги	Дѣловъ капиталъ мил. £	Влогове мил. £
1913	1551	617243	9131017	45.561	15.974
1920	1271	747589	25094961	63.865	18.320
1924	1112	1000988	40584606	108.983	28.107
1928	1035	1130066	58664684	213.235	41.383
1929	1026	1265329	74718748	250.225	46.811
1930	1026	1449432	87767426	302.785	50.756
1931	1013	1577905	90253135	341.795	57.339
1932	1014	1692167	82142116	380.856	66.778
1933	1007	1747980	103195663	395.475	81.536
1934	1013	1857592	124558507	424.276	104.091

Освенъ горнитѣ данни, които даватъ ясна представа за грамадния размѣръ на английскитѣ спестявания, трѣбва да се има предвидъ, че много спестявания се натрупватъ въ английскитѣ акционерни дружества, на което много спомага дребния размѣръ на английскитѣ акции. Поради това не безъ интересъ е да се посочи, че капиталътъ на акционернитѣ дружества се е покачилъ отъ 2532 милиона £. презъ априлъ 1914 г. на 4405 милиони £. презъ 1924 г., на 5534 милиони £. презъ 1930 г. и на 5595 милиони £. презъ 1934 г. За да получимъ представа за дѣла на дребнитѣ спестители въ посоченитѣ грамадни капитали на английскитѣ акционерни дружества, трѣбва да се има предвидъ, че участието на дребнитѣ спестители въ акционернитѣ дружества много се е засилило следъ свѣтовната война. Пфистеръ посочва пресмѣтания на N. F. Hall, единъ отъ найдобритѣ познавачи на английския пазаръ на паритѣ и капитала. Споредъ последния, промѣната, настжпила на Лондонския парѝченъ и капиталовъ пазаръ, много ясно проличава отъ следното. Преди войната, презъ 1911—1913 г. г., въ Лондонъ сж се пласирали годишно заеми въ размѣръ на 200 милиони £., отъ които дѣлътъ на дребнитѣ спестители е билъ равенъ само на 10% и дори на 5%, ако се включватъ чуждестраннитѣ заеми. Този процентъ се покачва на 35 — 40% следъ войната. Тази решителна промѣна въ произхода на капитало-

витѣ влогове на английския пазаръ посочва на дълбоки измѣнения, които се настѫпили въ състава на английскитѣ спестители, рентиери и притежатели на капитали.

Като се потърсятъ причинитѣ, които сѫ предизвикали и продължаватъ да предизвикатъ тѣзи поразителни промѣни, натъкватъ се, преди всичко, върху цѣлостната социална политика, която е обременила голѣмитѣ притежатели на капитали съ допълнителни плащания въ полза на наемнитѣ работници, и не само е подържала последнитѣ, като ги е защитила отъ кризитѣ и безработицата, но и насочила къмъ тѣхъ голѣмо покачване на покупателнитѣ срѣдства. Тази система на цѣлостната социална политика е предизвикала едно премѣстване и прехвърляне на голѣмитѣ печалби на относително малоброенъ слой хора къмъ многоброенъ слой на получателитѣ на дребни надници и заплати. Наистина, въ края на краищата, срѣдствата пакъ постѫпватъ на пазаря на капиталитѣ, но това става чрезъ съвършено други пѫтища и канали: не заведнажъ въ голѣми партиди и направо, а разпръснати въ малки суми и чрезъ редица обходни пѫтища.

Установеното досега обстоятелство, че английската цѣлостна социална политика е внесла въ английското народно стопанство единъ новъ животворенъ елементъ, чиито благодетелни последици се свеждатъ не само къмъ осигуряване на минималенъ доходъ на хората на наемния трудъ, но и чрезъ сложни взаимодействия на стопанскитѣ явления къмъ стабилизация на цѣлокупното английско народно стопанство, не представлява едно общовъзприето схващане. Напротивъ, много икономисти и политици изказватъ съмнения въ полезнитѣ ефекти на такава политика, като подчертаватъ главно две нѣща. Първо, че политиката на държавно-установената голѣмина на работнитѣ заплати, или тъй наричанитѣ „политически" работни заплати съдействуватъ на засилване на безработицата. Второ, че политическо наложеното покачване на работническо възнаграждение по пѫтя на държавно установенъ минимумъ на работна заплата, както и чрезъ принудително събиране на вноски отъ страна на работодатели за цели на социални осигуровки, намалява доходитѣ на тѣзи обществени слоеве, които сѫ осигурявали съ своитѣ по-високи доходи образуването на новъ капиталъ. Горнитѣ критически бележки на противницитѣ на цѣлостната социална политика подчертаватъ, че при свободното образуване на цената на наеменъ трудъ голѣмината на работническата заплата би се приспособила къмъ сѫществуващитѣ въ момента условия на трудовия пазаръ. Лесно може да стане, че — поради общото състояние на народното стопанство — търсенето на работни сили ще е по-малко, отколкото предлагането на последнитѣ, въ резултатъ на което голѣмината на работническата заплата би се приспособила къмъ сѫществуващитѣ въ момента условия на трудовия пазаръ. Лесно може

да стане, че поради общото състояние на народното стопанство търсенето на работни сили ще е по-малко, отколкото предлагането на последнитѣ, въ резултатъ на което голѣмината на работническитѣ заплати ще се намали. Това ще има, обаче, своитѣ благоприятни последици, тъй като поевтиняването на работнитѣ ржце ще позволи на редица предприятия да увеличатъ своята дейность и да потърсятъ допълнителни маси на наеменъ трудъ, а именно на всички онѣзи предприятия, които досега не сж разширявали своята дейность или дори сж спирали последната поради високото ниво на работната заплата, която не е могла да се рентира отъ дейностьта на съотзетнитѣ предприятия. Така че на голѣмата височина на „политическата" работна заплата се хвърля упрѣкъ, че тя облагодетелствува относително малъкъ брой наемни работници, които иматъ работа, за смѣтка на голѣми маси на наемнитѣ работници, които оставатъ безъ работа тъкмо поради неоправдано стопански високата голѣмина на трудовото възнаграждение. Свободната работническа заплата, която се опредѣля не подъ въздействие на налагащитѣ се политически фактори, а въ съответствие съ обективно-стопанскитѣ условия на народното стопанство презъ отдѣлни моменти, може би ще доведе до намаление на размѣра на работната заплата. Но тази неизгода ще се компенсира отъ осигуряване на работа на съответнитѣ работници, както и отъ предоставяне на занятия на много по-голѣмъ брой наемни работници, които стоятъ сега безработни, само защото работната заплата е по-висока, отколкото това е стопански оправдано. Отъ друга страна, по-голѣмитѣ жертви, които се налагатъ върху работодателитѣ съ плащане на по-високи работни заплати и данъци за целитѣ на социалната политика, иматъ като неизбѣжната си последица намалението на тѣхнитѣ доходи. Като се има предвидъ, че отъ доходитѣ на тѣзи лица се образуватъ новитѣ капитали, лесно е да се разбере, че цѣлостната социална политика има единъ неочакванъ и опасенъ за по-нататъшното стопанско развитие резултатъ, а именно спирането или поне забавянето на капиталообразуването. Опасноститѣ, свързани съ това за народното стопанство и населението на цѣлата страна, едва ли трѣбва да се подчертаватъ. При недостатъчното капиталообразуване ще замре стопанската дейность, въ резултатъ на което едва ли ще се запази възможностьта на получателитѣ на по-високи заплати и на социални помощи да запазятъ и по-нататъкъ тѣзи си изгоди. Така че временното подобрение на положението на работническата класа трайно подкопава самитѣ основи на народното стопанство и на социалната организация. Не е ли това една много скжпа цена за непродължителното подобрение на живота на работническата класа, не е ли това доказателство за една политика, която вижда само непосрѣдственитѣ резултати на своята дейность и не пред-

чувствува нейнитѣ посрѣдствени и застрашаващи последици?

Така изразени съмнения въ трайнитѣ полезни ефекти на цѣлостната социална политика заслужаватъ да бѫдатъ внимателно проучени. Разбира се, не може да се отрече, че стопански неоправданата висока работна заплата може да има за резултатъ намалението на търсене на работни сили. Но този непосрѣдственъ резултатъ не е единствена последица на тѣзи явления. Трѣбва да се проследи тѣхния развой презъ по-продължително време, трѣбва да се помисли за по-трайни резултати, които сѫ свързани съ постигнатото увеличение на покупателнитѣ срѣдства на широкитѣ кржгове на населението. Тогава ще стане ясно, че самитѣ увеличени покупателни срѣдствв на множеството население създаватъ благоприятна обстановка за разширяване на стопанската дейность. При наличието на едно голѣмо и покупателноспособно търсене, за голѣмъ и разнообразенъ брой на стопанскитѣ отрасли се откриватъ благоприятни възможности на работа. Поради това, тѣ иматъ възможность да плащатъ и по-голѣми възнаграждения на по-голѣмъ брой работници, които, на свой редъ, могатъ да плащатъ по-високи цени на произведенитѣ стоки. Това, което предприемачитѣ плащатъ въ повече на своитѣ работници, тѣ получаватъ обратно въ по-високитѣ цени на стокитѣ, които тѣ произвеждатъ и сполучливо пласиратъ. Това, което работницитѣ получаватъ въ повече въ тѣхнитѣ заплати, тѣ връщатъ обратно на производителитѣ на стоки, предмети на тѣхната консумация, чрезъ по-високи цени на последнитѣ.

Разбира се, въ това отношение трѣбва да се прокарва разлика между тѣзи отрасли на стопанската дейность, за които е осигуренъ пласмента на тѣхнитѣ произведения, макаръ че тѣхната цена и да се е покачила за смѣтка на по-голѣмитѣ работнически заплати, и между онѣзи отрасли на стопанската дейность, въ които покачването на ценитѣ на тѣхнитѣ произведения създаватъ мжчнотии за тѣхното пласиране. Тъкмо върху тази разлика почива подчертаното по-горе несходство въ положението на отдѣлнитѣ клонове на английското народно стопанство. Както си спомняме, следвоенното развитие на английското народно стопанство се характеризира съ засилване на тѣзи клонове, които работятъ за разширилата се национална консумация, отъ една страна, и съ отслабване на редица клонове, които работятъ за чуждестранния износъ. Тъкмо защото цѣлостната социална политика е осигурила грамадната часть на английското население съ по-голѣми и устойчиви покупателни срѣдства, покачването на работнитѣ заплати не само не се е отразило зле за индустриитѣ, които обслужватъ нуждитѣ на получателитѣ на тѣзи по-голѣми заплати, но дори е съдействувало за тѣхния напредъкъ. Отъ друга страна, една отъ причинитѣ за отслабване на тѣзи клонове на английското

стопанство, които работятъ за износъ, се състои въ това, че по-високитѣ цени на съответнитѣ английски износни стоки ставатъ по-малко конкурентноспособни на свѣтовния пазаръ, тъй като цѣлостната социална политика, която предизвика покачване на работнитѣ заплати, се прилага само въ много ограничена часть на културния свѣтъ. Съ това се дава опровержение на тѣзи съмнения, които нѣкои свързватъ съ подълготрайни прояви на цѣлостната социална политика.

Твърдението, че „политическата" работна заплата прѣчи на капиталообразуването и, поради това, на по-нататъшното развитие на индустрията, респективно на народното стопанство, излиза отъ следнитѣ съображения. Доколкото работната заплата съставлява единъ отъ сжществените елементи на стойностнитѣ разноски, дотолкова нейното увеличаване намалява доходитѣ на предприятието чрезъ намаляване дѣла на предприемаческата печалба и увеличаване на предприемаческия рискъ. Това има за последици намалението на капиталообразуването, тъй като намалението на предприемаческата печалба 1. затруднява самофинансирането на предприятието (при това се излиза отъ мълчаливата предпоставка, че по-голѣмата часть на предприемаческата печалба отива за финасиране на собственото предприятие); 2. ослабва по-силнитѣ предлагатели на пари и капитали на съответнитѣ пазари (тукъ се предполага, че капиталообразуването и капиталопредлагането се осжществява въ много малъкъ размѣръ отъ страна на дребнитѣ спестители, а главно—ако дори не изключително—отъ ржководителитѣ на предприятия, които натрупватъ и предлагатъ голѣми капитали); 3. намалява кредитоспособността на предприятията поради намаление на тѣхнитѣ печалби.

Съображенията относно затрудненото самофинасиране на предприятията поради прехвърляне на голѣма часть на предприемаческитѣ печалби въ ржцетѣ на получателитѣ на работната заплата трѣбва да се подложатъ на преценка както отъ страна на тѣхнитѣ отрицателни последици за предприятия, така и отъ страна на положителнитѣ имъ въздействия върху индустриалнитѣ предприятия. Отрицателнитѣ прояви на затруднено или дори невъзможно самофинансиране на предприятия могатъ да се сведатъ къмъ следнитѣ. Разширяването на предприятията става изобщо или невъзможно или извънредно се затруднява поради голѣмитѣ разноски, съ които то е свързано, тъй като се налага да се прибѣгне до чужди капитали. Доколкото предприятието се обременява съ допълнителни разноски поради плащане на лихви и амортизации, дотолкова то става по-рискувано и повече чувствително къмъ конюнктурнитѣ промѣни. Пълната или частичната невъзможность на разширяване на предприятията не позволява да се настанятъ на работа безработнитѣ, за които би се открила работа при увеличение на даденитѣ предприятия, както и на други предприятия, които

доставятъ потрѣбнитѣ материали на първитѣ. Ако това означава, че сжществуващата безработица не може да се намали, то тя може дори и да се увеличи, тъй като работницитѣ въ предприятията. които се опиратъ на чуждъ, а не на собственъ капиталъ, много по-лесно загубватъ своята работа поради конюнктурнитѣ промѣни: тъкмо въ това практически се изразява подчертаната по-голѣма конюнктурна чувствителность на тѣзи предприятия. Въ сжщата насока действува и това обстоятелство, че се затруднява намаляването на ценитѣ вследствие понизяване на стойностнитѣ разноски (уголѣмяването на предприятията улеснява техническата рационализация и по-голѣма производителнось), като съ това се задържава увеличаване на покупателнитѣ срѣдства у всички купувачи на по-евтинелитѣ продукти и по-голѣма заетость на работнитѣ сили поради увеличеното търсене на по-евтини стоки („еластичность на търсене“) и т. н.

На тѣзи отрицателни прояви на затруднено или спрѣно самофинансиране на предприятията противостоятъ следнитѣ положителни прояви, които могатъ да се сведатъ къмъ две групи. Първо, разширяването на предприятията, което е затруднено отъ политическата работна заплата. може да ги предпази отъ технически и организационни експерименти, както отъ извънредно увеличаване на тѣхнитѣ размѣри. Всичко това означава, че предприятията ставатъ по-устойчиви спрямо кризитѣ. Както социално-политическитѣ обременения сж подбуждали германскитѣ предприемачи къмъ по-голѣма рационализация, така сжщото социално-политическо бреме е предпазвало англійскитѣ предприемачи отъ рационализация. Съ други думи казано: социално-политическиятъ натискъ може да прави предприемачитѣ както по-прогресивни, така и по-консервативни. Консервативното водене на предприятията пъкъ може да доведе къмъ изгоди въ областьта на стойностнитѣ разноски, което се проявява много благоприятно презъ време на неблагоприятнитѣ конюнктурни състояния. Второ, политическитѣ работни заплати трѣбва да се проявяватъ въ нѣкои стопански отрасли като благоприятенъ факторъ, доколко тѣ увеличаватъ покупателнитѣ срѣдства на известни групи хора и съ това даватъ силенъ тласъкъ на нѣкои стопански отрасли. Теоретически не може да се разреши отнапредъ, дали намалението на покупателнитѣ срѣдства на останалитѣ безъ работа вследствие на политическитѣ работни заплати е величина по-голѣма, отколкото увеличението на покупателнитѣ срѣдства, отъ което се ползуватъ получателитѣ на сжщитѣ политически работни заплати. Това е въпросъ на факти, който може да се разреши само при внимателно проучване на конкретнитѣ условия, въ които посоченитѣ обстоятелства сж осжществяватъ.

Второто основно положение, което се привежда въ полза на твърдението, че намалението на печалбитѣ на предприема-

читѣ разстройва пазаря на капиталитѣ, е вече опровергано отъ емпирическитѣ данни, които сж били посочени по-рано. Отъ последнитѣ се вижда, че здравиятъ английски пазаръ на капитали се снабдява отъ дребни и срѣдни спестители вече въ грамадни размѣри, които представляватъ 35—40% отъ цѣлото предлагане на капитали въ страната. Ясно се вижда, какъ поедритѣ стопански субекти, които по-рано сж снабдявали пазаря на капиталитѣ съ своитѣ срѣдства, се замѣстватъ съ дребнитѣ и срѣднитѣ спестители въ голѣма степень. Ако този процесъ би се продължилъ и по-нататъкъ, то всички опасения, че пазарътъ на капитали ще се разстрои поради това, че доходитѣ на голѣмитѣ предприемачи се намаляватъ, ще се опровергаватъ отъ фактитѣ на живота, отъ фактическото замѣстване на едритѣ снабдители на пазаря на капиталитѣ съ дребни и срѣдни спестители

Както се вижда отъ разгледанитѣ съображения, не може да се *признае за безусловно установено*, че само по-старияъ пжть на образуване на покупателни срѣдства при свободно функциониращия пазаръ на труда и новообразуването на капиталитѣ чрезъ натрупване на предприемаческитѣ печалби е единствено възможния пжть. Напротивъ: сжщото може да се постигне и другояче, а именно по пжтя на политическитѣ работни заплати. Както пжтя на „по-голѣмитѣ печалби“, така и пжтя на „по-голѣмитѣ работни заплати“ водятъ къмъ капиталообразуване. Наистина, разликата въ това отношение се запазва. Тя се състои въ това, че при всѣки отъ посоченитѣ пжтища капиталообразуването се извършва въ различни отрасли, у различни лица, въ различни размѣри, съ различна продължителность на циркулационния периодъ и съ различни проявления върху цѣлокупния стопански процесъ. Но всички тѣзи различия не отстраняватъ факта, че тукъ сж само различнитѣ пжтища за получаване на сжщия краенъ ефектъ. Кой отъ тѣзи пжтища е за предпочитане, се опредѣля не отъ това, че при единия капиталообразуването е осигурено, а при другия отсжтствува такава сигурность. Предпочитането на единъ или другъ пжть се натъква на въпроси отъ съвършено друго естество и е свързано не толкова съ икономическата проблематика, колкото съ общо-идеологическитѣ проблеми отъ такъвъ типъ: е ли безразлично за цѣлокупното стопанство и по-нататъшното му развитие, кой пести, кой какво и въ какви количества консумира, какви индустрии, занятия, професии се предпочитатъ отъ капиталитѣ и покупателнитѣ срѣдства? Дилемата „по-високи работни заплати“ — „по-високи печалби“ може да намѣри своето разрешение само възъ основа на известни преценки на организацията на общественото стопанство, които могатъ да дадатъ надлежнитѣ масщаби за предпочитане на единъ или другъ типъ на стопанското развитие.

Едно може да се каже, а именно, че Англия е направила своя изборъ и е тръгнала по този пжть, който предвещава решителната промѣна на цѣлата структура на англійското стопанство и на англійската обществена организация. Следвоенната стопанска политика на Англія се е ориентирала къмъ подигане на покупателната сила на англійския народъ чрезъ мѣроприятія на цѣлостната социална политика и се е дизориентирала отъ свободното покачване на предприемаческата печалба. Съ това си решение Англія е пристжпила къмъ решителна промѣна на стопанската си структура и на социалната си организация. Горното изложение посочва, какъ това се е отразило вече върху промѣнитѣ въ структурата на англійската индустрія, чиито отрасли, насочени къмъ задоволяване на увеличени и засилени вжтрешно-национални нужди, сж се разширили за смѣтка на старитѣ клонове на англійската индустрія, които сж били насочени къмъ снабдяване на свѣтовнитѣ пазари. Сжщо така е било вече подчертано, че новиятъ англійски стопански пжть е стабилизиралъ англійското народно стопанство, което е издържало много по-добре, отколкото много други народни стопанства, тежкото изпитание на последната грандиозна свѣтовна стопанска криза. Може и трѣбва да се приведатъ още нѣколко допълнителни сжществени свидетелства на горнитѣ твърдения както относно стабилизирането на англійското народно стопанство, така и относно промѣнитѣ на самата структура на това стопанство.

Макаръ че Англія е осжществила цѣлостната социална политика, която изисква грамадни разноски отъ страна на държавното съкровище; макаръ че свѣтовната стопанска криза съ нейнитѣ нечувани презъ цѣлата свѣтовна история размѣри не е могла да не се отрази и върху англійското народно стопанство, англійскиятъ държавенъ бюджетъ е запазилъ доста голѣма устойчивость презъ бурното десетилѣтие 1925/6—1934/5 г. г. Това се вижда отъ следнитѣ числа на годишнитѣ държавни приходи и разходи презъ казания периодъ.

Приходи въ милиони £.

1925/6	1926/7	1927/8	1928/9	1929/30	1930/1	1931/2	1932/3	1933/4	1934/5
812.1	805.7	842.8	836.4	815	857.8	851.5	827	809.4	804.6

Разходи въ милиони £.

826.1	842.4	838.6	818	829.5	881	851.1	859.3	778.2	797.1

Нито една голѣма държава въ свѣта не е запазила такава устойчивость на държавния бюджетъ, каквато се наблюдава въ Англія. За да се види по-ясно колко устойчиви сж постжпленията и разходитѣ въ англійския държавенъ бюджетъ презъ посоченитѣ десеть години, ще направимъ нѣколко изчисления на индекснитѣ числа. Едното отъ тѣзи из-

числения се състои въ това, че приходитѣ, респективно разходитѣ на всѣка година се съпоставятъ съ тѣзи на предишната година, приета за сто. Другото изчисление се състои въ това, че даннитѣ на последнитѣ петь години (1930/1—1934/5 г. г.) се съпоставятъ съ тѣзи на първитѣ петь години (1925/6—1929/30), приети за сто. Отъ първата група индексни числа трѣбва да проличи, колко незначителни сж колебанията отъ година на година. Вториятъ индексъ трѣбва да посочи, че приходитѣ-разходитѣ презъ петгодишното време, което предшествува свѣтовната криза незначително се различаватъ отъ тѣзи презъ петилѣтието на кризата и годинитѣ следъ нея.

Като се вематъ даннитѣ на всѣка предишна година за сто, то даннитѣ на следната година придобиватъ следния изразъ:

Приходи

1925/6	1926/7	1927/8	1928/9	1929/30	1930/1	1931/2	1932/3	1933/4	1934/5
100	99.2	104.6	99.2	97.4	105.3	99.3	97.1	97.9	99.4

Разходи

100	102.0	99.5	97.5	101.4	106.2	96.6	101.0	90.6	102.4

Както се вижда отъ горнитѣ индексни числа, всѣкогодишнитѣ приходи и разходи на държавния бюджетъ показватъ много незначителни колебания. Максималнитѣ граници на колебанията на приходитѣ не превъзхождатъ + 5.3% и — 2.6%. Максималнитѣ граници на колебанията на разходитѣ не превъзхождатъ + 6.2% и — 9.4%.

Като вземеме за сто държавнитѣ приходи презъ петилѣтието 1925/6—1929/30 г. г., виждаме, че сжщитѣ съставляватъ презъ петилѣтието 1930/1 — 1934/5 100.4, т. е. тѣ сж останали съвършено непромѣнени: разликата между тѣхъ е равна само на 0.4% въ повече презъ второто петилѣтие. Като направимъ сжщото сравнение за разходитѣ, виждаме, че и въ разходната страна на бюджетитѣ не е настжпила никаква разлика, защото разликата, равна на 0.3% въ повече презъ второто петилѣтие е напълно нищожна величина, която е безъ всѣкакво практическо значение.

Както се вижда отъ горнитѣ пресмѣтания, англиискитѣ държавни приходи и разходи запазватъ една поразителна устойчивость презъ единъ периодъ въ десеть години, макаръ че това сж години на извънредно голѣми разноски за целитѣ на осжществяване на цѣлостната социална политика и макаръ че на сжция периодъ се падатъ годинитѣ на най-тежката стопанска криза въ свѣтовната история.

Едва ли може да се намѣри по-убедително доказателство за стабилизацията на англииския стопански животъ, отколкото това, което даватъ числата на англииския държавенъ бюджетъ.

Безъ да се спираме на това, че всѣка стопанска криза съ необходимость разстройва държавното стопанство и раз-

бърква всички пресмѣтания на държавния бюджетъ, поради което винаги годинитѣ на кризитѣ могатъ да се прочетатъ отъ цифритѣ на държавнитѣ бюджети, което не може да се установи отъ посоченитѣ данни за англійскитѣ бюджети, ние искаме само да припомнимъ, какви грамадни срѣдства сж поглъщали мѣркитѣ за социалнитѣ осигуровки. Съответнитѣ данни имаме въ следната таблица.

Разноски за социално-политически мѣрки въ Англия (1000 £.).

За какво се харчатъ	Г О Д И Н И								
	1890	1900	1910	1920	1929	1930	1931	1932	1933
осиг. на безработн.	—	—	—	10768	53296	101594	122810	117696	101480
„ на болнитѣ	—	—	—	29857	38570	38605	37459	37455	36008
„ вдовицитѣ и сирацитѣ	—	—	—	—	26445	34607	39740	40844	42176
осиг. на старцитѣ	—	—	7360	28351	36780	37520	38620	40448	41708
здравослов. грижи	545	1571	2231	10650	11418	13713	13764	15480	16346
жилища	242	544	888	4693	35598	39995	40215	42559	44806
закони за беднитѣ	9055	12385	16158	34260	44953	42496	41202	44061	46076
заедно, включвайки и нѣкои др. разходи	10702	15939	28979	115417	251375	314211	339447	344411	334191

Твърдението, че англійското народно стопанство е претърпѣло значителни промѣни въ резултатъ на избрания пжть на една нова социално-стопанска политика, е било илюстрирано съ много различни доказателства въ предишното изложение. Ако сега се спираме наново върху този въпросъ, то това става поради нѣкои допълнителни съображения. Първо, по-нататъшнитѣ свидетелства ще потвърдятъ, че въ състава на отдѣлнитѣ отрасли на англійската индустрия се затвърдява посочената диференциация между еднитѣ клонове, които сж приспособяватъ повече къмъ съвременнитѣ условия и поради това напредватъ, и другитѣ клонове, които мжчно могатъ да се приспособятъ къмъ промѣнилата се обща стопанска обстановка на Англия и поради това зализатъ. Второ, изказаното по-горе твърдение, че облагитѣ на цѣлостната социална политика не се ограничаватъ само съ непосрѣдственитѣ дестинатарии на тѣзи мѣрки, т. е. съ получатели на работната заплата, а се прехвърлятъ върху други социално-стопански слоеве, които тъй или инъкъ обслужватъ получателитѣ на по-голѣми покупателни срѣдства, ще изпъкне ясно отъ по-нататъшнитѣ данни. Трето, ако у нѣкого се е създало впечатление, че цѣлостната социална политика има явно изразенъ едностранчиво-класовъ характеръ, като служи само на интереситѣ на хората на наемния трудъ, безъ да се интересува или дори готова да пренебрегва и пожертва съ интереси на други обществени класи, то по-нататъшнитѣ данни

напълно разпръскватъ това схващане, защото показватъ, че и при пълното осжществяване на цѣлостната социална политика интереситѣ на ржководителитѣ на стопанскитѣ предприятия не сж потъпкани.

Поради всички посочени съображения, долу следватъ даннитѣ за годишнитѣ печалби на индустриалнитѣ предприятия, събрани въ отдѣлни клонове на народно-стопанската дейность. Тѣзи данни сж публикуватъ всѣка година презъ юлий отъ прочутото английско списание Economist и представляватъ срѣднитѣ дивиденди на отдѣлнитѣ индустриални групи (%).

Срѣдни дивиденди на индустриалнитѣ предприятия отъ отдѣлни групи на стопанската дейность (%)

Стопански отрасли	Г О Д И Н И											
	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
канали и докове	3.9	4.0	3.9	4.1	3.7	4.3	2.4	1.0	0.7	1.1	1.2	1.2
желѣзо, стомана, вжгл.	4.1	3.3	3.3	3.1	3.2	3.9	3.0	2.1	1.5	1.6	2.8	4.5
корабоплаване	6.1	5.7	4.9	5.6	5.7	5.8	4.5	0.7	1.0	1.2	0.9	1.5
каучукъ	6.9	19.9	23.8	11 2	6.2	5.8	1.2	0.1	0.1	0.8	3.6	3.3
текстилъ	14.1	14.4	11.8	12.5	11.9	9.3	6.3	4.4	4.6	5.2	5.5	5.2
бира	14.5	16.2	16.1	15.9	17.6	16.4	16.6	14.8	12.0	12.0	13.6	13.9
електричество	6.8	6.8	6.8	6.5	8.7	7.4	7.2	7.1	6.9	6.9	7.6	7.2
хотели и ресторанти	9.9	12.3	10.2	11.4	10.9	10.9	10.3	8.3	7.7	6.9	7.3	7.2
автомобили, аеропл.	4.1	4.6	4 9	4.8	6.4	11.8	8.4	2.6	3.7	4.1	7.7	9.8
растителни мазнини	18.3	18.7	19.5	15.8	14.1	19.6	12.7	7.1	8.3	7.8	10.8	13.5
дюгяни (shops and stores)	11.7	13.6	13.2	14.1	14.4	13.8	13.5	11.9	12.7	12.1	14.1	14.1
чай	35.1	33.1	31.8	28.4	22.2	14.3	10.6	6.2	2.9	2.9	6.8	5.7
гр. жел. и омнибуси	4.4	4.0	4.2	4.6	4.4	5.0	7.4	5.5	4.2	6.1	7.5	7.1
Всичко	9.9	11.1	11.0	10.5	10.3	8.4	5.7	8.4	5.6	6.1	7.1	7.0

Горнитѣ данни сж доста показателни за интересуващитѣ ни въпроси. Преди всичко, тѣ потвърждаватъ положението за стабилизацията на английския стопански животъ, защото дори и презъ годинитѣ на тежката криза предприятията продължаватъ да даватъ дивиденди. Разбира се, голѣмината на дивидендитѣ се намалява въ сравнение съ тази отъ предивоеннитѣ години, но все пакъ предприятията даватъ дивиденди, т. е. принасятъ печалби и презъ годинитѣ на кризитѣ. Размѣрътъ на тѣзи дивиденди съставлява 5.7% презъ 1931 г. срѣдно за всички предприятия. Дивидендитѣ на отдѣлнитѣ групи предприятия показватъ голѣми различия както презъ годинитѣ на кризата, така и въ годинитѣ, които предшествуватъ кризата и следватъ следъ нея. Изследването на тѣзи колебания по отдѣлнитѣ групи предприятия представлява голѣмъ интересъ, защото въ тѣхъ се отразяватъ тѣзи различия въ развоя на отдѣлнитѣ стопански отрасли, за които е ставало вече многократно дума.

Преди да преминемъ къмъ този анализъ на колебанията

на дивидендитѣ срѣдъ предприятията отъ различни стопански отрасли, трѣбва, обаче, да се подчертае, че голѣмината на дивидендитѣ, които се плащатъ срѣдно въ всички предприятия, както и въ различнитѣ видове предприятия, не дава никакви основания да се смѣта, че притежателитѣ на капиталитѣ и ржководителитѣ на предприятията загубватъ интереса къмъ стопанската дейность, т. е. осжществяването на цѣлостната социална политика съ последвалото покачване на възнаграждение на наемния трудъ е станало въ такава степень за смѣтка на капиталиститѣ, че последнитѣ се лишаватъ отъ импулси къмъ по-нататъшната стопанска дейность. Напротивъ, горнитѣ данни свидетелствуватъ, че капиталиститѣ и предприемачитѣ продължаватъ да получаватъ добри възнаграждения, което потвърждава изказанитѣ твърдения, че стопанскиятъ животъ се е приспособилъ къмъ новосъздаденитѣ отъ цѣлостната социална политика условия.

Като преминаваме къмъ изследване на колебанията на дивидендитѣ въ отдѣлнитѣ групи предприятия, ние установяваме, преди всичко, че най-голѣмитѣ колебания изпъкватъ въ предприятията, които сж свързани съ стокитѣ, които носятъ най-изразенъ белегъ на стокитѣ на свѣтовния пазаръ и поради това най-много сж подложени на спекулативнитѣ въздействия. Това сж: каучукъ и чай. Дивидендитѣ на съответнитѣ предприятия достигатъ до грамадни размѣри презъ годинитѣ преди кризата, до размѣри, които не се срѣщатъ въ никакви други видове предприятия. Затова пъкъ конюнктурнитѣ колебания се отразяватъ върху тѣхъ повече, отколкото въ всички други предприятия. Дивидендитѣ въ тѣхъ спадатъ презъ годинитѣ на кризата и следъ кризата до нищожни размѣри и въ нѣкои години напълно изчезватъ, като, напримѣръ, презъ 1932 и 1933 години въ предприятията, които работятъ съ чай. Втората група предприятия обхваща канали, докове и производство на желѣзо, стомана и каменни вжглища. Дивидендитѣ на тѣзи предприятия сж били двойно по-малки, отколкото срѣднитѣ дивиденди на всички предприятия, още презъ годинитѣ на високата конюнктура. Тѣзи дивиденди спадатъ до нищожни размѣри въ годинитѣ на кризата и следъ кризата. Това отговаря напълно на нашитѣ очаквания, тъй като това сж предприятия, свързани съ работа за износъ, а тъкмо въ тази область се чувствува много болезнено това преустройство на английското народно стопанство, за което сме се спирали вече многократно. Нека си припомнимъ, че именно въ тѣзи отрасли се отбелязва голѣма безработица следъ войната. Така че малкитѣ дивиденди тукъ изобщо и особено малкитѣ следъ и презъ кризата сж напълно въ съответствие съ това, което сме установили за особеноститѣ въ следвоенния стопански развой въ Англия. Рѣзко противоположно положение заема тази група на предприятия, която представлява развиващитѣ се клонове на английското

стопанство, т. е. тѣзи, които работя за увеличени и засилени нужди на вѫтрешната консумация. Въ тази група влизатъ: електричеството, градскитѣ желѣзници и омнибуси, хотелитѣ и ресторантитѣ, производството на предмети на всѣкидневна консумация, като бира, растителни масла и т. н. Тѣ даватъ устойчиви дивиденди, които не само не се спиратъ презъ годинитѣ на и следъ кризата, но дори понѣкога и не се намаляватъ, като, напримѣръ, при биренитѣ и електропроизводителнитѣ предприятия.

Като общо правило, голѣмината на дивидендитѣ въ тѣзи предприятия е значително по-висока, отколкото срѣдната за всички предприятия, макаръ че тази голѣмина е доста различна въ отдѣлнитѣ видове дейности, които влизатъ въ състава на тази група.

Едно междинно положение между последнитѣ две групи заематъ корабоплуването и текстилната индустрия. Първото е давало добри и устойчиви доходи преди кризата, която, обаче, е решително преобърнала това положение на нѣщата: следъ кризата дивидендитѣ сѫ се намалили доста значително, като въ нѣкои години тѣхниятъ размѣръ става съвършено нищоженъ. Сѫщата картина представлява и текстилната индустрия съ тая само разлика, че размѣрътъ на дивидендитѣ тукъ е много по-високъ както преди, така и следъ кризата. Макаръ че следъ кризата дивидендитѣ въ текстилната индустрия много сѫ се понизили, все пакъ тѣ запазватъ и по-нататъкъ известно постоянство и устойчивость. Това положение на нѣщата е малко неочаквано, тъй като ние знаемъ отъ предишното изложение, че текстилната индустрия спада къмъ тѣзи клонове на английската индустрия, които сѫ излѣзли отъ войната съ затруднения и не сѫ могли да възстановятъ своето предивоенно благополучие. Обяснението на това недоумение трѣбва да се дири въ това обстоятелство, че въ състава на текстилната индустрия влизатъ нѣколко клонове, като еднитѣ отъ тѣхъ се характеризиратъ съ неблагоприятенъ развой — като, напримѣръ, памучната, вълнената индустрия, производството на готови дрехи и т. н. — , а другитѣ, напротивъ, добре се развиватъ—като, напримѣръ, шивачеството, плетачеството, производството на долни дрехи и т. н. Тъй като тѣзи клонове, чието развитие се характеризира съ различни и дори противоположни тенденции, се обхващатъ въ една обща група на текстилната индустрия, то естествено дадената характеристика за текстилната индустрия е величина производна отъ характеристика на състоянията на нейнитѣ нееднородни съставни части.

Като краенъ изводъ отъ това проучване на дивидендитѣ на отдѣлнитѣ отрасли на английското народно стопанство може да се установи, че доходитѣ на отдѣлнитѣ индустрии се намиратъ въ пълно съответствие съ установенитѣ по-напредъ

общи тенденции въ английския стопански развой. Както се вижда, старитѣ отрасли на английската индустрия, които сж произвеждали масови произведения за износъ и които сж намалили своето относително значение въ английската икономика, сж сжщитѣ, които се характеризиратъ съ по-намалени и по-неустойчиви доходи. Напротивъ, индустриитѣ, които работятъ за задоволяване на потрѣбноститѣ на широкитѣ слоеве на населението, които придобиватъ растящето значение въ английската икономика и които се характеризиратъ съ все по-голѣмъ брой заети лица съ добри заплати, сж сжщитѣ, които се характеризиратъ съ по-голѣми и по-устойчиви доходи.

Английското стопанско развитие следъ войната се крепи, преди всичко, отъ масовата покупателна сила на потрѣбителитѣ-жителитѣ на самата страна, а тя е свързана, на свой редъ, съ цѣлостната социална политика, която се прокарва решително въ Англия.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Arbeit haf zur Aufgabe, eine grundlegende Charakteristik der Konjunkturpolitik zu geben. Zu diesem Zweck werden die Haupteigentümlichkeiten der Konjunkturbewegung in der gegenwärtigen Volkswirtschaft in den allgemeinen Zügen dargelegt und gleichzeitig wird ein kursorischer Überblick der Beurteilungen der Konjunkturschwankungen gemacht, die sowohl in der gegenwärtigen als auch in der älteren wirtschaftswissenschaftlichen Literatur vorkommen. Unabhängig davon, wie die Schwankungen der Wirtschaftskonjunktur beurteilt werden, sind sich alle darüber einig, dass diese sehr grosse wirtschaftlich-soziale Schwierigkeiten verursachen. Die Bestrebungen nach Überwindung dieser Schwierigkeiten schaffen die Grundlage, auf der die Konjunkturpolitik aufgebaut wird. Ausser der Schwierigkeiten, die bei der wissenschaftlichen Begründung der Wirtschaftspolitik überhaupt überwunden werden müssen, stösst die Begründung der Konjunkturpolitik als wissenschaftliche Disziplin auf eine Reihe weiterer Schwierigkeiten. Diese bestehen in Folgendem. Erstens kann die Konjunkturpolitik nicht von der Vorstellung der relativen Stabilität aller Zweige der Volkswirtschaft ausgehen, sondern vielmehr von der Idee der gleichzeitigen Bewegungen in allen diesen Zweigen. Zweitens ist die theoretisch wissenschaftliche Grundlage, auf die sich die Konjunkturpolitik zu stützen hat, viel unsicherer und schwankender als jene, an die sich die allgemeine Lehre von der Wirtschaftspolitik anlehnt, da die Lehre von der Konjunktur sowohl der objektiv komplizierteste als auch der jüngste Teil der Wirtschaftswissenschaft ist und daher ständigen Veränderungen unterworfen ist. Drittens muss die Konjunkturpolitik viel elastischer als die gesamte Wirtschaftspolitik sein, da sie auf die ganze Volkswirtschaft und nicht auf deren einzelnen Zweige ausgerichtet ist.

Aus dem Obigen folgt, dass die Konjunkturpolitik eine besondere Stellung gegenüber der allgemeinen Wirtschaftspolitik einnimmt, weil sie einerseits von einem ausgesprochen dynamischen Standpunkt ausgeht und andrerseits Massnahmen ins Auge fasst, die nicht auf die einzelnen Zweige sondern auf die gesamte Volkswirtschaft einwirken.

Die differenzierte Erforschung der Konjunkturpolitik stützt sich auf die Betrachtung von Subjekten dieser Politik. Von diesem Standpunkt aus erscheint als grundlegend die Einteilung der Konjunkturpolitik in privatrechtliche und öffentlich-rechtliche

Konjunkturpolitik, wobei vorwiegend die Erscheinungen der privatrechtlichen Konjunkturpolitik behandelt werden. Nur diejenigen Äusserungen der öffentlich-rechtlichen Konjunkturpolitik, die sich in der Form der ganzheitlichen Sozialpolitik vollziehen, werden, auf Grund der englischen Erfahrung, eingehender betrachtet. Die anderen Seiten der öffentlich-rechtlichen Konjunkturpolitik sind in der vorliegenden Arbeit nur schematisch umrissen. Dagegen wird die Verwirklichung der privatrechtlichen Konjunkturpolitik eingehender untersucht wobei folgende wesentlichste Äusserungen derselben berührt werden, nämlich: das Bestreben nach Feststellung der Konjunkturprognose und die Konjunkturpolitik der Kartelle. Diese Komplexe der Konjunkturprobleme werden sowohl in ihrer Gesamtheit als auch einzeln in bezug auf jedes der zahlreichen in sie eingehenden Probleme behandelt.

Obwohl die ganze Arbeit in ihrer Grundrichtung mehr theoretisch deduktiver Art ist, stützt sie sich doch auch auf empirisch-statistische Untersuchungen, von denen ein Teil von mir selbst schon untersucht sind.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

Севдалинъ ПЕНЧЕВЪ

ПРЕКРАТЯВАНЕ НА ТРУДОВИЯ ДОГОВОРЪ

Die BEENDIGUNG DES ARBEITSVERTRAGES

von

Dozent Dr. jur. S. PENTSCHEV

1944

ВСИЧКИ ПРАВА ЗАПАЗЕНИ

PRINTED IN BULGARIA. COPYRIGHT 1944

СЪДЪРЖАНИЕ:

стр.

Гл. I. Общи начини на прекратяване на трудовия договоръ . 5

I. Прекратяване по съгласие на странитѣ . . . 5
II. Прекратяване поради непреодолима сила . . . 8

1. Понятие за непреодолима сила 8
2. Правни последици на непреодолимата сила . . . 9
3. Смъртъ на работника 11
4. Трайна неработоспособность на работника . . . 13
5. Отбиване обществена повинность отъ работника . . 15
6. Смъртьта и несъстоятелностьта на работодателя не прекратяватъ додовора 17
7. Стачка 20

III Промѣни въ трудовото предприятие или заведение . 22

1. Прехвърляне и преобразуване 22
   а. Понятие и видове 22
   б. Правни последици на прехвърлянето . . . 23
   в. Правни последици на преобразуването . . . 25
2. Прекратяване и ликвидация 26
   а. Понятие и причини 26
   б. Фази 29
   в. Правни последици 30
3. Промѣни при отнемане концесия, спиране работа по нареждане на властьта и война 33

Гл. II. Прекратяване на трудовия договоръ сключенъ за опредѣленъ срокъ 35

1. Настжпване на срока на договора 35
2. Мълчаливо продължение на времетраенето на договора . 37
3. Предсрочно прекратяване 39
   а. Едностранно денонсиране 39
   б. Вреди и загуби въ полза на работника . . . 41
   в. Вреди и загуби въ полза на работодателя . . 43

Гл. III. Прекратяване на трудовия договоръ сключенъ за неопредѣлено време. Предизвестие . . . 45

1. Даване оставка и уволнение на работника чрезъ предизвестие, като редовни начини за прекратяване . . 45
2. Правно-релевантни качества на предизвестието . . 47
3. Срокове на предизвестието 49
   а. Цели на срока 49

НАРОДНА ВЪРЗА

б. Определяне продължителността на срока . . 51
в. Значение на изслуженото време. Еднократни възнаграждения 54
г. Недостатъци на чл. 67 ЗТД 55
д. Увеличаване срока със договорни клаузи . . 57
4. Правни последици на предизвестието 58
5. Вреди и загуби при неспазване срока на предизвестието . 61
а. Основание и правна сжшность 61
б. Определяне размѣра на вредитѣ и загубитѣ . . 63
6. Злоупотрѣба съ правото на прекратяване чрезъ предизвестие 65

Гл. IV. Прекратяване на трудовия договоръ по вина на противната страна 67

I. Общи понятия за вината на противната стрна, като важна за прекратяването причина . . . 67
II. Вината на работодателя като важна причина . . 69

1. Неизпълнение на договорнитѣ задължения . . . 69
а. Неплащане на трудовото възнаграждение . . 69
б. Неизпълнение на други договорни задължения. . 71
2. Накърнение на честьта и достойнството и неспазване на защитнитѣ норми 74
3. Обезщетение на работника 79

III. Вината на работника като важна причина . 79

1. Неизпълнение на договорнитѣ задължения . . . 79
а. Неизпълнение на трудовото задължение . . 79
б. Неизпълнение на други договорни задължения. . 81
2. Накърнение на честьта и достойнството, користни престжпления и неспазване на защитнитѣ норми . . . 83

IV. Трудности при изброяване причинитѣ за прекратяване на договора по вина на една отъ странитѣ . 85

Zusammenfassung (auf deutsch) 87-92

Гл. I. Общи начини на прекратяване на трудовия договоръ.

Проучването на проблема за прекратяването на трудовия договоръ предполага предварително изследване на другитѣ три основни за трудово-договорното право въпроси, а именно: сключване и елементи на трудовия договоръ, задължения на работника и задължения на работодателя. Тѣзи три въпроси сж предметъ на специални монографии[1].

Прекратяването на трудовия договоръ се очертава различно споредъ това дали се касае до слагащи край на трудовитѣ отношения начини, които важатъ за всички видове трудови договори, или пъкъ до такива що се отнасятъ само до нѣкои видове. Общитѣ начини на прекратяване визиратъ прекратяването по така нареченото взаимно съгласие на странитѣ, поради непреодолима сила и случайно събитие и при промѣни въ трудовото предприятие.

Условията, при които се слага край на трудовитѣ правоотношения, по нататъкъ, се мѣнятъ, споредъ това дали работникътъ и работодателтъ сж уговорили опредѣленъ срокъ на договора, или не. Въ първия случай настжпването на срока е универсалнна причина за прекратяване. Въ втория договорътъ се прекратява чрезъ предизвестие за напускане на работата, или уволнение на работника.

Най-после прекратяването на трудовия договоръ има мѣсто при настжпване на причини отъ такова естество, що не дава възможность за продължението на трудовитѣ правоотношения. Имамъ предъ видъ вината на противната страна и преди всичко неизпълнение на договорнитѣ задължения.

I. Прекратяване по съгласие на странитѣ.

Колкото и сжществени да сж ограниченията на частната инициатива въ стопанството и тѣхнитѣ отражения чрезъ ограничения на автономията на волята въ правото, трудовитѣ отношения все пакъ оставатъ да се развиватъ общо взето на плоскостьта на договорнитѣ съглашения[2].

Като така, имайки по-принципъ основанието си въ единъ договоръ, трудовитѣ отношения по начало се прекратяватъ по съгласие на двѣтѣ страни. Съгласието на странитѣ е посо-

[1] Вж. **Пенчевъ С**, Сключване и елементи на трудовия договоръ, 1943; — **Сжщиятъ**, Задължения на работника, 1943; — **Сжщиятъ**, Задължения на работодателя, София 1944.

[2] **Vincent**, La dissolution du contrat de travail, Lyon 1935.

чено въ чл. 57 ЗТД, като първа причина за прекратяване на трудовия договоръ[3].

Тая причина важи, както за трудовия договоръ сключенъ съ опредѣленъ срокъ, така и за тоя, сключенъ за неопредѣлено време[4].

Прекратяването на трудовия договоръ по съгласие на странитѣ се урежда споредъ общитѣ правила на облигационното право. То предполага съответното покриване на насрещнитѣ воли, насочени къмъ слагане край на сжществуващитѣ трудови отношения. Инициативата за прекратяване на трудовитѣ отношения принадлежи на всѣка отъ странитѣ. Предложението може да бжде направено всѣко време. Насрѣщнитѣ волеизявления на работника и работодателя трѣбва да бждатъ ясни, категорични и безусловни. Всѣка резерва направена при приемането на предложението на противната страна означава ново предложение.

Прекратяването на трудовия договоръ по съгласие на странитѣ би трѣбвало да изключи приложението на чл. чл. 60 сл. ЗТД (относно предизвестието), ако постановленията на последнитѣ текстове не бѣха отъ публиченъ редъ. Но тукъ се намѣсва принудителната норма на чл. 64 ЗТД, споредъ която, даденото отъ работника съгласие преди, при или следъ сключването на трудовия договоръ, че той е уволненъ по собствено желание и че заплатата и следващитѣ му се обезщетения сж му изплатени напълно, е недействително по право. Нейната мисъль е напълно ясна: тя цели обезпечение на работника, срещу изнудата, на която може да стане жертва, като се види заставенъ отъ работодателя да даде предвари-

[3] Текстътъ на чл. 57 б. „а“ ЗТД, възпроизвежда постановлението на ст. 44, б. „а“ отъ Съветския КЗоТ, съ тая разлика, че последниятъ казва чисто и просто „соглашение сторон“, докато нашиятъ законъ прибавя още и **„взаимно“ съгласие** на странитѣ, като че ли съгласието само по себе си не е взаимно. (Като че ли водата бива и суха, та е необходимо да се рече „мокра“ вода!)

[4] **Ошановъ,** Правната закрила на труда въ България, София 1943, стр. 138, е на противно мнение. Той счита, че по съгласие на странитѣ може да стане прекратяването **само** на онѣзи трудови договори, при сключване на които е опредѣленъ срокътъ имъ, „било чрезъ изричното установяване на датата, когато той ще се счита прекратенъ, било чрезъ уговаряне на едно бждаще събитие въ зависимость отъ което се поставя неговото прекратяване“. Но той не изтъква никакви съображения въ полза на това си мнение, което за мене е неприемливо защото нито законътъ, нито правната логика ограничава съ нѣщо възможностьта, щото трудовиятъ договоръ, сключенъ за неопредѣлено време, да се прекрати по съгласие на странитѣ. Когато **Ошановъ** твърди (въ току-що поменатата книга и мѣсто) какво трудовитѣ договори, които се сключватъ за опредѣлено време се прекратяватъ само по волята на една отъ странитѣ, чрезъ отправяне на предизвестие, той не взима предъ видъ, че не само б. „а“ но и б. б. „д“, „е“, „ж“ и „з“ на чл. 57 ЗТД се отнасятъ, както до договоритѣ визирани въ чл. 14 т. „а“ (за опредѣленъ срокъ), така и за тия визирани въ чл. 14 б. „г“ (за неопредѣлено време).

телно т. н. декларация, че е уволненъ по собствено желание. Значението, което тая норма има се изразява не въ осуетяване на възможността щото трудовиятъ договоръ, сключенъ за опредѣлено или неопредѣлено време, да бѫде прекратенъ по съгласие на странитѣ, но въ подчертаване на публично правния характеръ на чл. 60 сл. ЗТД. Прекратяването по съгласието на странитѣ, тукъ ще означава прекратяване съ отказъ на работника да упражни правото си по чл. чл. 60 сл. ЗТД, който отказъ, обаче не е задължителенъ за него (за работника)[5].

За моментъ на прекратяването важи моментътъ уговоренъ отъ странитѣ. Ако такъвъ не е уговоренъ, счита се, че трудовитѣ отношения се прекратяватъ въ деня на постигането на съгласие[6].

Най-сѫществени ограничения на волята на странитѣ, насочена къмъ прекратяване на трудовия договоръ, се въведоха напослѣдъкъ, следъ избухването на свѣтовната война отъ 1939, съ Закона за гражданската мобилизация[7].

Даде се право на Министерския съветъ, при опредѣлени условия за известни стопански предприятия, да мобилизира и граждански работницитѣ имъ (а даже и да попълва тия предприятия съ необходими работници — чл. 14). Това ще рече, че свободата на странитѣ да сложатъ край на трудовитѣ правоотношения се отнема по публиченъ редъ. Неправомѣрното прекратяване на договора се наказва съ тъмниченъ затворъ (чл. 38)[8].

Тѣзи постановления създаватъ безспорно известни условия за улесняване на производството и снабдяването, но тѣ поставятъ на изпитание правилното изпълнение на трудовия договоръ, особено при положение че трудовото възнаграждение поради инфлацията слезе подъ размѣра на необходимитѣ за сѫществуване срѣдства и при положение на наличность на нѣкоя отъ причинитѣ, даващи право на една отъ странитѣ да прекрати договора по вина на другата страна (чл. чл. 65 и 66 ЗТД). Нека се надѣваме, че нормитѣ на З. Г. Мобил., що осуетяватъ възможността за нормално пре-

[5] Струва ми се, обаче, че тукъ не се касае до прехвърляне на доказателствената тѣжесть за установяване на съгласието, както това мисли **Ошановъ**, Коментаръ на ЗТД, София 1936, стр. 121 сл. Съгласието е недействително по право (чл. 64 ЗТД) и като така то не е установимо предъ сждъ. Никой не може да черпи права отъ неговото сѫществуване.

[6] Така и **Kaskel-Dersch**, Arbeitsrecht, cit., S. 220.

[7] Д. в., бр. 100 отъ 4 май 1940.

[8] **Въ Франция**, по силата на Закона отъ 4 септемврий 1942, сѫщо се *допусна едно тежко ограничение* на свободата да се прекрати трудовия договоръ. Но тамъ не се отиде толкова далечъ, колкото у насъ. Позволи се на инспекцията на труда да дава разрешение за напускане работата въ индустриялни и търговски предприятия по мотивирано искане на страната. Ако инспекцията не отговори въ срокъ отъ 10 дена счита се че съгласието е дадено.

кратяване на трудовия договоръ иматъ времененъ характеръ и ще бждатъ отмѣнени следъ свършването на военната криза.

II. Прекратяване поради непреодолима сила [1]

Съдържание: — 1. Понятие за непреодолимата сила; — 2. Правни последици на непреодолимата сила; — 3. Смъртъ на работника; — 4. Трайна неработоспособность на работника; — 4. Отбиване на обществена повинность отъ работника; — 6. Смъртьта и несъстоятелностьта на работодателя не прекратяватъ договора; — 7. Стачка.

1. Понятие за непреодолима сила

Непреодолимата сила не е предвидена изрично въ системата на нашето трудово законодателство. Законътъ за трудовия договоръ съдържа, обаче, въ своитѣ чл. чл. 57 и 58 конкретни указания за усвояването на тази причина въ нейната обща форма.

Имамъ предъ видъ случая съ смъртьта на работника, който случай е предметъ на разглеждане малко по-долу. За force major могатъ да се считатъ и нѣкои случаи на заболяване на работника отъ професионална болесть или пострадването му отъ трудова злополука, вследствие на която той престава да бжде въ състояние да изпълнява повече своитѣ задължения; по-нататъкъ, повикването му да отбива опредѣлена повиность къмъ държавата или общината (подъ знамената или въ трудови групи), освенъ ако не е установено друго (както у насъ съ законитѣ за военнитѣ сили и за гражданската мобилизация); въдворяването му на ново мѣстожителство по полицейски редъ безъ доказана вина и пр. Като непреодолима сила трѣбва да се третиратъ и случаитѣ на затваряне на заведението, поради природни катаклизми (земетресение, наводнение) и пр.; причини отъ воененъ характеръ, напр. ако затварянето се дължи прѣко на военни действия и е непредвидимо за работодателя (като при окупиране на отечествени земи отъ нахлули сили, при разрушение отъ въздушни нападения даже и отъ саботажни действия). Но войната не винаги има естеството на непреодолима сила. Тя не всѣкога води невъзможность за изпълнение на трудовия договоръ. Обикновенитѣ неудобства не сж причина за прекратяване на трудовия договоръ[2]. Сетне поради причина отъ административно — конюнктуренъ характеръ (забрана на опредѣленъ родъ производство, монополизиране на сурови материали отъ страна на държавата); поради причини отъ политически характеръ (запрещение за известна категория граждани да упражняватъ своята професия, като на поданицитѣ отъ неарийски произходъ), и пр. и пр.

Общо формулирано, предъ непреодолима сила ще бждемъ изправени по начало тогава, когато е на лице едно независимо отъ волята на странитѣ въ трудовото отно-

[1] Ср. **Fontana.** Il caso di forza maggiore nella risoluzione dei rapporti di lavoro, Riv. Lav. (Supl. giur.) 1937, 343.

[2] Вж. Soc. 20 mars 1941, предадено въ Rec. Gaz. Pal. 1941, I. 301.

НБКМ БИБЛИОТЕКА

шение събитие, което има конкретно непредвиденъ характеръ по отношение на неговото настжпване, или на отстранение на неговитѣ последици. Ако непредолимата сила бжде схванатa по тоя начинъ, то изпадането на работодателя въ затруднено материално състояние по каквито и да е причини не вреди на работника, както и замогването на сжщия чрезъ спекулативни сдѣлки не го ползува; затварянето на заведение, което се е впуснало въ производство противно на обществения редъ и добритѣ нрави, (напр. абортивни срѣдства) не отнема правата на работника да дири законното обезщетение, (ако той е знаялъ за непозволения характеръ на производството тогава е спорно); затварянето на предприятието поради сключване на примирие, сжщо, не може да джде противопоставено на работника, като непреодолима сила, защото слагането край на единъ въоржженъ конфликтъ се предполага и не е непредвидено събитие[3].

2. Правни последици на непреодолимата сила

По начало юридическитѣ ефекти на непреодолима сила за трудовия договоръ сж сжщитѣ, които чл. 131 ЗЗД формулира за неизпълнението на даденъ договоръ поради force major или cas fortuit[4]. Това сж ефекти, що се свеждатъ къмъ прекратяването на договора и освобождаване по право на неизправната страна отъ плащането на компесаторни вреди и загуби. Но явлението, имащо естеството на непреодолима сила може да не прекрати договора, а да има за резултатъ само суспендиране на неговото изпълнение. Ако неговитѣ последици не сж окончателни, а само временни, това явление ще спре само действието на договора безъ да сложи въобще край на трудовитѣ правоотношения.

Идеята за прекратяването на договора и освобождението на длъжника отъ обезщетителна отговорность породена отъ неизпълнението на договорнитѣ задължения, впрочемъ, лежи въ основата на чл. 57 ЗТД, който урежда прекратяване на трудовия договоръ безъ предвиденитѣ въ чл. чл. 60. сл. ЗТД предизвестия. Централниятъ въпросъ, който се поставя тукъ и чието разрешение, споредъ общитѣ принципи на частното право, е на лице, е въпросътъ за понасянето на вредитѣ и загубитѣ отъ страна на работника, когато прекратяването на трудовия договоръ се дължи на непредвидими и и независещи отъ работодателя и невмѣними на работника

[3] Този, който, използувайки всеобщото страдание се е запретналъ да трупа печалби, трѣбва да носи най-малко и самъ риска отъ пресушаване на източника на печалбитѣ си. Войната, въпрѣки противнитѣ схващания на нѣкой даже съвременни политически движения, безъ друго е едно противообществено явление и като такова не може да трае вѣчно.

[4] Ср. и чл. 3 II ЗМТ, който дава право на разваляне на договора при случайно събитие и непреодолима сила.

39516

причини. Споредъ тия принципи въплотени въ чл. 131 ЗЗДог. щомъ като неизпълнието на договорнитѣ задължения се дължи на непреодолима сила, никоя отъ странитѣ нѣма право да дири обезщетение за претърпени вреди и загуби, освенъ ако противното не бѫде установено съ специални законни норми или пъкъ, ако не следва отъ договорни клаузи. При последнитѣ две хипотези, ако рискътъ при невъзможность за изпълнение на договора се носи отъ една отъ странитѣ, то другата страна има претенция за обезщетение и при непреодолима сила[5].

Нашето трудово прово не познава особени правила, които, като lex specialis, да отмѣнятъ, общитѣ принципи на частното право. Щомъ като, съгласно чл. 60 отъ Закона, трудовиятъ договоръ може, безъ друго, стига да се спазятъ рамкитѣ на минималнитѣ предизвестия на б. б. „а"-„в" на сѫщия членъ (15-45-90 дена), да бѫде прекратенъ по едностранното волеизявления на едната, то не ще и дума, че въпроснитѣ предизвестия могатъ да бѫдатъ замѣстени отъ настѫпването на едно събитие, което има характеръ на force major или cas fortuit. Все пакъ, сѫществуватъ нѣкои обстоятелства, които не могатъ да бѫдатъ отминати мълкомъ и които не могатъ да не укажатъ смегчително влияние върху строгостьта на тия общи принцапи; касае се на първо мѣсто за алиментарния характеръ на трудовото възнаграждение и обезщетителното естество на сѫщото за времето на дължимото се по чл. 60 предизвѣстие. Съ други думи не трѣбва да се изпуска изъ предъ видъ най-напредъ, че заплатата и надницата служатъ за издръжка на работника и че сѫщитѣ за срока отъ 15, 45 или 90 дена при едностранното прекратяване представляватъ вреди и загуби причинени отъ слагането край на договора. Отъ друга страна бива да не се забравя и старото правило „cujus commoda ejus et incommoda", което ще рече, че този, за когото сѫ ползитѣ за него сѫ и рисковетѣ. Работодателтъ, който, поставяйки се между работника и публиката, става собственикъ на произведенитѣ продукти и принадената ценность и пр. трѣбва да тегли и последицитѣ на непреодолимото прекратяване на трудовото отношение, т. е. да плати обезщетение за врѣмето на дължимото предизвестие. Пъкъ и raison de plus, третирането по единъ и сѫщи начинъ на работникъ, уволненъ по една отъ причинитѣ посочени въ чл. 66 ЗТД (виновно неизпълнение на задълженията си) и този които остава на улицата, поради непредвидимо и независяще отъ неговата воля фатално събитие, е надопустимо. Но веднага трѣбва да се признае, че сегашното, българско трудово законодателство не е развито още до тамъ, че да признае този логически резултатъ за правно справедливъ и задължителенъ. Закрилата, която ЗНРОБ дава на останалия

[5] Въ сѫщия смисълъ Greco, Il contratto di lavoro, cit, n. 161, pag. 423.

въ принудителна безработица работникъ *при никоя хипотеза* не може да се счита за достатъчна въ това отношение. Разбира се посочената празднина на нашето трудово право трѣбва да бѫде попълнена съ позитивни норми.

Това сѫ колективнитѣ трудови договори, които, споредъ менъ, ако претендиратъ да бѫдатъ изразители на волята на работницитѣ, трѣбва да намѣрятъ съответната формула за обезщетение на последнитѣ, които оставатъ безъ работа вследствие на прекратяване на трудовото отношение, поради force major или cas fortuit. Но при сегашното положение тѣ не сѫ въ състояние да доведатъ до радикалното подобрение положението на работницитѣ въ тази насока. Все пакъ, чрезъ тѣхъ би могълъ да бѫде, ако не пробитъ, то поне трасиранъ пѫтя къмъ визираната реформа[6].

Прекратяването на трудовия договоръ поради непреодолима сила има сѫщата постановка и сѫщитѣ последици, както когато този договоръ е сключенъ за известенъ срокъ, така и когато той е за неопредѣлено време.

Непреодолимата сила, като причина, която прекратява трудовия договоръ не може да бѫде подведена къмъ коренно промѣнилитѣ се при изпълнението на договора обстоятелства, за които чл. 69 ЗТД говори. Клаузата rebus sic stantibus, която чл. 69 установява, предполага искане до помирителния сѫдъ за измѣнение на договорнитѣ условия или прекратяването на трудовото отношение, и произнасяне на сѫда съ опредѣление въ разпоредително заседание, докато force major предпола прекратяването на договора по право съ простия фактъ на настѫпването ѝ безъ намѣсата на други органи.

3. Смърть на работника[7]

Къмъ прекратяването на трудовия договоръ, поради непреодолима сила би могло да бѫде причислено прекратяването то му поради смърть на работника, като събитие непредвидимо въ временни граници и независящо отъ волята на последния[8].

---

[6] Най-малкото, което би могло да се предвиди при непреодолимото прекратяване на трудовото отношение, то е, при възможность, работникътъ да има право да получи респективната работа при друго заведение на сѫщия работодатель. Нашиятъ ЗТД, чл. 53 II, повелява, между другото, че работникътъ има право следъ оздравяването си, ако това е станало между 3-ия и 9-ия *месецъ отъ заболяването* да иска отъ *своя работодатель при* ваканция да бѫде предпочетенъ предъ другитѣ.

[7] **De Litala**, La risoluzione del contratto di lavoro per morte del lavoratore, Dir. Lav. 1936, I 357; — **Manno**, I diritti dei congiunti in casso di morte del impiegato, Dir. Lav. 1932, II, 634; — **Petraccone**, Risoluzione del contratto d'impiego per morte dell'impiegato, Dir. Lav. 1931, I, 384.

[8] Въпросътъ дали и когато смъртьта е настѫпила, като резултатъ на *самоубийство*, пакъ се касае за *неопродолима сила*, остава тукъ открить.

Понеже трудовиятъ договоръ е сключенъ съ оглед̀ъ на личността на работника, то изчезването й води до прекратяването му, до каквито последици води изобщо смъртьта на страната съ оглед̀ъ на която е сключенъ всѣки договоръ intuitu personae[9]. Смъртьта на работника е предвидена като прекратителна причина и въ чл. 57 б. „з" отъ ЗТД. Тя следва и отъ постановлението на чл. 45 I с. з., който изтъква личния характеръ на трудовия договоръ относно работника, т. е. зависимостьта на съдържанието на договора отъ физическитѣ и интелектуални качества на последния, дето се корени и непрехвърлимостьта на трудовото отношение отъ къмъ страната на сжщия, освенъ при противна уговорка[10]. Нѣщо повече, споредъ нашия законъ смъртьта на работника прекратява трудовия догаворъ и толкозъ[11].

За право на нѣкаква посмъртна помощь въ полза на неговитѣ близки, за нѣкаква издръжка на последнитѣ и дума не става. А че починалиятъ работникъ може да бжде глава на тежко семейство[12], че остава съпруга и невръстни деца на улицата, отъ това Законътъ като че ли не се интересува[13].

При днешното състояние на нашето трудово право, ако единъ работникъ, който е работилъ 3-4 и повече години, почине не отъ злополука и безъ да има право на пенсия за старость по чл. 26 сл. ЗОО, членоветѣ на неговото семейство нѣматъ право да търсятъ дори разноски за погребението му. Ето едно отношение на което наистина трѣбва да бжде обърнато сериозно внимание. Ето едно отношение, което нека ми бжде позволено да кажа, не бива да бжде търпяно повече[14].

[9] Ср. **Kaskel-Dersch**, Arbeitsrecht, S. 219.

[10] Така, струва ми се уговорката, съ която работодательтъ се задължава следъ смъртьта на работника, да приеме на работа едно посочено отъ последния лице, напр. неговия синъ, е напълно действителна. Но новото трудово отношение има вече основание „с начале" т. е. въ новъ договоръ.

[11] Сжщото е и по проекта на Германската правна академия — § 108, както и споредъ art. 355 all. 1 на Швейц. облиг. код.

[12] Та тъкмо работницитѣ и селянитѣ даватъ най-голѣмия приръстъ на населението.

[13] **Съветското трудово право** познава ст. ст. 28 и 5 отъ Постановлението на ЦИК за пенсиитѣ и пособията по социалното осигуряване отъ 13 февруарий 1930 г. по силата на които помощитѣ за погребение и наследствени пенсии се дължатъ на наследницитѣ **на всички работници** (за пенсиитѣ — съ ограничението починалиятъ да е билъ глава на домакинство, т. е. да е издържалъ наследницитѣ си), до като у насъ на сжщитѣ, и то въ размѣръ на 1.000 лв., иматъ право само наследницитѣ на починалия вследствие злополука (чл. 12 ЗОО).

[14] То не можа да издържи даже и въ ония страни дето работникътъ и работодательтъ се считатъ за равни. Така съ art. 2122 отъ новия Италиански граждански законъ въ случай на смъртъ на работника неговитѣ супруга и деца и, ако сж имали издръжка отъ него, и роднинитѣ до 3-та степень и сватове до 2-ра степень, а ако такива липсватъ, неговитѣ законни наследници, иматъ право да търсятъ едно пропорционално на времето на работа обезщетение, въ размѣръ опредѣленъ споредъ обичая или справидливостьта, като се вземе предъ видъ последното възмаграж-

Ще ми се да вървамъ, че колективнитѣ трудови договори биха могли все пакъ да допълнять празнотата на ЗТД, като наредъ съ прекратяването на договора, установено съ чл. 57 б. „з" ЗТД, дадатъ правото на близкитѣ на починалия да търсятъ обезщетение по случай неговата смъртъ.

Допълненнето, което трѣбва да се направи къмъ въпросния текстъ при предстоящето реформиране на ЗТД би трѣбвало да опредѣли правото на обезщетение, лицата, въ полза на които то е установено, неговиятъ размѣръ и въобще условията за възникването му и начинитѣ на реализирането му. Това право ще е лично право на близкитѣ на починалия, а не successionis causa. Не се прехвърля съ смъртьта на de cujus'a, но възниква по този случай. То би могло да бѫде подчинено на две условия, едното правно: съпружески или родителски връзки, другото фактическо: издръжка отъ починалия. Първото условие бива да бѫде опредѣлено на базата на чл. 12 ЗОО, а именно: една категория съпругата или съпругътъ, низходящитѣ и друга — възходящитѣ и сребърнитѣ и други роднини до 3 степень, сватоветѣ до 2 степень; като правото на принадлежащитѣ къмъ втората категория се обуславя отъ обстоятелството, дали починалиятъ имъ е давалъ издръжка[15]. Размѣрътъ на обезщетението би могълъ да бѫде опредѣленъ въ зависимость, на първо мѣсто, отъ трудовото възнаграждение на починалия; на второ мѣсто — отъ естеството на работата, която той е извършвалъ. (Съ други думи по идеитѣ на чл. чл. 60 и 62 ЗТД, що опредѣлятъ размѣра на дължимото отъ работодателя обезщетение при неспазване на 15, 45 и 90 — дневнитѣ предизвестия). Разпредѣлението на това обезщетение между имащитѣ право да го получатъ лица би могло да стане съразмѣрно съ тежестьта, която всѣко отъ тѣхъ е представлявало за починалия. Осѫществяването на правото да се получи въпросното обезщетение би трѣбвало да бѫде обезпечено по сѫщия начинъ по който е обезпечено реализирането на правото на трудовото възнаграждение въобще (чл. 34 сл. ЗТД и специално съ привилегията на чл. 37 с. з.).

4. Трайна неработоспособность на работника.

Не е само смъртьта на работника, която има за последица прекратяването на трудовия договоръ по право. Изпадането на работника въ трайна неспособность да изпълнява своето трудово задължение има сѫщитѣ правни последици[16].

дение включително всички провизиони премии, проценти и пр. и категорията къмъ която работникътъ е принадлежалъ и всичко разпредѣлено между тѣхъ по общо съгласие или споредъ нуждата на всѣки единъ.

[15] Законътъ за задълженията за издръжка, сѫщо така, би далъ полезни указания въ тази насока.

[16] **Rouast-Durand**, Précis de législation industrielle, Paris 1943, n. 330, p. 346.

И наистина, изгубването на способността отъ страна на работника да работи представлява едно обстоятелство, колкото непредвидено толкова и неотстранимо.

Чл. 57 б. „д“ се спира върху тази причина за прекратяване на трудовия договоръ, въ случай че работникътъ боледува повече отъ опредѣленото въ чл. чл. 53 и 54 с. з. време, т. е. повече отъ 3 месеци. Заедно съ това, по едно недоразумѣние (и то не единствено), нашиятъ ЗТД, съ своя чл. 66 б. „е“, дава право на работодателя да уволни работника безъ предизвестие, когато последниятъ е неспособенъ или вследствие на дълготрайна болесть е станалъ неспособенъ да изпълнява задълженията си по трудовия договоръ. Споредъ чл. 57 б. „д“, значи, когато работникътъ боледува повече отъ три месеци, договорътъ се прекратява по право. Когато той вследствие дълготрайна болесть става неработоспособенъ, работодателтъ го уволнява. Така, че преди да изтекатъ три месеца договорътъ не се прекратява, но ако въ това време работникътъ е изгубилъ вече възможностьта да изпълнява задълженията си той подлежи на уволнение. Отъ тукъ трѣбва да се теглятъ следнитѣ заключения: — 1. че Законътъ се занимава само съ случаитѣ на заболяване на работника, а не и на изгубване на работоспособностьта поради злополука. Съ други думи, ако работникътъ се разболѣе отъ каквато и да е болесть (напримѣръ, отъ tbc), и боледува повече отъ три месеци договорътъ се прекратява по право. Ако пъкъ той вследствие на една трудова злополука е останалъ инвалидъ (напримѣръ, е загубилъ ржка или око) договорътъ не се прекратява и работникътъ, не можейки да напустне работата си безъ да предизвести работодателя (защото подобна причина не е установена отъ чл. 65 ЗТД), трѣбва да търси спасение въ чл. 69 и позовавайки се на коренната промѣна въ обстоятелствата, при които е сключенъ договора, да иска отъ помирителния сждъ прекратяването му. Като че ли законосъставителитѣ не сж и мислили, че единъ работникъ може да изгуби трудовата си способность вследствие на злополука! — 2. че работодателтъ има право да уволни безъ предизвестие всѣки работникъ, който вследствие дълготрайна болесть, включително професионално заболяване, е останалъ неспособенъ да изпълнява трудовото си задължение, И така прекратяването на трудовия договоръ по отношение на единъ работоспособенъ работникъ, предполага предварително предизвестие отъ страна на работодателя и при липса на такова право въ полза на работника да получи вреди и загуби въ размѣръ на възнаграждението за 15, 45 или 90 дни, а прекратяването на сжщия договоръ по отношение на единъ изгубилъ работоспособностьта си работникъ, даже по отношение на единъ пострадалъ отъ професионална болесть презъ време

и по поводъ на работата си се прекратява на общо основание безъ право на каквито и да е обезщетение. . . ? ! ? Съ други думи, нека си признаемъ, споредъ буквалната редакция на цитиранитѣ текстове на Закона излиза, че по отношение на единъ работникъ, останалъ вследствие на трудовитѣ условия умствено или физически инвалидъ не е необходимо да се правятъ каквото и да е предизвестия и да му се даде право да получава, каквито и да е обещетение. Договоръ се прекратява и точка!

Може би ще се допустне, че това е ЗОО, които урежда положението на такъвъ работникъ. Нищо подобно. ЗОО дава обещетение въ случай на инвалидность само на онѣзи работници, който сж плащали въ продължение на 3 години установенитѣ вноски и сж изгубили повече отъ половината отъ работоспособностьта си. Отъ работницитѣ, които не сж платили реченитѣ вноски или сж изгубили по-малко отъ 50% отъ работоспособността си ЗОО не се интересува. И именно тѣ сж, които сж лишени отъ каквато и да е защита.

По съображенията, които преди малко се изтъкнаха въ полза на идеята за даване право на близкитѣ на починалия работникъ да получаватъ съответно обезщетение по случай неговата смърть и по аналогия на горната хипотеза, бива да се приеме че и пострадалиятъ работникъ de jure condendo трѣбва да получи вреди и загуби въ случай на изгубването на своитѣ трудови способности. Едно допълнение на ЗТД въ това направление, по моему, би отговаряло на изискванията на правната логика и житейската справедливость. Указания за една тенденция въ тази насока могатъ да се намѣрятъ въ постановлението на чл. 53 II с. з. споредъ което, работникътъ, при дадени условия, следъ като е напусналъ работата има право въ последствие да иска отъ своя работодатель да го предпочете предъ всички други при назначаване.

5. Отбиване обществена повиность отъ работника.

Подъ отбиване на обществена повиность тукъ се разбира отбиването на военна, трудова, пожарна и др. повиность къмъ една публично-правна личность. Спорно е дали отбиването на обществнна повиность бива да се причисли къмъ общата категория на непреодолимата сила. Че е независимо отъ волята на работника, по това две мнения нѣма. Но споредъ нѣкои автори[17], понеже тукъ се касае за едно предвидимо или неизбѣжно обстоятелство, отговоръть трѣбва да бжде отрицателенъ. Не е изключено при все това, като се остави настрана редовното отбиване на военна и трудова и др. повиность, което безъ друго настжпва съ една сигурность, и се

[17] Напр. **Riva-Sansevirino**, Corso, cit., n. 426, pag. 534 sg.; — **Greco**, Il contratto, cit., n. 264, pag 426 sg.

има предъ видъ свикването въ редоветѣ на войската презъ време на подготовка за война или направо за въоржжени действия или мобилизиране въ случай на епидемии и пр., да се приеме, че елементитѣ на непреодолиме сила сж на лице[18].

Споредъ общитѣ правила на ЗТД — чл. чл. 55 и 57 б. „е" — работницитѣ, отбиващи военна, трудова или друга държавна или общинска повиность се считатъ въ временень и неплатенъ отпускъ, до като тя трае, но не повече отъ 3 месеци[19]. Когато обществената повиность продължи повече отъ три месеци, тогава трудовиятъ договоръ се прекратява по право. Прекратяването на договора по тази причина не е скрепено съ други последици и не дава право на работника или неговото семейство на обезщетение. Единственото право, което ЗТД (чл. 55 II) дава на работника въ този случай е да иска отъ работодателя при свободни мѣста да го предпочете предъ другитѣ кандидати (не и предъ тия посочени въ чл. 53: оздравѣли въ въ 9 месечень срокъ отъ заболяването си) и то независимо отъ това, колко време е изминало отъ напускането на работата.

Така се разрешаваше въпросътъ за прекратяване на трудовия договоръ поради отбиването на обществена повиность до скоро. Следъ избухването на втората свѣтовна война, и особено следъ намѣсата на България на страната на силитѣ, които воюватъ срещу съюзенитѣ народи: СССР, С. А. Щати и Англия и пр. и пр., когато известна часть отъ подлежащитѣ на военна служба мжже бѣха повикани на временно военно обучение, редъ съображения отъ различенъ характеръ накараха нашия законодатель да въведе единъ специаленъ режимъ за правното положение на гражданитѣ и специално за работницитѣ, намиращи се подъ знамената, които следъ изтичане три-месечния срокъ по чл. 55 трѣбваше да изгубятъ своята и тази на семейството си издръжка и да видятъ своитѣ близки на улицата.

Правното положение на повиканитѣ на временно обучение лица и на граждански мобилизиранитѣ у насъ се урежда въ три посоки: относно плащане на заплатитѣ имъ и издръжка на семействата имъ, относно поддържане на трудовитѣ имъ осигуровки и относно настаняване на работа следъ демобилизацията. Съ правилника за издръжка по военни причини — ИВП[20], издаденъ на основание чл. 56 б. „в" отъ Закона за

[18] Презъ това време, както ще видимъ на своето мѣсто въ трудово защитното право на работницитѣ, не могатъ да бждатъ уволнени отъ работа.

[19] Ив. Цачевъ, Трудовиятъ договоръ и повиканитѣ на временно обучение въ войската работници и служащи, Сп. „Известия" ДТ и ИОО 1944, 263 приема сжщо че и въ случая има форсъ-мажорни причини.

[20] Публикуванъ въ Д. в. бр. 110/1940. Измѣнения и допълнения: Д. в., бр. бр. 152/1940, 38/1941, 49/1941.

гражданската мобилизация[21], на семействата на мобилизираните работници се дава право на издръжка, но не отъ работодателя, а отъ държавата. Отъ това право се ползуватъ семействата на работницитѣ въ частнитѣ предприятия и непостояннитѣ надничари въ публично-правнитѣ учреждения. Постояннитѣ надничари на държавна, държавно-автономна, общинска или обществена служба получаватъ пълната си заплата отъ своитѣ работодатели — чл. 30 II ЗГМ.

Положението на работницитѣ въ частнитѣ предприятия се урежда различно, въ зависимость отъ размѣра на месечното имъ възнаграждение[22].

Трудово-осигурителната защита на мобилизираните работници се урежда съ наредбата № 9945[23], издадена на основание на чл. 30 ЗГМ. Споредъ нея повиканитѣ на временно обучение въ войската се смѣтатъ въ отпускъ и вноскитѣ въ Института ОО следва да се правятъ на общо основание (безъ злополука, разбира се).

Току що посочената наредба създава задължението за работодателитѣ да приематъ отново на работа завърналитѣ се отъ временно обучение въ войската[24].

Спирането на работата поради повикване подъ знамената на работницитѣ не прекратява, прочее, трудовия договоръ. Мобилизацията само спира временно редовното му изпълнение презъ периода, докато работникътъ отбива военната повинность[25].

6. Смъртьта и несъстоятелностьта на работодателя не *прекратяватъ* договора

При трудовия договоръ,—бидейки той intuitu personae по начало, само относно работника, — смъртьта на работодателя нѣма сжщитѣ последици, каквито смъртьта на работника има. Сжществуването на трудовото отношение не е иманентно свър-

[21] Обнародванъ въ Д. в. бр. 100/1940.

[22] Чл. 3 отъ Правилника ИВП урежда както следва: 1. Служащитѣ въ частнитѣ предприятия, заплатитѣ на които сж **подъ 2000 лв.** месечно, **не получаватъ** отъ работодателя заплатата си, а семействата имъ се издържатъ по Правилника ИВП. 2. Служащитѣ въ *частнитѣ предприятия* съ заплата надъ **2000 лева** месечно получаватъ заплатата си отъ работодателя *презъ време на* военното си обучение, но не за повече отъ **4 месеци** въ една календарна година и то: а) служащи, които не сж глави на семейство получаватъ половината отъ заплатата си; б) служащи които сж глави на семейство, получаватъ цѣлата си заплата, ако не надминава 4000 лева месечно и 2/3 отъ нея, ако тя надминава тая сума, като въ този случай тя не може да бжде по-малка отъ 4000 лева. Работодатель, който не изпълнява горнитѣ наредби подлежи на глоба съгласно чл. 70 ЗТД.

[23] Публикувана въ Д. в., бр. 94/1941.

[24] По тия въпроси ср. **Ив. Цачевъ**, Трудовиятъ договоръ и пр., цит., сп. „Известия ДТ и ИОО“ 1941, 263.

[25] Сжщото правило се усвоява и въ Франция съ Декретъ-законъ отъ 21 априлъ 1939., измѣненъ съ Законъ отъ 30 юний 1941. То възпроизвежда, впрочемъ, постановленията на Закона отъ 22 ноември 1918.

зано съ личностьта на работодателя и затова, когато последният почине, неговитѣ правоприемници встжпватъ на мѣстото му, както и приобретателятъ на предприятието поема правата и задълженията на отчуждителя[26]. Чл. 58 ЗТД изрично установява, — пъкъ и безъ наличностьта на тоя текстъ, друго разрешение не може да има, — че смъртьта на работодателя не прекратява действието на трудовия договоръ и задълженията по него[27] минаватъ върху правоприемницитѣ[28]. По този начинъ се отговаря на необходимостьта както отъ закрила интереситѣ на работника, така и тѣзи на производството, което изисква запазването на трудовото отношение отъ сътресение колкото е възможно по-продължително.

По изключение смъртьта на работодателя прекратява трудовия договоръ въ два случая: при изрична клауза и когато, както казва чл. 58 in fine, договорътъ е сключенъ изключително съ оглед на личностьта на работодателя[29]. Подобни случаи бихме имали при трудови договори между господарь и домашенъ прислужникъ, съ артисти и асистенти, между човѣкъ на свободна професия и стажанти, когато продължаването на трудовото отношение съ правоприемницитѣ на работодателя е невъзможно, неудобно, нецелесъобразно, безрезултатно или нерационално. Въ тия случаи, въ които субективнитѣ качества на работодателя сж именно релевантни за трудовия договоръ, смъртьта на работодателя е причина, имаща непредвиденъ и независящъ отъ волята на странитѣ характеръ[30].

Въпросътъ за евентуалното право на обезщетение въ полза на работника, когато договорътъ се прекратява поради смъртъ на работодателя не е уреденъ отъ нашия законъ. Но той заслужава сериозно внимание. Прекратяването на договора тукъ не се дължи на вина на работника. То не се дължи и на вина на работодателя, но последният, който се ползува отъ резултатитѣ на труда, трѣбва да носи и риска отъ прекратяване на договора. Нищо не прѣчи, по мое мнение, при предсрочно прекратяване на трудовия договоръ поради смъртъ на работодателя, на работника да се даде право да търси едно, макаръ и не пълно, но съответно обезщетение, съ което да си обезпечи сжществуването на първо време, когато се види на улицата. Основанието на това

[26] Господствуваще и безспорно схващане. Вж. Hueck, Deutsches Arbeitsrecht, cit., S. 126.

[27] Законътъ говори само за преминаване на задълженията, но безъ друго правата по договора сжщо минаватъ върху тѣхъ.

[28] Въ сжщия смисълъ § 109 отъ Проекта на Германската правна академия.

[29] Изрично така art. 355 all. 2. отъ Швейц. облиг. код.

[30] Въ сжщия смисълъ Меворахъ, Коментаръ ЗЗД, София 1936, гл. II., стр. 293.

право би могло да дже открито пакъ въ стария правенъ принципъ cujus commoda, ejus et incommoda.

Не само смъртьта на работодателя не е причина за прекратяването на трудовия договоръ, но и изпадането му въ несъстоятелность нѣма резолутивни последици[31]. Нито въ чл. 57, нито другаде ЗТД предвижда подобно влияние на спирането на платкитѣ на работодателя-търговецъ и на обявителното решение. Още повече, че влиянието на несъстоятелността върху двустраннитѣ договори не се свежда по начало къмъ тѣхното прекратяване. Ако законодателтъ искаше да скрепи производството на универсално принудително изпълнение срещу едно спрѣло платкитѣ по търговскитѣ си задължения лице, той щѣше да го предвиди, както товаправи по отношение на пълномощното, чл. 503 ЗЗД[32]. Нѣщо въ плюсъ, както ще видимъ следъ малко, и самиятъ ЗТД въ своя чл. 60 III предвижда, че и въ случай на несъстоятелность, работодателятъ не може да го уволни безъ да сж направени съответнитѣ предизвестия отъ 15, 45 или 90 дена. Изпълнението на трудовия договоръ не е въ зависимость отъ несъстоятелността на работодателя, защото трудовото задължение се изпълнява не лично къмъ него или неговитѣ близки, а къмъ предприятието, и следователно къмъ масата на несъстоятелността. Десезирането на несъстоятелния не прѣчи съ нищо на работника да положи уговорения физически или умственъ трудъ, както и да търси възнаграждението си отъ неговото имущество, което конкурсното производство не му отчуждава. Така че несъстоятелността не би могла въ случай, че органитѣ ѝ решатъ да ликвидиратъ веднага съ текущитѣ сдѣлки, да прекрати трудовия договоръ по реда на чл. 57 ЗТД. Общото правило, прочее, тукъ ще бжде, че при прекратяване на трудовия договоръ по искане на представителя на несъстоятелния работодатель, работникътъ има право да търси съответното обезщетение, което безпредизвестното му уволнение му дава по реда на чл. 62 III с. з. Струва ми се даже, че работникътъ не може да бжде лишенъ отъ въпросното обезщетение, даже когато спирането на платкитѣ се дължи на force major[33]. Въ този смисълъ е редактиранъ и току-що поменатиятъ чл. 60 III ЗТД, споредъ който постановленията за взаимнитѣ предизвестия при договоръ сключенъ за неопредѣ-

[31] Вж. **Rouast-Durand**, Précis de législation industrielle, cit., n. 334, p. 348.

[32] Въ този смисълъ господствуващото схващане: **Potthoff**, Wörterbuch des Arbeitsrechts, (статия отъ **Jaeger**), S. 117 ff.; — **Peretti-Griva**, L'influenza del falimentto sul contrato d'impiego, Giur. Lav. 1930, 143; — **Brunetti**, Diritto falimentare, Roma 1932, pag. 492-3; Противъ:—**Bonelli**, Del Falimento, Milano 1938, vol. I, n. 226.

[33] Така. **De Litala**, Il contrallo di lavoro cit., pag. 585;—**Petraccone**, Questione d, impiego privoto in tema di falimento dell'aziendo, Riv imp. priv 1928, 245,

лено време имать сила и въ случай на несъстоятелность[34].

Но трѣбва да се признае, споредъ менъ, че при изпадането на работодателя въ несъстоятелность положението на работника се усложнява значително. Събирането на неговитѣ вземания като кредиторъ, т. е. получаването на трудовото възнаграждение се поставя подъ въпросителенъ знакъ. И на работника не може да се откаже правото му да иска обезпечение на вземанията си къмъ работодателя. Ако последниятъ не е въ състояне да даде реченото обезпечение, работникътъ би трѣбвало да има право да отстжпи отъ договора. Това важи не само при несъстоятелность, но и при обикновено изпадане на работодателя въ неплатежеспособность.[35]

Що се отнася до предпазния конкордатъ трѣбва, по съображение отъ по-силното, да се заключи, че той не е причина за прекратяване на трудовия договоръ; щомъ като самото обявяване въ несъстоятелность нѣма резолутивни последици, то още по-малко превенцията отъ спиране на платкитѣ може да има такива сетнини.

7. Стачка

Въпросътъ за влиянието на стачката върху трудовитѣ договори се очертава съ голѣма важность въ ония капиталистически страни, въ които стачката се е наложила, като решително срѣдство за уреждане на трудовитѣ конфликти. Напротивъ, той нѣма тая важность въ други капиталистически страни, въ които стачката е забранена отъ законитѣ и не може да служи като срѣдство за извоюване на по добри трудови условия. (У насъ стачката е въздигната въ престжпление отъ 1936 съ Закона за колективния трудовъ договоръ). Той не се поставя най-после въ ония страни, въ които обществената власть е въ ржцетѣ на самитѣ работници.

Постановката на въпроса за влиянието на стачката е въ пълна зависимость отъ отношението, което ще се вземе къмъ причинитѣ, които пораждатъ организираното неявяване отъ страна на работницитѣ на работа. Ако се установи, че причинитѣ на стачкитѣ спадатъ къмъ категорията на непреодолима сила или пъкъ се дължатъ на виновно поведение на работодателя (напр. невъзможность за работницитѣ да продължаватъ работата, поради опасность отъ

[34] Редакцията на текста на Закона има предъ видъ приложението на постановленията, както при несъстоятелность на работника (въпросъ само по себе си ясенъ, макаръ и повече хипотетично предложенъ, а не фактически даденъ), така и при несъстоятелность на работодателя, за която е речъ.

[35] Вж. и art. 354 отъ Шейц. облиг. код.—ср. **Daeppen**, Bundesgerichtspraxis zum Obligationenrecht, cit., S. 374.

НАРОДНА ВАРНА

злополуки и заболявания, или недостатъчность на възнаграждението — срѣдство за сѫществуване и пр., както и малтретиране на работницитѣ, неплащане на надницитѣ и пр.,) то обявяването на стачката не ще прекрати трудовия договоръ, или, ако го прекрати, то ще го прекрати при обезщетение на работницитѣ за прекратяването; ако се касае до договоръ сключенъ за опредѣлено време — съ вреди и загуби по реда на чл. 133 сл. ЗЗД; — за такъвъ сключенъ за неопредѣлено време—съ обезщетение за срока за предизвестие по силата на чл. 60 ЗТД. Ако пъкъ се установи, че стачката не е предизвикана отъ непреодолима сила или вина на работодателя, но на прищѣвка на работницитѣ и темъ подобни, — което струва ми се, на практика, ако не е изключение, поне е рѣдъкъ случай, — то договорътъ се прекратява, като при това работодателтъ е, който ще търси вреди и загуби отъ работницитѣ.

Въ теорията[36] преобладава схващането, че при стачката се касае не до прекратяване на трудовия договоръ, а до суспендирането му. Съ временното преустановяване на работата стачницитѣ не манифестиратъ **воля за** прекратяване на договора, а напротивъ преследватъ неговото **затвърдяване** чрезъ подобряване на трудовитѣ условия. Безъ друго колективното неявяване на работа при тази обстановка не може, не бива и не трѣбва да се приравнява по своитѣ правни последици съ неоправданото отсѫтствие. Едно правилно тълкуване волята на стачницитѣ при никакви условия не е въ състояние да доведе до заключението, че тѣ искатъ слагане край на трудовитѣ правоотношения и се отказватъ отъ изпълнение на задълженията си по договора[37].

Нашиятъ ЗТД не вписва изрично стачката въ списъка на причинитѣ, даващи право на работодателя да уволни работника безъ предизвестие. Но докато тя не е изключена отъ тия причини, стачкуването би могло да бѫде подведено подъ б. „б“ (неизпълнение на задълженията).

Въ края на крайщата въпросътъ за влиянието на стачката върху трудовия договоръ, както и въобще въпросътъ за стачката има повече политически, отколкото правно-догматиченъ характеръ. И затуй неговото разрешение зависи отъ **отношението на държавата къмъ работничеството**. При днешното положение у насъ, когато стачката, като

[36] Вж. **Durand**, Droit social, 1938, p. 57; — **Josserand**, Droit civil, t. II, n. 1285; — **Planiol**, Dalloz périodique 1904, 1 289; — **Pic**. Revue trim. Droit civil 1905, p. 27, както и Législation indurtielle, n. 310.

[37] Въ такъвъ смисълъ новата френска практика; ср. решение на Върховния помирителенъ сѫдъ отъ 19 май 1939, Droit social 1939, p. 199 съ бележка отъ Laroque. Споредъ старата практика всѣка стачка представлява прекратяване на трудовия договоръ, защото е насочена къмъ сключването на новъ такъвъ съ по-благоприятни за работницитѣ условия. Вж. реш. Civ. 1. mai 1923, Dall. pér. 1923, 1, 66; Civ. 16 nov. 1927, Dall. pér. 1928, 1, 33 бележка отъ Rouast.

срѣдство на борба за подобрение на трудовитѣ условия, е *извънъ закона*, въпросътъ не може да се разреши и отъ колективнитѣ трудови договори, които редактирани отъ чиновници на професионалнитѣ организации, сѫщо така, се съобразяватъ съ забраната на стачката. И този въпросъ нѣма да се разреши, докато не се премахнатъ условията за вѫтрешни противоречия въ производствения процесъ, съ което и самата стачка ще стане излишна.

III. Промѣни въ трудовото предприятие или заведение.

Съдържание: — 1. Прехвърляне и преобразуване: — а. Понятие и видове, — б. Правни последици на прехвърлянето,—в. Правни последици на преобразуването; — 2. Прекратяване и ликвидация: — а. Понятия и причини, — б. Фази, — в. Правни последици; — 3. Промѣни при отнемане концесия, спиране работата по нареждане на властьта и война.

1. Прехвърляне и преобразуване

а. Понятие и видове.

Промѣнитѣ, що настѫпватъ въ живота на предприятието и заведението, въ което работникътъ работи, се свеждатъ обикновенно до следнитѣ две категории: — прехвърляне и преобразуване, и — прекратяване и ликвидация на предприятието и заведението. Нека разгледаме последователно въ какво се състоятъ тия промѣни и тѣхното влияние върху сключенитѣ трудови договори.

Прехвърлянето (цесията) на предприятието[1] представлява една субективна промѣна въ смисълъ, че засѣга връзкитѣ между него и личността на работодателя, т. е. принадлежността на сѫщото къмъ имуществената сфера на последния. Подъ прехвърляне на предприятието, освенъ преминаване на собствеността отъ едно лице върху друго, се разбира и смѣна въ лицата на титуляритѣ на правата, произхождащи отъ трудовитѣ договори сключени съ работницитѣ, персоналенъ субстратъ на предприятието. И при двете хипотези, впрочемъ, понятието за прехвърляне предполага наличността на едно вторично, деривативно придобиване на права. По този начинъ прехвърляне ще имаме, както при сдѣлки inter vivos (продажба на заведението, дарение, datio in solutum, замѣна и пр.. Тукъ спада и прехвърля-

[1] По въпроса има обилна литература; между друго вж.: **Antoldi**, In tema di cessione o di trasformazione di azienda, Riv. Lav. 1934, II, 703;— **Chironi**, La cessione dell'azienda e i diritti del personale, Foro lomb. 1935, 521; — **Giannini**, La posizione del personale in caso del trapasso dell'azienda, Riv. Communicazioni 1930, 252; — **Mazzoni**, I presuposti giuridiche del trapasso dell'azienda e la continuità del rapporto di lavoro, Massimm. Giur. Lav. 1935, 32; — **Petraccone**. Cessione e trasfosmazione d'azienda, Giur. Lav. 1931, 63.

нето на портфейла отъ едно осигурително д-во на друго по даденъ осигурителенъ браншъ или въобще, както и прехвърлянето на единъ клонъ отъ една търговска фирма на друга) и при актове mortis causa (наследяване по законъ или по заветъ, универсално или частично и пр.), така и при придобретяване само на правото на ползуване отъ заведението (като личенъ сервитутъ или à titre de garantion), преотстжпване на отдѣлно право, даване подъ наемъ и пр.

Преобразуването (трансформацията) на заведението се изразява или въ субективни промѣни (напр., въ правното положение на предприятието на работодателя), или въ обективни такива (напр. преминаване къмъ другъ видъ производство, къмъ друга техническа организация). Къмъ преобразуването трѣбва да се прибави и сливането или т. н. концентрация на предприятията и превръщането му отъ една д-вена форма въ друга.

б. Правни последици на прехвърлянето.

Прехвърлянето на заведението отъ работодателя върху друго лице не прекратява трудовия договоръ[2]. Чл. 59 ЗТД, който потвърждава този резултатъ[3], формулира фигурата на несъвършената делегация при прехвърляне на дългъ. Работницитѣ, запазвайки правата си къмъ отчуждителя, приематъ приобретателя за новъ длъжникъ. Последниятъ заедно съ първия ставатъ солидарни длъжници по вземанията на работницитѣ, произлѣзли отъ трудовия договоръ и възникнали до момента на прехвърлянето. Отчуждитель и преобретатель носятъ комулативна отговорность къмъ последнитѣ[4]. Законътъ (чл. 59) има, като че ли предъ видъ прехвърлянето на предприятието. Въ сжщность тукъ се касае не само за самото предприятие, като правна цѣлость, а и за заведението като организационна единица. Защото, отъ една страна, собственикътъ на предприятието може да се разпорежда по

[2] Така **Rouast-Durand**, Précis de législation industrielle, cit., n. 334, p. 348.

[3] Съвсемъ сжщиятъ резултатъ е установенъ и отъ ст. 44 in fine отъ Съветския КЗоТ и декл. XVIII отъ Carta del Lavoro.

[4] Чл. 59 ЗТД говори, че дветѣ страни по прехвърлянето отговарятъ солидарно за заплатитѣ, които се дължатъ *на работницитѣ до момента на* на прехвърлянето. *Чини ми се*, че е очевидно, какво тукъ не се касае само за заплатитѣ, но изобщо за всички вземания на работницитѣ, произхождащи отъ трудовия дооворъ. Това могатъ да бждатъ, както трудовитѣ възнаграждения, заплати, надници, премии, комисионни, участие въ печалбитѣ и пр. и пр., така и обезщетенията по *разни поводи*, вредни и загуби, за *безпредизвестно уволнение по чл. 62 III* и т. н. Самъ чл. 59 въ предното изречение изрично установява, че работницитѣ общо запазватъ **правата** си спрѣмо преобретателя и това сж не единствено правото на заплатата, но и, както се каза, на обезщетения и пр. Въ сжщия смисълъ, съ основание, **Д. Хаджи-Косевъ**, Действие на ЗТД *при промѣна на* работодателя, Известия ДТ ИОО 1941, 231.

отдѣлно съ една негова часть, каквато обикновено представлява заведението, безъ да прехвърля цѣлото предприятие. И защото, отъ друга, промѣнитѣ въ юридическата форма на дейността на работодателя не всѣкога засѣгатъ работницитѣ, за които е отъ по-голѣмо значение цесията на заведението, чиито лични елементи сж тѣ (работницитѣ).

Отъ горнитѣ разсждения трѣбва да се извадятъ заключенията: първо, че ако новиятъ приобретатель на заведението иска да уволни всички или нѣкои отъ работницитѣ, работящи при него, той трѣбва да направи съответнитѣ предизвестия по реда на чл. 60 ЗТД — 15, 45 или 90 дена. Въ противенъ случай той дължи обезщетенията, установени въ чл. 62 III с. з:, и второ, че ако работницитѣ не искатъ да продължатъ изпълнението на трудовия договоръ при новия работодатель, тѣ трѣбва да постжпятъ по сжщия начинъ. Последното заключение, обаче, въпрѣки че е съобразно съ буквата на Закона ми се вижда, че не *издържа критиката на правната логика.* Чл. 59 ЗТД третира запазването на правата на работницитѣ спрѣмо отчуждителя до момента на прехвърлянето. Но следъ този моментъ прекратениятъ трудовъ договоръ е основание на нови права на работницитѣ спрѣмо приобретателя. Съ други думи, новиятъ работодатель трѣбва да се конституира, като длъжникъ за тѣхнитѣ възнаграждения, обезщетения и пр. И пита се сега: възможна ли е смѣната на лицата на длъжника безъ съгласието на кредитора? (Работникътъ не е само длъжникъ — относно изпълнението на трудовото задължение, но е кредиторъ — относно своитѣ насрещни вземания). Споредъ общитѣ правни принципи, за да бжде делегацията съвършена, (римско-правна) необходимо е съгласието на кредитора. Тукъ съгласието на работника не се търси. Остава другата хипотеза на несъвършената делегация. Но при нея делегантътъ не се освобождава отъ отговорность, и продължава да отговаря заедно съ делегатера. А споредъ чл. 59 старият работодатель се освобождава отъ отговорность за задълженията на новия работодатель следъ прехвърлянето на заведението. Като къмъ тия съображения на правна логика се прибавятъ и такива на правна справедливость (макаръ, че трудовиятъ договоръ е intuitu personae по начало само относно работника, за последния, както и за всѣки кредиторъ, не е безъ значение личността на новия длъжникъ, т. е. на приобретателя-работодатель), могло би да се поддържа, че при прехвърляне на заведението работникътъ има право да счита, какво трудовиятъ договоръ е прекратенъ по волята на работодателя и последниятъ, ако не го е предизвестилъ по реда на чл. 60 ЗТД му дължи обезщетението установено въ чл. 62 III. Единъ другъ аргументъ, който би могълъ да бжде черпенъ вече отъ самия ЗТД, е аргументътъ отъ чл. 65 б. „д", даващъ право на работника да напустне ра-

ботата и да търси обезщетение равно на възнаграждението, следуемо му се за времето до изтичане срока на предизвестието, когато работодателтъ промѣни условията на трудовия договоръ, като се счете че прехвърлянето на заведението представлява промѣна въ условията на трудовия договоръ[5]. Правото на работника да напустне работата и да търси визираното обезщетение за безпредизвестно уволнение по реда на чл. 65, трѣбва да бжде ограничено въ известенъ срокъ, напр. 6 месеци отъ узнаването за прехвърлянето на заведението. За съжаление току що изваденото заключение въ системата на ЗТД е, като че ли повече de lege ferenda, нежели de lege lata. Но нищо не му прѣчи да бжде възприето отъ колективнитѣ трудови договори и отъ de jure condendo да се обърне въ de jure condito[6].

Срещу това заключение се противопоставятъ две изтъкнати тенденции на трудовото право, а именно: тенденцията на улесняване движението на предприятията и заведенията отъ едни ржце въ други и тенденцията на запазване трудовото отношение отъ прекратяване, освенъ въ крайнитѣ изброително опредѣлени отъ Закона случаи. И дветѣ, обаче, иматъ повече обществено-стопански и политически характеръ, свързанъ съ дадена производствена система, и не сж твърде безспорни отъ гледището на социалъ-икономическата справедливость и правната логика.

в. Правни последици на преобразуването

Преобразуването на заведението сжщо така, не прекратява трудовия договоръ. Чл. 39 ЗТД забранява на работодателя да промѣня мѣстото на изпълнение и естеството на трудовото задължение на работника. По argumentum a contrario, следва че всѣкакви други преобразувания въ предприятието или заведението не сж правно релевантни за работника. И може би за това, ЗТД въобще не се занимава съ преобразуването въ правната или техническа организация на дейностьта на работодателя.

Така преминаването на едноличното предприятие на последния къмъ дружествено, или пъкъ, отъ една дружествена форма къмъ друга и подобни субективни промѣни, не оказватъ влияние върху трудовитѣ отношения. Преминаването отъ ржчно къмъ машинно производство, отъ единъ

---

[5] Така напримѣръ за журналиститѣ, работящи при единъ работодатель, който дава физиономия на вестникъ или друго периодическо издание, не е безразлично прехвърлянето на вестника върху друга редакция и администрация съ други обществено-стопански схващания и идейни тенденции.

[6] Отчасти въ този смисълъ **Hueck-Nipperdey**, Lehrbuch des Arbeitsrechts, I, S. 291-293, който правятъ разлика между цѣлостно прехвърляне на предприятие или една организационна часть отъ него и частично прехвърляне на трудово отношение или група отношения, като застжпватъ становището на текста само при втората хипотеза.

производственъ браншъ къмъ другъ, и други обективни промѣни, тоже не сж отъ значение за тия отношения. Не ще съмнение, все пакъ, че нѣкои преобразувания въ предприятието или заведението на работодателя, могатъ да иматъ и вредоносенъ за работника характеръ. Съ едно отъ тѣхъ (смѣна на мѣстото на заведението и промѣна естеството на работата) се занимава току-що цитираният чл. 39 ЗТД. Въ останалитѣ случаи, обаче, Законътъ не дава никакви правни срѣдства на работника да се противопостави на увреждащитѣ го промѣни, нито право да търси вреди и загуби отъ работодателя. Така напримѣръ, както съ право се изтъква[7], преминаването на предприятието на работодателя отъ събирателно въ акционерно дружество, лишава работника отъ правото да се удовлетвори отъ солидарно отговорнитѣ по силата на чл. 70 ТЗ събирателни съдружници.

Желателно би било, правата на работницитѣ да бждатъ обезпечени въ тази насока, като отношенията се уредятъ по реда на чл. 65 б. „д" ЗТД, т. е., като имъ се даде *искъ за обезщетение въ размѣръ на трудовото възнаграждение* за времето на следуемото се предизвестие.

Както при прехвърлянето, така и при преобразуването се поставя въпросътъ, дали при встжпване на приобретателя въ трудовитѣ правоотношения на страната на работодателя, прослуженото време на работницитѣ при отчуждителя (стария работодатель) се брои при опредѣляне на правата имъ по чл. чл. 47, 48 и 67 ЗТД (право на неплатенъ или платенъ домашенъ отпускъ при прослужени най-малко една година и обезщетение при непрекжсната служба най-малко 5 години), или напротивъ то нѣма значение въ това направление. Струва ми се, че положителниятъ отговоръ е за предпочитане. Посоченитѣ текстове иматъ предъ видъ работата при единъ и сжщъ работодатель да е непрекжсната отъ страна на работника. А при прехвърляне и преобразуване работата не се прекжсва. Работникътъ продължава да служи и прослуженото време се брои. То се събира[8].

2. Прекратяване и ликвидация

а. Понятие и причини.

За разлика отъ прехвърлянето и преобразуването, прекратяването и ликвидацията се изразяватъ не въ субективни или обективни промѣни въ предприятието или заведението, а въ окончателно *изчезване на правнитѣ и технически единици*, въ които е организирана дейностьта на работодателя. Прекратяването и ликвидацията предполагатъ не само смѣна въ лицето на титуляра или

[7] **Greco**, Il contratto di lavoro, cit., n. 272, pag. 443.

[8] На сжщото мнение **Ошановъ**, Коментаръ ЗТД. цит., стр. 110. Споредъ него, обаче, този резултатъ се основава на обстоятелството, че личностьта на работодателя въ това отношение не могла да има значение.

формата на предприятието или заведението, но заличаване на тия единици въ тѣхната организационна даденость отъ емпиричната действителность. Изчезването на предприятието или заведечието не се свежда до разрушение на тѣхнитѣ елементи. Тукъ се касае по-скоро до промѣна въ агрегатното състояние или до разлагане на съставнитѣ имъ части, при което разлагане материалнитѣ имъ елементи продължаватъ да сѫществуватъ като промѣнятъ своето предназначение (сурови продукти, инвентаръ, вземания и пр.), а нематериалнитѣ търпятъ коренни пертубации и даже губятъ своето мѣсто въ производството (доброто име, кредита, клиентелата, понѣкога фирмата и пр.)

Прекратяването и ликвидацията биватъ цѣлостни или частични. Цѣлостно прекратяване и ликвидация е на лице тогава, когато правнитѣ и технически единици въ които е организирана дейността на работодателя изчезватъ съвокупностно. Частично — тогава, когато предприятието или заведението продължава да сѫществува, като изгубва единъ само свой съставенъ елементъ. Последното се срѣща, когато работодателятъ прекратява и ликвидира хоризонтално или вертикално часть отъ производството, или пъкъ намалява рандемана на последното, или пъкъ закрива клонъ или служба и пр. пр. Въ тѣзи случаи се говори за намаление (редуциране) на предприятието и заведението. Това намаление се разглежда, като частично изчезване само когато се дължи не на периодични влияния на годишно време (при сезоннитѣ производства), или на нѣкои повтарящи се причини, а на трайно и окончателно въздействие върху дейността на работодателя, безъ да предпоставя възстановяване на частично спрѣната работа.

Между прекратяването на едно предприятие и прекратяването на едно заведение трѣбва да се прави разлика. Прекратяването на първото още не означава прекратяването на второто. Едно предприятие може да изчезне, но заведението да остане. И обратно едно заведение може да изчезне, но предприятието да остане[9].

Прекратяването по идея и време предшествува ликвидацията. Прекратяването е първата фаза отъ общия процесъ на изчезване на едно предприятие. То се заключава въ спиране на активната производствена, посрѣднически или придобивна дейность и въ подготвяне условията за ликвидиране на сѫществуващитѣ отношения. Спиране на активната производствена дейность не значи изоставянето въобще на сдѣлкитѣ и операциитѣ, предметъ на правната или организираната единица.

[9] Така напр. събирателно д-во може да закрие едно отъ своитѣ заведения, а самото то да продължава да сѫществува, като развива дейность съ други свои заведения, както може и да бѫде прекратено, а пъкъ заведенията да продължаватъ да запазятъ сѫществуването си, като бѫдатъ придобити отъ едноличенъ търговецъ.

Спиране на активната производствена дейность значи поставяне на други задачи на предприятието. Тия задачи се свеждатъ до довършване на започнатитѣ сдѣлки и операции, даже извършването на нови такива, стига то да съответствува съ целитѣ на прекратяването, (напр. обработване на подлежащи на развала стоки) и пр. При нѣкои хипотези, при които производствената дейность е, така да се каже, зрѣла за ликвидация, фазата на прекратяването става излишна и се преминава направо къмъ ликвидация.

Ликвидацията се заключава вече въ преобръщане на елементитѣ на предприятието или заведението въ онова състояние, въ което може да се сложи край на неговата дейность. Това ще бѫде споредъ случая осребряване на неговитѣ активи и изплащане на неговитѣ пасиви и опредѣляне на ликвидационнитѣ квоти, ако се касае за дружествено предприятие и пр. Съ една речъ, ликвидацията представлява последната фаза отъ живота на предприятието или заведението.

Причинитѣ, които могатъ да доведатъ до прекратяването и ликвидацията иматъ двоякъ характеръ: непреодолима сила или волята на работодателя. Когато прекратяването и ликвидацията на предприятието или заведението се дължатъ на едно непредвидимо и съ неотстраними последици външно събитие, като напр. разрушение отъ въздушни нападения, тогава говоримъ за непреодолима сила. Когато пъкъ тѣ се дължатъ на вина на работодателя, на неспособность да се справи съ дадено положение, на проява на прищѣвка, и пр. въобще на причини, които се криятъ въ обстоятелствата, нѣмащи елементитѣ на force major или cas fortuit, тогава става дума за прекратяване и ликвидация по волята на работодателя[10]. Изчезването на предприятието или заведението на работодателя, има различни последици споредъ това, дали то се дължи на непреодолима сила или не. Когато непреодолимата сила е на лице, тогава прекратяването и ликвидацията указватъ едно влияние върху трудовитѣ отношения, когато пъкъ тя липсва—друго. Въ последния случай въ тежесть на работодателя изникватъ нѣкои задължения къмъ работника, които въ първия случай нѣматъ мѣсто. Възникването на тия задължения не иде да каже, че съ сключването на трудовитѣ договори работодателтъ се задължава да поддържа живота на предприятието или заведението. Макаръ че споредъ една разпространена въ трудовото право идея при производствената дейность работодателтъ

[10] Причинитѣ за прекратяването на търговскитѣ дружества сж посочени въ чл. чл. 101, 102, 209 ТЗ, 105 и 106 ЗДОО, 78 КЗС и пр. Такива сж: изтичане на срока, за който е съставено; настжпване на условието, което визира изчезването; настжпване външни обстоятелства, правещи невъзможно постигането на поставената цель; извършване на дейность запретена отъ законнитѣ и наредбитѣ и др.

има не само лична, но и обществена отговорность въ смисълъ на сѫществуването на колективенъ интересъ отъ поддържането на производството, за поемането на отговорность предъ работника за поддържане производството би могло да става дума донѣкѫде при трудовитѣ договори сключени за опредѣленъ срокъ, но не и при тия съ неопредѣлено време.

Нека видимъ, впрочемъ, какви сѫ фазитѣ и юридическитѣ ефекти на изчезването на предприятието или заведението.

б. Фази.

Изчезването на предприятието или заведението къмъ което прекратяването и ликвидацията водятъ, както се казва, не става изведнажъ, за единъ день. То предполага спиране на активната производствена или посрѣдническа деятелность и постепенното уреждане на актива и пасива, т. е. на правоотношенията къмъ третитѣ лица. Даже и тогава, когато изчезването се дължи на едно външно проявление на природни сили, както напр. при пожаръ, то става не веднага, а едва следъ привеждане въ известность на материалнитѣ последици отъ събитието, очистване на дебититѣ, събиране на кредититѣ и пр. и пр. Съ други думи не е речено, че правната или организационна единица, въ която работникътъ рѫботи се заличава по право съ настѫпването на причината за прекратяване и ликвидация. Напротивъ, между момента на настѫпване на причината и окончателното изчезване на предприятието или заведението, обикновено минава по-голѣмъ или по-малъкъ периодъ отъ време презъ който се уреждатъ висящитѣ отношения; периодъ, който може да бѫде подълъгъ или кѫсъ споредъ естеството на причината и споредъ вида на стопанската дейность.

Именно презъ този периодъ работодателтъ е длъженъ, ако това не е сторилъ до тогова, да направи предизвестията, що чл. 60 предвижда, когато договорътъ е сключенъ за неопредѣлено време, като спази 15, 45 и 90-дневнитѣ тамъ указани срокове. На практика спазването на последнитѣ е почти винаги възможно безъ всѣкакви трудности, защото сѫществуването на предприятието въ периода на прекратяването, или, както въ търговската практика се зове „въ ликвидация", продължава макаръ и временно, но съ седмици, месеци и години. Не се ли съобрази съ постановленията на чл. 60, работодателятъ, независимо отъ това дали изчезването на предприятието става по негово усмотрение или съ негово съдействие (напр. небрежность и даже умисълъ при пожаръ, неспазване на административни наредби при полицейско затваряне и пр.), или поради непреодолима сила, носи отговорность по силата на чл. 62 III за вреди и загуби въ размѣръ на трудовото възнаграждение за срока на предизвестието.

По принципъ, при прекратяването и ликвидацията работникътъ, сѫщо така, трѣбва да се съобрази съ изискванията на чл. 60 и не може да напусне работата безъ да направи съответнитѣ предизвестия. Въ противенъ случай той дължи обезщетение споредъ чл. 62 III in fine. И тукъ може да се направи питането: дали настѫпването на причиняващи изчезването на предприятието или заведението обстоятелства не застрашава вече интереситѣ на работницитѣ, като кредитори на работодателя за своитѣ възнаграждения, въ смисълъ не се ли излагатъ работницитѣ на рискъ да не могатъ да получатъ своитѣ заплати и надници. Разбира се, да! Особено ако прекратяването и ликвидацията се дължатъ на причини хвърлящи съмнение върху платежеспособността на работодателя. Пѫтятъ по който може да се иде насреща на необходимостьта отъ обезпечение на работницитѣ въ тѣзи случаи е показанъ отъ чл. 242 II ЗЗД[11]. По смисъла на този текстъ, всѣки работникъ може да откаже изпълнението на своитѣ трудови и други задължения, ако работодателятъ не му представи съответнитѣ гаранции за изплащане на неговото вземане. Той не само може да търси гаранции, но би могълъ и, позовавайки се на клаузата rebus sic stantibus (чл. 69 ЗТД), да иска отъ помирителния сѫдъ прекратяване на договора безъ предизвестие.

б. Правни последици

Че прекратяването и ликвидирането водятъ съ себе си слагане край на трудовитѣ отношения — по това споръ не може да има[12]. Проблемитѣ, чието поставяне се налага тукъ сѫ два: за начина по който прекратяването става и за момента въ който то става. Или, съ други думи, пита се: има ли значение обстоятелството, поради каква причина изчезването на предприятието или заведението настѫпва. Възможни сѫ два отговора. Или положителенъ и то въ смисълъ, че когато изчезването се дължи на force majeur или cas fortuit договоръть се прекратява по право (по реда на чл. 57

[11] Споредъ чл. 241 II ЗЗД продавачътъ не е длъженъ да предаде вещьта, макаръ и да е далъ срокъ за плащането, ако подиръ продажбата купувачътъ стане неплатежеспособенъ или изпадне въ несъстоятелность, така че купувачътъ се намѣри въ видима опасность да изгуби цената, освенъ ако купувачътъ даде поржителство, че ще плати на условения срокъ,

[12] Освенъ въ случай на частично прекратявне, когато не е изключена възможностьта, щото работникътъ да бѫде прехвърленъ на работа въ останалата часть отъ предприятието, въ друго заведение на сѫщия работодатель, стига само да не бѫде заобиколенъ чл. 39 ЗТД, забраняващъ промѣни въ мѣстото и характера на работата и чл. 61, запретяващъ промѣна въ условията на договора. Подобно прехвърляне, безъ друго може да бѫде включено отъ колективнитѣ трудови договори между задълженията на работодателя,

ЗТД)[13], а когато то не се дължи на непреодолима сила договорътъ се прекратява безъ работодателтъ да се освобождава отъ плащането на вреди и загуби въ размѣръ на възнаграждението за срока на предизвестието (по реда на чл. 62 II с. з.); — или отрицателенъ и то въ смисълъ, че причинитѣ по които става прекратяването и ликвидирането на предприятието или заведението не интересуватъ работника и нему и въ единия и другия случай се дължи обезщетението за безпредизвестно уволнение.

Струва ми се, че вториятъ отговоръ е по правиленъ, и то по следнитѣ съображения: Най-напредъ самиятъ ЗТД дава достатъчни указания въ полза на този отговоръ. Чл. 57. с. з, който изброява случаитѣ, когато по изключение трудовиятъ договоръ може да бѫде прекратенъ по право безъ да е необходимо спазване на установенитѣ въ чл. 60 срокове за предизвестия, не включва въ тѣхъ и изчезването на предприятиято или заведението. Въ б. „в" се говори за привършване на работата или сбѫдване на събитието, като причина за безпредизвестно прекратяване, но при предпоставката, че последното е поставено предварително въ зависимость отъ тѣхъ, (отъ привършване на работата или сбѫдване на събитието), т. е. че е на лице договорна клауза въ този смисълъ. Така, даже и да приемемъ, че прекратяването и ликвидирането биха могли да бѫдатъ включени въ хипотезата на привършване на работата или сбѫдването на събитието, тѣ могатъ да доведатъ до предвиденитѣ въ чл. 57 последици само при условие, че сѫществува специална уговорка въ трудовия договоръ.

Следователно щомъ изчезването на предприятието или заведението не е включено въ причинитѣ предизвикващи безпредизвестно прекратяване, то по отношение на него остава да важатъ общитѣ правила за сроковетѣ и обезщетенията по чл. 60 и сл. ЗТД. Чл. 60 III изрично разпорежда, че предизвестията установени въ ал. I на сѫщия членъ сѫ задължителни и въ случай на ликвидиране. Текстътъ не опредѣля конкретно за каква ликвидация е думата, но разбира се, че е речь за ликвидация на предприятието или заведението на работодателя. При това положение и като се има предъ видъ нормата на ал. II, запретяваща всѣко съгласие, което изключва разпоредбитѣ на чл. 60 или[14] урежда по-малки

[13] Т. е. безъ право на работника да бѫде предварително предупрежденъ или да търси обезщетение.

[14] Чл. 60 II ЗТД неправилно употрѣбява съединителната частица „и" вмѣсто „или". Той обявява за несѫществуващо не само съгласието което изключва постановленията на този членъ, като се уговорятъ по-малки срокове за предизвестие, но и съгласието, съ което се изключватъ постановленията на този членъ, като не се уговарятъ никакви срокове (като, значи, изобщо предизвестията се отмѣняватъ). Щомъ като съгласието, което изключва постановленията на членъ 60 II е несѫществуващо, то и съгласието, което предвижда по-малки срокове, изключвайки, сѫщо така,

срокове на предизвестие се счита несъществуваще, трѣбва да се заключи, че уговорката за която чл. 57 б. „в“ неговори е действителна относно прекратяването и ликвидацията.

Отъ друга страна, съгласно общитѣ правни принципи при неизпълнението на договоритѣ, това е неизправната страна върху която тежи доказателствената тежесть при установяването, че неизпълнението се дължи на force major или cas fortiut. Следователно това е работодателѣтъ, който, не можейки да изпълнява задълженията си по договора, поради прекратяване или ликвидация следва да установи, че изчезването на предприятието или заведението се дължи на непреодолима сила. Вѣрно е, че, за разлика отъ развалянето на трудовия договоръ, изчезването на предприятието или заведението почти никога не се дължи на прищѣвкитѣ или своеволното усмотрение на работодателя. Напротивъ, почти всѣкога решителна роля тукъ играятъ редъ обективни обстоятелства, коренещи се въ организацията и резултатитѣ на производствения или посрѣднически процесъ.

Случаитѣ, въ които прекратяването и ликвидацията се дължатъ на непреодолима сила, на пожаръ на фабричнитѣ сгради, на градушка, на кражба и пр. пр., които сж независими отъ волята на работодателя, непредвидими и неотстраними не сж изключени. Но и тукъ субективната преценка на работодателя не е безъ значение, и затова установяването на каузалната връзка между непреодолима сила и прекратяването на трудовия договоръ не е твърде сигурно. При туй тѣзи случаи сж неотстраними и непредвидими само на пръвъ погледъ.

Тѣ сж само конкретно непреодолими, но тѣ сж предвидими въ вѣроятностьта отъ смущения на производствената дейность на работодателя. Всѣко едно начинание въ тази область е свързано съ рискъ. И този, който започва да търси облаги, този, който се поставя между работника и консуматоритѣ, за да получи една часть отъ стойностьта на произведения продуктъ, който събира печалбитѣ, той не може да бѫде освободенъ отъ опастностьта, едно неблагоприятно стечение на обстоятелствата да му донесе вреди и загуби или да го застави да прекрати и ликвидира. И понеже тази опастность се предполага предварително, работодателѣтъ не безъ основание взема своевременно необходимитѣ мѣрки, като осигурява сградитѣ срещу огнена стихия, реколтата срещу щети отъ градушка, суровитѣ материали срещу кражба и пр. Съответнитѣ осигурителни премии сж въ негова тяжесть, а не въ тяжесть на работника. За последния не е интересно да знае дали работодателѣтъ е показалъ мѫдрата предвидливость да

тия постановления не може да има друга правна сѫдба. Впрочемъ споредъ менъ добавянето на въпросното второ предложение е едно типично **словоразточително недоразумение**, даже празноречие „специалитетъ“ на ЗТД.

се обезпечи материално срещу неизвестността на бъдещето или пъкъ лекомислено се е оставилъ на произвола на съдбата.[15]

Ето защо при прекратяването и ликвидацията на предприятието и заведението, трудовиятъ договоръ се прекратява само при спазването на постановленията на чл. 60 ЗТД относно предизвестията и респективнитѣ обезщетения при тѣхното неспазване, независимо отъ това дали прекратяването и ликвидацията се дължатъ на непреодолима сила или не.

3. Промѣни при отнемане концесия, спиране работата по нареждане на властьта и война.

Тъй като чл. 59 ЗТД опредѣля последицитѣ на прехвърлянето безъ да прави разлика между прехвърляне по волята на работодателя и прехвърляне по административна заповѣдь, то постановката и разрешението на въпроса за промѣнитѣ при отнемане концесия се слага на сжщата плоскость, както и прехвърлянето съ обикновена сдѣлка между живи и по причина на смърть. На разискване подлежи само, кога се касае за прехвърляне отъ единъ субектъ къмъ другъ, и кога за прекратяване и ликвидация на сжщото предприятие или заведение и даване концесията другиму. Отговорътъ зависи преди всичко отъ конкретната фактическа обстановка, и вида и естеството на административната намѣса въ случая.[16]

Спирането на работата по нареждане на властьта въ последно време, не само въ връзка съ военната и след-

[15] Единственият компромисъ, който би могълъ да бжде направенъ въ това отношение, то е да се даде право на работодателя, когато той по крайно независящи отъ него причини е извънредно много притѣсненъ отъ обективни обстоятелства (както това бѣше презъ време на първата следвоенна криза, когато се почувствува недостатъкъ на вжглища и сурови материали), и е принуденъ да съкращава часть или цѣлия персоналъ, да иска съгласието на единъ високостоящъ трудово-административенъ или трудово-съдебенъ органъ за съкратяване сроковетѣ на предизвестието. Така се постжпи въ Германия, съ З. отъ 15. X. Подробности вж. въ **Hueck,** Die Kündigungbeschränkungen auf Grund der Stillegungs VO. und des Schwerbeschäigtengesetzts Stuttgart 1924, както и у— **Höussner,** NZfAR 1923, Sp. 663. Съдебна практика вж. у —**Dersch, Flotow, Gerstl, Hueck и Nipperday,** Entscheidungen des RAG, 6,39 - 2,205 - 9,25 и пр. Впрочемъ тази идея е усвоена до нѣкжде и отъ чл. 69 ЗТД, установяващъ клаузата rebus sic stantibus съ искъ до помирителния съдъ.

[16] Между различнитѣ възможни хипотези най-често се среща хипотезата при която държавата, отнемайки концесията отъ едно предприятие (концесията по принципъ се дава на предприятие, а не на заведение), я дава на друго, и предоставя на дветѣ да уредятъ сами отношенията помежду си, като предприятието, на което се дава концесия придобива заведението на предприятието, отъ което се отнема. Ала не е изключено, щото новиятъ концесионеръ да си има свое заведение и да се откаже отъ придобиването на другото; тогава работницитѣ въ заведението на стария концесионеръ ще последватъ съдбата на самото заведение. Последното може да бжде трансформирано, или прекратено и ликвидирано, и продължаването на трудовитѣ отношения ще се уреди на плоскостьта на ликвидацията и прекратяването.

военната обстановка, но изобщо като последица на еволюцията въ схващанията за държавна намѣса въ стопанскитѣ отношения, започна да се среща все по-често и по-често. Нашето трудово право не урежда правното положение на работницитѣ при този случай. Дирекцията на труда опредѣля само единъ редъ при уволнение на работницитѣ при частично намаление на тѣхния брой.[17] Задълженията на работодателитѣ въ случай на временно спиране на работата изцѣло или частично, поради причини независящи отъ тѣхната воля, у насъ[18] се сведоха къмъ задължение за възнаграждение на работницитѣ за 50 дни (за календарна година) отъ спиране на работата и то за първитѣ 30 дена цѣла надница, а за останалитѣ 20 — половина[19].

Следъ изтичането на тия 50 работни дни, работодателтъ се освобождава и работницитѣ получаватъ помощь отъ държавата съобразно семейното имъ и материално положение. Тази помощь се получава общо за 25 работни дни презъ една календарна година. На уволненитѣ работници се признава правото (право, което въ сѫщность тѣ иматъ още по ЗНРОБ) да бѫдатъ назначени въ друго предприятие или на друга подобна работа[20]. Къмъ спиране на работата по нареждане на властьта се приравнява и спиране поради липса на сурови материали[21] и двигателна енергия[22].

Свѣтовната война отъ 1939, свързаното съ нея окупиране на много европейски страни и нейнитѣ стопански последици доведоха множество предприятия до прекратяване или намаляване на тѣхнитѣ функции. Промѣнитѣ на предприятието

[17] Окржжно № 9/1943 на Дирекцията на труда задължава работодателя да спазва следния редъ при частично уволнение на работницитѣ: 1. вториятъ членъ отъ едно и сѫщо семейство, когато работятъ двама отъ него, 2. Работници отъ чужда народность; 3. Съпругитѣ на земедѣлски стопани, неженени дъщери и синове. 4. Работницитѣ, работили помалко отъ 6 месеци въ предприятието, самостоятелно живѣещитѣ — безъ семейство и най-после 6. Глави на семейство.

[18] Вж. 63-то Постановление на М. С. отъ 1943 (Прот. № 49 обнарод. Д. В., бр. 82/1943).

[19] Въ случаитѣ, когато до момента на спиране на работата на работницитѣ е плащано споредъ установена работа (на акордъ), плаща имъ се срѣдната надница, изчислена спрѣмо полученитѣ акордни надници презъ последния месецъ, считано отъ датата на спиране на работата — окржжно № 29/43 на Дир. труда.

[20] Постановление № 55 на Министерския съветъ отъ 1942 (Прот. № 168/42).

[21] Липсата на сурови материали не дава право на работодателя да уволни работника безъ предизвестие по реда на чл. 66 ЗТД. Това правило е възприето въ нѣкои сѫдебни решения още преди да влеземъ въ войната. Вж. реш. на Софийския помирителенъ сѫдъ по д. 454/40, въ което съ право, споредъ менъ, се изтъква, че чл. 66 ЗТД не предвижда подобни форсъ—мажорни причини.

[22] Вж. наредба № 2 отъ 1943 на Дирекция на труда. Ср. по-горе бел. 15.

поради военни причини не бѣ предвидено като основание за прекратяване на трудовия договоръ отъ чл. 57 ЗТД. Положението на работницитѣ трѣбваше да се уреди допълнително. Въ отдѣлнитѣ воюващи, окупирани, полу-окупирани и пострадали отъ войната страни се въведоха различни норми[23]. У насъ въ това отношение сѫществуватъ правилата, които току що се изложиха въ връзка съ спирането на работата по нареждане на властьта.

Гл. II. Прекратяване на трудовия договоръ сключенъ за опредѣленъ срокъ.

Съдържание: — 1. Настѫпване на срока; — 2 *Мълчаливо продължение на времетраенето на договора;* — 3. *Предсрочно прекратяване:* — а. Едностранно денонсиране. — б. Вреди и загуби въ полза на работника. — в. Вреди и загуби въ полза на работодателя.

1. Настѫпване на срока.

До тукъ се разгледаха общитѣ начини за прекратяване на трудовия договоръ, независимо отъ времето за което последниятъ е сключенъ. Предстои да се изследватъ по нататъкъ поотдѣлно начинитѣ, по които се прекратява трудовиятъ договоръ: най-напредъ тоя, сключенъ за опредѣленъ срокъ (чл. 14 б. „а" ЗТД.)[1] и сетне тоя, сключенъ за неопредѣлено време.

Специфичната причина за прекратяване на първия видъ договоръ е настѫпване на последния день отъ периода време, за който той е сключенъ, или по терминологията на чл. 57 б. „б" ЗТД: — „изтичане на на срока". По отношение прекратяването на трудовия договоръ, сключенъ за опредѣленъ срокъ, важатъ на общо основание правилата на Закона за задълженията и договоритѣ относно прекратяването на правнитѣ сдѣлки. Цѣлата система отъ норми, които нашето трудово законодателство съдържа за взаимнитѣ предизвестия между работникъ и работодатель и за съответнитѣ обезщетения (чл. 60 сл. ЗТД) по начало нѣма приложение въ тази область. Защото безъ друго, тя има raison d'être само при този договоръ, при който странитѣ сѫ изправени предъ неизвестность относно прекратяването, а това е договорътъ, сключенъ за неопредѣлено време

[23] Относно законодателната намѣса въ Франция ср. **Mennier**, La résiliation du contrat de travail pour de suppression d'emploi ou de réduction d'activité de l'entreprise, th., Paris 1941.

[1] Трудовиятъ договоръ за опредѣленъ срокъ има по-малко разпространение на практика, отколкото този за неопредѣлено време. Но все пакъ той се сключва често отъ работници, заемащи високи постове (техници, химици и пр.), изпълняващи деликатни работи и особено въ земедѣлското производство (обикновено на сезонъ или година). Въ сѫщия смисълъ **Rouast-Durand**, Précis de législation industrielle cit., n. 329, p. 345.

Предизвестията и обезщетенията нѣматъ мѣсто при трудовия договоръ, сключенъ за опредѣленъ срокъ[2]. При него странитѣ още съ сключването му иматъ ясна и точна представа за продължителностьта на времетраенето му и работникътъ, въ защита на когото въ сѫщность сѫ създадени нормитѣ на чл. 60 сл., не е изложенъ на постоянната опасность да бѫде уволненъ отъ работа; той знае, че на тая и тая дата изтича срокътъ на трудовия договоръ и близко до разума е, че ще се погрижи още преди края на срока да потърси кѫде да пласира своитѣ физически или умствени сили.

Срокътъ тукъ представлява едно бѫдеще сигурно събитие (eventus certus an, certus quando), въ зависимость отъ което, по волята на странитѣ, е поставено прекратяването на договора. Той визира настѫпването на установенъ день, опредѣленъ календарно, (напр. 2 юний 1944 г.), навършването на известна възрасть отъ страна на работника и т. н., изтичането на известенъ временен периодъ, реализирането на дадена цель, т. е. привършването на работата (напр. постройката на единъ мостъ) или сбѫдване на събитието (напр. монтажа на една машина), когато прекратяването на договора е поставено[3] въ зависимость отъ това. Макаръ че привършването на работата и настѫпването на събитието не е опредѣлено въ временно отношение (кога именно ще настѫпи), то е сигурно въ сбѫдването си (нѣма въпросъ дали ще настѫпи) и като така изключва условието, което предполага несигурность въ сбѫдването (eventus incertus an)[4]. Привършването на работата или настѫпването на събитието следователно представлява eventus certus an само incertus quando. Въ края на краищата и да се касае за едно несигурно въ сбѫдването си събитие, то постановлението на чл. 14 б. „в" ЗТД, споредъ което трудовиятъ договоръ не може да бѫде сключенъ за подълго време отъ две години[5], превръща условието пакъ въ срокъ.

Срокътъ може да бѫде предвиденъ изрично или мълчаливо. Изтичането му води до автоматическо прекратяване на

---

[2] Впрочемъ при трудовия договоръ, сключенъ за опредѣленъ срокъ, сѫщо така, се поставя въпросътъ за вреди и загуби въ полза на изправната страна при предсрочно прекратяване на договора, но тѣзи вреди и загуби иматъ другъ характеръ и за тѣхъ ще дойде редъ следъ малко.

[3] Текстътъ на закона въ държавното издание отъ 1939 (стр. 116) вѣроятно по недоглеждане употрѣбява прилагателното поставенъ въ мѫжки родъ („поставенъ"). То се отнася до прекратяването, което е въ зависимость отъ привършване на работата или настѫпване на събитието, а не до договора.

[4] Ср. **Ганевъ**, Учебникъ по обща теория на правото, София 1932, стр, 162 сл.

[5] Чл. 387 ЗЗД, по примѣра на своитѣ латински първообрази (art. 1628 Codice civile), изключваше само доживотния наемъ на работа. Напротивъ ст. 34 Сов. КЗоТ ограничава продължителностьта на срока на една година.

трудовия договоръ[6]. Никакви волеизявления отъ странитѣ не сж необходими въ тази посока[7].

По изключение, установено отъ чл. 45 II ЗМТ, договорътъ се прекратява и преди изтичането на уговорения срокъ, когато корабътъ се завърне въ страната или мѣстоназначението си следъ като е извършилъ първото си пжтуване и е разтоваренъ.

2. Мълчаливо продължение на времетраенето на договора.

Заедно съ другитѣ трудови законодателства[8], нашиятъ ЗТД урежда изрично положението на работника срещу работодателя, когато следъ изтичане на срока и реализиране на цельта, трудовитѣ отношения продължатъ да се развиватъ между двете страни безъ никоя отъ тѣхъ да прави противни волеизявления. Чл. 15 гласи, че ако следъ изтичане на уговорения срокъ, работникътъ остане на работа, договорътъ се счита сключенъ отново. Въ скоби казано, това постановление може да бжде почерпено отъ текстоветѣ на чл. 2, второто изречение, и чл. 61 in fine ЗТД. Първиятъ текстъ установява правилото, че трудовиятъ договоръ се счита сключенъ и безъ да сж уговорени условията му, стига работникътъ да е билъ приетъ на работа; а вториятъ — че при промѣна на условията на договора, ако следъ изтичане на срока на предизвестието, работникътъ остане и бжде търпянъ на работа отъ работодателя безъ възражение, то договорътъ се счита сключенъ при новитѣ условия. Щомъ като възможността за мълчаливо сключване на трудовия договоръ е безспорна, то по argumentum a fortiori, тази за мълчаливото продължение на сжщия е още по-безспорна. Ако, прочее, при изтичане на срока или реализиране на цельта, нито работникътъ. нито работодателтъ се противопоставятъ противъ продължението, последното се счита за свършенъ правенъ фактъ, резултатъ на мълчаливо манифестирано съгласие на странитѣ.

Нашиятъ ЗТД — чл. 15. обуславя продължението на трудовия договоръ отъ обстоятелството, щото „работникътъ[9] да остане непрекжснато на работа въ продължение на повече отъ единъ день“[10].

---

[6] Въ сжщия смисълъ art. 345 отъ Швейц. облигационенъ кодексъ.

[7] Ст. **Kaskel-Dersch**, Arbeitsrecht, cit., S, 219.

[8] Напр. ст. 45 КЗоТ, която разпорежда че „если по истечении срока договора трудовое отношение продолжается и ни одна из сторон не требуетъ его прекращения, договор признается продълженьім на прежних условиях на срок неопределеніій“. Вж. и art. 346 отъ Швейц. облигац. кодексъ. Въ сжщия смисълъ е редактиранъ art. 2097 all. 3-а отъ новия италиянски Граждански кодексъ.

[9] Законътъ употрѣбява подлогътъ въ непълненъ членъ („работника“ вмѣсто „работникътъ“), но нѣма какво да сме придирчиви!

[10] Каква цель преследва това ограничение, не е лесно да се разбере. Нима, ако работникътъ не остане „непрекжснато на работа въ продъл-

Въпросъ се поставя по-натъкъ относно вида на продължения договоръ. Е ли последният пакъ договоръ съ опредѣленъ срокъ и какъвъ, или пъкъ се преобръща вече въ такъвъ сключенъ за неопредѣлено време. Чл. 15 отговаря и на тоя въпросъ въ полза на второто разрешение. Но и всички други съображения сж въ негова подкрепа. Касае се преди всичко за тълкуване волята на странитѣ. Ако странитѣ не манифестиратъ искане, щото продължителностьта на договора да бжде поставена отъ зависимость отъ единъ срокъ, то значи, че предполагатъ договоръть да бжде сключенъ за неопредѣлено време. Отъ тогава на сетне той може да бжде прекратенъ само съ съответно предизвестие[11] — по реда на чл. 60 сл. ЗТД.

Между впрочемъ чл. 358 ЗЗД потвърждава тази идея. Той гласи: ако, следъ изтичане на опредѣления въ договора за наемъ срокъ, наемательть остане и се остави въ владение, договоръть се счита подновенъ, съгласно чл. чл. 374 и 385. Последнитѣ два текста визиратъ договора за наемъ безъ опредѣленъ срокъ. Нѣщо повече, отъ тукъ би могло да се извлѣче една по-обща тенденция, споредъ която въ всички съмнителни случаи бива да се дава предпочитание на трудовия договоръ, сключенъ за неопредѣлено време.

Разбира се, въ конце концовъ, трѣбва да се съобразяваме съ съдържанието на договорнитѣ клаузи, що опредѣлятъ срока на договора и къмъ интерпретиране намѣрението на странитѣ особено при хипотезата, че последнитѣ сж поставили автоматичното прекратяване на договора въ зависимость отъ денонсирането му въ опредѣленъ периодъ отъ време отъ страна на работодателя и работника. Клаузата, по силата на която продължениятъ договоръ да остане за сжщия срокъ, за който първоначално е сключенъ[12], не би била противна на принципитѣ на логиката, ако къмъ чл. 15 ЗТД не бѣше прикрепена забележката, че всѣко противно съгласие е недействително. Това значи, че постановлението на чл. 15 ЗТД ненадейно получава императивенъ характеръ. Откриването на смисъла на въпросната забележка не е лесна работа. Ако законодателтъ се боеше отъ слючването на трудовия договоръ съ опредѣленъ срокъ, той би могълъ да го забрани

жение на повече отъ единъ день", а остане прекжснато половинъ день на работа повече отъ седмица и пр., (та той и по договора може да е длъженъ да работи само по-половинъ денъ или 6 часа), договоръть не се счита за продължень! Мисъльта на закона вѣроятно е, работникъть да остане на работа не само часъ два, а една работна смѣна.

[11] Гл. **Fischer**, NZfA 1922, S. 107; — **Kaskel-Dersch**, Arbeitsrecht, cit., S. 419; — **Staudinger-Nipperday**, Lehrbuch des Arbeitsrechts, cit., § 620, I 4.

[12] Подробности вж. у **Levi Deveali**, Validità e portata della clausola di rinovazione tacita, Riv. imp. priv. 1935, 1; — **Petraccone**, Ancora sulla clausola della rinovazione tacita nei contratti d'impiego a termine, ibid. 1936, 317.

въобще. Правото на сѫществувание на последното трѣбва да се търси въ идеята, споредъ която ако странитѣ искатъ да уговорятъ единъ срокъ, тѣ могатъ да го сторятъ само следъ изтичане на договора, но не могатъ да го установятъ съ предварителни клаузи, докато сѫщиятъ не е изтекълъ. Така щото, нищо не прѣчи следъ изтичане на срока работникътъ и работодателтъ да уговарятъ новъ такъвъ, като стимулиратъ новъ договоръ. Толкова, що се отнася до прекратяването на договора поради изтичане на срока или реализиране на цельта.

3. Предсрочно прекратяване.

а. Едностранно денонсиране.

Прекратяването на договора преди срока се дължи или или на непреодолима сила, или на едностранно неизпълнение отъ страна на единъ отъ договорящитѣ. При едната хипотеза продължението на договора става невъзможно поради независящи, непредвидими и неотстраними отъ странитѣ обективни обстоятелства, като смъртъ на работника и пр. Правоотношенията при нея се уреждатъ въ зависимость отъ това, кой носи риска въ случай на force majeur или cas fortuit. При другата, при прекратяване по реда на едностранно неизпълнение, или е на лице основателна причина (cause juste) за денонсиращата страна, или не. — Въ първия случай основателната причина изключва обезщетителното задължение, въ втория — не. Настѫпването на обстоятелства и причини, които подкопаватъ, правятъ невъзможно или трудно продължаване изпълнението на трудовия договоръ, като договоръ intuitu personae, отваря пѫтя и тласка правоотношенията къмъ неизбѣжно или предпочитано прекратяване. Въ основата на прекратяването особено при едностранното денонсиране на договора лежи невъзможността, и отъ тамъ липсата на правни срѣдства за принудително изпълнение на трудовото задължение, както и тѣсната зависимость на личността на работника отъ разпорежданията на работодателя въ връзка съ полагането на дължимия физически или интелектуаленъ трудъ.

Едностранното разваляне, както и неизпълнението на поетитѣ по трудовия договоръ задължения не е уредено отъ нашия ЗТД.

Нѣкои законодателства, напротивъ, познаватъ специални текстове, които регламентиратъ материята. Така Швейцарскиятъ облигационенъ кодексъ (който, както е известно включва и нормитѣ за трудовия договоръ), предвижда развалянето на трудовия договоръ отъ работника и работодателя всѣко време *по важни причини*[13]. Като важна причина се счита всѣко обстоятелство при което по обичайни съображения

[13] Art. 352. отъ Швейц. обл. кодексъ.

или споредъ началата на довѣрие между странитѣ продължаването на договорнитѣ отношения не би могло да се предполага повече. Това е сѫдията, който решава, кога сѫ на лице подобни важни причини[14].

Едностранното разваляне на трудовия договоръ у насъ, доколкото, разбира се, не сѫ на лице специални правила въ индивидуалния договоръ или въ колективния такъвъ, се урежда отъ общото облигационно право. Основниятъ текстъ който визира прекратителното условие, това е чл. 70 ЗЗД. Споредъ него изправната страна има право или да иска принудително изпълнение плюсъ дилаторни вреди и загуби, тамъ кѫдето това е възможно, или и направо компенсаторни такива. При едностранното неизпълнение на срочнитѣ договори изправната страна има condictio non adimpleti или non rite adimpleti contractus. Но при развалянето ante tempus тя минава направо къмъ дирене на обезщетение.

Това заключение идва само по себе си като се има предъ видъ изтъкнатата невъзможность при трудовия договоръ за принуждаване на неизправната страна къмъ директно изпълнение. Нито работникътъ може да бѫде заставенъ да полага противъ волята си своя мускуленъ или умственъ трудъ въ полза на работодателя, освенъ въ изключителни случаи при гражданска мобилизация и пр., нито последниятъ може да бѫде принуденъ да държи на работа единъ работникъ, който не се ползува съ елементарно довѣрие (тукъ принципътъ е много по-лабиленъ и изключенията много по-многобройни, както въ системата на настаняване на работа, така и по други поводи)[15]. Въ тоя редъ на мисли би могло да се приеме, че при едностранното денонсиране се идва винаги до мълчаливо приемане отъ изправната страна на прекратяването на трудовитѣ отношения и поставяне направо въпроса за компенсаторнитѣ вреди и загуби въ нейна полза.

По своята правна природа неизпълнението се очертава, като волева манифестация насочена къмъ прекратяване на трудовия договоръ. То действува отъ момента, когато изправната страна е узнала за нея. Пораждането на правнитѣ последици става за бѫдаще, ex nunc. Въ сѫщность отстѫпването отъ договора, къмъ което е насочено денонсирането, се свежда пакъ къмъ неизпълнение на договорнитѣ задължения, а именно: къмъ неспазване на уговорения срокъ и заради това то има сѫщия характеръ и сѫщитѣ правни сетнини.

---

[14] Вж. своя art. 252 III in fine той добавя, при това, че като важни причини въ никой случай не бива да се признаватъ: безвиновна болесть за сравнително кратко време или отбиване на задължителна военна служба. Подробности по становището на федералната сѫдебна практика, по тоя въпросъ вж. у **Daeppen**, Bundesgerichtspraxis zum Obligationenrecht, Zürich 1936, S. 721.

[15] По въпроса за принудителното изпълнение на задълженията по трудовия договоръ ср. **Barassi**, Diritto dell lavoro, cit., vol II, n. 289.

б. Вреди и загуби въ полза на работника.

Когато предсрочното разваляне на трудовия договоръ се дължи на неизпълнението му отъ страна на работодателя, тогава, както се каза, поради невъзможность на принудителното изпълнение съ закъснители вреди и загуби, за работника не остава нищо друго, освенъ по реда на чл. 133, 131 да търси направо компенсаторни вреди и загуби. Размѣрътъ на последнитѣ се опредѣля споредъ общитѣ правила на облигационното право и обхваща, както действително претърпенитѣ щети (damnum emergens), така и пропуснатитѣ печалби (lucrum cessans)[16].

Вредитѣ и загубитѣ, които работникътъ има право да търси, се изчисляватъ въ зависимость отъ трудовото възнаграждение, което му се полага до края на уговорения срокъ. Тукъ обаче не сѫществува презумпцията на чл. 62 III ЗТД относно обема на вредитѣ и загубитѣ при безпредизвестното уволнение на работника при договора сключенъ за неопредѣлено време, обемъ на трудовото възнаграждение за срока на предизвестието по чл. 60 с. з. Още повече, че обемътъ на вредитѣ и загубитѣ по чл. 62 III трудно би могълъ да служи за изчисление на вредитѣ и загубитѣ тукъ. Предизвестието, което работодателтъ прави за прекратяване на договора сключенъ за неопредѣлено време, не изненадва съвсемъ работника, докато предсрочното разваляне на договора, сключенъ за опредѣлено време е пъленъ сюрпризъ за чакащия спокойно изтичането на договорния периодъ работникъ. Ето защо неговата претенция би могла да надвиши размѣра на трудовото възнаграждение за договорния периодъ. Последното включва и всички допълнителни облаги, що работникътъ би могълъ да извлѣче отъ изпълнението на договора. Освенъ всичкитѣ атрибути на заплатата или надницата тукъ трѣбва да се иматъ предъ видъ и евентуалнитѣ повишения на възнаграждението, които следватъ отъ продължителното изпълнение на работата. Справедливо е да се предполага, че работникътъ съ основание разчита на успѣхъ въ бѫдаще и смѣната на работодателя се отразява неблагоприятно върху неговата кариера. Възражението, че работникътъ ще получи престация равна на заплатата или надницата си за опредѣлено време безъ да полага никакъвъ трудъ не е убедително. Прекратяването на договора става по вина на работодателя и той трѣбва да носи последицитѣ отъ своитѣ непозволени действия. Но сѫщата престация би могла да бѫде намалена до размѣра на трудовото възнаграждение, което се полага не за цѣлия срокъ на договора (впрочемъ по силата на чл. 14 ЗТД той не може да

[16] Ср. **Jori**, Ancora sul risarcimento del danno di rottura ante tempus del contratto d'impiego a termine, Riv. Lav. (Suppl. giur) 1936, 320. Вж. **Меворахъ**, Коментаръ ЗЗД, цит., гл. II, стр. 288.

бъде повече отъ 2 години), а за времето, което е било необходимо на работника да си намѣри подходяща работа. Изчисляването на обема на вредитѣ и загубитѣ е винаги à forfait, и зависи въ голѣма степень отъ арбитерната и справедлива преценка на съда по същество. Не е изключена хипотезата, при която работникътъ, още на другия день, следъ като е билъ уволненъ предсрочно, е постжпилъ при по-благоприятни условия при другъ работодатель. Въ тия случаи обемътъ на дължимитѣ отъ неизправния работодатель вреди и загуби трѣбва да бъде намаленъ съ полученото възнаграждение за новата работа — compensatio lucri cum damno.

Ако, при търсенето на работа, работникътъ не е положилъ дължимата грижа, проявилъ е инертность, липса на инициатива, даже зла воля, при предпоставката, че изчисляването на вредитѣ и загубитѣ става следъ изтичане срока на договора, обемътъ на последнитѣ може да бъде намаленъ и поради тази причина. Установяването на последната, обаче, е твърде опасно, още повече, че и самата дължимость на грижата на добрия работникъ е значително относителна, пъкъ и преценката на обстоятелствата, дали работата подхожда на работника, дали е по неговитѣ сили и пр., е значително субективна.

Спорно е, дали ако работникътъ, следъ като е билъ предсрочно уволненъ, междувременно почине (или стане неработоспособенъ), обемътъ на вредитѣ и загубитѣ не трѣбва да се опредѣля на общо основание, а бива да се редуцира за времето до като той е билъ работоспособенъ[17].

Доказателствената тежесть тежи върху онази отъ странитѣ по договора, която търси вреди и загуби опредѣлени споредъ заплатата или надницата, за времето, необходимо за намиране на съответната работа до изтичане на договорния срокъ. Така предположението за въпросния обемъ, прехвърля onus probandi ту върху едната, ту върху другата страна.

Приема се, че работникътъ, уволненъ не по негова вина, за да получи съгласно чл. чл. 133 и 134 ЗЗД обезщетение равно на действителното такова, трѣбва да докаже, че следъ уволнението, до изтичане на срока, за който е билъ сключенъ договора, той е билъ въ безработица—не е могълъ да намѣри подходяща работа[18]. Споредъ менъ, подобно разре-

[17] **Riva Sanseverino**, Corso di diritto del lavoro, cit., n. 409, pag. 513, счита че при смъртъ на работника обезщетението трѣбва да се изчислява до неговата смъртъ.

[18] Въ същия смисълъ решение на Бург. пом. с. д. 114/40 предадено въ сп. „Трудово право“ 1941, 237. Въ него се забелязва, че, ако се освободи работникътъ отъ задължението си да докаже, че следъ уволнението си е билъ въ безработица, то би се стигнало до абсурди: напр. уволненъ само нѣколко дни следъ постжпването си на работа, а следъ други нѣколко дни следъ уволнение си намира друга работа, при

шение на въпроса не е застраховано срещу всички критики. Не виждамъ убедителни съображения въ негова полза. Ако работодателътъ прави възражение че работникътъ е получавалъ възнаграждение отъ другъ работодатель, той трѣбва да докаже, а не работникътъ.

Всички спорове въ връзка съ реализирането на претенцията на работника за вреди и загуби поради предсрочно прекратяване на договора, като спорове за последицитѣ на уволнение на работника, сж подсждни на помирителнитѣ сждилища, установени съ чл. 11 сл. ЗНРОБ.

в. Вреди и загуби въ полза на работодателя

Когато предсрочното прекратяване на договора се дължи на работника и последниятъ нѣма основателни причини да иска развалянето, или да не изпълнява поетитѣ до края на уговорения периодъ отъ време задължения, работодателътъ има право отъ своя страна на общо основание (чл. 132 ЗЗД) да търси вреди и загуби, причинени му отъ прекратяването.

Вредитѣ и загубитѣ, за които е речь, се състоятъ отъ прѣко понесенитѣ щети (damnum emergens), резултатъ на развалянето или неизпълнението. Тѣхниятъ размѣръ е въ зависимость отъ конкретнигѣ обстоятелства: видъ и естество на работата и професионалната специализация на работника, движението на пазаря на работната ржка и даннитѣ по сжщество относно намиране на другъ работникъ, който да извършва сжщата работа. Щетитѣ на работодателя биха били по-чувствителни, ако се касае до работникъ съ по-голѣма техническа компетентность и то придобита презъ време на работата, до работникъ станалъ постепенно интименъ съ една машина, чийто рандеманъ е въ зависимость отъ опитността придобита презъ първитѣ седмици или месеци на изпълнението на трудовия договоръ и пр. Обща формула въ това отношение, за разлика отъ хипотезата, която току що бѣ предметъ на разглеждане, относно обезщетението на работника, липсва. Вредитѣ и загубитѣ, които работодателътъ би понесълъ отъ преждевременното напускане на работата отъ работника

която получава даже по-голѣмо възнаграждение за цѣлото уговорено време т. е. до датата на изтичане срока на договора, претендира да получи възнаграждение отъ първия работодатель, това *би било не* възнаграждение за прегърпѣни щети, а незаконно обогатяване. Така и р. на сжщия сждъ по пом. д. 5/1934. Струва ми се че тукъ се смѣсва доказателствената тежестъ съ материалнитѣ предпоставки на иска. Не считамъ че работникътъ може да получи възнаграждение отъ две мѣста, отъ работодателя, който го е уволнилъ и отъ новия си работодаталь. Но процесуалното установяване на предпоставкитѣ трѣбва да легне върху работодателя, който черпи права отъ тѣхъ.

не се поддаватъ на типизация [19]. Единъ фактъ който е на лице въ грамадното болшинство случаи, това е принципалната лекота съ която работодателтъ може да се справи съ предсрочното прекратяване, като вземе другъ работникъ на мѣстото на стария, лекота присѫща и неизбежна на даденъ икономически строй, чиито съпѫтникъ е масовата безработица, особено въ кризисни епохи и следвоенни периоди, като утрешнитѣ.

Относно нереализиранитѣ печалби, (lucrum cessans), положението е по-деликатно. Ако се приеме, че работодателтъ, поставяйки се по силата на своето качество на притежатель на срѣдствата за производство между труда и консумацията има правото да присвоява една часть отъ произведеното отъ работника, т. е. да обсебва т. н. принадена стойность, то нему трѣбва да се признае за основателна и претенцията да търси евентуалнитѣ печалби, които не е могълъ да реализира, поради предсрочно прекратяване на трудовия договоръ. Въ противенъ случай за нереализирани печалби тукъ трудно би могло да става дума.

Естествено, при опредѣляне обема на вредитѣ и загубитѣ на работодателя вследствие предсрочното прекратяване, трѣбва да се има предъ видъ дали той е положилъ съответната грижа, за да замѣни напустналия работникъ съ другъ. Ако той е показалъ зла воля, небрежность, инертность или липса на елементарна инициатива неговитѣ претенции, не могатъ да бѫдатъ признати за основателни, освенъ въ своя минималенъ размѣръ и бива даже да бѫдатъ отхвърлени изцѣло.

Работодателятъ, който търси обезщетение поради напускане на работа отъ страна на работника безъ предизвестие трѣбва да заяви най-малко насрѣщенъ искъ. Той не може да компенсира срещу вземането на работника за възнаграждение.

По всички спорове въ връзка съ осѫществяване на искането на работодателя за вреди и загуби, поради предсрочното напускане на работа отъ работника помирителнитѣ сѫдилища, уредени съ чл. 11 сл. ЗНРОБ, сѫщо така биха могли да бѫдатъ компетентни, макаръ и тия спорове да не сѫ изрично упоменати въ чл. 12 с. з.[20].

---

[19] Призоваването на помощь на чл. 62 II ЗТД, който опредѣля обема на вредитѣ и загубитѣ на работодателя при безпредизвестното напускане на работата въ зависимость отъ размѣра на възнаграждението на работника за времето на предизвестието, е неумѣстно. Чл. 62 II се отнася до прекратяване на трудовия договоръ сключенъ за неопредѣлено време и нѣма мѣсто при договора съ опредѣленъ срокъ.

[20] Въ сѫщия смисълъ реш. на Соф. помир. с. пом. д. 623/1940, предадено въ сп. „Трудово право", 1941, стр. 334.

Гл. III. Прекратяване на трудовия договоръ сключенъ за неопредѣлено време. Предизвестие.

Съдържание: — 1. Даване оставка и уволнение на работника чрезъ предизвестие, като редовни начини на прекратяването; — 2. Правно-релевантни качества на предизвестието; — 3. Срокове на предизвестието: — а. Цели на срока, — б. Опредѣляне продължителността на срока споредъ естеството на работата, — в. Значение на прослуженото време. Еднократно възнаграждение, — г. Недостатъци на чл. 67 ЗТД, — д. Увеличение на срока съ договорни клаузи; — 4. Правни последици на предизвестието; — 5. Вреди и загуби при неспазване срока на предизвестието: — а. Основание и правна сжщность, — б. Опредѣляне размѣра на вредитѣ и загубитѣ; — 6. Злоупотрѣба съ прекратяване чрезъ предизвестие.

1. Даване оставка и уволнение на работника чрезъ предизвестие като редовни начини за прекратяване

Принципътъ на свободата на странитѣ да прекратятъ трудовия договоръ, сключенъ за неопредѣлено време, се изразява въ възможността на работника и работодателя да сложатъ край на трудовитѣ правоотношения чрезъ едностранно волеизявление. Поради неудобствата, които веднагашното действие на това волеизявление представлява, както за работника (ненадейно лишаване отъ работа), така и за работодателя (непредвидено оставяне безъ работни ржце), отдавна (още отъ старитѣ корпорации) практиката и законодателството обуславятъ ефекта на волеизявлението за прекратяване отъ предварителното изтичане на опредѣленъ срокъ — т. н. предизвестие[1].

Такова е положението и у насъ. Докато, както се изтъкна, трудовиятъ договоръ, сключенъ за опредѣлено време, или за дадена работа, или предприятие се прекратява редовно съ изтичане на срока или реализиране на цельта (чл. 57 б. б. „б“ и „в“ ЗТД), трудовиятъ договоръ сключенъ за неопредѣлено време, който има преобладаващо разпространение на практика, се прекратява по принципъ чрезъ едностранното предизвестие отъ страна на работника за напускане на работата, или отъ страна на работодателя за уволнение на работника (чл. 57 б. „г“ въ връзка съ чл. 60 сл. с. з.)

Това сж начинитѣ на нормално прекратяване на трудовия договоръ за разлика отъ начинитѣ на разваляне на сжщия, което става чрезъ отказване или неизпълнение на договора, и води до обезщителна отговорность.

Вѣрно е, че споредъ правилата на чл. 28 ЗЗД договоритѣ, които сж сключени законно иматъ силата на законъ между странитѣ и могатъ да бждатъ отмѣнени само по взаимно съгласие или по предвиденитѣ отъ закона причини. Но,

[1] Ср. **Démogue**, De modification des contrats par volonté unilatèrale, R'trim. Droit civil 1907, 225 както и **Molitor**, Die Kündigung, Mannheim-Berlin-Leipzig 1935.

на първо мѣсто, тукъ се касае до прекратяването на единъ договоръ intuitu personae. Трудовитѣ отношения по начало иматъ своето основание въ единъ договоръ, при който се касае до самото съществуване на работника, тъй като неговитѣ физическа и умствена сили съ неразривно нераздѣлни отъ самия него и продължението на трудовитѣ отношения става невъзможно при противна воля отъ негова страна. Въ противенъ случай ще се изправимъ предъ безконечното продължение на договора, което е противно на добритѣ нрави и обществения редъ санкционирани отъ положителни норми на нашето трудово право, установени отъ чл. 14 ЗТД. Ограниченията въ тази посока съ рѣдки изключения, като напр. съгласно Закона за гражданската мобилизация (чл. 39)[2]. Продължението на трудовитѣ отношения също е нежелателно и когато работодателтъ изяви искане за уволнение на работника; съ тая разлика, че тукъ трудовото право, бидейки право уреждаще правното положение на социалъ-икономически по-слабата страна въ трудовия договоръ, на работника като такъвъ, съдържа много повече ограничения[3]. Така напр. работникътъ не може да бѫде уволненъ, когато е поискалъ или започналъ платения си отпускъ (чл. 52 ЗТД), когато отбива военна, трудова или друга държавна или общинска повиность, до три месеци (чл. 55 I с. з.). Работничката не може да бѫде уволнена поради бременость или раждане (чл. 54 II с. з.) и пр.[4]. Колективнитѣ договори иматъ за задача да установятъ въ подробности, конкретнитѣ случаи, въ които работникътъ не може да бѫде уволненъ.

На второ мѣсто не е само трудовиятъ договоръ, който се прекратява чрезъ едностранното волеизявление на една отъ странитѣ. Прекратяването чрезъ едностранно волеизявление е не изключение, а истинско правило за договоритѣ имащи неопредѣлена продължителность,[5] както напр. при наема на здания — чл. 373 ЗЗД (но не и при наема на полски имоти и при изполицата чл. чл. 383 и 414 ЗЗД), при дружествата — чл. 476 т. 5, при пълномощието — чл. чл. 503 и 504 ЗЗД и чл. 56 ТЗ и др.

И така, специфично редовно прекратяване на трудовия договоръ, сключенъ за неопредѣлено време, става чрезъ обик-

[2] Д. в. бр. 100 4. V. 1940

[3] По въпроса за ограниченията ср.: — **Capitant-Cuche**, Précis de législation industrielle, Paris 1939, p. 467 suiv.; — **Nueck-Nipperdey**, Lehrbuch des Arbeitsrechts, cit., I, S. 350.

[4] Ст. 92 отъ Съветския КЗоТ предвижда, че временно неработоспособнитѣ работници си запазватъ мѣстата най-малко два месеци, което значи че тѣ не могатъ да бѫдатъ уволнени презъ това време. Чл. 53 отъ нашия ЗТД, който урежда тази материя има друга, своеобразна редакция.

[5] Вж. **Scelle**, Droit ouvier, cit., p. 113; — **Barassi** Diritto del lavoro, cit., II, n. 300-301.

новена манифестация на волята на една отъ станитѣ. Тази манифестация се изразява въ декларацията за прекратяване на трудовитѣ правоотношения. Овластени да я направятъ сж както работникътъ, така и работодателтъ. Тази манифестация на волята на странитѣ се нарича отъ закона предизвестие, чиято правна сжщность и форма предстои да се разгледа.

2. Правно релевантни качества на предизвестието.

Предизвестието, като манифестация на волята на работника или работодателя за прекратяване на трудовитѣ отношения, има характера на едностраненъ потестативенъ актъ[6]. То представлява упражнение на правна възможность установена въ полза на всѣка една отъ странитѣ по договора. Предизвестието, стига отъ него да може съ положителность да се заключи, че волята на страната е насочена къмъ прекратяване на договора и съ сигурность да се опредѣли деня на прекратяване на правоотношенията, се нуждае отъ приемане (empfangbedürftig). То има действие едва отъ момента отъ който противната страна е научила за него. Никакво волеизявление на противната страна не е необходимо. Последната има право да се противопостави само, ако предизвестието не е направено въ установенитѣ отъ закона или договора начинъ и граници.

Предизвестието трѣбва да бжде направено сериозно, безусловно, ясно и недвусмислено, но не се нуждае отъ опредѣлена форма[7]. То е валидно писменно, устно, даже съ конклудентни действия[8]. Неформалностьта на предизвестието следва отъ възприетия въ нашето частно право и въ нашето трудово право принципъ на неформалнитѣ сдѣлки и актове. Щомъ като ЗТД не предписва специална форма за сключване и сжществуване на самия трудовъ договоръ, (макаръ че целесъобразностьта на неформалностьта би могла да бжде оспорена) ,логично е да се приеме, че той не ще предпише такова за предизвестието, чрезъ което сжщиятъ се прекратява. Струва ми се, обаче, че нищо не пречи на колективния трудовъ договоръ или на трудовия договоръ, да установятъ известенъ опредѣленъ начинъ за изразяване на предизвестието, напр. препоржчано писмо съ обратна разписка или равнозначни на него начини[9]. Тази форма би могла да има значение

[6] Ср. **Kaskel-Dersrch,** Arbeitsrecht, cit., S. 220.

[7] **Hueck-Nipperdey,** Lehrbuch des Arbeitsrechts, cit., I, S. 302; — **Barassi,** Diritto del lavoro, cit, II, n. 311.

[8] Гл. **Peretti-Grlva,** Le manifestazioni di volontà necessarie a concrettare il licenziamemento o le dimissioni, Riv. Imp. priv. 1925, 6.

[9] Споредъ чл. 8 отъ Условията за реда и задълженията между господаритѣ и работницитѣ на Софийскитѣ частни печатници (първия колективенъ трудовъ договоръ наложенъ следъ голѣмата стачка презъ 1905 г.) предизвестяването трѣбва да става писмено и за двете страни.

за действителнолността на предизвестието (ad substantiam) или само относно неговото доказване (ad probationem.)

Валидността на предизвестието, когато то изхожда отъ работодателя, може да се свърже съ нѣкои особени предпоставки, напр. подписване заповѣдь за уволнение отъ самия работодатель, а не отъ негови представители[10], решение на дирекциония съветъ и пр. и пр. Тогава спазването на тѣзи предпоставки има задължителенъ характеръ. Инъкъ предизвестието се прави направо отъ работодателя или неговитѣ представители до работника и обратно.

Титуляри на правото да искатъ прекратяване на договора по реда на чл. 60 ЗТД сж, значи, самитѣ страни. По изключение, установено въ чл. 6 ЗТД, прекратяването може да се иска отъ законния съпругъ на омжжената жена и то съ молба до помирителния сждъ. Синдикътъ по несъстоятелността на работодателя, сжщо така, е овластенъ да прави предизвестие за уволнение[11].

Мотивирането на предизвестието не е необходимъ за неговата действителность реквизитъ. Даване оставка или уволнение сж актове на свободно усмотрение. Прекратяването на трудовия договоръ, сключенъ съ неопредѣленъ срокъ чрезъ предизвестие е нормалниятъ начинъ на прекратяване. Работникътъ не намира за добре да полага повече трудъ въ полза на своя работодатель, работодателтъ нѣма довѣрие въ работника и толкозъ. Но все пакъ когато се установи, че предизвестието е продиктувано само отъ съображения за увреждане на противната страна, убиване на нейното добро име, подронване престижа и, накърняване кредита (докачване на честьта) и засѣгане на реномето ѝ и пр. и пр., т. е. при animus injurandi тогава е другъ въпросъ. Неговиятъ авторъ поема обезщетителна отговорность. Нашето законодателство е избрало именно този пжть, за да примири дветѣ изисквания за запазване свсбодата на договарянето и избѣгване на излишни оставки и уволнения. Установяване основателността на оставката и на уволнението е належащо само при прекратяването по вина на противната страна, уредено въ чл. чл. 65 и 66 ЗТД.

Въ това отношение френското трудово законодателство[12] върви по другъ и споредъ менъ, по-правъ пжть. То изисква, щото предизвестието за прекратяване на трудовия договоръ да бжде оправдано по обективенъ начинъ. Не бжде ли оправдано, страната, има се предъ видъ работника, въ защита на когото като социалъ-икономически

[10] Чл. 68 позволява, пъкъ и това се подразбира отъ само себе си, щото работникътъ да бжде уволненъ, както отъ работодателя, така и отъ неговитѣ законни или договорни представители.

[11] Въ сжщия смисълъ: **Kaskel-Dersch**, Arbeitsrecht, cit., S. 221.

[12] Законъ отъ 27 дек. 1890 включенъ въ Трудовия кодексъ отъ 1910 и допълненъ съ законъ отъ 19 юлий 1928 г.

ВАРНА БИБЛИОТЕКА

по слаба категория е създадена преди всичко системата норми, установяващи срокове на предизвестията, има право да търси вреди и загуби[13]. Отношенията тука биха могли да бъдатъ уредени на плоскостьта на злоупотрѣбата съ право, abut du droit.[14]

Мотивирането може да бъде предвидено отъ трудовия или колективния договоръ. Неговата задължителность се предполага, ако работодателтъ е обещалъ стабилитетъ на работника.

По общо правило предизвестието подлежи на оттегляне всѣко време, до като не е дошло до знанието на противната страна. Следъ това то може да се оттегли само съ съгласието на последната[15].

Нищожностьта и унищожаемостьта на предизвестието се опредѣля, споредъ общитѣ правила за недействителностьта на правнитѣ сдѣлки. Нищожни сж всички предизвестия направени напр. въ разрѣзъ съ нормитѣ на чл. чл. 52 и 64 I и II ЗТД. Унищожаеми сж ония, опорочени отъ насилие, грѣшка и измама, при непълнолѣтие и пр. — чл. 205 сл. ЗЗД.

3. Срокове на предизвестието

а. Цели на срока.

Срокътъ на предизвестието е онзи периодъ отъ време, който се намира между момента на проявяване на волята за оставка или уволнение и прекратяването на договора[16], сключенъ за неопредѣлено време. Цельта на срока е да се даде възможность на странитѣ за намиране на другъ работникъ или другъ работодатель[17].

За да се обезпечи осжществяването на цельта на предизвестието — работникътъ да намѣри друго мѣсто за приложение на своя физически или умственъ трудъ, — чл. 60, ал. посл. задължава работодателя да освобождава предизвестенитѣ работници единъ часъ по-рано отъ работа презъ цѣлия срокъ на предизвестието. Тъкмо презъ, а не преди и следъ работното време, работникътъ може да търси и намѣри работа. По тоя начинъ се избѣгватъ, или поне намаляватъ нежелателнитѣ за странитѣ и производството последици, свързани, макаръ и не съ непредполагаемото (защото договорътъ, когато да е, ще бъде

[13] По въпроса за различнитѣ законодателни системи, относно предизвестието ср. **Molitor**, Le réglement du droit de congediement dans l'Europe continentale, R. intern. du Travail 1927, XV, 244.

[14] Сжщо така, както поема отговорность за обезщетение онзи, който, упражнявайки правото на строежъ върху свое мѣсто, издига една стена на граничната линия, за да отнеме слънцето или изгледа на своя съседъ безъ да има нѣкаква полза отъ стената.

[15] **Santoro Passarelli**, Legislazione del lavoro, cit., pag. 123.

[16] Гл. **Kaskel-Dersch**, Arbeitsrecht, cit., S 222.

[17] Ср. **Motessori**, Sul pieaviso per la risoluzione del rapporto di lavoro a durata indeterminata, Riv. dir. comm. 1939 I 388.

прекратенъ), но все пакъ съ неизвестното въ временно отношение напускане на работата. Впрочемъ необходимостьта отъ срокъ за предизвестие е единъ общо санкциониранъ отъ нашето законодателство принципъ, не само що се отнася до договора, чието прекратяване е предметъ на разглеждане тукъ, но и за всички договори съ продължително изпълнение, сключени за неопредѣлено време. Този принципъ вдъхновява: чл. 373 ЗЗД, (относно прекратяването на наема на здания); чл. 559 ЗЗД, (относно прекратяване на заема); чл. чл. 503 и 504 ЗЗД, чл. 56 ТЗ, (относно прекратяването на пълномощието въ гражданското, въ търговското право) и пр.[18].

Срокътъ на предизвестията, уредени въ чл. 60 ЗТД, има, прочее, обезпечителенъ характеръ, защото цели отстраненията или редуцирането на евентуалнитѣ щети, причинени отъ едностранното прекратяване на договора. Спазването на опредѣленитѣ, въ току-що посочения текстъ на закона, периоди отъ време е вмѣнено въ задължение на страната, отъ която изхожда инициативата за прекратяването,—задължение за съобразяване съ интереситѣ на противната страна.

Но, пита се, има ли последната, веднага съ получаването на известие за манифестация на волята на противната страна за прекратяване на договора, правото да счита договора вече за прекратенъ. Съ други думи: ако работникътъ, спазвайки сроковетѣ за предизвестието, си подаде оставката, има ли право работодателя да го счете за напустналъ преди изтичане на тия срокове и обратно, ако работодателтъ въ законнитѣ рамки уволни работника, може ли последниятъ направо да напустне работата преди да се мине времето на предизвестието? Въ полза на положителния отговоръ биха могли да се изтъкнатъ съображения черпени отъ чл. 60 ЗТД. Опредѣленитѣ тамъ срокове сж установени, за обезпечение на противната страна. Ако самата противна страна не иска да се възползува отъ обезпечението, тогава ясно! „На сила добро не се прави“ — казва една нашенска народна мждрость. Отрицателниятъ отговоръ пъкъ би могълъ да се аргументира съ защитата на този, който правяйки предизвестие се изправя предъ неизвестностьта, дали неговиятъ съдоговорителъ ще продължи изпълнението на договора до изтичане на периода, или не. Що се отнася до работодателя, за него бива евентуално да се допусне, че щомъ взема инициативата за уволнението на работника, той трѣбва да е готовъ да се лиши единъ день отъ резултата на неговата работа. Чл. 62 II, ЗЗД дава възможность на работника да напустне работата преди да е изтекълъ срока за уволнението, но срещу заплащане на вреди и загуби въ размѣръ на заплатата за времето до изтичането на сжщия. Но положението на работника, който дължи сжщест-

[18] **Borselli**, Gli agenti o rappesentanti di commercio e la indennità di licenziamento, Dir. Pratt. Comm. 1926, 144.

вуването си на трудовото възнаграждение е твърде неудобно въ това отношение. Когато подава оставката си, той е изложенъ на опасността да бъде уволненъ не съ изтичане на срока за предизвестие, а веднага, или въ единъ опредѣленъ вече отъ работодателя день, и така се вижда преждевременно на улицата, като, вмѣсто на 15, 45, или 90-тия день, трудовиятъ договоръ се прекратява преди изтичането на срока на предизвестието. Съ огледъ на това чл. 62 I ЗТД, постановява че, когато работникътъ е предизвестилъ за напущането си той може да бъде уволненъ преди да изтече срока на предизвестието, ако за останалитѣ дни до края на срока му се заплати съответното трудово възнаграждение.

б. Опредѣляне продължителността на срока.

Продължителността на срока на предизвестието за напускане или уволнение се установява отъ нашия ЗТД еднакво за работници и за работодатели. Но той не забранява различната продължителность на сроковетѣ за дветѣ договорящи страни.

Той изключва само намаляването на продължителността на сроковетѣ, за разлика отъ нѣкои чужди законодателства,[19] които не допускатъ въобще уговарянето на различни срокове за работници и работодатели[20]. Време е, чини ми се, щото нашиятъ законъ да се погрижи не само за обезпечаване на работницитѣ срещу безпредизвестно уволнение, но и за освобождаването имъ отъ евентуалното договорно задължение да уведомятъ работодателя за своето напускане по-отрано, отколкото самиятъ работодатель е длъженъ да имъ съобщи за тѣхното уволнение.

Споредъ нѣкои трудово-законодателни системи[21] продължителността на срока на предизвестието не се опредѣля съ положително-правни норми. Тѣзи системи зачитатъ и оставятъ да важи обичайната продължителность, която е установена на практика споредъ различнитѣ професии и въ различнитѣ райони. Споредъ други системи, къмъ които се причислява и нашето законодателство, сжщата продължителность е опредѣлена съ специални текстове.

Продължителността на срока за предизвестие у насъ не е еднаква за всички работници[22], а различна споредъ

[19] Напр. art. 347 III отъ Швейц. облигационенъ кодексъ.

[20] Напр. уговарянето на предизвестие въ полза на работодателя отъ 6 месеци и въ полза на работника отъ 3 месеци у насъ е позволено, докато въ Хелветийската федерация не е. Сроковетѣ, споредъ посочения въ предната бележка положителенъ текстъ, тамъ трѣбва да бъдатъ еднакви.

[21] На първа линия френското законодателство; ср. **Rouast-Durand,** Précis de législation industrielle, cit., n. 340, pag. 354. Ценно изложение по въпроса въ международното частно право виж. у **Desprez,** Le délai congé en législation comparée, Paris 1929.

[22] Както напр., споредъ чл. 8 отъ посоченитѣ по-горе Условия по реда и задълженията между господаритѣ и работницитѣ въ Софийскитѣ частни печатници, по силата на които срокътъ на взаимното предизвестие за напускане на работата и уволнение е 15 дена.

естеството на работата и служебната иерархия.

Временният периодъ, що се намира между момента на предизвестието и прекратяването на договора, е толкова по-кжсъ, колкото трудовото задължение, чието изпълнение е предметъ на договора, предполага по-малка професионална квалификация на работника и, обратно, той е толкова по-продължителенъ, колкото по-голѣмо значение иматъ качествата на работника, като специалистъ. Нашиятъ законосъставитель презъ 1936 е измислилъ, въ чл. 60. ЗТД, следната формула за категоризиране на срокове: 1. за работници, които не сж натоварени съ нѣкаква отговорна работа—срокътъ за предизвестието е 15 дни; 2. за работници, които сж натоварени съ нѣкоя по-отговорна търговско-помощническа или надзорна работа, — срокътъ за предизвестието е 45 дни и 3. за работници, които сж натоварени съ книговодна, дѣловодна, отчетна, счетоводна, ржководна или управителна работа, — срокътъ за предизвестието е 90 дни. Какво трѣбва да се разбира подъ „отговорна работа", комай че не е съвсемъ ясно. Коя работа е неотговорна — тоже. Съдържанието на чл. 60 ЗТД трѣбва да бжде тълкувано въ посочения по-горе смисълъ на коефициента за опредѣляне продължителностьта на срока за предизвестие. Въ първата категория ще влѣзатъ работницитѣ на предимно физическия трудъ, имащъ изпълнителенъ характеръ и не изискващъ особени качества, съ една дума общитѣ работници. Въ втората категория ще се включатъ работницитѣ, имащи по-издигнато професионално положение. Такива сж: отъ една страна, разнитѣ специалисти[23], отъ друга страна, контрольори, надзиратели и пр., и на трето мѣсто търговски помощници[24].

Третата категория обхваща работницитѣ, които полагатъ предимно умственъ трудъ, имащъ ржководенъ характеръ и изискващъ специални качества[25]. Тукъ спадатъ и управителитѣ на търговски фирми, т. е. прокуриститѣ. Тѣ сж представители

[23] Споредъ едно решение на Плѣвенския областенъ сжд, като касационна инсталация (пом д. 744/1938), работата на единъ работникъ, която се състои въ поправка на часовници и подготвяне на начинаещи работници не е обикновена работа, а по-отговорна такава.

[24] До 1936 г. прекратяването на трудовия договоръ относно търговскитѣ помощници се уреждаше само отъ чл. чл. 64—66 ТЗ.

[25] Къмъ третата категория по б. „в" на чл. 60, обаче, трудно биха могли да бждатъ причислени и обикновенитѣ книговодители, счетоводители и други техници. Очевидно, единъ писарь не може да бжде третиранъ по-горе отъ майстора-надзиратель, който е включенъ въ втората категория, нито, пъкъ, наравно съ ржководителитѣ и управителитѣ, съ прокуриститѣ и другитѣ пълномощници, съ технически, административни и др. директори, които проявяватъ **творческа инициатива**, предполагаща **специални професионални качества**. Ето защо приложението на градацията на чл. 60 въ сегашната й форма трѣбва да става много внимателно и предпазливо, съ тактъ и умѣние отъ широко просвѣтени, съ голѣмо трудовоправна култура сждии, познаващи добре, преди всичко, естеството на работата и сетне трудовата иерархия.

на своя принципалъ въ отношенията му съ третитѣ лица. Тѣ сключватъ правни сдѣлки отъ негово име и за негова смѣтка. Но тѣ сж страна въ единъ трудовъ договоръ, при който тѣхниятъ опълномощитель е и тѣхенъ работодатель. Ето защо, предизвестията, които чл. 60 I б. „в" предвижда за работницитѣ натоварени съ ржководна или управителна работа важатъ и по отношение на тѣхъ.[26]

Споредъ по-нови сждебни решения[27] отъ сжществена важность за преценяване дали единъ работникъ ще бжде счетенъ отъ първата, втората или третата категория не е неговото служебно положение въ предприятието или заведението, а естеството на работата му[28].

Спорно е дали изброяването, което чл. 60 II прави има изчерпателенъ характеръ. Струва ми се повече, че то е само примѣрно. Категоризирането на видоветѣ работници споредъ естеството на работата, споредъ менъ, не може, не трѣбва и не бива да бжде сковавано въ сухи формули. Животътъ на предприятията и заведенията е толкова разнообразенъ въ своя трудовъ съставъ, че не позволява лукса на разпредѣляне персонала въ предварително строго опредѣлени групи[29].

Но безспорно е, че преценката дали една работа е отговорна, ржководна и пр. е въпросъ на фактъ. Тя е отъ компетентность на сжда по сжщество. И не подлежи на касационна провѣрка[30].

---

[26] Ср. **Джировъ**, Коментаръ ТЗ, I, цит., стр. 223, както и **Ошановъ**, Коментаръ ЗТД, цит., стр. 113-114. Анализътъ, който последниятъ авторъ прави на правоотношенията между принципала и прокуриста отговаря напълно на фактическото положение. Но що се отнася до търговскитѣ пълномощници, схващането му, че тѣ спадатъ къмъ третата категория работници, ония посочени отъ б. „в" на чл. 60 I, само по себе си правилно, като че не отговоря на собственото му становище за изчерпателния характеръ на изброяването на чл. 60 I. Вж. малко по-нататъкъ подлинийна бележка [29] стр. . . .

[27] Напр. решение на Софийския помирителенъ сждъ по пом. д. № 490/1941, (сп. Трудово право 1942, 45-46). То приема, че работата на единъ журналистъ сръедакторъ на едно периодично издание е работа ржководна, макаръ че той не е ималъ подчиненъ персоналъ, а е билъ самъ подчиненъ на главния редакторъ.

[28] Така, ако работата на единъ химикъ изследователь въ едно предприятие се преценява съ огледъ на неговото служебно положение въ предприятието, тя ще бжде поставена въ по-долна категория по чл. 60 ЗТД, отколкото работата на единъ майсторъ, комуто е подчиненъ персоналътъ. Но сждътъ, съ цитираното малко по-горе решение съвсемъ правилно е съобразилъ, че между работата на руския фелдфебелъ — селски фелдшеръ и тази на младшия подофицеръ — лѣкарь специалистъ има известна разлика, макаръ че вториятъ отдава честь на първия.

[29] Напротивъ, **Ошановъ**, Коментаръ ЗТД, цит., стр. 112 счита, че изброяването е изчерпателно. Сжщото мнение се застжпва и въ бележката къмъ реш. на Соф. пом. сждъ по д. № 286/40 предадено въ сп. Трудово право 1941, стр. 323.

[30] Въ сжщия смисълъ решение на Соф. обл. сждъ, пом. д. 61/1940, предадено въ сп. Кооп. право 1942, 131. Въ него съ право се приема, че,

ЗТД не регламентира сроковетѣ за предизвестие при нѣкои специални категории работници, при които естеството на работата поставя специални въпроси. Имамъ предъ видъ напр. земедѣлскитѣ и скотовъдни работници. При тѣхъ отъ сжществено значение е стопанскиятъ сезонъ, презъ който сж заети. Такива сж орачи, сѣячи, косачи, жетвари и пр., както и работници при мелници, маслобойни, мандри и т. н. Именно у насъ въ земедѣлско-скотовъдна България, законодателтъ би могълъ да помисли и на тая тема.

в. Значение на изслуженото време. Еднократни възнаграждения.

Освенъ естеството на работата, като коефициентъ за опредѣляне продължителностьта на срока би могълъ да послужи и другъ единъ критерий, а именно изслуженото време, т. е. време-траенето на трудовото отношение между работника и работодателя[31]. Нашиятъ законодателъ не е приелъ този критерий за коефициентъ. Съ чл. 67 ЗТД той е предвидилъ само отдѣлни еднократни възнаграждения за изслужено време и то при известни условия.

Но за предпочитане е, споредъ менъ, отъ гледище на практическа целесъобразность и трудова справедливость, щото изслуженото време да бжде взето не само като предпоставка за еднократно възнаграждение, а като коефициентъ за опредѣляне голѣмината на срока за предизвестие. (Колкото единъ работникъ е работилъ по-дълго време при единъ работодателъ, толкова повече той предполага да бжде предупреденъ за уволнението по-рано) и то безъ, да се прави разлика между трудови договори, които се прекратяватъ редовно чрезъ предизвестие по реда на чл. 60 ЗТД (чл. 14 „б“ ЗТД) и трудови договори, които се прекратяватъ по причинитѣ изброени отъ чл. 57 с. з. (чл. 14 б. б. „а“ и „в“ с. з.). Изслуженото време има предимно значение за работника. Продължителностьта на трудовитѣ отношения има ограничена важность за работодателя.

Докато чуждитѣ закони опредѣлятъ времето, презъ което последниятъ день отъ срока на предизвестието може да се падне, нашиятъ ЗТД не прави това. Така че у насъ[32] трудовиятъ договоръ може да бжде прекратенъ не само въ сжбота, но презъ всѣки день презъ седмицата, не само на 1-о и 15-о число, но и на всѣко друго число презъ месеца.

Нашиятъ ЗТД, чл. 67, различава две категории работници: — работили непрекжснато при работодателя най-малко 5 години и — работили непрекжснато при работодателя

щомъ се отнася до сжществото на спора, становището на сжда не подлежи на контролъ отъ страна на касационната инстанция.

[31] По въпроса ср. **Riva Sanseverino**, Corso del diritto del lavoro, cit., n. 376, pag. 470.

[32] За разлика напр. отъ положението по § 621 отъ Герм. В. G. В.

повече отъ 10 годиини. На работници принадлежащи къмъ първата категория той дава право на еднократно възнаграждение въ размѣръ на брутното му възнаграждение за единъ месецъ, а на тия принадлежащи къмъ втората — на сѫщото за два месеци. Възнаграждението, впрочемъ, представлява и увеличение на размѣра на вредитѣ и загубитѣ, дължими отъ работодателя въ случай на безпредизвестно уволнение по чл. 62 III ЗТД. Законътъ обуславя правото на въпросното възнаграждение отъ безпричинностьта на уволнението.

Законътъ изисква прослужването на 5-тѣ, респективно на 10-тѣ години да е непрекѫснато. Повикването подъ знамената за отбиване друга държавна или общинска повиность не прекѫсва, нито спира течението на срока. Сѫщото се отнася и до отпускъ по домашни причини или по болесть, майчинство и пр. Тоже при промѣна отъ едно заведение въ друго на сѫщия работодатель.

Възнаграждението, предвидено въ чл. 67 ЗТД, е независимо отъ дейностьта на работника следъ прекратяване на договора. Работникътъ на общо основание може да постѫпи на работа другаде.

Възнаграждението, за което е дума, се опредѣля възъ основа на брутната заплата (основната заплата, плюсъ всички възнаграждения въ натура, добавки и пр.),[33] и то за последния месецъ. Ако е на парче или процентъ, взема се месечно.

Чл. 67 се прилага по отношение прекратяването на всички видове договори: съ опредѣленъ срокъ или за неопредѣлено време.

Правилата на чл. 67 ЗТД сѫ отъ публиченъ редъ въ смисълъ, че не могатъ да бѫдатъ отмѣнявани съ договорни клаузи въ вреда на работника. Дерогирането имъ, обаче, не in pejus, а in mellius, чрезъ уговарянето на по-голѣми възнаграждения на работницитѣ или при по-леки условия (напр. при 3, или 6 години) е напълно действително. Така трѣбва да се тълкува, споредъ менъ, ал . II на чл. 67.

г. Недостатъци на чл. 67 ЗТД.

На първо мѣсто текстътъ на чл. 67, който дава право на едно-или двумесечно еднократно възнаграждение на работника за прослужено време, прави впечатление съ неясната си редакция относно предпоставкитѣ за възникване на това право. Законътъ обуславя успѣшното водене на иска за допълнителното възнаграждение при петь-и десетьгодишна непрекѫсната работа отъ уволнение на работника „безъ причина". Какво трѣбва да се разбира подъ уволнение „безъ причина"? Ясно е, че не се касае до уволнение безъ каквато и да е причина. Всѣко уволнение си има causa. Както и въобще

[33] На сѫщото мнение **Ошановъ**. Коментаръ ЗТД. цит., стр. 46.

всѣко явление, особено обществено, не е безъ причина. Струва ми се, че, изразътъ на чл. 67 за уволнение „безъ причина" трѣбва да се тълкува въ смисъль уволнение безъ причина, посочена въ чл. 66 ЗТД". Съ други думи, уволнение, което не се дължи на вина на работника[34]. Уволнение безъ причина ще е на лице и когато то се дължи на непреодолима сила или случайно събитие. Сжщо при съкращаване на работата, поради независими отъ волята на работодателя обстоятелства. Така че винаги и всѣкога, когато не е на лице нѣкой отъ съставитѣ на чл. 66, работникътъ има право на еднократното допълнително възнаграждение за прослужени години. Ще рече, че нѣма никакво значение дали работодателятъ е, или не е направилъ съответното предизвестие на работника за уволнение. Важното е, че нѣма вина у последния. Това заключение следва, както отъ мѣстото, което чл. 67 има въ главата за прекратяване на трудовия договоръ, така и отъ идеята, която той прокарва съ своето постановление за едно-или двумесечно възнаграждение на работилия непрекжснато петь или десеть години при единъ и сжщъ работодатель работникъ.

Отъ буквалния външенъ видъ на чл. 67 ЗТД, като че ли следва какво възнаграждението, предвидено отъ него се следва само въ случай на уволнение на работника. Но пита се, не е ли съобразно съ духа на закона и смисъла на текста, щото въпросното възнаграждение да има мѣсто и тогава, когато се касае не за уволнение, а за напускане работата по вина на работодателя, т. е. когато е консумиранъ нѣкой отъ съставитѣ на чл. 65 ЗТД: неплащане на заплатата, клевета и обида, опасность за живота, промѣна на работата и пр. Струва ми се, че отговорътъ трѣбва да бжде положителенъ, а именно че работникътъ има право на едно-или двумесечно възнаграждение, както когато е уволненъ безъ да е на лице една отъ причинитѣ на чл. 66, така и когато напусне работата по вина на работодателя. Въ такъвъ случай, чл. 67 трѣбва да бжде тълкуванъ въ смисълъ, че допълнителното възнаграждение се дължи и тогава, когато трудовиятъ договоръ е прекратенъ не по вина на работника. Инъкъ всѣки работодатель би могълъ да се освободи отъ задължението да плати това възнаграждение, като безъ да уволнява работника, го нагруби и напъди и последниятъ се види принуденъ да напусне работата.

Въпросъ е дали еднократното допълнително възнаграждение се дължи и въ случаитѣ на прекратяване по добро-

[34] Въ сжщия смисълъ: **Ошановъ**, Коментаръ ЗТД, цит., ст. 131; — **Б. Дешковчевъ**, Допълнителното възнаграждение при петь и десеть години непрекжсната работа, сп. Трудово право, 1942 стр., 19 сл. и специално стр. 22, както и **Д. Кьневъ**,, Едномесечна и двумесечна заплата, сп. Кооп. право. 1943, 125.

волно съгласие и по инициатива на работника: напускане съ или безъ съответното предизвестие. Въпрѣки противнитѣ мнения, предпочитамъ да приема, че то се дължи и въ тия случаи. Получаването на едно-или двумесечна заплата е право на работника, заслужено съ дългата работа при работодателя. Лишаването отъ това право може да има raison d'être при прекратяване на трудовия договоръ по вина на работника (тогава лишаването ще има санкционенъ характеръ на наказание), но не и когато прекратяването става по доброволно съгласие, или по нормаленъ начинъ, или съ напускането на работника следъ съответното предизвестие, или безъ такова срещу полагаемото се обезщетение за срока на дължимото предизвестие.

Най-после приложението на постановлението на чл. 67 се парализира отъ наредбата на чл. 73 ЗТД, по такъвъ начинъ, че и до сега не може да се управи. Споредъ последния текстъ 5-и 10-годишниятъ срокъ започва да тече отъ влизането на ЗТД въ сила (т. е. отъ 20 септ. 1936). Значи до 20 септ. 1946, втората часть на чл. 67 не може да има мѣсто! Защо? Това не е до тамъ известно. Нито пъкъ обяснимо. Впрочемъ обяснимо е, но не е въ полза на закона и работницитѣ, а е въ полза на работодателитѣ[35]. За съжаление този въпросъ не се разреши до сега и по тоя начинъ остава безъ практическо значение тъй като десетьтѣ години, визирани отъ чл. 73 сж на изтичане.

Заедно съ това постановлението на чл. 67 ЗТД страда не само отъ неясность въ предпоставкитѣ на установеното въ него право на работника, но и отъ нерационалность въ опредѣляне обема на сжщото право. Законътъ възприема една трудова мѣрка: 5 години — възнаграждение за единъ месецъ, 10 години — възнаграждение за два месеца, 4 години и 11 месеца — нищо, 25 години — пакъ два месеца. Струва ми се, че както срокътъ на предизвестието трѣбва да бжде степенуванъ и въ зависимость отъ изслуженото време, така и размѣрътъ на допълнителното възнаграждение по чл. 67 трѣбва да бжде степенувано споредъ продължителностьта на работнитѣ отношения[36].

д. Увеличаване срока съ договорни клаузи.

Продължителностьта на срока е опредѣлена отъ чл. 60 въ своя краенъ размѣръ. Би могло да се твърди, че ако наистина правилата за предизвестията и другитѣ норми на ЗТД и въобще на трудовитѣ закони сж установени, за да уре-

[35] **Дешковчевъ**, Допълнителното възнаграждение при петь и десеть години непрекжсната работа, цит., стр. 21, сжщо плендира за отмѣняване на чл. 73.

[36] Напр. по 6 дена за година. Така за 2 години прослужено време— възнаграждение за 12 дена, за 8 години — 48 дена; за 15 години — 90 дена и пр.

дятъ по единъ защитенъ начинъ правното положение на работницитѣ, като обществено-стопански по-слабата страна въ трудовото правоотношение, то дерогирането на установенитѣ отъ закона срокове е винаги и всѣкога възможно, когато то е въ полза на работника. Съ други думи чл. 60 трѣбва да установява минималнитѣ срокове на предизвестието, изхождаще отъ работодателя, съ което работникътъ се уволнява и максималнитѣ срокове на предизвестието, изхождаще отъ работника, съ което той си дава оставката. Всѣко отклонение in mellius е добре дошло. Въпросътъ е да се защити работника срещу социалъ-икономически по силния работодатель, притежатель на срѣдствата за производство. Последниятъ самъ е въ състояние чрезъ привилегията си на посиленъ да пази интереситѣ си при сключването на договора. И наистина, ако не бѣше нещастната ал. II на чл. 60 ЗТД, както увеличението на сроковетѣ за предизвестие при уволнение, така и намалението на тия за даване оставка би било напълно логично. Но въпросната алинея на чл. 60 слага печата на недействителностьта върху „всѣко съгласие, което изключва постановленията на този членъ и урежда по-малки срокове на предизвестието", безъ да прави разлика между предизвестията за напускане на работа и за уволнение отъ работа. При това положение de jure condito, или трѣбва да се отстжпи отъ все пакъ сигурната плоскость на правния формализъмъ, или да се мине къмъ едно изправително тълкувание, като се приеме, че противоречащи на установенитѣ въ алинея II срокове сж само уговоркитѣ, които влошаватъ положението на работника и че недействителни сж само по-голѣмитѣ срокове на предизвестието за даване на оставка, на които само е опредѣленъ максималенъ размѣръ. Инъкъ се отваря пжтя за налагане на такива дълги срокове на предизвестието за оставка, които изобщо осуетяватъ възможностьта за прекратяване на трудовия договоръ по искане на работника, който полага своя физически или умственъ трудъ, плъть и кръвь отъ самото му сжществувание, това би значило да му се отнеме правото да бжде господарь на себе си[37].

4. Правни последици на предизвестието

Предизвестието по чл. 66 ЗТД се състои въ опредѣляне крайния день на единъ сключенъ за неопредѣлено време трудовъ договоръ. Чрезъ него за договорящитѣ страни се създава известность относно прекратяването на правоотношенията имъ и имъ се дава възможность да вематъ своевременно мѣрки за съобразяване съ-но-

[37] **Ошановъ**, Коментаръ ЗТД, цит. стр. 115, спирайки се върху този въпросъ, приема, че странитѣ могатъ свободно да уговарятъ по дълги срокове.

восъздадената чрезъ едностранното волеизявление на противната страна обстановка. То се отнася до единъ бждащъ фактъ, какъвто е изтичането на срока му. Опредѣлянето на времена настжпването на този бждащъ фактъ, именно е сжщественъ елементъ отъ правното съдържание на предизвестието.

Че правнитѣ последици на предизвестието, следователно, се състоятъ въ прекратяването на трудовия договоръ, споръ нѣма. Но дали предизвестието прекратява веднага трудовия договоръ, сключенъ за неопредѣлено време, или пъкъ прекратяването става съ изтичане на срока на предизвестието, ето въпросътъ, на който трѣбва да се отговори. Въпрѣки споветѣ въ чуждата доктрина на юриспруденцията[38], при наличностьта на текста на чл. 66 I отъ нашия ЗТД две мнения не може да има, че прекратяването на договора става съ изтичане на срока на предизвестието. Чл. 66 I гласи: когато договоръть е сключенъ за неопредѣлено време, работникътъ може да напустне работата, а работодателтъ може да уволни работника, когато единъ къмъ други си отправятъ предизвестие, и пр., което ще рече какво до изтичането на срока за предизвестието трудовиятъ договоръ продължава да сжществува. Че думитѣ на чл. 60 I иматъ точно това значение личи и отъ текста на чл. 62 I, който постановява, отъ своя страна, че когато работникътъ е предизвестилъ за напускане или е предизвестенъ за уволнение, той може да бжде уволненъ преди да изтече срока за предизвестието, ако му се плати съответното обезщетение. Щомъ като работникътъ може да бжде уволненъ, то следва, че договоръть не е прекратенъ съ отправянето на предизвестието, а се прекратява съ изтичането на срока на последното. Инакъ какъ може да се уволнява работникъ, щомъ когато договоръть, въ който той е билъ страна е прекратенъ! Следователно срокътъ на предизвестието предшествува, а не следва прекратяването на трудовия договоръ сключенъ за неопредѣлено време.

[38] Приематъ, че прекратяването настжпва съ отправяне на предизвестието: **Jori**, Posizione del rapporto d'impiego durante il preaviso, Riv. imp. priv. 1937, 8; — **Petraccone**, Licenziamento per giusta causa ecc., ibid 1933, 1 и тамъ указаната сждебна практика. На мнение, че прекратяването става съ изтичане на срока сж: **Barassi**, Il contratto di lavoro, cit., II, 831; — **De Litala**, Il contratto di lavoro, cit., pag. 463; — **Guitdotti**, Sullo statto giuridico del'impiegato durante il preaviso, Riv. imp. priv. 1937, 89; — **Greco**, Il contrato di lavoro, cit., n. 248; — **Peretti-Griva**, Il raporto d'impiego, cit., pag. 395 sg. и тамъ посоченитѣ сждебни решения; — **Riva Sanseverino**, Corso del diritto di lavoro, cit., n. 373. Споредъ френската юриспруденция съ отправяне предизвестие трудовиятъ договоръ сключенъ за неопредѣлено време се обръща въ такъвъ за опредѣленъ срокъ — срока на предизвестието (Civ. 7 дек. 1909, предаденo въ Dalloz Pér. 1910, I, 65 съ бележка отъ Lalou). Напоследъкъ, обаче, това схващане се изоставя и днесъ се приема, че договоръть продължава своитѣ правни последици и следъ предизвестието. Действието на предизвестието се изразява само въ опредѣляне на датата, на която договоръть се прекратява (Soc. 7 юлий 1939, предаденo въ Droit social 1940, p. 148 съ бележка отъ Voirin).

Така схванато предизвестието, като манифестация на волята на една отъ странитѣ да сложи край на трудовитѣ отношения, следъ изтичането на неговия срокъ, поставя въпроса за правоотношенията можду работникъ и работодатель презъ време на срока. По начало предизвестието не внася непосрѣдствени промѣни въ правоотношенията между странитѣ. Тѣзи правоотношения продължаватъ да иматъ сжщото съдържание, каквото сж имали и преди предизвестието. Последното проявява своитѣ правни последици едва съ изтичане на срока. Работникътъ продължава да изпълнява своитѣ трудови и други задължения, а работодателятъ да плаща възнаграждението и пр. Странитѣ запазватъ всичкитѣ си права, които законитѣ и договоритѣ имъ даватъ. Тъй напримѣръ работникътъ при отбиване на държавна и друга обществена повинность по реда на чл. 55 с. з. се счита въ неплатенъ и временен отпускъ. Бременната работничка получава споредъ чл. 54 с. з. най-малко 6 седмична отпуска. Що се отнася до правото на редовнитѣ платени и неплатени отпуски, на които работницитѣ иматъ право по силата на чл. 47 сл. ЗТД, сжщо е правилно да се признае, че и то не търпи ограничения отъ предизвестието. До изтичане на срока работницитѣ могатъ да се ползуватъ отъ тия отпуски, независимо отъ това дали правото имъ е узрѣло преди или следъ предизвестието. И когато навършването на дветѣ години, което е предпоставка за получаването на 7-дневния отпускъ стане презъ време на срока за предизвестие, работницитѣ не губятъ правата си, що законътъ имъ дава. Срокътъ на предизвестието се брои и за навършването на 5-тѣ или 10 год. по чл. 67 ЗТД. Презъ време на срока договорътъ може да бжде прекратенъ на общо основание веднага щомъ се установи реализирането на единъ отъ съставитѣ на чл. чл. 65, или 66 ЗТД, т. е. по вина на противната страна, безъ каквато и да е отговорность за вреди и загуби въ тежесть на изправната страна.

Не ще и дума, че презъ време на срока на предизвестието работницитѣ продължаватъ да се ползуватъ отъ всички норми на трудовото защитно право и специално за хигиена и безопастность на труда. Тѣ продължаватъ да се ползуватъ и отъ обезпеченията на нашето трудово-осигурително право и специално отъ обезщетенията по Закона за обществено осигуряване. (Работницитѣ, попадащи въ кржга на чл. 1 ЗОО продължаватъ да бждатъ задължително осигурени и пр. и пр.)

Една сжществена промѣна въ оригиналнитѣ, произхождащи отъ договора отношения, е установена съ последната алинея на чл. 60: презъ време на срока на предизвестието работницитѣ иматъ право да искатъ да бждатъ

освободени отъ работа единъ часъ по-рано[39]! Смисълътъ на това право се поясни вече.[40] То преследва осигуряване постигането цельта на срока за работника, а именно намиране на работа. Постановлението на чл. 60 ал. посл. е отъ публиченъ редъ и то въ полза на работника. Ergo, съ трудовия или колективния трудовъ договоръ то не може да бѫде отмѣнено освенъ in mellius. Така, уговарянето часъ и половина вмѣсто единъ, или два пѫти на день по единъ часъ, е напълно действително.

5. Вреди и загуби при неспазване срока на предизвестието

а. Основание и правна сѫщность.

Правилото, че трудовиятъ договоръ, сключенъ за неопредѣлено време се прекратява не съ отправянето, или по-право, не съ получаването на предизвестието, а съ изтичане на срока на последното, търпи едно твърде сѫществено изключение, което трѣбва да се разгледа тука.

Думата е за нормата на чл. 62 ЗТД. Тази норма има предъ видъ, че въ много случаи, въпрѣки липсата на вина у противната страна, продължаването на трудовитѣ отношения по нѣкои субективни или обективни причини става трудно или даже невъзможно. Положението, което се създава съ предизвестието за напускане или уволнение не само че може да обтегне значително отношенията между работника и работодателя, но може и да ги скѫса. Заедно съ това допустнимо е, щото лични съображения отъ мораленъ или материаленъ характеръ да предлагатъ или да принуждаватъ една отъ странитѣ да пристѫпи къмъ веднагашно прекратяване на договора, безъ да чака изтичането на срока на предизвестието. Тия съображения могатъ да сѫ на лице още въ момента на отправяне на предизвестието, или да се явятъ презъ периода отъ време следъ него до прекратяването на договора. Ето защо чл. 62 урежда отдѣлно случаитѣ на безпредизвестното прекратяване, когато работникътъ е напусналъ работата, или е уволненъ безъ каквото и да е предизвестие и отдѣлно случаитѣ, когато сѫщиятъ е напусналъ работата или е уволненъ следъ като е даденъ съответния срокъ, но преди той да изтече, или пъкъ е даденъ по-кратъкъ срокъ отъ минималния. Самиятъ трудовъ договоръ, както не веднажъ се е отбелязало, засѣгайки личността на работника въ нейното проявление при изразходване на собствена трудова енергия, изобилствува отъ лични елементи. Ето защо законътъ е готовъ да даде на странитѣ временно отнетата съ срока за предизвестието сво-

[39] Относно сѫщото право на работницитѣ въ Франция вж. **Rouast-Durand**, Précis be législation industrielle, cit., n. 341. p. 355.

[40] Ср. по-горе стр. 46.

бода, да прекратятъ веднага договора, безъ да чакатъ да изтече срока. Даването на тая свобода, като всѣко нѣщо въ обществено-стопанския животъ, става срещу опредѣлена цена. Цената, която чл. 62 опредѣля, за свободата на работника да напустне презъ всѣко време работата и на работодателя да уволни въ всѣко време работника, се състои въ плащането на вреди и загуби[41].

Така схванатата правната възможность на страната да премине отъ спазване срока на предизвестието къмъ плащане на опредѣлена сума има факултативенъ характеръ. Нейното приложение предполага наличността на затрудняващи или осуетяващи редовното продължение на договора до края на сроковетѣ опредѣлени въ чл. 60 ЗТД обстоятелства. И понеже наличността на тия обстоятелства не е присжща, а само възможна при прекратяването на трудовия договоръ сключенъ за неопредѣлено време, то безпредизвестното даване оставка или уволнение не е правило, а изключение. Най-много плащането би могло да се очертае, като такова съ алтернативенъ характеръ. Тази е идеята на ЗТД, който, следъ като урежда редовното прекратяване съ съответнитѣ предизвестия (чл. 60), допуска и прекратяване безъ предизвестия съ плащането на респективнитѣ вреди и загуби въ полза на противната страна.

Правото да се търсятъ вреди и загуби, за които е дума, е право на вземане, което влиза въ патримониума на неговия титуляръ и следва сждбата на сжщия. То може да бжде прехвърлено съ актъ inter vivos и преминава върху наследницитѣ и заветницитѣ, както всѣко друго имуществено вземание. Вредитѣ и загубитѣ за времето до изтичане на срока на предизвестието, целятъ изравняване на изгубеното трудово възнаграждение за периода отъ предизвестието до редовното прекратяване на договора, или на изгубената полза за работодателя, като се има предъ видъ трудността да се намѣри веднага друга работа или другъ работникъ. Срещу това би могло да се възрази, че обезщетението предполага елемента вина въ лицето на неговия длъжникъ, а въ случая такава не е на лице, защото работникътъ или работодателятъ, който прекратява безпредизвестно договора или не спазва срока на предизвестието, упражнява едно свое право. Не бихъ се решилъ да твърдя, че вината не е есенциаленъ, а само нормаленъ елементъ на обезщетението и че нейната липса тукъ не бива да ни смущава. По-скоро безъ да отказвамъ принципалната необходимость на вината (умишлена или небрежна) за обезщетението, наклоненъ съмъ да приема, че сме изправени предъ едно изключение отъ принципа, какво обезщетителната отговорность има мѣсто само при вина. Едно изключение, което не е единствено. Нашето гражданско право познава и други изключения. Такъвъ е случаятъ съ възниква-

[41] По тоя въпросъ ср. **Perettei-Griva**, Sull'indenuitè per mancato preaviso, Mass. Giur. Lav 1930, 113; — **Stendarto**, La portata tariffaria dell'indenità sostituitiva del preaviso, Riv. Lav. 1935, 851.

нето на отговорность за вреди и загуби при правомѣрното гонене на избѣгали пчели въ чуждъ имотъ (чл. 66 ЗИСС). Даже не би било пресилено да се поддържа, че отговорността за обезщетението може да възникне винаги и всѣкога, когато законътъ *или договоритъ сж поставили риска* отъ понасянето на неблагоприятнитѣ стопански последици при изпълнението на дадена сдѣлка върху една отъ странитѣ, върху оная, която се ползува отъ благоприятнитѣ икономически резултати. Ето какъ би могло да се обясни, защо задължението, което е предметъ на изследване тукъ, има обезщетителенъ характеръ, безъ актътъ, който го предизвиква, да бѫде извършенъ виновно[42]. Вредитѣ и загубитѣ тукъ иматъ компенсаторенъ характеръ. Тѣ целятъ поправянето, възстановяването, изравняването на изгодитѣ, които предизвестието има. Все пакъ, тия вреди и загуби иматъ въ края на краищата трудово възнаградително естество. Тѣ намиратъ основанието си въ синалагмата на трудовия договоръ, въ зависимостьта на правата и задълженията на двѣтѣ страни. Тѣ сж предназначени за издръжка на работника и неговото семейство въ случай на безпредизвестно прекратяване на трудовия договоръ. Обемътъ на обезщетението, както ще видимъ непосрѣдствено по-долу, се изчислява кутурица, à forfait.

б. Опредѣляне размѣра на вредитѣ и загубитѣ.

Когато работникътъ е предизвестенъ за уволнение и бѫде уволненъ преди да изтече срока за предизвестието — гласи чл. 62 I ЗТД — работодателтъ е длъженъ да му заплати съответното трудово възнаграждение за срока на предизвестието. При изчисление размѣра на вредитѣ и загубитѣ възъ основа на трудовото възнаграждение, въ него се включватъ всички съставни части на заплатата или надницата на работника, независимо отъ това, какъ се опредѣлятъ (съ огледъ на времетраенето на работата, *или на парче*) и всички допълнителни възнаграждения, които се дължатъ на работника, напр. провизионни, участие въ печалбитѣ, обезщете-

[42] Отъ направенитѣ въ текста разсѫждения следва, че задълженията на работодателя по чл. 62 ЗТД нѣматъ, нито характеръ на допълнително трудово възнаграждение, нито на премия за минали заслуги на работника, защото ако се касаеше за допълнително възнаграждение, или за премия за минало време, което е спечелено презъ време на договора и е запазено за покриване на бѫдещи нужди предизвикани отъ прекратяване на сѫщия, то работникътъ трѣбва да има право да го получи, когато договоритъ се прекратява по други причини, а не само по реда на чл. 60 ЗТД. Да се мисли пъкъ, че тѣ сж изразъ на отплащане за проявеното отъ работника сътрудничество (!), значи да се изпусне изъ предъ видъ, че подобна воля липсва на работодателя. Тукъ се касае за едно задължение, което има основанието си въ възмездното трудово отношение и е санкционирано отъ закона. Подробности по тия въпроси вж. у **Barassi**, Diritto del lavoro, cit., II, n. 327 sg.

НАРОДНА ВАРНА БИБЛИОТЕКА

ния и пр. Не се включватъ следователно онѣзи възнаграждения, които не сж съставни части на заплатата или надницата, напр. обезщетенията за претърпѣни презъ време и по поводъ на работата вреди и загуби отъ работника, като дневнитѣ пари и пжтнитѣ разноски при промѣна на мѣстото на работата по чл. 39 II ЗТД, или пъкъ не сж задължение за работодателя, като нѣкои гратификации и пр., ако не сж установени по постояненъ и редовенъ начинъ и т. н. Опредѣлянето на вредитѣ и загубитѣ въ тежесть на работодателя става на базата на последната заплата или надница на работника, като се вематъ предъ видъ и всички повишения, които се предполагатъ като сигурни презъ време на срока на предизвестието.[43]

Заплатата или надницата се вематъ за времето на цѣлия опредѣленъ въ чл. 60 ЗТД срокъ на предизвестието, когато работникътъ е напусналъ или е уволненъ безъ предизвестие, или за останалата часть отъ срока, когато това е станало преди изтичането му. По сжщия начинъ се опредѣлятъ и вредитѣ и загубитѣ, що се дължатъ на страната, която е направила предизвестието за напускане или уволнение, ако другата страна е уволнена или напуснала преди да изтече срока. Макаръ че чл. 62 урежда първия случай отдѣлно отъ вторитѣ два (по систематично би било, първитѣ два да бждатъ третирани заедно, и третия отдѣлно), принципътъ е единъ и сжщи: трудовото възнаграждение се дължи за неизтеклия срокъ на предизвестието.

Вземането на работника, за което е дума, става изискуемо въ деня на уволнението, когато е падежа на трудовото възнаграждение въобще (чл. 62 I in fine). То е гарантирано на общо основание, като вземане по трудовия договоръ. Привилегията, която чл. 37 установява за това вземане като го подрежда следъ вземанията по чл. 15 т. 4 ЗПИ, важи и по отношение на вредитѣ и загубитѣ въ полза на уволнения безъ предизвестие работникъ.[44]

Вредитѣ и загубитѣ, върху които работодателътъ има право, се опредѣлятъ по сжщия начинъ, независимо отъ това дали се касае направо за предизвестно даване оставка или даване оставка съ по-малко предизвестие, т. е. неспазване на сроковетѣ установени отъ чл. 60 ЗТД, или за напускане на работа преди да е изтекълъ срока за уволнението предизвестено отъ работодателя.

Заедно съ плащането на въпроснитѣ вреди и загуби, когато непосрѣдствено, следъ като е напусналъ безпредизвестно или безъ да спази срока на предизвестието е постжпилъ на работа при другъ работодатель, работникътъ е изложенъ и на друга санкция, която има вече публично-правенъ харак-

[43] Ст. **Peretti-Griva**, Il raporto d'impiego privato, cit., pag. 288.

[44] Въ сжщия смисълъ art. 23, кн. I. in fine на френския трудовъ кодексъ—Ср. **Rouast-Durant**, Précis de législation industrielle, cit., p. 356.

теръ. По силата на чл. 62 II, 2-ро изречение, той може да бъде лишенъ отъ право на безработица за срокъ най-много отъ две години. Това става съ постановление на помирителния съдъ, въ основа на съставенъ отъ инспектора актъ. Ако той е постъпилъ на държавна служба, помирителниятъ съдъ може да постанови глобяването му до размѣръ на $^1/_2$ отъ месечната му заплата. Срещу тази санкция за работника, законътъ установява друга за работодателя, който е приелъ непосрѣдствено на работа работникъ напусналъ (предишния си работодатель)[45] безъ предизвестие. Нему се налага предвидената въ чл. 70 глоба (съ наказателно постановление до 5 хил., при повтаряне до 10 хил. лв.).

6. Злоупотрѣба съ правото на прекратяване чрезъ предизвестие[46]

Горнитѣ разсъждения въ връзка съ прекратяване на трудовия договоръ сключенъ за неопредѣлено време чрезъ предизвестие и правнитѣ сетнини на неспазването на съответния срокъ се правятъ при предпоставката, че страната, която взима почина за слагане край на трудовитѣ правоотношения и специално работодателятъ, който уволнява работника има оправдателни съображения за упражняването на своето право да иска прекратяването.

Съ всѣко право, обаче, е възможна злоупотрѣба. Институтътъ на злоупотрѣба съ правото (l'abus du droit), макаръ и не усвоенъ изрично отъ всички законодателства, нито отъ нашето, е отдавна известенъ, както въ публичното така и въ частното право. Пита се, впрочемъ, какво става, когато работодателътъ злоупотрѣби съ правото си да уволни работника, или съ други думи когато той отправи предизвестието безъ оправдателни съображения. Т. е. какви съ правнитѣ последици отъ поведението наработодателя, когато той, безъ да има нѣкакви основателни мотиви уволни работника, така, само за да го увреди.

Въ трудовото право въпросътъ за злоупотрѣба съ правото на уволнение се поставя въ зависимость отъ процесуалната установимость на неоправданото или неоснователното прекратяване на трудовия договоръ. По общъ съдопроизводственъ принципъ, доказването на едно обстоятелство тежи върху онова лице, което черпи права отъ него. На пръвъ погледъ, като че ли тежестьта, да се докаже че уволнението включва въ себе си злоупотрѣба съ правото за прекратяване на договора трѣбва да легне върху работника. Но такова заключение едва ли би могло да бъде счетено за

[45] Законътъ говори за „първия (си) работодатель", но очевидно се касае не за първия, а за предишния, който може да бъде първи, пети, десети и пр.; важното е да е предшествувалъ непосрѣдствено.

[46] Общо по въпроса ср. **Ptieur**, L'abus des droits dans la formation et la dissolution du contrat de travail, th., Paris 1942.

правилно. Неговата целесъобразность е съмнителна. А отъ тамъ и правилностьта му въпросителна. По следнитѣ съображения: работникътъ, който релевира наличностьта на злоупотрѣба съ право почти никога не е въ състояние да докаже липсата на оправдаващи уволнението съображения и увредителни намѣрения на работодателя. Трудностьта би могла да бѫде преодолѣна, като доказателствената тежесть бѫде разпредѣлена между странитѣ. Понеже липсата на оправдателни съображения за работника е единъ отрицателенъ фактъ, то той не може да бѫде доказанъ отъ него, а отъ работодателя. Върху работникътъ тежи, пъкъ, доказването на увреждането[47].

Преценката на обстоятелствата, при които е останало уволнението е въпросъ на фактъ. Това е инстанцията по сѫщество, която има думата, споредъ даннитѣ на дѣлото. Но кой е онзи критерий, възъ основа на който сѫдътъ ще прецени дали има, или не злоупотрѣба съ правото. Ето деликатниятъ проблемъ!

Примѣрно злоупотрѣба съ правото на уволнение ще има тогава, когато работодателътъ уволни работника поради това, че последниятъ по свои политически схващания участвува въ синдикалната борба[48], че се е разболѣлъ за кратко време[49], че годеницата му е ударила плесница на работодателя въ отговоръ на неморални предложения и пр. и пр.

Общо взето, ако възприемемъ формулата на именития юристъ Josserand, злоупотрѣбата на право е на лице всѣки пѫть, когато упражняването на едно право отклонява последното (правото) отъ неговата социална цель. Упражняването на правото на прекратяване на трудовия договоръ, сключенъ за неопредѣлено време чрезъ предизвестие има за цель запазване свободата за слагане край на трудовитѣ правоотношения. Тая свобода не бива да се обръща въ слободия. Не бива да се изразява въ прищѣвки и и своеволия до безразсѫдность. Тя трѣбва да бѫде упражнявана, така че да бѫде обществено оправдана. Ако работодателътъ се възползува отъ правото си да уволни работника безъ обективни основания, безъ оправдателни причини, той дължи обезщетение. Той дължи обезщетение независимо отъ предизвестието и вредитѣ и загубитѣ, замѣстващи последното.

Тъй, струва ми се, ще се отговори и на тенденцията, която се забелѣзва въ ново време за устойчивость на трудовитѣ отношения, чието несмущавано отъ прекъсвания разви-

---

[47] Различни мнения вж. у **Lecompte**, Revue critique 1919, p. 570; — **Pic**, Législation industrielle, cit., n. 1202;—**Rouast**, Dalloz périod. 1930, I. 71; —**Teigten**, Droit social 1938, p. 209 и тамъ посочената френска юриспруденция.

[48] Константна сѫдебна практика въ Франция. Вж. напр. Civ. 19 окт. 1337, Syreil 1937 I 373; — Civ. 9 мартъ 1938, Droit social 1938, p. 185.

[49] Ср. Civ. 3 дек. 1934, Dalloz Hébdomadaire 1935, 84.

тие е не само отъ полза на странитѣ по договора но и въ интересъ на социалния колективъ[50].

Размѣрътъ на обезщетението, което работодателтъ, вършещъ злоупотрѣба съ правото си да прекрати договора дължи, се опредѣля въ зависимость отъ естеството на работата, изпълнявана отъ работника, въ зависимость отъ мѣстото въ служебната иерархия, което последниятъ заема, въ зависимость още отъ изслуженото време, което работникътъ е прекаралъ при работодателя, въ зависимость най-после отъ конкретнитѣ отношения между странитѣ по договора и най-вече въ зависимость отъ обичайнитѣ правила, които уреждатъ тия отношения въ даденъ браншъ и дадено мѣсто.

IV. Прекратяване на трудовия договоръ по вина на противната страна

I. Общи понятия за вината на противната страна, като важна за прекратяването причина

Освенъ общитѣ поводи за прекратяване на трудовия договоръ по съгласие и по непреодолима сила и освенъ особенитѣ начини на прекратяване на трудовия договоръ, сключенъ за опредѣлено време чрезъ изтичане на срока и на трудовия договоръ, сключенъ за неопредѣлено време чрезъ предизвестие, които се разгледаха до тукъ, сжществува още единъ поводъ за слагане край на трудовитѣ отношения, а именно наличността на вина на противната страна.

Прекратяването по вина на противната страна става пакъ съ едностранно, нуждаещо се отъ приемане волеизявление на едната страна. Само че, за разлика отъ необходимостьта отъ срокъ на предизвестието, тукъ волеизявлението има веднагашно действие[1] и не задължава неговия авторъ съ какво да е обезщетение.

---

[50] Ср. Върху тенденцията за запазване на трудовитѣ отношения отъ прекратяване вж. **Mansfeld**, Arbeitsrecht, cit., S. 43.

[1] Въ германскитѣ законодателства, сждебна практика и наука, въ единия случай се говори за редовно известие за прекратяване или (ordentliche Kündigung), а въ втория за извънредно такова (ausserordentliche Kündigung), или за срочно известие за прекратяване (befristete Kündigung) и несрочно известие (unbefristete Kündigung). Възприемането на тази терминология у насъ среща голѣми пръчки, както по етимологически съображения (въ първия случай се касае до предизвестие, а въ втория за прекратяване по важни причини, преди всичко по вина на една отъ странитѣ); така и по логически съображения въ смисъль, че прекратяване на договора, сключенъ за неопредѣлено време, може да стане безъ срокъ, съ плащане на вреди и загуби, а и прекратяването по вина на противната страна може да бжде ограничено отъ опредѣленъ срокъ. По тия въпроси ср. **Hueck**, Deutsches Arbeitsrecht, cit., S. 128. Изразътъ прекратяване по важни причини е за предпочитане въ областьта на приложение на ЗТД, чийто чл. чл. 65 и 66 включватъ въ редицата на важнитѣ причини и състави, като напр. излагане на опасность живота на работника (чл. 65 б. „г"), страдание на работника отъ заразителна болесть (чл. 66 б.

Вината, за която е речь, може да бѫде умишлена, когато противната страна е съзнавала и искала противоправния, състоящъ се въ невъзможность за продължаване договора, резултатъ и небрежна, когато сѫщата е съзнавала, но не е искала или пъкъ не е съзнавала, но е билъ длъжна да съзнава последицитѣ отъ своето деяние. Но вината всѣкога, разбира се, била небрежна, била умишлена, трѣбва да сѫществува обективно, да бѫде реална, а не въображаема въ съзнанието на страната, която безъ предизвестие си дава оставката или съобщава уволнението.

Усвоена отъ една отъ странитѣ вината прави невъзможно отъ обективно или субективно гледище по-нататъшното даже временно траене на трудовия договоръ. Нейнитѣ правни последици се свеждатъ нормално, освенъ къмъ немедленото слагане край на трудовитѣ правоотношения още и къмъ възникване отговорностьта за плащане вреди и загуби отъ виновната страна въ полза на работодателя или работника за изгубената работна ржка или работа. Отговорностьта за плащане на вреди и загуби при договора сключенъ за опредѣлено време е ясна сама по себе си. При това, тя не е въ противоречие и съ принципа на свободата на странитѣ да сложатъ край на договора, сключенъ за неопредѣлено време. Тази свобода, както се изтъкна вече, е обусловена отъ възможностьта да се отправи предизвестие съ опредѣленъ срокъ.

Вината има сѫщитѣ правни последици презъ всѣки моментъ отъ времетраенето на договора, даже и тогава, когато работникътъ се намира въ отпускъ по-болесть и непосрѣдствено преди или следъ бременость, или когато отбива военна, трудова или друга държавна или общинска повиность или презъ срока на предизвестието.

За да служи като легитимация за прекратяване на договора, обаче, вината трѣбва да се намира въ каузална връзка съ невъзможностьтьта за по-нататашно изпълнение на договора.

Тукъ нѣма приложение нормата на чл. 70 ЗЗД. Предварително сѫдебно решение не се изисква. То е и невъзможно. Щомъ като настѫпятъ причини, които предизвикватъ прекратяването на договора, то неразумно би било да се принуждава изправната страна да търси предварително чрезъ сѫдъ слагане край на трудовитѣ правоотношения. Особено като се има предъ видъ скѫпотията и протакането на процеситѣ у насъ: сѫдебни, дѣловодни разноски; първа, втора инстанция! Положението, както на работника, така и на работодателя презъ време на процеса би било не твърде удобно. Продължаването на договора следъ настѫпването на прекратителната причина не би било полезно и за предприятието и производството въобще. Ето защо прекратяването става веднага. Вината трѣбва да бѫде релевирана, като основа-

„д"), или неработоспособность на работника (чл. 66 б. „е"), при които надничността на вина е съмнителна.

телна причина за прекратяване на договора едва когато се наложи отблъскането на евентуалното искане отъ усвоилия укоримо поведение работникъ за възнаграждение или на извършилия виновни действия работодатель за вреди и загуби въ размѣръ на възнаграждението за срока на респективното предизвестие[2].

Съдътъ по същество ще прецени дали поведението на противната страна е укоримо и представлява прекратителна причина. Ако въ процеса се установи, че нѣма вина, тогава страната, по инициатива на която договорътъ е прекратенъ, се осжжда да плати съответното обезщетение[3].

Два сж пжтищата, водящи до опредѣляне на важнитѣ причини и вината на противната страна, като основателенъ поводъ за прекратяване на трудовия договоръ: 1. специфицирано конкретно установяване на разнитѣ важни причини. изразени въ съответнитѣ състави, при които вината е на лице и 2. неспецифицирано общо установяване на сжществениитѣ елементи на важнитѣ причини. Нашето трудово законодателство е тръгнало по първия пжть. Чл. чл. 65 и 66 ЗТД изброяватъ последователно съставитѣ, при наличностьта на които, работникътъ се легитимира да напусне работата безъ предизвестие и работодателятъ да уволни работника безъ предизвестие. Нека разгледаме по отдѣлно тѣзи състави, следъ което ще направимъ една правно-политическа преценка на избрания отъ ЗТД пжть.

II. Вина на работодателя за прекратяване на договора

Съдържание: — 1. Неизпълнение на договорнитѣ задължения: — а. Неплащане за заплатата, — б. Неизпълнение на други договорни задължения; — 2. Накърнение на честьта и достойнството и неспазване на защитнитѣ норми; — 3. Обезщетение на работника.

1. Неизпълнение на договорнитѣ задължения

а. Неплащане на трудовото възнаграждение.

Като важна за прекратяване на трудовия договоръ причина преди настжпване на срока, (ако той е сключенъ за опредѣленъ срокъ), или безъ предизвестие, (ако той е сключенъ за неопредѣлено време), на първо мѣсто се очертава неизпълнението отъ страна на работодателя на основното задължение по договора — неплащането на трудовото възнаграждение. Въ този смисълъ е редактиранъ чл. 65, б. „а“ ЗТД, който гласи: работникътъ може да напусне работата безъ

[2] Въ този смисълъ **Barassi**, Il diritto del lavoro, cit. II, pag. 427; — **Manara**, Giusta causa di licenziamento senza indennità, Foro it. 1931, I, 522.

[3] Така **Rouast-Durand**, Précis de législation industrielle, cit., n. 333, p. 348.

предизвестие, низависимо съ какъвъ срокъ е сключенъ договорътъ[1]: когато работодателтъ не му плаща на срока уговорената заплата. Това е една универсална важна за прекратяването на всички видове трудови договори причина, която е възприета отъ всички трудово-законодателни системи.

Важността на изплащането на заплатата или надницата за работника следва простия фактъ, че трудътъ на сжщия е единственъ или основенъ източникъ на срѣдства за сжществуване за самия него и за неговото семейство. Ако работникътъ не получава възнаграждение за предоставеното на работодателя на свои физически и интелектуални сили, отъ правно гледище трудовиятъ договоръ губи право на сжществуване. Той става недействителенъ, поради нереализиране на причината, поради неполучаване на насрещната престация на работодателя-съдоговорителъ. Трудовото възнаграждение, чието неизплащане води до прекратяването на договора обхваща както т. н. основна заплата съ всичкитѣ и части, така и всички допълнителни възнаграждения, премии, провизионни, участие въ печалбитѣ и пр.

Неизпълнението отъ страна на работодателя на неговото основно задължение по договора може да се състои изобщо въ неплащане на трудовото възнаграждение, или въ ненавременнно плащане. Достатъчно е плащането да не е извършено на опредѣления срокъ, за да се приеме, че е на лице важна за прекратяването на договора причина.[2] (Работникътъ, както току що се припомни, разчита за своята издръжка изключително на заплатата и надницата, още повече, че неговата кредитоспособность е твърде съмнителна, за да може да се надѣва, че, когато работодателтъ изпадне въ забава, той може да покрие нуждитѣ съ заеми и кредити). Тази е идеята и на чл. 65 б. „а“ ЗТД, който формулира неизпълнението, като неизплащане „на срока“ на угово-

[1] Цитираниятъ текстъ разказва за напускане безъ предизвестие, независимо за какъвъ и съ какъвъ срокъ е сключенъ договорътъ. На пръвъ погледъ, отъ неговитѣ думи, изглежда, че той има предъ видъ прекратяването на договора, сключенъ за опредѣлено време, съ срокъ. Договоритѣ сключени за неопредѣлено време сж безъ какъвто и да е срокъ. Отъ друга страна, той говори за предизвестие, чрезъ каквото пъкъ се прекратяватъ трудовитѣ договори, сключени за неопредѣлено време, които не визиратъ никакъвъ срокъ. Че причинитѣ за прекратяване на договоритѣ, изброени въ чл. 65 ЗТД, сж общи и важатъ еднакво, както за договоритѣ сключени съ срокъ, така и за тия безъ срокъ, т. е. за неопредѣлено време, личи отъ последната алинея на сжщия чл. 65, която предвижда, че „когато договорътъ е съ неопредѣленъ срокъ“ работникътъ има право на еднакво обезщетение, като оставя уреждането на вредитѣ и загубитѣ въ полза на работника, когато договорътъ е сключенъ за опредѣленъ срокъ, да стане по реда на общитѣ правила на облигационното право.

[2] На противно мнение съ огледъ на положението въ Италия: — **Riva Sanseverino**, Corso di diritto del lavoro, cit., pag. 501-502. Тя счита, че простата забава не е важна причина. Коя забава е проста, обаче, авторката не казва.

реното възнаграждение. Все пакъ необходимо е да е на лице едно истинско неплащане, единъ действителенъ актъ на неизпълнение на задължението отъ страна на работодателя, а не само обикновено и обичайно допустимо кратко отлагане на плащането. Нѣма значение дали се дължи на неискане или на невъзможность отъ страна на работодателя.

Неплащането на трудовото възнаграждение, като важна причина причина, може да се състои, както въ неплащане на цѣлата, установена отъ закона, колективния договоръ, или между странитѣ, заплата или надница, или само на часть отъ нея. По общо начало кредиторътъ въ нашето право не е длъженъ да се съгласява съ частично плащане, освенъ по изключение, въ опредѣлени случаи, като при мѣнителницата и пр., каквото изключение тукъ не е на лице. При това, обаче, частичното неплащане лигитимира работникътъ за предсрочно и безпредизвестно прекратяване на трудовия договоръ и тогава, когато то се дължни на противодоговорно намаление на работното време. Работникътъ е длъженъ да приеме плащането и ако не стори това неплащането, разбира се, нѣма значение на важна причина. Нѣщо повече, работникътъ е длъженъ да потърси самъ заплатата или надницата, тъй като по правило задълженията у насъ, освенъ ако противното е уговорено, не сж носими, а търсими (dettes quérables).

Въпрѣки, че две мнения нѣма, какво неплащането на трудовото възнаграждение отъ страна на работодателя дава право на работника, не само да напусне работата безъ предизвестие, но и да търси съответното обезщетение, полагаемо му се при прекратяване да договора по вина на работодателя при днешнитѣ социалъ-икономически отношения, работникътъ въ повечето случаи е предоволенъ да си получи възнаграждението за изслужено време и за обезщетение не му идва на умъ.[3]

б. Неизпълнение на други договорни задължения.

Като втори, следъ неплащане на трудовото задължение, съставъ на прекратяване на трудовия договоръ, чл. 65, б. „б" ЗТД установява неизпълнението отъ страна на работодателя на „задължението си по договора", съ което, може би, иска да каже неизпълнението на другитѣ задължения по договора[4],

[3] Ср. напр. реш. Соф. пом. с. п. д. 132/1942 предадено въ сп. Трудово право, 1942, стр. 303 и редакционната бележка къмъ него.

[4] Не е лесна работата на оня, който трѣбва да тълкува постановленията на ЗТД и специално на чл. 65. А още повече на онзи, който трѣбва и да ги прилага. Откриването на тѣхния истински смисълъ не винаги е даже възможно. Буква „б" отъ текста поставя въпроса, за незпълнението на кое именно задължение е думата. Законътъ говори за задължени-т о, като че ли по договора работодателтъ има само едно задължение. Това едно или по право основно, защото покрай него работодателтъ има и други задължения, би могло да се предполага, че е плащането на възнаграждението. Последното, обаче, е предметъ на б. „а" отъ сжщия текстъ. Кое друго задължение има предъ видъ б. „б", знае само

а именно, приемане на трудовата престация, т. е. указване на съдействие при изпълнение на работата, недоставяне на инструменти и сурови материали и пр.[5].

Законътъ Т. Д., чл. 65, б. „г" предвижда прекратяване на трудовия договоръ безъ предизвестие преди срока и въ случая, когато при изпълнение на възложената работа, работникътъ излага на опасность живота си следствие на обстоятелства, които не е могълъ да знае при сключване на договора[6], безъ да е на лице неспазване на защитнитѣ норми отъ страна на работодателя. Последното се вижда отъ т. „е" на чл. 65 ЗТД. Кога сж настжпили тѣзи излагащи на опасность живота на работника обстоятелства, които той не е могълъ да знае при сключване на договора, законътъ не опредѣля. Ако се касае за обстоятелства, които сж настжпили презъ времетраене на договора, то прекратяването на договора ще стане не съ еднократно волеизявление, т. е. не съ даване оставка на работника, а съ искова молба до помирителния сждъ, т. е. по реда на чл. 69 ЗТД — rebus sic stantibus. Тукъ, като че ли, законътъ е ималъ предъ видъ хипотезата, при която при сключване на договора работникътъ не е могълъ да знае за излагащитѣ на опасность живота му обстоятелства, защото не е билъ осведоменъ отъ работодателя. Така схванатa мисъльта на б. „г" води и до идеята за неизпълнение отъ страна на работодателя на сжществени преддоговорни задължения. Неговата вина е culpa in contrahendo. Работодателтъ е длъженъ да съобщи на работника трудовитѣ

този който е редактиралъ закона, ако изобщо има нѣщо предъ видъ. Да е задължението за непромѣняне условията по договора — не е, защото и то е уредено отдѣлно съ б. „д". Ако, пъкъ, законътъ въ б. „б" на чл. 65 е ималъ предъ видъ общо задълженията на работодателя по договора, то б. б. „а" и „д" ставатъ излишни. При това положение на задънено тълкуване единствената възможность за разрешение—и то не твърде скопосно, но по скопосно не се вижда—е да се приеме, че се касае до останалитѣ, освенъ за плащане не заплатата и за непромѣняне на условията, задължения на работодателя по договора. Редакцията на чл. 65, т. 1 ТЗ комай че е за предпочитане предъ неясната формулировка на чл. 65, б. б. „а" и „б" ЗТД. Чл. 65 т. 1 ТЗ гласи чисто и просто, че помощникътъ може да напусне службата безъ предизвестие, „ако господарьтъ не изпълни договорнитѣ си задължения". Кратко и ясно.

[5] **Ошановъ**, Коментаръ на ЗТД, цит., стр. 124-5 оправдава сжществуването на б. „б", чл. 65, като, обаче, въ замѣна на това счита б. б. „а" и „д" с. з. за излишни, тъй като наистина тѣхното съдържание се включва въ б. „б", ако на последната се дава едно буквално тълкуване. Но подобно мнение нада ли би могло да се счита за задоволително при днешната редакция на б. „б", която говори за задължение, а не за задължения на работодателя.

[6] За отбелязване е, че ЗТД предвижда само обстоятелства, които сж опасни за живота, а не както Търговскиятъ законъ, чл. 65, п. 5, който предвижда обстоятелства опасни и за здравето. Въ сжщность обстоятелствата, които сж опасни за здравето сж обикновено опасни и за живота, но общо взето първитѣ сж една степень по-малко важни за отстжпването отъ договора, отколкото вторитѣ.

условия и най-важното трудовитѣ рискове и, ако не стори това, работникътъ има право, при наличностьта на визиранитѣ отъ закона обстоятелства, да напусне работата.

Промѣнянето отъ страна на работодетеля на условията по трудовия договоръ безъ спазване на чл. чл. 39 и 62 ЗТД, е сжщо така самостоятелна важна за прекратяване на трудовия договоръ причина. То се състои въ: — деградиране на работника въ служебната иерархия, т. е. въ понижаването му относно професионалната му квалификация[7], независимо отъ това дали е съпроводено съ намаление на възнаграждението (инъкъ тази причина се свързва съ частичното неплащане на заплатата по б. „а"); — накърнение достоинството на извършваната до тогава работа; промѣна на мѣстото на работата, стига, тази промѣна да не е наложена отъ нуждитѣ на работата за по-малко отъ 30 дена и въ кржга на неговата специалность, или по непреодолими обстоятелства (чл. 39 ЗТД). Едностранното промѣняне на естеството на работата, за която е ангажиранъ работника дава безъ друго право на последния да напусне работата и да търси съответнитѣ вреди и загуби равни на дължимото обезщетение при уволнение безъ предизвестие[8]. Промѣната е на лице и когато работодательтъ наложи на работника по-дълго и по-кратко време (при последната хипотеза, само ако промѣната води до намаление на възнаграждението, или ако работникътъ има другъ интересъ отъ ненамаляването[9].

Накжсо казано неизпълнението на всѣко сжществено, уговорено задължение отъ страна на работодателя е важна, легитимираща прекратяването на договора причина[10]. Неиз-

[7] Законътъ говори общо за промѣна въ характера на работата, но въпросъ е дали работникътъ има право да прекрати предсрочно или безпредизвестно договора, когато тази промѣна е благоприятна за него. Струва ми се, не!

[8] Вж. въ сжщия смисълъ решение на Соф. пом. сждъ по пом. д. № 2203/1938 предадено въ сп. Трудово право 1941, стр. 107. Вж. тоже решението на сжщия сждъ по пом. д. № 590/1942, съ което сждътъ дава право на една домашна прислужница, условена за нуждитѣ на домакинството да отстжпи безпредизвестно отъ договора, когато господаръть ѝ я задължилъ да почиства зжболѣкарския му кабинетъ презъ цѣлия день. Ср. сп Трудово право, 1942, стр. 305.

[9] Относно промѣната въ политическия обликъ на работата ср. по-горе, бел. [5], стр. 25.

[10] Ако е позволено тукъ, бива да се направи забележка върху съвсемъ несполучливата редакция на чл. 65. Вмѣсто да говори за неизплащание въ срока на уговорената заплата (б. „а"), за неизпълнение на задължението си (!) по договора (б. „б"), за промѣна на условията по трудовия договоръ (б. „д") и пр., той би могълъ да каже чисто и просто сжществено неизпълнение на произхождашитѣ отъ договора задължения на работодателя. Въ този именно смисълъ трѣбва да се тълкуватъ цитиранитѣ негови разпореждания. Впрочемъ резултатътъ е единъ и сжщъ. Само че при днешното положение до него се стига по пжтя на едно изправително тълкуване, а при предложената формула той ще следва отъ самия текстъ, кратъкъ и ясенъ.

пълнение на същественитѣ задължения не прави невъзможно временното продължение на договорнитѣ отношения. Касае се значи за *съществено и договорно* задължение, за разлика отъ публично правнитѣ задължения, що сж предметъ на другъ съставъ, съ който ще се занимаемъ следъ малко: съблюдаване на предпазнитѣ правила. Съществеността на неизпълнението се опредѣля по качество и по количество. Едно и сжщо неизпълнение само по себе си може да не представлява важна, легитимираща напускането на работата причина, но дадено повтарящо, се обръща въ такова[11].

Изброенитѣ отъ чл. 65 причини за безпредизвестно отстжпване отъ трудовия договоръ отъ страна на работника когато работодателятъ не изпълнява своитѣ сжществени договорни задължения, сж примѣрно дадени[12]. Неизпълнението на всѣко сжществено договорно задължение би могло да бжде включено въ единъ отъ изброенитѣ състави на чл. 65.

Неизпълнението на сжществени договорни задължения отъ страна на работодателя е причина за отстжпването отъ договора, макаръ и да бжде частично (стига да не се касае до неизпълнение на незначителна часть)[13]. Разбира се, не е необходимо то да бжде повтаряно или да е систематическо. Всичко това е въпросъ на фактъ и се преценява по сжщество[14].

2. Накърнение на честьта и достоинството и неспазване защитнитѣ норми

Къмъ първата категория важни причини, които се отнасятъ до неизпълнение на сжществени, присжщи на трудовия договоръ, задължения на работодателя, чл. 65 ЗТД прибавя още една категория такива причини, които, обаче не се криятъ въ договорната синалагма, а иматъ повече или по-малко самостоятелно сжществуване, или пъкъ се отнасятъ до неизпълнение на публично правни задължения на работодателя по Закона за хигиената и безопастността на труда и други защитни норми.

Думата е най-напредъ за *накърнение честьта и достоинството на работника* и неговитѣ близки. Чл. 65, б. „в" дава право на работника да си даде оставката (както ще видимъ следъ малко — предисрочно и безпредизвестно), когато било работодательтъ, било неговитѣ служащи, довѣрени лица и пр. се отнасятъ грубо и съ унизителни за честьта и достоинството действия. Субектъ на деянието тукъ е работодательтъ или неговитѣ служащи, довѣрени лица и пр. Таки-

[11] Напр. промѣната на мѣстото на работата отъ едно заведение въ друго съседно не е такава причина, но ако става всѣка седмица или всѣки день то се обръща въ такова.

[12] На противно мнение: **Ошановъ**, Коментаръ ЗТД, цит., стр. 124.

[13] Напримѣръ при заплата отъ 5.000 лева работодателятъ остане длъженъ 2 лева.

[14] Ср. **Джидровъ**, Коментарь на ТЗ, цит., стр. 259.

ва сж директоритѣ, майсторитѣ, надзирателитѣ. Добавката за служащитѣ и довѣренитѣ лица е въ пълна хармония съ общитѣ принципи за задълженията, които едно лице носи по реда на чл. 58 ЗТД за гражданскитѣ престжпления извършени *отъ лицата за които той отговаря, а именно* неговитѣ пълномощници, работници и пр. Какво трѣбва да се разбира подъ грубо отнасяне, обаче, не напълно е ясно. Струва ми се, че не всѣко грубо отнасяне на работодателя съ работника може да направи невъзможно даже временното по-нататъшно продължаване на договора и да предизвика прекратяването му.[15] При сегашната производствена система грубото отнасяне на работодателя се счита за важна за прекратяване на договора причина, само когато е твърде сжществено въ количествено или въ качествено отношение, напр. периодически повтаряще се или извършвано по предизвикателенъ начинъ. Впрочемъ грубото отнасяне обикновено се свежда къмъ засѣгане работника или членоветѣ на неговото семейство, който съставъ попада къмъ унизителнитѣ за честьта и достоинството думи и действия. Тѣ се конкретизиратъ въ к л е в е т а или о б и д а. Обектъ на деянието сж честьта и достоинството на работника или на семейството му. За членове на последното се считатъ всички намиращи се въ *роднински, съпружески или сватовски връзки* лица, които живѣятъ подъ единъ покривъ съ работника[16]. Напускането на работата не е въ зависимость отъ резултата на наказателното производство срещу работодателя, който е обидилъ или наклеветилъ работника. Това производство се развива на друга плоскость. То има углавно естество и е отъ частенъ характеръ — води се по тжжба на потърпевшия, както работникътъ може въобще да не подаде; още повече, че работодателятъ отговаря за действията на своитѣ пълномощници и други лица (по чл. 58 ЗЗД), но не може да бжде призованъ като подсждимъ въ едно наказателно производство, което се води само лично срещу автора на престжплението[17].

Н е с п а з в а н е т о на т р у д о в о - з а щ и т н и т ѣ н о р м и е предвидено като важна за прекратяването на трудовия дого-

---

[15] Инъкъ, на практика, болшинството отъ трудовитѣ договори би трѣбвало да бждатъ прекратени. Грубото отнасяне на работодателя къмъ работника е присжщо на дадени обществено-стопански отношения, при които работодателятъ, като собственикъ на срѣдства за производство, е господарь, а работникътъ като социалъ-икономически слабосиленъ е подчиненъ.

[16] **Джидровъ**, Коментаръ ТЗ, цит., стр. 260 и **Ошановъ**, Коментаръ ЗТД, цит., подъ членове на семейството разбиратъ „близкитѣ роднини, които живѣятъ въ домакинството на работника". *Съпругата на работника* и нейнитѣ родители напр., като че ли не се включватъ споредъ тия автори, понеже не сж роднини на съпруга.

[17] За подробности за елементитѣ на клеветата и обидата, като углавни състави, се препраща къмъ специалната часть на наказателното право и коментаритѣ на *наказателния законъ, глава XV* — докачване на честьта.

воръ причина, чл. 65 б. „е“. Този текстъ визира неизпълнение на задълженията отъ страна на работодателя къмъ работника, предписани отъ законитѣ за защита на труда. Чл. 65 не опредѣля конкретно за кои закони за защита на труда е думата. И по-добре! Касае се за неизпълнение на тия задължения на работодателя къмъ работника и едновременно къмъ държавата, които положителното право му възлага въ връзка съ закрилата на труда. Това сж, както задълженията по законитѣ за защита на труда, така и задълженията предписани отъ законитѣ за уреждане на договорнитѣ отношения между странитѣ, та даже отъ всички други закони, стига тия задължения да се отнасятъ до защитата на труда. Касае се заедно съ това и до задълженията предписани отъ колективнитѣ трудови договори, стига и тѣ да се отнасятъ до защитата на труда. Съ една дума, задължения на работодателя не само предписани отъ законитѣ за защита на труда, но предписани отъ каквито и да сж положително-правни норми за защита на труда.

Такива сж нормитѣ за хигиената и безопастността на работнитѣ мѣста, за контролъ върху парнитѣ котли и резервуаритѣ, за допустимата минималната възрасть и максимално работно време и пр. и пр. Преценката за изпълнението или за неизпълнението на тия задължения е сравнително по-строга отъ тази при договорнитѣ задължения. Тукъ задълженията сж не обикновени договорни, а особени публично-правни и затова санкциитѣ за тѣхното неспазване иматъ не само частно-правенъ, но и публично-правенъ характеръ.

И тукъ констатирането на незпазване на трудово-защитнитѣ норми не е необходимо да бжде установено съ съответенъ актъ или постановление на органъ на надзора на труда. Достатъчно е фактическото неспазване. Съставитѣ, които даватъ основание за прекратяването по вина на работадателя, трѣбва да сж на лице въ момента на напускане на работата. Кога тѣ сж станали известни на работника, преди или следъ напускането и дали тѣ сж го мотивирави къмъ последното, това нѣма значение[18].

3. Обезщетение на работника.

Наличността на една отъ причинитѣ изброени въ чл. 65 ЗТД дава право на работника да напусне работата преди срока и безъ каквото и да е предизвестие[19].

Прекратяването на трудовия договоръ по вина на работодателя поставя и въпроса за уреждане на вредитѣ и загубитѣ,

[18] Въ този смисълъ решение № 480/1931 ВКС II ГО (предадено отъ **Пенчевъ**, Сборникъ по Търговския законъ, т. I., стр. 89) относно прекратяването на договора по чл. 66 ТЗ.

[19] Ср. реш. на Соф. пом. с. по пом. д. № 622/1939. То има предвидъ обидата по чл. 65 б. „в“ ЗТД, но важи въобще и за останалитѣ случаи на прекратяване на трудовия договоръ по вина на работодателя.

които то причинява на работника. Тоя въпросъ е уреденъ отъ чл. 65, ал. посл. ЗТД. Въ всички тѣзи случаи — гласи цитираниятъ текстъ—работникътъ има право да получи едно обезщетение равно на трудовото възнаграждение за времето, за което би му следвало предизвестие[20], когато договорътъ е съ неопредѣленъ срокъ. Съ други думи прекратяването на договора по вина на работодателя води до сжщитѣ правни последици, които безпредизвестното уволнение на работника има. Тѣ следватъ отъ чл. 62 ЗТД по argumentum a fortiori и безъ наличностьта на чл. 65 ал. посл.: щомъ като безпредизвестното уволнение задължава работодателя да плати вреди и загуби въ размѣръ на възнаграждението за времето на предизвестието, прекратяването на договора по вина на работодателя съ още по-голѣмо основание ще има най-малко сжщитѣ сетнини.

Законътъ има предъ видъ само договора сключенъ съ неопредѣлено време време; само той се прекратява съ предизвестие. Прекратяването по вина на работодателя на договора сключенъ за опредѣленъ срокъ се урежда на плоскостьта на общитѣ норми на облигационното право.

Изключение отъ общото правило за обезщетението се прави отъ закона, само за случая, когато договорътъ е прекратенъ по състава на чл. 65, б. „г". т. е. при излагане на опастность живота на работника. Не е леко, обаче, да се обясни, защо се прави това изключение. Вѣроятно законодателтъ е изхождалъ отъ съображенията, че при него не е на лице договорна вина на работодателя. Това съображение, обаче, не е убедително, тъй като, ако договорната вина не е на лице то — при предпоставката, че б. „г" има предъ видъ не клаузата rebus sic stantibus, а неизпълнението на уведомителни задължения — на лице е преддоговорна вина.

Установеното отъ разглежданата норма (чл. 65) обезщетение, представлява компенсаторни, замѣстващи предизвестието вреди и загуби То може да бжде съпроводено и съ такова на общо основание, дължимо отъ работодателя на работника, независимо отъ прекратяването на договора. Напр., ако работодателятъ не изпълни нѣкои свои договорни

[20] Текстътъ на чл. 65 ал. посл. говори за **дневната заплата** за днитѣ, за които би му се следвало **преди** предизвестие. **Дневната заплата** тукъ означава възнаграждение за единъ работенъ день или **надница**. Но има работници, като тия, които сж натоварени съ ржководна работа, които иматъ права на 90 дневно или тримесечно възнаграждение и не сж въобще на надница. Ето защо „дневната заплата" може да се замѣни кратко и ясно съ „възнаграждение" или „трудово възнаграждение". Какво иска да каже, обаче, законътъ съ прибавянето на думата „преди" предъ „предизвестието" не е твърде ясно. Или трѣбва да приемъ, че съ нея иска да каже, че предизвестието се е дължало **по-рано**, преди да се е явила важната причина, преди да е на лице нѣкои отъ съставитѣ на чл. 65, или пъкъ, че тукъ се касае до една разточителна словохотливость, която нѣма мѣсто въ законодателни текстове. Въ всѣки случай редакцията на чл. 65 съвсемъ не е отъ най-сполучливитѣ.

задължения, като да речемъ връщането на инструменти, принадлежащи на работника, или напр., ако по вина на работодателя, работникътъ освенъ безпредизвестното оставяне безъ работа претърпи други вреди и загуби, като напр. раняване, изгаряне, кражба и пр., той има право да търси обезщетение по договоренъ пѫть и по реда на чл. 56 сл. ЗЗД. Трудовото право не внася никакви ограничения въ областьта на гражданскитѣ престѫпления извършени отъ работодателя Чл. 65, ал. посл. само припомня, че независимо отъ обезщетението въ въ размѣръ на възнаграждението за съответния срокъ на предизвестието, работникътъ има право и на обезщетение за забава.

На съответното обезщетение работникътъ има право и въ случая, когато работодатялтъ е станалъ причина за прекратяването на трудовия договоръ презъ периода на предизвестието, направено по чл. 60. Тѣзи случаи сѫ твърде чести, тъй като презъ периода на предизвестието отношенията между двете страни на договора понѣкога така се обтѣгатъ, че тѣхното даже и временно продължаване е невъзможно.

Успѣшното водене на иска по чл. 60 ЗТД не е свързано съ доказването, че не сѫ на лице нѣкои отъ причинитѣ за уволнение по чл. 66 с. з. Върху работника лежи доказателствената тежесть само относно факта на уволнението. Ако работодателтъ възразява, че той е извършилъ уволнението по вина на работника, той трѣбва да докаже сѫществуването на едно отъ посоченитѣ въ чл. 66 основания[21].

[21] Въ противенъ смисълъ, споредъ менъ, съвсемъ неправилно е реш. на Бург. пом. с. по пом. д. 121/1939, предадено съ критична бележка въ сп. Трудово право, 1941, стр. 240. Въ него се приема, че, за да получи обезщетението на което има право по чл. 60 ЗТД, уволненията работникъ, като ищецъ, трѣбва да докаже, че е уволненъ безпричинно. Това решение не търпи никаква критика и отъ елементарно процесуално гледище. **Липсата** на една отъ причинитѣ по чл. 66 ЗТД е единъ **отрицателенъ фактъ**, чието доказване не може да се постави въ тежесть на ищеца. По силата на чл. 164 ЗГС, само обстоятелствата, отъ които произтича едно право, въ случая правото на обезщетение по чл. 60, трѣбва да се докажатъ отъ оная страна, която иска да осѫществи това право. Ония обстоятелства, които изключватъ пораждане на предявеното право, въ случая причинитѣ по чл. 66, трѣбва да се докажатъ отъ противната страна. Това е работодателятъ, прочее, върху когото тежи onus probandi относно наличността на вина на работника. Съ други думи ищецътъ е длъженъ да докаже своя искъ, ответникътъ — своитѣ възражения (Р. № 134/1940 ВКС IV. го предадено у **Пенчевъ** Сборникъ касационни решения по ЗГС, София 1943, стр. 104-105. А пъкъ въпросътъ за реда на представяне на доказателствата по дѣлото, т. е. кой е длъженъ да доказва известни обстоятелства, е отъ публиченъ редъ (Р. № 542/1939 ВКС IV ГО, **Пенчевъ**, Сборникъ ЗГС, цит., стр. 107).

III. Вината на работника като важна причина за прекратяване

Съдържание: — 1. Неизпълнение на договорни задължения: — а. Неизпълнение на трудовото задължение, — б. Неизпълнение на други договорни задължения; — 2. Накърнение на честьта и достойнството, користни престъпления и неспазване на законнитѣ норми.

1. Неизпълнението на договорни задължения

а. Неизпълнение на трудовото задължения.

Не е, разбира се, само работодателѣтъ, чието виновно поведение може да стане важна, стимулираща прекратяването на договора причина. Укоримитѣ деяния на работника, сѫщо така, могатъ да направятъ невъзможно продължаването на трудовитѣ отношения. Въпроснитѣ деяния иматъ, както противодоговоренъ, така и извъндоговоренъ характеръ. Къмъ първата категория на първо мѣсто е, то се знае, умишленото неизпълнение или грубо-небрежното изпълнение на трудовото задължение.

Това е чл. 66 ЗТД, който урежда правото на работодателя да уволни работника безъ предизвестие, когото последниятъ виновно не извършва уговореното по договора. Буква „б“ се занимава съ случая, когато работникътъ „не изпълнява или изпълнява съ груба немарливость обязаноститѣ си“. Тази редакция трѣбва да бѫде пояснена въ нѣколко отношения. Първо, касае се за укоримо неизпълнение на задължения (безъ леката небрежность, culpa levis и levissima). При проява на немарливость въ смисълъ на лека небрежность отъ страна на работника, при изпълнение на възложената му работа, работодателѣтъ има право на силата на чл. 53 ЗТД да налага глоби, но не и да уволнява работника. Изпълнението съ груба небрежность, culpa lata, е въ действителность неизпълнение.

Къмъ укоримо неизпълнение законътъ по неизвестни съображения приравнява по правнитѣ последици и случая, когато работникътъ е неспособенъ или, вследствие на дълготрайна болесть, е станалъ неспособенъ да изпълнява задълженията си по трудовия договоръ (чл. 65 б. „е“), въ който случай дума за вина не става[1], (освенъ ако се установи че при сключване на договора работникътъ се е представилъ за обладатель на такива професионални качества, каквито въ действителность нѣма). Тукъ, впрочемъ, се касае не толкова до важна за прекратяването причина, колкото за порокъ при съгласието на работодателя, както и до страданието на работника отъ заразителна болесть, установена отъ лѣкарь при фонда О. О.

[1] **Riva Sanseverino,** Corso di diritto del lavoro, cit., pag. 498-99.

Какво разбира подъ заразителна болесть (обикновената хрема и тя е заразителна!) нещастната редакция на чл. 65 не казва. Единственото рационално тълкуване на текста ще бжде, струва ми се, въ смисълъ, че се касае за заразителна болесть, която указва решително влияние върху изпълнение на задължението[2]. Инъкъ работникътъ ще получи отпускъ за лѣкуване по силата на чл. 53 ЗТД.

Второ, рускиятъ терминъ „обязаноститѣ", за които законътъ говори въ б. „б", тукъ означава трудово задължение. Инъкъ б. б. „а" (злоупотрѣбяване съ довѣрието) и „в" (конкурентна работа) ставатъ излишни[3]

Като квалифициранъ съставъ на неизпълнение на трудовото задължение се третира и отсжтствието отъ работа повече отъ три дни, независимо отъ това на какви причини се дължи, стига да не е на лице непреодолима сила или случайно събитие[4]. Буква „г" на чл. 66 споменава за излежаване затворъ повече отъ три дена, примѣръ на виновно отсжтствие (нѣма наказание безъ вина). Изтърпѣването на лишаващи отъ свобода наказания има силата на важна причина, само когато то е прѣчка за изпълнение на трудовото задължение. Е ли презъ време на ваканция, или отпуска, то нѣма тая сила, освенъ ако пада подъ състава на б. „и" чл. 66 (престжпление съ користна цель). Когато работникътъ отсжтствува отъ работа по-малко отъ три дни безъ уважителни причини, закъснява за работа или напуска преждевременно, той подлежи на дисциплинарни санкции, глоба по силата на чл. 43, но не и на уволнение.

Неизпълнението на трудовото задължение се предполага и въ случая, когато работникътъ се яви на работа въ явно пияно състояние (б. „и" чл. 66). Нетрезвеността на работника трѣбва все пакъ да бжде свързана съ нарушение на трудовото заеължение. Въ противенъ случай работодателтъ не би ималъ право да уволни работника, освенъ ако нетрезвениятъ работникъ върши деяния, които попадатъ подъ други състави на чл. 66, напр. докачване на честьта и пр.

[2] **Ошановъ**, Коментаръ ЗТД, цит., стр. 128 счита, че заразителната болесть, за която е дума, трѣбва да бжде неизлѣчима. Менъ ми се струва, че се касае до трудно излѣчима и особено инфекциозна болесть, безъ да бжде неизлѣчима. При днешния напредъкъ на медицината много отъ ония болести, които въ миналото се считаха за неизлѣчими днесъ се лѣкуватъ ефикасно.

[3] Ако б. „б" визираше наистина всички обязаности на работника, то тогава, какъвъ смисълъ има да се формулиратъ съставитѣ на другитѣ точки? Очевидно е, че тя има предъ видъ неизпълнението на основното задължение на работника, на трудовото задължение.

[4] По въпроса ср. **Petraccone**, La nozione di giusta causa nel contratto d'impiego e la facoltà di risoluzione in tronco per l'assenza dell'impiegato, Mass. Giur. Lav. 1933, 626.

б. Неизпълнение на други договорни задължения

Наредъ съ неизпълнението на основното задължение на работника да полага уговорения физически и умственъ трудъ, като важна за прекратяването на договора по вина на работника причина се третира и неспазването на други съществени договорни задължения. Думата е за злоупотрѣбата съ довѣрие (чл. 66, б. „а") и упражняване безъ съгласието на работодателя, било за себе си, било за другиго същата работа, която работникътъ върши при последния (б. „в"), както и за несъобразяване съ разпоредбитѣ на чл. 39 ЗТД, относно промѣната на мѣстото и характера работа (б. „г"). Ако е вѣрно, че трудовиятъ договоръ е договоръ, при който довѣрието на работодателя играе съществена роля, то не само наказателниятъ съставъ на чл. 349 НЗ, не само умишленото или небрежно, но и леко-небрежното неспазване на задължението за вѣрность, което работникътъ имаше споредъ старото фашистко право трѣбва да води до безпредизвестно прекратяване на договора. Ако пъкъ се приеме, което е и правилно, че договорътъ има само относително фидуциаренъ характеръ, то само извършената при dolus или culpa lata злоупотрѣба съ довѣрие би дала право на работодателя да уволни работника безъ предизвестие, тъй като самостоятелното съществуване на задължение за вѣрность въ тяжесть на работника не е на лице[5]. За да бѫде уволненъ работника, съгласно чл. 66, б. „а" ЗТД необходимо е да има не само гола злоупотрѣба на довѣрие, но и ощетяване на работодателя отъ действието на работника[6].

Вториятъ съставъ има предъ видъ непочтената конкуренция. Упражняването на същата работа отъ страна

---

[5] Работникътъ подлежи на безпредизвестно уволнение когато прави непочтени заявления и твърдения по отношение на работодателя си предъ трети лица. Така. реш. № 393/1942 на Соф. обл. с., II ГО. Въ мотивитѣ между друго, се изтъква, че„ всичко изложено въ заявлението на касатора (работника) е несъстоятелно и даже обсурдно, че обвиненията срещу дружеството сѫ голословни и не отговарятъ на действителностьта, съ явната цель да се напакости на работодателя". (Че работникътъ въ тоя случай подлежи на безпредизвестно уволнение, ясно е. Но защо неговата постѫпка се квалифицира като злоупотрѣба съ довѣрие, тогава, когато никакви тайни не сѫ употрѣбени, а всичко е голословно, по това сѫдътъ не се мотивира).

[6] Въ този смисълъ ВКС, р. № 1045/1932 II ГО предадено въ **Пенчевъ**, Сборникъ по Търговския законъ, т. I, стр. 89-90. Въ мотивитѣ къмъ него между другото се казва: Сѫдътъ е приелъ, че ищецътъ като директори на кооп. съюзъ „П" е злоупотрѣбилъ съ довѣрието на УС но, че съ това той не е накърнилъ интереситѣ му. Въ връзка съ така приетото, сѫдътъ, като е счелъ, че не сѫ на лице условията на чл. 66 ТЗ, не е допусналъ никакво нарушение на закона. Търговскиятъ пълномощникъ, прочее, не може да бѫде уволненъ, ако не е на лице второто съществено условие, изискано отъ поменатата наредба на закона, а именно съ тая си дейность търговскиятъ пълномощникъ да е нащърбилъ търговията на господаря си,

на работника за себе си или за другъ работодатель ще има визиранитѣ отъ чл. 66 правни последици, само когато се касае за неизпълнение на задължението на неводене на непочетна конкуренция. А подобно задължение тежи не върху всѣки работникъ, а само върху онзи, който изпълнява квалифицирана по начало специална и интелектуална работа, извършването на която е свързано съ знанието на тайнитѣ на производството. И, тъкмо, употрѣбяването на тия тайни съ конкурентна цель има значението на важна причина, която, прекратява договора[7].

Неизпълнението на задължението на работника да се съобрази съ промѣната на мѣстото и характера на работата при условията на чл. 39 ЗТД, а именно временно, не повече отъ 30 дена, въ кржга на неговата специалность, безъ намаление на трудовото възнаграждение, при наложителни нужди за промѣната, съ пжтни и дневни пари, е сжщо така, предвидено като важна причина за прекратяването на трудовия договоръ по реда, който е предметъ на изследване тукъ, т. е. по б. „г“ на чл. 66 с. з.[8].

Неизпълнението на другитѣ допълнителни задължения отъ страна на работника може да има силата на важна за прекратяването на договора причина, когато то е извършено съ умисъль или груба небрежность. И тукъ, както и при неизпълнение на задълженията отъ страна на работника, въпросътъ се разрешава съ огледъ на конкретната обстановка споредъ фактитѣ по дѣлото. Отъ значение е не само естеството, но и начина нарушението. Едно и сжщо нарушение извършено изолирано може да доведе до дисциплинарни санкции, а извършено рецидивно може да даде основание за прекратяване на трудовитѣ отношения чрезъ уволнение на работника безъ предизвестие[9].

Споредъ сждебната практика[10], работодателътъ има право да уволни безъ предизвестие работникъ, който не е преставилъ гаранция, уговорена при постжпване на работа. Това уволнение се основава чл. 66, б. „б“ (неизпълнение на договорни задължения) — exceptio non adimpleti contractus.

---

[7] Не върши нелоялна конкуренция онзи работникъ, който въ свободното си време мие сждоветѣ на другъ ресторантъ или мете магазина на друго предприятие; ср. **Пенчевъ**, Задълженията на работника, цит., стр. 49-50.

[8] Вж. р. на Соф. пом. с. по пом. д. 2203/1938, предадено въ сп. Кооп. право 1942, стр. 41.

[9] Ср. **Peretti-Griva**, Il rapporto d'impiego privato, cit., pag. 371 sg.

[10] Вж. р. на Соф. пом. с. по пом. д. № 1335/1936, предадено въ сп. Трудово право 1941, стр. 113 и р. на сжщия сждъ по пом. д. № 166/1940, предадено въ сп. Кооп. право 1942, стр. 152.

2. Накърнение на честьта и достойнството, користни престжпления и неспазване на защитнитѣ норми.

Както засѣгането на честьта и достойнството на работника дава право на последния да напустне работата безъ предизвестие, така и докачването на честьта и достойнството на работодателя е важна за прекратяването на договора по причина (чл. 66, б. „з"). Това накърнение, само тогава ще даде основание за прекратяване, когато има сжществень характеръ и уличава работника въ умишлено или грубо небрежно увреждане на работодателя. Въ противенъ случай то води до дисциплинарнитѣ санкции на чл. 43 ЗТД., като нарушение на установената дисциплина.

Споредъ нѣкои сждебни решения,[11] за да бжде уволненъ работника на основание на чл. 66, б. б. „з" и „и", не е необходимо докачването на честьта на работодателя или на членъ на семейството му и извършването на престжпление съ користна цель да бжде установено съ сждебна присжда.

Поведението на работника извънъ трудовитѣ отношения, освенъ въ този случай има правноирелевантно за договора естество. Изключение се прави при нѣкои специални случаи на квалифицирани работници при които случаи държанието на работника въ обществото има значение за неговата работа. Но и тукъ се касае до едно основание за глоба, а не и до поводъ за уволнение[12].

Като причина за предисрочно или безпредизвестно прекратяване на договора законътъ (чл. 66, б. „и") споменава и извършването отъ работника на престжпление съ користна цель.

Интересно е да се отбележи, че подобенъ съставъ не е предвиденъ отъ чл. 65, занимаващъ се съ причинитѣ, които даватъ право на работника да напусне работата[13].

---

[11] Напр. рашение на Ямболския областенъ сждъ по касационно дѣло 179/1940, предадено въ сп. Трудово право 1942, 232. Въ бележката къмъ това решение се формулира становището, че престжпленията, за които е речь въ чл. 66, б. б. „з" и „и" не сж наказателни състави по Наказателния законъ, като се дава право на сжда да прецени извършеното „безъ да държи смѣтка за границитѣ посочени въ Наказателния законъ". Това становище, обаче, ми се струва за доста смѣло. Напускането на солидната плоскость на твърдо установенитѣ углавни състави за засѣгане на честьта и користнитѣ престжпления, специално що се отнася до случаи въ които тѣ се преписватъ на работника и даването свобода на сжда да преценява самъ при днешнитѣ социалъ-економически условия и при днешнитѣ възможности и авторитетъ на сждиитѣ е и твърде опасно.

[12] По въпроса ср. **Du Bessé**, Licenziamento d'impiegato per sfida a duello, Foro it. 1925, I, 1005; — **Zelli**. Condotta privata del'impiegato nei riflessei delle obbligazioni inerenti al rapporto d'impiego privato, Mass. Giur. Lav. 1938, 450.

[13] Ще рече, че ако работникътъ, който чисти помѣщенията или излива желѣзото обсеби една сума отъ 100 или 200 лева отъ нѣкого,

Сетне, като важна мотивираща безпредизвестното уволнение на работника причина, се изтъква и неспазването на защитнитѣ норми отъ страна на сжщия. Чл. 66, б. „к" постановява, че договорътъ се прекратява, когато работникътъ продължава да не спазва Правилника за вжтрешния редъ, следъ като е билъ глобенъ основателно най-малко три пжти презъ месеца. Смисълътъ на това постановление е ясенъ. Касае се за неспазване преди всичко на предписанията относно хигиената и безопасностьта на труда. Две мнения нѣма, че и самиятъ работникъ, въ полза на който (и въ полза на колектива), сж установени защитнитѣ норми за трудовитѣ условия въ работнитѣ мѣста и пр. е длъженъ да ги съблюдава наравно съ работодателя. Ако той не прави това — подлежи на уволнение. Не винаги, обаче, а само когато сж изчерпани дисциплинарнитѣ санкции, или, както Законътъ казва, следъ трикратно глобяване за едно и сжщо нарушение въ единъ месецъ. Като неспазване на Правилника за вжтрешния редъ, трѣбва да се третира и случая, който е предметъ на б. „м", чл. 66 ЗТД, а именно явяването на работа въ очевидно пияно състояние.

Накрая нѣкои колективни трудови договори[14], даватъ право на работодателя да уволни работника по мотивирано искане на мѣстното законоустановено клоново работническо сдружение, когато последниятъ се е проявилъ като такъвъ, който работи противъ сегашния държавенъ строй или противъ целитѣ и задачитѣ на Закона за организиране професиитѣ. Касае се за работници проявили се като неудобни на властьта политически опозиционери. Дали намѣсването на казанитѣ работнически сдружения въ политическия животъ на работницитѣ е тѣхна, а не на полицията работа, това е голѣмъ въпросъ, по който може да се спори.

Работодатель не може да уволни безпредизвестно работникъ за неспазване на нѣкои законни постановления, като напр. тия на ЗХБТ, когато самъ той (работодательтъ) е виновенъ за неспазването имъ[15].

или противозаконно присвои намѣрена вещь, може да бжде уволненъ безъ предизвестие, защото работата страдала отъ това или интереситѣ на работодателя се накърнявать (вѣроятно подобна е мисълта на законодателя), а пъкъ ако работодателятъ извърши какво и да е користно престжпление, работникътъ не може да си даде оставката, защото... получаването на възнаграждението му се „осигурява!" — имуществото на работодателя се увеличава съ резултата на користното престжпление ?!?

[14] Като напр. колективниятъ договоръ отъ 16. IX. 1937 между родовия съюзъ на индустриалцитѣ кожари и III груповъ работнически съюзъ, публикуванъ въ Сборника на кол. трудови договори подъ редакцията на д-ръ Минковъ — Божиновъ, цит., стр. 77 сл.

[15] Въ сжщия смисълъ решение на Сливенския помирителенъ сждъ по пом. д. № 45/1940. Сждътъ мотивира така: работодателятъ, съгласно чл. 5 ЗОО е длъженъ да снабди работника съ осигурителна книжка при постжпването му на работа. Ако той уволни работника, поради това, че

При спорове относно прекратяването на трудовия договоръ по вина на работника доказателствената тежесть лѣга върху работодателя само като ответникъ въ производството предъ помирителния сѫдъ, предъ който работникътъ направи искане за плащане на обезщетението на основание на чл. чл. 60 и 62 ЗТД.

IV. Трудности при изброяване причинитѣ за прекратяване на договора по вина на една отъ странитѣ

Заедно съ нѣкои чужди закони и за разлика отъ други такива, нашиятъ законъ, както се изтъкна, е възприелъ системата на априорно каузистично изброяване на случаитѣ, въ които работникътъ има право да напусне работата, а работодателятъ има право да го уволни безъ двамата да сѫ длъжни да се съобразяватъ съ края на срока или съ изискванията на чл. 60 относно предизвестията. Трѣбва да се признае, че съ специфицирането на важнитѣ за прекратяването на договора причини, по тоя начинъ, нашиятъ законодатель, вървейки по пѫтя на нѣкои стари образци, се е нагърбилъ съ една твърде мѫчителна и не по силитѣ си задача. Затова защото стѣгнатото и всеобемаще специфициране на всички състави, които правятъ невъзможно даже провизорното продължение на договора до изтичане на срока на предизвестието е твърде деликатно и невъзможно, ако изобщо приемемъ, че многообразието на живота и трудовата практика може, бива и трѣбва да се включи въ отдѣлни каузистично формулирани законни състави. Че това е така показва, между другото, галиматията и хаоса въ които чл. чл. 65 и 66 ЗТД хвърлятъ случаитѣ, при които договорътъ се прекратява по вина на една отъ странитѣ.

Въ това отношение колективнитѣ трудови договори биха могли да изиграятъ твърде благоприятна роля. Вмѣсто да приповтарятъ, че работникътъ се уволнява по чл. 66 ЗТД[1] и вмѣсто да говорятъ „врѣли и некипѣли", че работницитѣ членове на управително или контролно тѣло при работническата организация, не могатъ да бѫдатъ уволнявани безпричинно. като че ли останалитѣ могатъ да бѫдатъ уволнявани безпричинно безпредизвестно![2], тѣ би трѣбвало по браншове да

последнията нѣмалъ такаaа книжка, то той е сторилъ това безъ законни причини и дължи следуемото се законно обезщетение.

[1] Напр. колективния трудовъ договоръ отъ 25. VI. 1940 между редовния съюзъ на химическата индустрия и първи груповъ работнически съюзъ; вж. Минковъ—Божиновъ, Сборникъ колект. тр. дог., цит., стр. 156.

[2] Като решение на централната помирителна комисия отъ 7. III. 1939 относно работницитѣ въ текстилнитѣ отрасли; ср. Минковъ—Божиновъ, Сборникъ колект. тр. дог., цит., стр. 26.

опредѣлятъ причинитѣ, даващи основание за безпредизвестно напускане на работа или уволнение.

Така схванатъ въпроса, за предпочитане е, струва ми се, изоставянето отъ страна на закона на всѣка казуистика (чрезъ нея никога не може да се обхванатъ всички случаи и тя често изпада въ разпустнатость) и да се премине къмъ едно синтетично систематизиране на категориитѣ безъ да се впуска въ подробноститѣ. Въ края на крайщата важнитѣ причини се изброяватъ не спредъ абстрактнитѣ априорни критерии, а съ огледъ на конкретната фактическа обстановка, въ която се развиватъ отношенията между двете страни на договора работника и работодателя.

Най-после не е за отричане и ползата отъ създаването на единъ смѣсенъ помирителенъ органъ, който да разрешава въпроса за наличностьта на важна, даваща основание за безпредизвестното напускане на работата или за предизвестното уволнение на работника причина.[3]

[3] Така напр. споредъ Колективния трудовъ договоръ, сключенъ на 16. XI. 1937 между родовия съюзъ на индустриалцитѣ кожари и III груповъ работнически съюзъ (обнародванъ пакъ тамъ, стр. 77 сл.); специалната комисия, състояща се отъ представитель на Инспекцията на труда, като председатель и по единъ представитель на работодателитѣ и работницитѣ, като членове, решава при провинение по чл. 66 ЗТД и то следъ подробна мотивирана анкета.

Die Beendigung des Arbeitsvertrages

(Zusammenfassung)

I. Allgemeine Bemerkungen über die Beendigung des Arbeitsvertrags.

Die vorliegende monographische Untersuchung stellt den vierten und letzten Teil einer Reihe theoretisch-praktischer Untersuchungen über den Arbeitsvertrag dar. Die Probleme des Abschlusses, der Elemente des Arbeitsvetrages und der Verpflichtungen des Arbeiters und des Arbeitgebers sind Gegenstand besonderer Untersuchungen.

Die Beendigung des Arbeitsvertrags gestaltet sich verschieden, je nach den Gründen der Auflösung des Vertrags. Einige von diesen Gründen führen zur Auflösug aller Arbeitsverträge, während die anderen die Beendigung der einzelnen Arbeitsverträge hervorrufen. Zu der ersten Kategorie gehört in erster Linie die Auflösung auf Grund des Einvernehmens der Parteien. Sie wird nach den allgemeinen Grundsätzen des Obligationenrechtes geregelt, mit Ausnahme vom Art. 64 des Arbeitsvertragsgesetzes, der jeden vorherigen Verzicht des Arbeiters auf das Entschädigungsrecht bei unregelmässiger Vertagsbeendigung für ungültig erklärt. Das für Kriegszeiten gültige Zivilmobilmachungsgesetz hat ebenfalls grosse Einschränkungen der Willensautonomie der Vertragschliessenden mit sich gebracht.

Die Beendigung wegen höherer Gewalt ist gleichfalls ein allgemeiner Grund zur Auflösung des Arbeitsvertrags. Force majeure und cas fortuit als allgemeine Gründe der Auflösung auch des Arbeitsvertrags sind vom Art. 131 des Gesetzes über die Verpfichtungen und der Verträge geregelt.

Als ein Vertrag intuitu personae in bezug auf den Arbeiter, d. h. als ein Vertrag, der mit Rücksicht auf seine Person abgeschlossen ist, wird der Arbeisvertrag auch mit seinem Tode aufgelöst. Die bulgarische Gesetzgebung sieht keine Entschädigung für die Hinterbliebenen des verstorbenen Arbeiters vor.

Die dauernde Arbeitsunfähigkeit des Arbeiters löst den Vertrag auf, wenn sie länger als drei Monate dauert (Art. 57 des Arbeitsvertragssetzes). Auch in dieser Hinsicht ist der Arbeiter bei uns ungeschützt.

Bei der Ableistung der Militar-, Arbeits- oder einer anderen öffentlichen Dienstpflicht durch den Arbeiter nach den allgemeinen Bestimmungen der Art. Art. 55 und 57 des Arbeitsvertragsgesetzes wird der Arbeitsvertrag von Rechts wegen aufgelöst, wobei dem Arbeiter das Recht vorbehalten ist, nach seiner Entlassung aus dem abgeleisteten Dienst anderen Arbeitern vorgezogen zu werden. Der Eintritt Bulgariens in den zweiten Weltkrieg

hat aber die Einführung der besonderen Kriegsunterstützungsordnung aus dem Jahre 1940 mit sich gebracht, kraft deren den Familien der Mobilisierten das Recht auf Unterstützung durch den Arbeitgeber und den Staat zuerkannt wurde.

Der Tod und die Konkurserklärung des Arbeitgebers haben ebenfalls keine auflösenden Folgen. Wenn der Arbeitgeber stirbt, gehen die Rechtsverhältnisse, mit seltenen Ausnahmen, auf seinen Rechtsnachfolger über. Der Beginn eines universalen Zwangsverfahrens gegen den Arbeitgeber hebt desgleichen das Arbeitsrechtsverhältnis nicht auf; nur schafft er dem Arbeifer das Recht, die Sicherstellung seines Arbeitslohnes vom Arbeitgeber zu fordern. Dasselbe gilt auch vom Präventivkonkordat.

Das Problem der Einwirkung eines Streiks auf die Entwicklung des Arbeitsvertrags gestaltet sich je nach der Einstellung der Staatsgewalt gegenüber dem organisierten kollektiven Nichterscheinen zur Arbeit als Mittel zur Erkämpfung besserer Arbeitsbedingungen. In Bulgarien wird der Streik nach dem Kollektivarbeitsvertragsgesetz vom Jahre 1936 als Verbrechen behandelt. In den Ländern, wo die inneren Widersprüche zwischen der Arbeit als Grundfaktor der Produktion und dem Kapital aufgehoben sind, verliert der Streik seine Daseinsberechtigung. Grundsätzlich betrachtet, kann der Streik dort, wo er als ein rechtsmässiges Mittel im Kampfe um bessere Abeitsbedingungen angesehen wird, keinen Einfluss auf die Beendigung des Arbeitsvertrags zur Folge haben, da es sich hier nicht um eine Aufhebung des Rechtsverhältnisses handelt, sondern um dessen Festigung, indem die nötigen Voraussetzungen ihrer normalen Entwicklung geschaffen werden.

Die Veränderungen in der Unternehmung oder betrieb, die in einer Übertragung oder Umformung derselben bestehen, führen nicht zur Auflösung des Arbeitsvertrags, ausser gegen entsprechende Entschädigung des Arbeiters, wenn er infolge dieser Veränderungen entlassen wird. Bei Auflösung oder Liquidation der organisierten rechtlichen oder technischen Einheiten hat der Arbeiter das Recht auf Schadloshaltung nach den Vorschriften des Art. 132 des Obligationengesetzes (beim Arbeitsvertrag, der für eine bestimmte Frist abgeschlossen ist) und das Recht auf Kündigung nach Art. 60 des Arbeitsvertragsgesetzes (bei einem Arbeitsvertrag, der für unbestimmte Zeit abgeschlossen ist.).

Bei Konzessionsentziehung und Arbeitseinstellung auf Anordnung der Behörden, sowie im Kriegsfalle wird die Frage der Vertragsbeendigung mit Rücksicht auf die tatsächlichen Verhältnisse geregelt, indem man den alten Grundsatz cujus commoda ejus et incommoda im Auge hat, im Sinne des Risikotragens durch den Arbeitgeber, der der Nutzniesser des Arbeitsproduktes ist. Die Kriegsverhältnisse haben ihrerseits eine Reihe besonderer Verordnungen des Staates nötig gemacht, die auf Sicher-

stellung des Arbeiters gegenuber den ungünstigen Folgen der aussergewöhnlichen Lage hinziehen.

II. Auflösung des für eine bestimmte Frist abgeschlossenen Arbeitsvertrages.

Laut Art. 14, P. „b" des Arbeitsvertragsgesetzes kann der Arbeitsvertrag nur für höchstens zwei Jahre abgeschlossen werden. Der Eintritt des ersten Tages der Zeitperiode, für die der Vertrag geschlossen ist, gilt als Erfüllung eines künftigen und sicheren Ereignisses und bedeutet das Ende des Arbeitsverhältnisses. Art. 15 desselben Gesetzes sieht die stillschweigende Verlängerung des Vertrags vor, wenn der Arbeiter nach Ablauf der Frist länger als einen Tag bei der Arbeit bleibt. Der verlängerte Vertrag wird als für unbestimmte Zeit abgeschlossen angesehen, wenn nichts anderes vereinbart worden ist. Die Unmöglichkeit der zwangsläufigen Erfüllung der Arbeitsverpflichtung stellt die vorzeitige Beendigung des Vertrags wegen Nichterfüllung durch den Arbeiter in ein besonderes Licht. Der Arbeitgeber kann in solchem Falle keine anderen als Kompensationsschäden beanspruchen laut Art. 132 des Obligationengesetzes. Wenn die vorzeitige Beendigung vom Arbeitgeber ausgeht, bekommt der Arbeiter unbestritten das Recht, den Ersatz des erlittenen Schadens (damnum emergens) und des nichtrealisierten Gewinns (lucrum cessans) zu fordern. Diese Schäden werden nach Massgabe des Arbeitslohns berechnet. Wenn der Arbeiter anderweitig Arbeit findet, wird der hier bezogene Lohn, bzw. Gehalt abgezogen (compensatio lucri cum damno).

III. Auflösung des für unbestimmte Zeit abgeschlossenen Arbeitsvertrags

Das Entlassungsgesuch und die Entlassung des Arbeiters sind die gewöhnlichen Arten der Beendigung eines derartigen Arbeitsverhältnisses. Hier erfolgt die Auflösung nach der Willensäusserung einer der vertragschliessenden Parteien. Die Kündigung ist ein einseitiger potestativer Akt und muss in unbedingter Form erfolgen. Sonst ist weder eine besondere Form erforderlich, noch eine Begründung notwendig.

Die Kündigung ist an eine Frist gebunden, damit inzwischen der Arbeiter eine andere Beschäftignng und der Arbeitgeber einen anderen Arbeiter finden können. Die Dauer der Kündigungsfrist wird bei uns jeweils in gleicher Weise für Arbeiter und Arbeitgeber ausgemacht. Sie hängt mit der Natur der Arbeit und der Diensthierarchie zusammen. Art. 60 des Arbeitsvertragsgesetzes bestimmt beispielsweise einige Kategorien von Arbeitern, die dadurch in drei Gruppen eingeteilt sind, dass es fünfzehn-, fünfundvierzig- und neunzigtägige Kündigungen festsetzt. Welcher

Gruppe der Arbeiter zugewiesen werden soll, ist eine Frage, die das Gericht dem Wesen des Falles nach zu entscheiden hat. Für die bulgarische Gesetzgebung spielt die Zeitdauer, in der der Arbeiter beschäftigt gewesen ist, keine Rolle für die Festsetzung der Kündigungsfrist. Art. 67 des Arbeitsvertragsgesetzes setzt nur ein einmaliges Einmonatsgehalt für diejenigen fest, die mindestens 5 Jahre ununterbrochen bei einem Arbeitgeber gearbeitet haben, und Zweimonatsgehalt, wenn sie länger als 10 Jahre dort beschäftigt waren. Diese Regelung ist bindend, es sei denn in melius aber nicht in pejus für den Arbeiter. Art. 67 leidet an vielen Mängeln, darunter auch an: Unklarheit bei der Bestimmung der Voraussetzungen (er spricht von einer einmaligen Vergütung bei Entlassung ohne Grund und meint Entlassung ohne Schuld des Arbeiters), Nichtabstufung der Vergütung (sie ist die gleiche für einen Arbeiter, der 10 Jahre, und für einen, der 20 Jahre beschäftigt war) usw. Die Verlängerung der Kündigungsfrist durch Vertragsklauseln ist nur dann zulässig, wenn dies nicht zu Ungunsten des Arbeiters geschieht. Die Rechtsfolgen der Kündigung bestehen in der Festsetzung des letzten Tages bei einem Arbeitsverläitnis, das fur eine unbestimmte Zeit abgeschlossen ist. Während der Kündigungsfrist haben die Arbeitsverhältnisse bis zum Eintritt dieses Tages ihren normalen Inhalt, allein mit dem Unterschied, dass der Arbeiter das Recht auf einen einstündigen Urlaub täglich bekommt, um Arbeit zu suchen (Art. 60, letzter Absatz). Die Begründung des Anspruchs auf Schadenersatz bei Nichteinhaltung der Kündigungsfrist besteht nämlich in der Entziehung der Möglichkeit, Arbeit bzw. Arbeitskraft zu finden. Die Entschädigung ist fakultativer Art und hat einen kompensatorischen Rechtscharakter. Die Bestimmung seiner Höhe geschieht nach dem Masse des Arbeitslohnes für die Zeit der Kundigungsfrist. Von einem Missbrauch des Rechtes auf Auflösung des Arbeitsvertrags durch Kündigung sprechen wir dann, wenn die Ausübung dieses Rechtes sein soziales Ziel beeinträchtigen würde. Mit anderen Worten, ist der Missbrauch vorhanden, wenn der Arbeiter die Arbeit verlässt oder der Arbeitgeber den Arbeiter entlässt, ohne dass rechtfertigende Gründe vorhanden sind, nur, um die andere Partei zu schädigen.

IV. Auflösung des Arbeitsvertrags wegen der Schuld der anderen Partei.

Eine tadelnswerte Aufführung des Arbeitgebers dem Arbeiter gegenüber oder umgekehrt, die bewusst vorsätzlich ist oder auf Nachlässigkeit zurückgeht, bildet gleichfalls den Anlass zur Auflösung des Arbeitsverhältnisses. Diese geschieht hier sofort, ohne vorherigen Gerichtsbeschluss, wie er nach den allgemeinen Bestimmungen des Obligationenrechts notwendig ist (Art. 70 des Obligationengesetzes). Der enge Zusammenhang zwischen der

Gewalt des Arbeitgebers und der Unterordnung des Arbeiters, sowie das unauflösliche Band zwischen der Arbeit des Arbeiters und seiner Existenz gestatten, selbst auf kurze Zeit, keine Fortsetzung der Erfüllung des Arbeitsvertrags, wenn sie durch die Schuld der anderen Partei gestört ist.

Die bulgarische Arbeitsgesetzgebung hat den Weg der Spezifizierung der Tatbestände, die zur Auflösung des Arbeitsvertrags durch die Schuld der anderen Partei Anlass geben, gewählt. Art. 65 des Arbeitsvertragsgesetzes sieht drei Tabestände vor, bei denen die Schuld des Arbeitgebers vorliegt. Der erste besteht in der Nichtzahlung des Arbeitslohns. Da der Lohn oder das Gehalt des Arbeiters die Grundquelle für seine Existenz ist, ist ihre Nichtzahlung oder verzögerte Zahlung die wichtigste Verletzung der vertraglichen Verpflichtungen. Die Nichterfüllung der übrigen Vertragsverpflichtungen durch den Arbeitgeber ist gleichfalls ein bedeutender Grund zur Auflösung des Vertrags; es handelt sich um Nichtannahme der Arbeitsverpflichtung, Änderung der Arbeitsbedingungen usw.

Die Verletzung der Ehre und der Würde des Arbeiters ist ebenfalls ein Beendigungsgrund des Arbeitsverhältnisses. Das Vorhandensein der Momente der Verleumdung und der Beleidigung ist dabei nach dem Strafgesetz nicht unbedingt nötig, es genügt das Moment der Grobheit, die eine weitere, wenn auch kurzfristige Fortsetzung der Erfüllung des Arbeitsverhältnisses unmöglich macht. Die Nichteinhaltung der Arbeitsschutznormen hat dieselben Folgen.

Die vorzeitige Auflösung des Arbeitsvertrags infolge schuldhaften Verhaltens des Arbeitgebers unter Einhaltung der Kündigungsfrist gibt dem Arbeiter grudsätzlich das Recht auf Schadenersatz in Höhe der entstandenen Schäden und Verluste oder des Arbeitslohns für die Dauer der bindenden Kündigungsfrist.

Schuldhaftes Verhalten des Arbeiters als Auflösungsgrund besteht selbstverständlich in erster Linie in der Verletzung der Vertragsverpflichtung und vor allem in der Nichterfüllung der Arbeitsverpflichtung. Man hat vor allem Vorsatz oder grobe Nachlässigkeit (culpa lata) im Auge. Das Erscheinen zur Arbeit in eindeutig betrunkenem Zustand hat dieselben Folgen, wenn es mit einer wesentlichen Nichterfüllung der Arbeitsverpflichtung verbunden ist.

Zur Auflösung des Arbeitsverhältnisses führen ferner Verstösse gegen die Schweigepflicht, gegen das Konkurrenzverbot und die Weigerung des Arbeiters, sich notwendigen und gesetzlich zulässigen Änderungen des Arbeitsplatzes, sowie des Arbeitscharakters anzupassen.

Die Verletzung der Ehre und der Würde des Arbeitgebers oder eines Mitgliedes seiner Familie gibt ihm das Recht, den Arbeiter vorzeitig bezw. ohne Kündigung zu entlassen. Das

Begehen eigennütziger Handlungen seitens des Arbeiters gibt dem Arbeitgeber das selbe Recht. (Der Gesetzgeber hat versehentlich den Fall nicht berücksichtigt, dass solche eigennützigen Handlungen seitens des Arbeitsgebers begangen werden).

Die Nichteinhaltung der Arbeitsschutznormen durch den Arbeiter (obwohl selten möglich, weil diese Normen zu seinen Gunsten geschaffen sind) gilt gleichfalls als Auflösungsgrund. In letzter Zeit, nämlich nach der Auflösung der Arbeitersyndikate bei uns, geben manche Kollektivverträge dem Arbeitgeber das Recht, den Arbeiter zu entlassen, wenn dieser sich politisch oppositionell betätigt.

Die in den Art. Art. 65 und 66 des Arbeitsvertragsgesetzes kasuistisch angegebenen Anlässe, die zu vorzeitiger und kündigungsloser Arbeitsaufgabe, bezw. zur Entlassung des Arbeiters Grund geben, verursachen eine Menge unnötiger Schwierigkeiten in dieser wichtigen Materie. Die Aufnahme eines ganzheitlichen Systems der allgemeinen Bestimmung der Anlässe, die die Schuld der Gegenpartei als einen zur Auflösung des Arbeitsvertrags bedeutsamen Grund in sich schliessen, ist sehr empfehlenswert. Ausserdem erscheint die Schaffung eines gemischten Schlichtungsorgans, das die Begründung der Arbeitsaufgabe und der Entlassung beurteilen soll, als sehr rationell.

Д-ръ Севдалинъ ПЕНЧЕВЪ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

Нѣкои беленки върху развитието на идеята за труда и правното положение на работника

ВАРНА
— 1944 —

PRINTED IN BULGARIA. COPYRIGHT 1944 VARNA

1. Уводни думи.

Историческото изследване[1] на идеята за труда и нормитѣ, що уреждатъ правното положение на работника въ тѣхното първобитно зараждане, минало развитие и днешно усъвършенствуване, е полезно и необходимо за всѣки, който създава и прилага действуващитѣ трудово-правни закони. То му дава възможность да увеличи своитѣ познания, да добие по-широкъ кржгозоръ въ материята и да подложи на по-критиченъ анализъ съдържанието на тия норми съ огледъ на тѣхната практическа стойность и конкретно значение. Изучаването на развитието идеята на труда и на трудовото право допринася твърде много и за едно истинско общественo възпитание. То е, споредъ думитѣ на проф. Януловъ[2], една педагогия за маситѣ.

Разглеждането на идеята за труда и правнитѣ норми, които уреждатъ труда, предполага предварително запознаване съ обществено-стопанскитѣ условия на епохата, въ която идеята се изтъква и правото се уформя. Защото между обществено-стопанскитѣ условия, отъ една страна и философскитѣ схващания и правнитѣ форми, отъ друга, сжществува генетична зависимость. При дадена социалъ-икономическа структура иматъ мѣсто едни схващания и закони, при другъ порядъкъ — други.

На противно мнение е проф. Долински[3], който твърди категорично, че социалната структура се приспособява къмъ философскитѣ размишления. Съ други думи, общественото устройство се нагажда къмъ схващанията на мислителитѣ. Трудно е, обаче, поне споредъ менъ, да се приеме, че когато социалната структура, напр. на Римската държава въ края на империята, претърпѣ промѣни, последнитѣ се съобразяватъ съ философскитѣ размишления, а не се дължатъ на ударитѣ на варваритѣ. Неубедително ми се вижда твърдението напр., че изчезването на феодализъма и преминаването му къмъ т. н. новъ режимъ се дължи на схващанията на мислителитѣ, а не на обективнитѣ исторически условия. Съ избухването на октомврийската революция социалната структура надали се приспособява къмъ философскитѣ размишления. Центърътъ на тяжестьта и тукъ лежи върху назрѣлитѣ обществено-стопански предпоставки.

---

[1] Ср. **Пенчевъ**, Бележки върху историческото развитие на трудовото право, Известия Дир. Труда, год. II, стр. 175

[2] **Януловъ**, Развитие на социалното законодателство въ България, София 1939, стр. 4.

[3] **Долински**, Трудътъ и човѣкътъ, Варна 1943, стр. 8

Колкото е спорно, че социалната структура се приспособява къмъ философскитѣ размишления, толкова е безспорно, че покрай обективнитѣ условия, които се коренятъ въ вжтрешното устройство на обществото, върху промѣнитѣ въ социалъ-икономическия строй указватъ влияние и субективни фактори, криещи се въ духовния капацитетъ на политическитѣ ржководители да възприематъ, преживѣятъ, изразятъ въ идейни програми и въплотятъ въ държавнически мероприятия духа на историческия моментъ и неговитѣ духовни ценности. Последнитѣ ставатъ обществени само отъ момента, когато тѣ се включватъ въ динамиката на обществениѣ равновесия[4].

2. Идеята за труда въ старозавѣтнитѣ предания.

Миналото на трудовитѣ отношения се крие далечъ въ тъмата на предисторическитѣ времена[1]. Въ момента, когато човѣчеството започна да излиза отъ примитивното патриархално стопанство, нѣкои люде, за задоволяването на собственитѣ си нужди, се обърнаха къмъ неимотни парии, чийто две ржце бѣха единственото имъ богатство.

Интересна е идеята за труда въ периода на първобитното общество, споредъ библейскитѣ разкази. Въ книгата за Битието, се разказва най-напредъ какъ Богъ сътвори небето и земята[2]. На шестия день той сътвори човѣка, по образъ и подобие свое. Седмия день опредѣли за почивка. Когато човѣкътъ заспа дълбокъ сънь, Богъ направи отъ реброто, взето отъ човѣка, жена[3].

Отъ значение за насъ тукъ е именно при тази обстановка, какъ Стариятъ заветъ се отнася къмъ труда. Споредъ писанието, Богъ създалъ първия човѣкъ въ рая — мѣсто за бла-

[4] Ср. **Ганевъ**, В., Социални ценности и социални равновесия, сп. Икономистъ, 1942

[1] Ср. **Renard**, Le travail dans la préhistoire, Paris 1927; — **Brison**, Histoire du travail et des travailleurs, Paris 1926.

[2] Нека оставимъ настрана всички спорове, които сжществуватъ между този разказъ и науката. Астрономията установява, че не земята, както се твърди въ преданието, а слънцето, чиято маса е 700 пжти поголѣма отъ земята, е центъръ на вселената; Кантъ-Лапласовата теория за слънчевата система поддържа, че образуването се дължи на врѣщателнитѣ движения на газообразна мъглявость, отъ която се концентриратъ постепенно планетитѣ. Споредъ палеонтологията и геологията, живитѣ сжщества, които сж населявали земята и водитѣ преди много хиляди години съвсемъ не сж такива, каквито преданието ги разправя, а възрастьта на земнитѣ пластове и тѣхнитѣ промѣни въ никакъвъ случай не е 2-10 хиляди години, както се предава отъ традицията.

[3] Споредъ естественитѣ науки по пжтя на еволюционния принципъ, формулиранъ отъ гениалния Дарвинъ, животътъ на нашата планета се е появилъ първоначално въ най-нисши форми, едноклетъчни организми, амеби, които подъ влиянието на различни ендо—и екзогенни фактори сж се развивали постепенно въ най-сложни организации. Презъ човѣкоподобната маймуна — pithecantropus erectus — се е дошло до човѣка.

женство. Тамъ той живѣлъ щастливъ и честитъ, далечъ отъ всѣка мжка и всѣки трудъ. Той не е ималъ грижи и задължения, освенъ да се отдаде въ съзерцание и помисълъ на Господа. Но човѣкътъ, подведенъ отъ жена си, прелъстена отъ змията, сторилъ първия грѣхъ: въ нарушение на Божата заповѣдь вкусилъ отъ плода на дървото на познанието. Богъ се разгнѣвилъ: „Проклета да е земята, поради тебе; съ мжка ще се хранишъ отъ нея презъ всички дни на живота си" — казалъ Той и изпъдилъ Адама отъ Едемската градина. Следователно, трудътъ съ който, споредъ библията, първиятъ човѣкъ е трѣбвало да изкарва прехраната си и съ който ние днесъ поддържаме сжществуването си е проклятие и наказание за извършеното прегрѣшение. Трудътъ, значи, не е присжщъ на човѣшкия родъ, така както последниятъ е излѣзалъ изъ ржцетѣ на Твореца, а на грѣховното му състояние, въ което изпадналъ, следъ като билъ изгоненъ отъ рая. Идеята за труда е идея свързана съ Божието наказание, съ фаталността на сждбата, съ човѣшкото несъвършенство. Трудътъ е признакъ на упадака на човѣчеството, на затъването му въ духовна мизерия. Работата е материаленъ елементъ, която прѣчи на Божия робъ, бидейки създаденъ по образъ и подобие Негово, да живѣе за Господь. Работата е тяжесть за духовното развитие насочено къмъ богослужение. Синоветѣ на Израиля приематъ труда и като наказание и като изкупление съ надеждата, че Йехова единъ день ще възстанови божествения редъ между човѣцитѣ, като отстрани труда и мжката свързани съ него. Тогава праведнитѣ хора ще могатъ да черпятъ съ пълни шепи отъ блага на духа въ селенията на нематериалното и да служатъ на Господа-Бога, както подобава[4].

Въ последствие когато нечестието и беззаконието се умножили, Богъ решилъ да изтрѣби отстжпилото отъ Него (отъ Бога) човѣчество, като оставилъ да се спаси само едно семейство, това на Ноя, отъ което да се развъждатъ праведни люде[5]. Така съ потопа, лицето на земята било омито отъ грѣшницитѣ[6]

[4] Сжщатаидея, освенъ въ Стария завѣтъ, срещаме, вече оформена въ стройна логика, по-сетне, много по-късно и въ писанията на гръцкитѣ класически автори. За тѣхъ между ржчния трудъ и размишлението, като висши добродетели, сжществува непреодолимъ конфликтъ. Самиятъ Сократъ приема, че физическата работа прѣчи на интелектуалното развитие, тя разрушава душата... Трудътъ е дейность на ирационалната сжщность на човѣка.

[5] Първа книга Мойсеева—Битие, VI 5-7; Защо, обаче, когато Господъ се е разкаялъ, че е създалъ човѣка, тъй че той да не изпълнява заповѣдитѣ му, изтрѣбилъ, не само човѣка, а и всички животни и птици, това въ Битието не се пояснява.

[6] Дали потопътъ исторически е сжществувалъ и ако—да, дали не се дължи на действието на нѣкоя комета, на земетръсни или вулканически явления и пр., това не е установено.

Въ всѣки случай, споредъ Битието, съ потопа Господъ пожелалъ да изгони злото, олицетворено отъ дявола на земята и да създаде отново условията за щастие и благочестие. Новитѣ хора, потомцитѣ на Ноевото семейство, трѣбва да спазватъ Божията воля и отдавайки се на богослужение да се приближатъ къмъ своя Спаситель.

Наредъ съ всичко това въ стария завѣтъ, както и въ много други религиозни предания се приема, че всичко земно е грѣховно и пусто. Трудътъ, като земна работа е сѫщо суета. Каква полза за човѣка отъ всичкитѣ му трудове. „Суета на суетитѣ"[7].

3. Робството въ библейскитѣ разкази

Подценяването на човѣшкия трудъ лежи въ основата на старозавѣтнитѣ предания. Робството се счита отъ библията, като нѣщо напълно редно. Въ Битието се[1] разказва надълго и широко за продаването на Йосифа, синъ Иакововъ отъ братята му, израилтянитѣ и купуването му отъ фараоновия царедворецъ Потифаръ; живота му като робъ въ Египетъ и пр. и пр., безъ да проличи и следа отъ неудобрение на робския институтъ. На Синайската планина Богъ предаде, споредъ писанието, 10-тѣ заповѣди, по които синоветѣ на Израиля трѣбваше да се ржководятъ[2]. Между другото Господь каза на Мойсея законитѣ, които той да обясни на богоизбрания народъ. Въ тия закони се урежда положението на роба, неговата жена и пр., като обекти на правото, като вещи. Споредъ Мойсей, Иехова му рекълъ: който удари роба си или слугинята си съ тояга и тѣ умратъ подъ ржката му не бива да се наказва, ако тѣ преживѣятъ единъ или два дена, защото „тѣ сѫ негово сребро"[3]. За господаря трудътъ на роба е стока[4]. Въобще иженарицаемитѣ Мойсееви таблици, като законни постановления, не внасятъ нищо ново въ правното положение на робитѣ.

Въ соломоновитѣ предания, сѫщо, често се говори, че „на глупецъ не прилича разкошъ, а още повече на робъ да господарува надъ князе".[5]

Съгласно тогавашнитѣ схващания, разпространени въ Египетъ и по-подиръ въ Тракия, Скития, Персия и пр., роб-

[7] Книга на Еклесиаста или Проповѣдника I, 1-3.

[1] Първа книга Мойсеева—Битие, XXXVII, 26-36.

[2] Вижъ Втора книга Мойсеева—Изходъ, XIX-XXI.

[3] Втора книга Мойсеева—Изходъ, XXI, 21 ст., Пета книга Второзаконие, V, 21.

[4] Впрочемъ подобно отношение къмъ труда, като стока, се среща дори до днесъ, хиляди години отъ тогава, днесъ когато робството официално е окончателно заличено между културнитѣ народи....

[5] Притчи, XIX, 10, Вж. и XI, 29: „глупавиятъ ще бѫде робъ на мѫдрия по сърдце".

ството е съвсемъ естественъ институтъ. Тогава, когато на труда се е гледало съ презрение, като на материална необходимость, несъответствуващъ съ духовната сжщность на човѣка, отношенията между господаря и слугата не могатъ да не се развиватъ на плоскостьта на робството. Тъй като трудътъ убива чувството на свобода, онзи който работи не може да не бжде робъ. Тъй като господарьтъ не бива да се излага на духовно изтощение чрезъ трудъ, той може само да заповѣдва. Робътъ изпълнява, патронътъ командва. Господарьтъ е мждръ, робътъ — глупавъ: Какъ може да стане мждръ онзи, който борави съ оралото и се хвали съ бичъ, кара волове и е заетъ съ тѣхни работи! — чуди се единъ библейски мждрецъ[6].

Въпросьтъ за труда е разрешенъ на практика отъ фараоновото общество и затова Мойсей и Соломонъ, въ своитѣ книги, не го поставятъ. Робството е санкционирано въ живота на израилтянитѣ, затова пророцитѣ не се занимаватъ съ него. Това което е, то е дадено отъ Бога. Вкоренено въ бита на старозавѣтнитѣ народи по редъ социалъ-икономически причини, робството се възприе отъ библейскитѣ писатели такова, каквото е и предаде на поколенията съ внушението, че привилегията на притежание на духовнитѣ ценности принадлежи на господаритѣ, а задължението да вършатъ всичко каквото имъ се поржча тежи върху робитѣ. Споредъ древнитѣ евреи има две категории люде: едни богоизбрани, синове на Израиля, които живѣятъ за да служатъ на Господа и други, слуги, които работятъ за своитѣ господари; две раси, които се допълватъ една друга: едната измолва благоволението на Иехова да слезе на земята, а другата полага трудъ. Две раси, на които, споредъ езичницитѣ, природата дава две различни предназначения.

4. Робството на Елада и Римъ.

Идеята за робството се оформява въ съзнанието на елинскитѣ философи въ кристаленъ видъ. Споредъ тѣхъ, разумниятъ, съвършенниятъ човѣкъ трѣбва да се освободи отъ ржчния трудъ, за да се отдаде на държавата, защото трудътъ и публичната служба сж несъвмѣстими. Даже въ Спарта законътъ забранява на гражданитѣ да се занимаватъ съ каквато и да е чужда работа[1]. Старото гръцко общество е раздѣлено на две класи: човѣци, които мислятъ и съзерцаватъ и роби, които осжществяватъ трудовата дейность. Социалното устройство на гръцката държава почива върху раздѣлението на господари и роби. Старогръцкитѣ мждреци изхождатъ отъ предпоставката,

[6] Книга на Исуса, Синъ Сираховъ XXXVIII, 25.
[1] **Borne-Henry**, Le travail et L'homme, cit., p. 31.

че природата е дала различни предназначения на различнитѣ хора. Едни сж мислители и военни, други работници. И всичко това е толкова естествено, че споръ не може да има. То е творение на природата и като такова, разбира се, е съвършенно.

Въ робството не се съзира никаква несправедливость. Равенство между всички хора не може да има. Друго яче и не може да бжде. Пъкъ и не възможно, щото единъ и сжщи човѣкъ хемъ да бжде заповѣдникъ, хемъ да се покорява. Всѣки си има свое специално предназначение въ живота. Господарьтъ и робътъ образуватъ едно цѣло, както мжжътъ и жената, или по-точно, както тѣлото и духътъ. (За гръцкитѣ мждреци тѣлото е различно отъ душата. Тѣлото е тленно, духътъ—вѣченъ. Последниятъ живѣе и следъ смъртьта). Както духътъ разпорежда съ тѣлото, така и господарьтъ съ роба и както тѣлото е свързано съ духа, но не и обратно, така робътъ е въ зависимость отъ господаря, но е и обратно.

Робътъ е собственость, инструментъ, стока, жива стока на господаря. Като така, той, разбира се, не може да участвува въ публичния животъ.

Все пакъ велики философи отъ ранга на Платонъ и Аристотелъ не сж могли да останатъ на страна отъ всѣкакви съмнения въ справедливостьта и естествения характеръ на робството. Платонъ напр. разказва за единъ младъ робъ, който решава една теорема по геометрия, съ което, като че ли не отказва равенството на всички предъ разума. Аристотелъ, отъ своя страна, учи за многобройностьта на добродетелитѣ, като приема, че всѣки си има свои добродетели, магистратътъ—добродетели на администраторъ, робътъ — добродетели на слуга.

Но античната мисъль не можа да се отърси отъ предразсждъцитѣ на тогавашното общество съ неговото социалъ-икономическо устройство. За древнитѣ мислители трудящиятъ се човѣкъ си остава робъ, срѣдство за постигане възвишени цели, инструментъ въ ржката на господаря. За тогавашнитѣ юристи той е билъ не субектъ, а обектъ на правото — вещь. И така победителитѣ и икономически силнитѣ сж били тѣзи, които посрѣдствомъ различни фактически и правни срѣдства сж експлоатирали физическитѣ и духовни сили на своитѣ роби, за задоволяване на себични, морални и материални нужди и цели.

Голѣмитѣ борби на робитѣ въ Римъ и кърваваия походъ на славния Спартакъ, който поведе разбунтувалитѣ се срещу Свещения градъ (73-71 г. пр. Хр.) показватъ, че и тогава трудовитѣ отношения сж били причина на кръвопролитни граждански конфликти между хората. Но, понеже работната енергия на човѣка е била включена въ неговата личность, изобщо понятието за човѣшкия трудъ е останало въ сѣнката на субективнитѣ права на личностьта, каквито пра-

ва робитѣ, като неправоспособни, не сж могли да иматъ. Продаването на длъжника trans Tiberim, или задържането му въ робство, когато принудителното изпълнение срещу него при несъстоятелность не е давало никакъвъ другъ имуществень резултатъ, е изразъ, сжщо така, на едно правно третиране на работнитѣ сили на човѣка, който, освенъ съ личната си трудова енергия, не е билъ въ състояние съ нищо друго да плаща задълженията си.

Въ Римъ все пакъ свободниятъ трудъ не бѣ съвсемъ непознатъ. Думата е за труда полаганъ отъ плебеитѣ въ занаятчийството. Презъ Републиката се явиха на бѣлъ свѣтъ особенитѣ занаятчийски колегии. Но тѣ веднага си спечелиха недовѣрието на публичната власть и бѣха помѣтени отъ вихъра на политическитѣ борби презъ Империята.

5. Крепостничеството презъ срѣдновѣковието. Християнство.

Трудовитѣ отношения постепенно се промѣнятъ. Презъ срѣднитѣ вѣкове феодализъмътъ, като социалъ-икономически строй, се изгражда изцѣло върху едно ново робство, върху крепостническото експлоатиране на човѣшкия трудъ. Работната енергия на народа, който е билъ прикрепенъ къмъ земята, се използува отъ господаритѣ-земепритежатели.

И тъй като идеята за труда е въ функционална зависимость отъ обществено-стопанския строй, то философскитѣ схващания по въпроса се нагодяватъ къмъ новата обстановка. До като селскиятъ трудъ запазваше своя обликъ на слугуване и докато *благородницитѣ считаха за унижение да работятъ* каквото и да е, изразителитѣ на срѣдновѣковната мисълъ не се отклоняваха по начало отъ схващанията на старозаветнитѣ пророци и гръцкитѣ философи. Така наречениятъ трудовъ моралъ остана въ общи линии, такъвъ какъвто бѣ въ античностьта.

Християнството сжщо разглеждаше труда като наказание. И това е напълно обяснимо. При тогавашната обществено-стопанска организация религията не можеше освенъ да приспособи своитѣ догми къмъ господствуващитѣ социалъ-икономически предпоставки. Трудътъ е изкупление[1]. Той не е присжщъ на човѣка, който има духовно сжществуване. Трудътъ принизява човѣка къмъ материята. Но той е необходимость. Ето защо човѣкътъ си е човѣкъ, а трудътъ — трудъ. Човѣкътъ трѣбва да служи на Бога, а трудътъ има физически характеръ. Тру-

[1] **Долински**, Човѣкътъ и трудътъ, цит., стр. 29, е на мнение, че „Трудътъ е това естествено изкупление, което очовѣчава свѣта и обожествява човѣка. Защото Господъ е искалъ природата да бжде плодородна не само за човѣка, но и чрезъ човѣка".

35516

дътъ е като данъка. Данъкътъ се плаща на държавата, трудътъ се върши заради материята. Когато фарисеитѣ изпращатъ при Исуса ученицитѣ иродиани да го подпитатъ позволено ли е да се плаща данъкъ кесарю, Той разбирайки лукавството имъ (да го изкушатъ да признае, че плащането на данъка не е истинско задължение, защото човѣкъ има задължения само къмъ Бога) отговаря: — „отдайте, прочее, кесаревото кесарю, а божието Богу".

Относно робството, моралътъ на първитѣ християни не се различава съ нищо отъ морала на древнитѣ народи, които градѣха своето материално благосъстояние на плещитѣ на една втора категория хора—робитѣ. И самъ учителътъ, Синь Божий на земята, никжде въ своитѣ поучения не взема становище по отношение на робството. Нему то като че се струва напълно естественъ институтъ, най-малко толкова естественъ, колкото се струва на Платонъ и Аристотелъ. Почти единственията текстъ отъ Светото писание, отъ който би могло да се извлѣче едно малко по-друго отношение къмъ труда, това сж думитѣ на Апостолъ Павелъ, отправени до Солунянитѣ въ смисъль: Si quis non vult operari, non manducet.[2] Впрочемъ спорно е дали съ тѣзи думи ученикътъ на Христа отхвърля старозавѣтната идея, че трудътъ изтощава душата на човѣка, или е само изразъ на признание предъ материалната необходимость, че човѣкътъ е принуденъ да работи, за да живѣе. Това подлежи на разискване. Другъ единъ текстъ, който заслужава внимание, това сж думитѣ на Апостолъ Матей, споредъ който Исусъ казалъ на дванадесетьтѣ си ученици: работникътъ заслужава своята прехрана[3]. Но какво означава това. Впрочемъ и Стариятъ завѣтъ и античнитѣ мислители не сж отказвали правото на роба на прехрана. То се знае, че, ако, робътъ не получи храна, той не може да работи.

Споредъ авторитетни изследвания върху историята на българското право, изследвания подкрепени съ указания на нѣкои правни паметници и на първо мѣсто Законъ Соудньй Людьмъ, крепостничеството е сжществувало и въ стара България и то не само като форма на наказание и последица отъ падането въ пленъ, но и като начинъ на принудително изпълнение за имуществено задължение, чрезъ използуване труда на длъжника[4]. Една отъ истинскитѣ причини на обществено религиозното движение на богомилитѣ преминало отъ насъ на Западъ, чакъ до южна Франция, като че ли се крие предимно въ тия социални отношения при крепостничеството. Последното е било познато и презъ второто

---

[2] Послание второ, III, 9-12.

[3] Евангелие отъ Матея, X, 10.

[4] Ср. **Ганевъ**, Несъстоятелность, София 1926, № 127, стр. 132.

царство. Доказателства за него изобилствуватъ въ Хрисовулитѣ на българскитѣ владетели по онова време[5].

Масовитѣ вълнения на селянитѣ, отрупани съ най-разнообразни ангарии и трудови повиности и всевъзможни прѣки и косвени данъци сж реаленъ протестъ срещу феодалната система на трудови отношения. Много политически събития до скоро и днесъ се дължатъ на борбитѣ срещу останкитѣ на крепостничеството (напр. въ царска Русия, Полша, Ромъния и пр.).

6. Разпадане на феодализъма. Канонически влияния.

Къмъ края на 12 вѣкъ жалкитѣ икономически последици на крепостничеството започнаха да се чувствуватъ даже отъ самитѣ сеньори. Подтикнати отъ нуждата отъ пари и отъ жаждата за злато, последнитѣ започнаха да даватъ съгласие за освобождаване на работницитѣ си срещу опредѣлена сума откупъ. Освободенитѣ получаваха тапия за самостоятелно упражняване на известенъ занаятъ и се задължаваха да изплатятъ откупа.

Съ промѣната на обществено-стопанскитѣ условия, т. е. съ явяването на сцената на занаятчийството еволюиратъ постепенно и схващанията за труда. Съ придобиването на социалъ-икономическата независимость отъ страна на занаятчията, върви ржка за ржка и идейната му свобода[1]. Той черпи срѣдства за сжществуването си отъ произведенията на собствения си трудъ и започва да вижда въ него не проклятие, а задоволство. На работата му се гледа не съ презрение, а съ снизхождение.

Въ тази историческа епоха се забелязватъ и проявитѣ на единъ новъ елементъ въ християнското учение. Срѣдновѣковнитѣ доктори по теология начеватъ да признаватъ труда като известенъ факторъ въ човѣшкия животъ. Черковнитѣ мислители се изправятъ предъ тежката задача да съобразятъ своитѣ схващания за труда, като наказание, съ зачитането, което трудътъ започва да намира въ обществото. Тѣ трѣбваше да нагодятъ идеята за съзерцанието, въ която се концентрира задължението за служба на Бога, съ труда въ който се изразява земното сжществуване, трудътъ, който е страниченъ чинитель въ битието. Съзерцанието е обожаване, любовь, обичь, сърдечность, милосърдие, — въ всѣки случай нѣщо свърхестествено. Относно съотношението между съзерцание

---

[5] Вж. **Ганевъ**, Историческото развитие на търговското право, Год. на Ю. ф. 1915—16, стр. 122-124 и тамъ цитиранитѣ хрисовули на Асенъ (1277) Иванъ Александъръ (1348) и Ив. Шишманъ (1378); Ср. и **Бобчевъ С. С.**, История на Българското право, София 1910, стр. 304.

[1] Въ сжщия смисълъ **Borne-Henry**, Le travail et l'homme, cit., p. 51.

и трудъ каноническитѣ философи стоятъ на сѫщата плоскость, на която стояха древнитѣ гръцки мѫдреци. За тѣхъ съзерцанието има първенство предъ всѣки трудъ. Единъ отъ най-голѣмитѣ философи на тогавашното врѣме Св. Тома Аквински, ,размишлявайки върху съзерцанието (въ сѫщность идеята за труда, както у него, така и другитѣ каноници, е засѣгната повече случайно, косвено) възпроизвежда аргументитѣ на Аристотеля. Споредъ него, съзерцанието е трайното у човѣка, то му обезпечава свободата, то е цель само за себе си, то е върховна почивка, то е божествено и единствено присѫщо на човѣка, по това последниятъ се различава отъ животнитѣ.[2] И Св. Тома е увѣренъ въ това толкова дълбоко, колкото въобще черковнитѣ отци бѣха увѣрени, че земята е центъръ на вселената и тя не се върти, когато презъ 1633 г. изправиха предъ всяващия ужасъ инквизиционенъ сѫдъ Галилео Галилей и го накараха на колѣне да се отрече отъ еретическото си учение.

Съзерцанието е „всё и всѣхъ!“ Но човѣкъ, казва християнската църква, не е готовъ за изпълнение на такова велико задължение, каквото е съзерцанието. Човѣкътъ трѣбва да се подготви къмъ него и, ето, трудътъ е найдоброто срѣдство за постигането на тази цель. Той дава възможность за очистване на душата. Той е инструментъ за борба съ човѣшкитѣ страсти. Той успокоява и освобождава отъ суетнитѣ помисли. По този начинъ, схванатъ като религиозна предпоставка, трудътъ създава необходимитѣ условия за разбиране на великия Божи миръ.

Не може да не се признае, че едно подобно формулиране на помирението между съзерцанието и труда представлява голѣмо усилие къмъ съобразяване на християнската философия съ обществената действителность. Но не може да се откаже, че при наличностьта на аксиомата за първенството на съзерцанието и вторичностьта, на всичко останало, идеята за труда остава далечъ отъ производствената стойность на труда, отъ социалното и икономическо значение на труда и отъ тамъ — отъ вѫтрешното достойнство, което той крие въ себе си.

Въ развитието на трудовитѣ отношения презъ срѣднитѣ вѣкове каноническото право все пакъ се опита да укаже донѣкѫде благотворно влияние чрезъ лозунга за справедливата цена (justum praetium) на труда. Но въпросътъ е за съдържанието на самия лозунгъ. Въ тази посока, християнството, не можа да стори нѣщо извънредно. Трудовиятъ договоръ продължава да се урежда по старитѣ норми на римското право и отъ обичайнитѣ правила, които полека-лека се бѣха вмъкнали въ статутитѣ на занаятчийскитѣ корпорации.

[2] **Summa** theologica, Secunda sekundae, 182, I, цит. у **Borne-Henry**, op. cit., p. 55.

Но най-благотворно влияние върху развитието на трудовитѣ отношения, християнството указа въ борбата за премахване на робството. Както забеляза В. Ганевъ[3], робството почива върху началото на неравенството между хората. Едни сж *предопредѣлени за господари, други — за роби.* А християнството, напротивъ, учи че всички хора сж равни, защото тѣ сж създадени по образъ и подобие божие. Равни сж предъ лицето на Бога и, следователно, равни сж помежду си. А щомъ като хората сж равни помежду си, то и робството не е естественъ институтъ. Но на практика и въ тази насока не се извършиха особени промѣни[4].

Тукъ трѣбва да се изтъкне и подчертае, че още презъ края на 14 вѣкъ, а именно презъ 1396 г. въ Венеция бѣха прокарани законодателни норми, които, покровителствувайки занаятчийскитѣ работници, представляваха първитѣ осезателни ограничения на договорната свобода въ трудовитѣ отношения[5]. Новообразуванитѣ еснафски корпорации, които монополизираха занаятитѣ, се управляваха отъ майсторитѣ и последнитѣ диктуваха условията на трудовия договоръ[6]. Положението на калфитѣ и чиракитѣ не е било твърде розово. Има нѣкои данни, които говорятъ, че още презъ 16-то столѣтие сж били известни нѣкои особени групови договори, наречени contratti di squadra[7].

Съ упадъка на корпорациитѣ се възвръща юстиниановото право, което регулираше отношенията между работници и работодатели. Постепенно стопанството на западноевропейскитѣ народи претърпѣ сжществени промѣни. Създаването на голѣмитѣ колониални империи и обмѣнътъ съ новитѣ американски държави предизвиква появата на голѣмитѣ търговско-индустриални центрове. Трудовитѣ отношения се развиха количествено и качествено, по брой и по сложность.

Преобразуването на икономическата обстановка доведе до преоценка на идеитѣ. Явиха се реформизъмътъ и пуританскиятъ моралъ. Реформизъмътъ отхвърли старогръцката езическа и сетне католическата християнска градация на човѣшкитѣ прояви. За него не съзерцанието, а действието е висша добродетель. Въ началото бѣ

---

[3] **В. Ганевъ**, Обща теория на правото, томъ II.

[4] Робството, както е известно, просжществува до 19 вѣкъ. То бѣ званично забранено въ Съединенитѣ Щати, *следъ дълги борби*, въ 1865, въ Турция едва въ 1883, а въ България съ чл. 61 отъ Търновската конституция, споредъ която всѣки робъ щомъ влѣзе въ предѣлитѣ на страната се признава за свободенъ.

[5] По въпроса Ср. **Orlando.** Fratellanze artigiani, Firenze 1884, pag. 9 sg.

[6] Ср. Del **Guidice,** Liniamenti storici e concettuali della legislazione del lavoro, Bari 1937, p. 7 sg.; — **Roberti,** *Il contratto del lavoro negli statuti* medioevali, Riv. int. sc. soc. 1932, p. 32 Sg.

[7] Върху корпоративния режимъ презъ срѣднитѣ вѣкове и отношенията между майстори, калфи и чираци вж. **Scelle,** Précis élémentaire de législation industrielle, cit., p. 12 suiv.

не словото, а работата. Реформаторитѣ атакуватъ древнитѣ аристотелеви и по-къснитѣ схоластически хвалебствия на съзерцанието и препоржчватъ волевитѣ прояви. Призванието на човѣка не е да стои безмълвенъ, възхищавайки се или презирайки, да не взема участие въ активния животъ, Човѣкътъ е герой на действието, на сериознитѣ занимания. на труда. Теологията на Калвинъ почива върху събарянето на срѣдновѣковната иерархия на ценноститѣ и изграждането на нейно мѣсто на друга, споредъ която не почивката на сѣнка, а усилията на слънце, трѣбва да заематъ времето на човѣка.

Отъ една страна, като строги моралисти, реформаторитѣ твърдятъ, че всичко що произлиза отъ човѣка е грѣховно. Само Богъ е изворъ на всички добродетели. Отъ друга страна, тѣ слагатъ лавровъ вѣнецъ върху труда. Ето парадокса, въ който не само тѣ изпадатъ! Ако всичко земно е еднакво мизерно, то отношението къмъ труда, не може да не бжде отношение на пренебрежение. Чрезъ своя трудъ човѣкътъ гради своето благосъстояние. Щомъ като, споредъ реформаторитѣ, добриятъ християнинъ трѣбва да се откаже отъ всичко земно, защо да работи. Отъ любовь къмъ самата работа? Прави сж нѣкои католици[8], които твърдятъ, че пуританитѣ произвеждатъ блага, но не сж способни да се радватъ на тѣхната полезность. Тѣ ще трупатъ рѣки и морета отъ произведнния и ще бждатъ жадни, хълмове и планини отъ продукти и ще бждатъ гладни. Танталови мжки!

Къмъ края на стария режимъ трудовитѣ отношения се израждатъ все повече. Системата на класовитѣ привилегии на благородницитѣ срещу безправието на простолюдието, предизвикаха ожесточенитѣ борби на работния народъ, които, сгромолясвайки абсолютизма, доведоха Великата френска революция, издигнаха принципитѣ на свобода, равенство и братство на всички граждани и създадоха основитѣ на новия социалъ-икономически порядъкъ.

7. Френската революция. Трудово право. Либерализъмъ

За начало на модерната епоха се счита знаменитата нощь срещу 4 августъ 1789, когато Френското събрание гласува премахването на всички съсловни привилегии и прокламира свободата на труда.

Либерализмътъ издигна пълната ненамѣса на държавата въ отношенията между равнитѣ предъ закона работници и работодатели и автономията на волята въ основни начала. Свободата на договарянето бѣ възвеличена въ култъ[1].

[8] Напр. **Borne-Henry**, Le travail et l'homme, cit., p. 68.

[1] Върху стопанско-правнитѣ основи на т. н. nouveau régime и свободата на труда вж. **Scelle**, Précis élémentaire de législation industrielle, cit., p. 19. Върху автономията на волята ср. **Пенчевъ**, Частната инициатива и свободата на договаряне, сп. Икономистъ 1941, кн. 3

Работницитѣ могатъ да разполагатъ съ своя трудъ така, както намѣрятъ за добре. Държавата трѣбва да бѫде отдѣлена отъ личностьта на управляващитѣ лица и класи. Всичко това даде силенъ тласъкъ напредъ на творческитѣ прояви на свободния физически и интелектуаленъ трудъ и създаде широки възможности за материаленъ и и културенъ прогресъ. Величественото, бързо и интензивно развитие на производствената техника съ забележителнитѣ открития и чуднитѣ изобретения предизвикаха нови производствени условия въ обществото. Изграждането на публичния животъ на базата на една относително по-голѣма свобода и развитието на стопанството на почвата на частната инициатива хвърлиха нова свѣтлина върху отношенията между производители и консуматори.

Въ скоро време либерализъмътъ, който остави безконтролната експлоатация на работническия трудъ отъ страна на работодателитѣ, откри въ себе си вѫтрешнитѣ противоречия между труда и капитала, които почерниха свѣтлия идеалъ за свободата на договаряне. Концентрирането на стопанскитѣ предприятия и пролетаризирането на народнитѣ маси сѫ най-блѣстящото доказателство на тази мисъль. Свободата на гражданитѣ и равенството предъ законитѣ, които бѣха така тържествено прокламирани отъ великитѣ революционери отъ преди 150 години остана само една илюзия. Красивиятъ девизъ за върховна справедливость се указа фактически само отвлечено юридическо понятие безъ конкретно социалъ-икономическо съдържание.

Ентусиазирани отъ революционнитѣ идеи, голѣмитѣ мѫже на политическата мисъль унищожиха старото законодателство, уреждащо изроденитѣ останки отъ професионалнитѣ корпорациии. Юриститѣ, които бѣха натоварени да съставятъ новитѣ закони, като не намѣриха нищо въ римскитѣ източници, нито даже у Потие[2], преминаха мълкомъ материята за отношенията между труда и капитала, като се задоволиха съ нѣкои недостатъчни норми относно договора за наемъ на работа. Тѣ оставиха тази материя да бѫде регламентирана донѣкѫде отъ полицейското право, тъй както въ Римъ робството бѣше уреждано съ норми отъ подобенъ характеръ[3]. Трудовитѣ отношения бѣха пренебрегнати отъ Наполеоновитѣ кодекси. Животътъ, обаче, сложи своя тежъкъ печатъ върху положението на работника. Понеже последниятъ изкарва прехраната си единствено чрезъ своя трудъ, той е длъженъ непрекѫснато да работи, ако желае да живѣе, и е при-

[2] Интересното е, че **Pothier** (цитиранъ у **Hémard**, Théorie et pratique des assuranses terrestres, Paris 1924, p. 424), намирайки робството за естествено-правенъ институтъ и третирайки робитѣ като обикновени вещи въ търговията. (вж. **Пенчевъ**. Обектъ на осигурителния договоръ, София 1938, стр. 117), не се спира върху трудовия договоръ.

[3] Ср. **Capitant et Cuche**, Précis de législation industrielle, cit., p. 162.

нуденъ volens nolens да приема ония условия, които работодателтъ му предлага, особено, когато, следъ засилване машинизацията на производството, безработицата започна да се шири нашироко и навредъ. Познатиятъ законъ за търсенето и предлагането въ политическата икономия се указа крайно жестокъ за тѣзи, които предлагаха своята работна ржка. Работодателитѣ сами опредѣляха общитѣ клаузи на типизирания трудовъ договоръ, които клаузи работницитѣ трѣбваше да приематъ tel quel, ако искаха да получатъ работа. Code pénal, art. 415 даже въведе наказателни санкциии за стачката! Наредъ съ това, работодателитѣ станаха господари не само на работната енергия на работницитѣ и нейнитѣ резултати, но добиха суверенно положение върху личностьта на последнитѣ, защото трудътъ не е нѣщо, което може да бжде отдѣлено отъ самото сжществуване на човѣка.

Видно е, и по това две мнения нѣма, че свобода на договаряне не може да сжществува въ областьта на либералното трудово право; срещу икономически силния работодатель стои стопански безпомощниятъ работникъ. „Laisser fair, laisser passer!" Работодателитѣ бѣха свободни да скучаятъ и да преяждатъ, а работницитѣ бѣха свободни да спятъ подъ мостоветѣ и да умиратъ отъ гладъ. Така, суетностьта на новитѣ принципи на индивидуална свобода, на равенство предъ законитѣ и раздѣляне на държавата отъ личностьта на управляващитѣ, отъ една страна, и пролетаризиране на дребнитѣ съсловия и концентриране на капиталитѣ въ голѣмитѣ индустриални предприятия, въ резултатъ на което между класитѣ на обществото се врѣзаха дълбоки противоречия, отъ друга страна, се очертаха като най-сжщественитѣ предпоставки за всички трудови завоевания на 19-то столѣтие[4].

Първитѣ трудо-защитни норми за уреждане на трудовитѣ условия въ модеренъ смисъль на думата датиратъ отъ първитѣ години на миналия вѣкъ[5], когато въ Англия, най-индустриалната страна по онова време, мизернитѣ трудови условия въ фабрикитѣ предизвикаха прокарания презъ 1802 законодателенъ актъ за регламентиране на детския трудъ. Отначало покровителството на труда се изразяваше въ милосърдни мѣроприятия, които, разбира се, не допринесоха особено за разрешение на назрѣлитѣ въпроси за нормиране на трудовитѣ отношения. Постепенно се започна съ въвеждането на

[4] Върху развитието на трудовитѣ отношения презъ 19. столѣтие вж. **Бајић** Основи радног права, Београд 1937 стр. 9; — **Barbagallo**, Le origini della grande industria contemporanea. Venezia 1929-30; — **Chaphem**, The economie development in France and German (1815—1914), Cambridge 1921; — Hobson, The evolution of modernen capitalisme, London, 1926; — **Levasseur**, Histoire des classes ouvrères et de l' industrie en France aprés 1789, 2. éd., Paris 1903-1904; — **Zanobini** Corso di diritto corporativo, Giuèffre, parte I, сар. 1.

[5] На сжщото мнение **Kaskel-Dersch**, Arbeitsrecht, Berlin, S. 5,

ПРОФ. ДНА ВАРНА

законитѣ за работното време, за хигиената и безопастността на труда въ минитѣ, рудницитѣ, фабрикитѣ, работилницитѣ и пр. Така историята на 19-то и първата половина на настоящето столѣтие е история на героични социални борби и завоевания. Цѣлото обществено развитие е свързано съ нови и нови постижения на трудовото право.

Трѣбва, обаче, наредъ съ много представители на трудовоправната мисъль[6], да се приеме, че трудовото право не познава своя истинска правна история, както другитѣ правни дисциплини, напр. наказателното право.

8. Развитие на българско социално законодателство

Нашето трудово право не може да се похвали съ особно минало[1].

Преди освобождението за социално законодателство въ земитѣ на Балканитѣ почти и дума не става. Отоманската държава изобщо не е познавала социалнитѣ легислации на Запада. Презъ турско време въ нашитѣ занаятчийски и търговски центрове сж.сжществували т. н. кондики на еснафскитѣ

[6] Ср. **Heuck**, Deutsches Arbeitsrecht, Berlin 1938, S. 16; — **Kaskel-Dersch**, Arbeitsrecht, cit S. 5; — **Krappo**, Die Anfänge und die geschichtliche Entwiklung des Dienst-und Arbeitsvertrages, Forscheim 1931; — **Tilgher**, Storia del concetto di lavoro nella civiltà occidentale, Roma 1929; — **Bottai**, L'esaltazione del lavoro nell'opera di Virgilio, Roma 1931; — **Ebel**, Gewerbliches Arbeitsvertragsrecht im deutschen Mittelalter, 1934; — **Gargiulo**, Il contratto di lavoro dal tempo di Roma imperiale all'Italia fascista, Napoli 1929; — **Gierke** Die Würzeln des Dienstvetrages, Festschr. f. Brunner, Berlin 1914, S. 37 ff; — **Hobson**. The evolution of modern capitalism, London 1926; — **Lavasseur** Histoire des classes ouvrizres et de l'industrie en France avant 1789, Rousseau 1902; — **Roberti**, Il contratto di lavoro negli statuti medioevali, Riv. inetrn. Scienze soc. 1932, 29; — **Renard**, Le travail dans la préhistoire, Paris 1927; — **Salvioli**, Il capitalismo antico, Bari 1929; — **Stone**, History of labour, London 1921; — **Јовановић**, Еволјуция радничког питања, Архив др. пр. н. 1932, 2. Вж. и **Пенчевъ**, Бележки върху историческото развитие на трудово право, цит., стр. 175 сл.

[1] Обширно и най-авторитетио изложени на основнитѣ причини и факторитѣ на социалното законодатекство у насъ, стопанското развитие, синдикалното движение, социологията, международнитѣ конвенции и препоржки, обществени идеи и пр. вж. у **Проф. Ил. Януловъ**, Социалното законодателство въ България, основни причини и фактори, (издание на Своб. унив.), София 1938. Изчерпателни изследвания върху развитието на правото на сдружаване и съюзяване на работницитѣ въ България, на синдикалната свобода, трудовитѣ договори, арбитражи, заплати, законодателна закрила на труда, на общественитѣ осигуровки, на отношенията на България съ МОТ, както и за законодателството за държавния ресоръ на труда въ България,' вж. пакъ у **Проф. Ил. Януловъ**, Развитие на социалното законотателство въ България (издание на Университета), София 1939, Вж. сжщо у **Януловъ**, Трудътъ въ българска конституция. Известия на д-вото за соц. напредъкъ 1941, кн. 2; Гл. тоже — **Клиничаровъ**. Върху миналото на трудовия въпросъ у насъ презъ времето отъ 1882 до 1893;—История на работническото движение въ България, 1926; Общъ прегледъ за развитието на законодателството за закрила на наемния трудъ у насъ вж. у **Ошановъ**, Правната закрила на труда въ България, цит., стр. 35 сл.

сдружения, които кондики сж съдържали уставни разпореждания относно правоотношенията между майстори, калфи и чираци.

Основниятъ ни законъ — Търновската конституция отъ 16 априлий 1879, — установяващъ голѣмитѣ принципи на правовата държава (чл. 43) и равенството предъ закона (чл. 57), следъ известния чл. 67, който забрани робството въ предѣлитѣ на страната, съдържа единъ дѣлъ, представляващъ специаленъ интересъ за трудовото право. Това е дѣлътъ за свободата на събранията и за съставяне на дружествата (чл. чл. 82 и 83). Последниятъ текстъ, който не е претърпѣлъ никакви промѣни до днесъ, установява т. н. синдикална свобода, резултатъ на многолѣтни героични борби въ другитѣ страни.

Законътъ за задълженията и договоритѣ отъ 1892, отъ своя страна, доколкото усвои нѣколкото норми за наема на работа отъ латинскитѣ законодателства, запази началото за свободата на договаряне (чл. чл. 386-402).

Преди около 40 години идеята за труда бѣше предметъ на най-оживени, научни и популярни разисквания въ кржжоци, конференции, въ заседания на народното събрание. Имената на Димитъръ Благоевъ, Георги Кирковъ, Христо Кабакчиевъ, както и на Янко Сакъзовъ, Илия Януловъ и др. сж тѣсно свързани съ кипежа на социалнитѣ движения у насъ, по сжщото време когато Владимиръ Иличъ и неговитѣ другари развиваха своята емигрантска и нелегална дейность.

Презъ 1905 въ София се води знаменитата стачка на работницитѣ-печатари, която завърши съ сключването на първия тарифенъ договоръ, съ който работницитѣ наложиха увеличение на трудовото възнаграждение и подобрение на трудовитѣ условия. Този тарифенъ договоръ тури началото и на помирителнитѣ комисии.

Първиятъ специаленъ трудово-защитенъ законъ у насъ е този за женския и детски трудъ отъ 1905 Неговитѣ мотиви се третиратъ днесъ като първа декларация на българската държава за нейната социална политика. Въ тѣхъ, между другото, се признава, че промѣната въ обществено-стопанскитѣ условия налага намѣсата на държавата въ трудовитѣ отношения. Този законъ се зае да уреди работното време, минималната възрасть, нощния трудъ, почивкитѣ, положението на женитѣ родилки, домашния трудъ, хигиеничнитѣ условия за работа на женитѣ и децата, работническитѣ книжки, наказанията за неизпълнение на закона и пр. Презъ 1907, следъ голѣмитѣ борби на работницитѣ по онова време и специално при споровете около еснафския въпросъ бѣха прокарани Законътъ за ограничение сдружаванията на държавнитѣ и други чиновници и служащи (законъ явно противоконституционенъ и фактически неприложенъ) и Законътъ за инспектората на труда (законъ

чието изпълнение не бѣше твърде усърдно). 1911 год. донесе Законъ за праздницитѣ и недѣлната почивка.

Законътъ за хигиената и безопастността на труда и тоя за Контрола върху парнитѣ котли и резервуаритѣ бѣха прокарани презъ 1917. Отъ значение за развитието на нашето трудово право по-нататъкъ сж и законитѣ: за общественитѣ осигуровки за въ случай на болесть и злополука отъ 1918, за държавнитѣ служители отъ 1922, за защита на държавата отъ 1924, за общественитѣ осигуровки отъ 1924, за настаняване на работа и осигуряване при безработица отъ 1925, за юридическитѣ лица отъ 1933 и др[2].

Политическата промѣна следъ превратa на 19 май 1934 доведе и до единъ трудово-законодателенъ завой. Първитѣ закони, които се насочиха срещу дотогавашното наше социално законодателство бѣха законитѣ, забраняващи свободнитѣ синдикални сдружения Сжществуващиятъ конституционенъ синдикаленъ режимъ бѣше отмѣненъ съ Закона за проф. организации на държавнитѣ служители отъ юлий 1934, съ този за професионалнитѣ организации отъ септември 1934, последванъ отъ Закона за работническитѣ професионални организации отъ януарий 1935. Съ тия закони се установи началото на допустимость за всѣка професия, само на една единствена казионна организация, законенъ представитель на всички, принадлежащи къмъ професията лица, отъ чиито заплата задължително се удържатъ опредѣлени вноски.

Презъ 1936 бѣ публикуванъ Закона за трудовия договоръ, който, както ще видимъ, не донесе особни промѣни въ правното положение на работницитѣ. Сжщата година бѣ прокаранъ Закона за колективния трудовъ договоръ и уреждане на трудови конфликти, чийто постановления нанесоха нѣколко значителни удари върху старото трудово право. Този законъ въ действителность, отъ една страна, регламентира колективнитѣ трудови договори и предвиди уреждането на трудовитѣ конфликти чрезъ помирителнитѣ комисии, чийто решения сж задължителни за двѣтѣ страни. Отъ друга страна, обаче, той забрани, подъ страхъ на наказателна отговорность стачката, като срѣдство за подобрение трудовитѣ условия и клаузитѣ на колективнитѣ трудови договори. Забраната на стачката се оправдава отъ нѣкои по политически съображения[3]. Отъ правно и отъ социално

---

[2] Подробности по цитиранитѣ въ текста закони гл. у—**Януловъ**, ор. ult. cit., а по ЗОО и неговитѣ допълнения вж. — **Пенчевъ**, Основни начала на трудово-осигурителното право (издание на Университета), София 1942, стр. 38 сл.; Ср. сжщо **Ошановъ**, Правната закрила на труда въ въ България, цит. , стр. 36 сл.

[3] **Ошановъ**, Колективниятъ трудовъ договоръ и трудовиятъ арбитражъ, София 1937, стр. 67-68.

гледище тя, обаче, аргументирано се критикува отъ други[4].

Презъ 1938 мина и Законътъ за държавенъ надзоръ върху дружествата и сдруженията, който се счита за явно противенъ на чл. 83 отъ Конституцията. Съ него синдикалната свобода и коалиционното право на работницитѣ окончателно се затри, като „полезностьта на сдруженията на българскитѣ граждани остава да се преценява споредъ политическитѣ и дори лични схващания на управляващитѣ въ единъ или други режимъ“[5].

Последнитѣ години, следъ избухването на втората свѣтовна война, у насъ се характеризиратъ съ едно изобилие на измѣнения и допълнения на сжществуващитѣ закони и издаването на нови, голѣма часть отъ които свързани съ мобилизационната обстановка, въ която се развива нашия общественъ животъ[6]. Презъ 1941 бѣха прокарани законитѣ за осигуряване на умственитѣ работници и за осигуряване на занаятчиитѣ, наредбата за заплатитѣ на позиканитѣ въ рѣдоветѣ на войската работници, законитѣ за постройка на работническитѣ жилища и за превоза на работницитѣ до заведенията. Презъ 1942, възъ основа на ЗГМоб., се създаде фонда за семейни добавки къмъ заплатитѣ на задоменитѣ и съ деца работници[7]. Презъ миналата 1943 година се въведоха таблицитѣ за надницитѣ на работницитѣ и заплатитѣ на чиновницитѣ при частнитѣ предприятия.

Впрочемъ, развитието на нашето трудово право отъ известно време насамъ, по моему, се характеризира съ нѣкои особености присжщи на изживяваната отъ много страни материална и духовна криза; особености, които, безъ друго, иматъ временень, преходенъ характеръ и ще изчезнатъ следъ победата на справедливостьта въ национално и международно отношение, когато трудовото ни законодателство, отърсено отъ натрапени чужди взглядове, ще тръгне по своя пжть на прогресивно социално развитие въ името на общото благо на всички трудящи се българи, а отъ тамъ и на цѣлия народъ.

Следъ като видѣхме пжтя, по който нашето трудово право мина, следва да се изложатъ неговитѣ сегашни извори, т. е. ония норми, които по настоящемъ уреждатъ правното положение на работника, като такъвъ.

---

[4] Вж. **Януловъ**, Развитие на социалното законодателство въ България, цит., стр. 45 сл.

[5] **Думи на Януловъ**, op. ult. cit., стр. 51

[6] Между другото по силата на известното постановление на чл. 22 отъ Закона за гражданската мобилизация отъ 4 май 1940 изпълнителната власть, въ лицето на Министерския съветъ, си запазва правото да нормира минималния размѣръ на надницитѣ.

[7] Ср. **Ошановъ**, Правната закрила на труда въ България, цит., стр. 42-43.

9. Извори на нашето трудово право. Закони

По начало изворитѣ на трудовото право, както и изворитѣ на другитѣ правни системи, се свеждатъ до законитѣ, обичаитѣ и сѫдебната практика[1].

Позитивнитѣ трудово-правни норми у насъ не сѫ обхванати въ единъ общъ цѣлостенъ, систематиченъ трудовъ законникъ. Тѣ сѫ разхвърляни въ отдѣлни, уреждащи различни трудово-правни отношения, закони. На първо мѣсто, хронологически, трѣбва да се поставятъ нормитѣ на Закона за задълженията и договоритѣ отъ 1892 (въ чл. чл. 336 и 386-402, за наема на работа). Известно е, обаче, че тия норми, заимствувани, посрѣдствомъ Codice civile, отъ Наполеоновия граждански кодексъ сѫ твърде недостатъчни и откѫслечни, формулирани на базата на неограничената частна инициатива и автономията на волята. Разпорежданията, които уреждатъ трудови правоотношения съдържа и нашиятъ Търговски законъ отъ 1897 (напр. чл. чл. 60-67, за търговскитѣ помощници), особено Законътъ за морската търговия отъ 1908 (чл. чл. 42-67 за трудовия договоръ между екипажа и собственика на кораба).

Като основенъ изворъ на нашето положително право, обаче, трѣбва да се посочи социалното ни законодателство. Къмъ него спадатъ: Законътъ за хигиената и безопасностьта на труда отъ 1917[2], който съдържа общитѣ положения, що уреждатъ трудовитѣ условия, правилата за хигиената и безопасностьта на работнитѣ мѣста, допустимата възрасть и работното време, хигиеническата и медицинска служба и наказанията за нарушителитѣ на закона. Този законъ отмѣни всички постановления и наредби, които му противоречатъ и специално законитѣ за женския и детския трудъ отъ 1905 и за Инспектората по труда отъ 1907 (чл. 35 II ЗХБТ). Той претърпѣ нѣколко измѣнения между които презъ 1919 за максималния работенъ день; презъ 1921 относно минималната възрасть на децата; презъ 1932 относно лѣкаритѣ при Дирекцията на труда; презъ 1934 относно констатиране на нарушенията и пр.

Законътъ за контрола на парнитѣ котли и резервуаритѣ отъ 1917 [3], който подложи на държавенъ надзоръ всички стабилни, полустабилни и подвижни парни котли и резервуари, въ които има газъ подъ налѣгане, включително всички затворени сѫдове, що представляватъ съставна часть отъ какъвто и да е механизъмъ.

---

[1] Класификацията на изворитѣ на трудовото право не е безспорна, както не е безспорна изобщо систематиката на източницитѣ на правото. Споредъ чл. 1 на Новия итал. гражд. кодексъ източници на правото сѫ: 1. законътъ 2. наредбитѣ, 3. корпоративнитѣ норми, 4. обичаитѣ.

[2] Обнародванъ въ Д. В. бр. 128/1917 г.

[3] Обнародванъ въ Д. В. бр. 129/1917 г.

Законътъ за обществено осигуряване отъ 1924, който уреди трудовото обезпечение на работницитѣ.

Законътъ за настаняване на работа и осигуряване при безработица отъ 1925 [4], който организира борситѣ на труда, мѣстнитѣ бюра за настаняване, помирителния сѫдъ, трудовия съветъ и пр., допълненъ съ Законъ за настаняване на безработни съ срѣдно и висше образование отъ 1936.

Законътъ за професионалнитѣ организации отъ 1934 [5], който опредѣля представителната имъ власть, управлението имъ и членуването въ тѣхъ, както донѣкѫде и законитѣ за търговскитѣ организации, за занаятчийскитѣ организации, за професионалното организиране, на индустриалцитѣ и за земедѣлскитѣ стопански задруги отъ 1935

Законътъ за трудовия договоръ отъ 1936 [6]. Това е основниятъ законъ, който нормира правоотношенията между работодатели и работници у насъ [7]. Следъ общитѣ правила, съ които опредѣля трудовия договоръ и установява правоспособността за неговото сключване, той предписва съдържанието на правилника за вѫтрешния редъ на предприятието, урежда времетраенето на трудовия договоръ, заплатата и нейното плащане, отпускитѣ, прекратяване на трудовия договоръ (причини, срокове, предизвестия) и пр. пр.

Законътъ за професионалнитѣ сдружения на държавнитѣ служители отъ 1934, който въведе т. н. ведомствени професионални сдружения съ задължителни вноски за всички, като забрани образуването на съюзи, професионални организации и пр.

Законътъ за работническитѣ професионални организации отъ 1935.[8] Той е законътъ, съ който се прокараха основнитѣ начала на сдружаването на работницитѣ. Съ него се установи доброволното членуване въ организацията при задължителни вноски, учредиха се работнически сдружения, синдикати, сбщности и съюзи, опредѣлиха се тѣхнитѣ фунции, цели, устави и бюджети, тѣхната представителна власть.

Законъ за колективния трудовъ договоръ и уреждане на трудовитѣ конфликти отъ 1936 г.,[9] който санкционира задължителността на договора, сключенъ между представителитѣ на законоустановенитѣ професионални организации (работнически) и отдѣлнитѣ работодатели или тѣхнитѣ

---

[4] Обнародванъ въ Д. В. бр. 26/1925
[5] Обнародванъ въ Д. В. бр. 134/1934
[6] Обнародванъ въ Д. В. бр. 97/1936
[7] Нормитѣ на ЗТД сѫ предметъ на специално разглеждане въ трудово-договорното право: сключване и елементи на трудовия договоръ, задължения на работника, задължения на работодателя и прекратяване на трудовия договоръ.
[8] Обнародванъ въ Д. В. бр. 7/1935.
[9] Обнародванъ въ Д. В. бр. 214/1936.

законоустановени професионални организаци и за всички до които се отнася, независимо отъ това дали сж членове на поменатитѣ организации или не, установи помирителнитѣ комисии. забрани стачката и локаута и пр. Презъ 1941 ЗКТД претърпѣ нѣкои измѣнения относно подсждностьта на споровете, относно приложение и тълкуване на колективнитѣ договори, относно необжалваемостьта на решенията на последнитѣ, относно подновяване на договоритѣ и пр.

Законъ за професионалнитѣ организации отъ 1941, които обхвана физически и юридически лица, „които упражняватъ нѣкое отъ следнитѣ професии: земедѣлие, умствени или физически наеменъ трудъ (!); занаятъ, индустрия, търговия, кредитъ и застройване." Споредъ него „работникъ е всѣко лице, което има работодатель и дава въ услуга другиму, срещу условена цена, физическия или умствения си трудъ, извънъ земедѣлието или отраслитѣ му".

Въ пълна хармония съ развитието на трудовото право, нормитѣ на нашитѣ социални закони въ голѣмата си часть иматъ императивенъ характеръ. Тѣзи норми не само, че не могатъ по начало да бждатъ отмѣнени по волята на работодателитѣ и работницитѣ, но не могатъ да бждатъ дерогирани и отъ другитѣ извори на трудовото право. Задължителностьта на трудовитѣ норми е все пакъ относителна задължителность въ смисъль, че законътъ установява само тѣхното минимално съдържание. Императивниятъ тѣхенъ характеръ не е пръчка за измѣняването имъ въ полза на работницитѣ. Това заключение следва отъ основната идея, която центрира трудово правнитѣ норми, а именно идеята за защита на обществено-стопански по-слабата страна срещу фактическата и правна власть на господаритѣ, въ името на колективната социална цѣлость. Промѣната на трудово правнитѣ норми in melius съ индивидуалния трудовъ договоръ, съ колективния трудовъ договоръ, съ обичайни повели и запрети въ действителность означава не дерогиране, а осжществяване на тия норми и то не само въ тѣхното минимално съдържание, но въ едно по-реална и по-интензивна форма. По такъвъ начинъ ratio legis е утвърдена още по-категорично и реализирана въ по-висша степень. Така напримѣръ нормитѣ на законитѣ за хигиената и безопасностьта на труда, макаръ и отъ императивенъ характеръ, могатъ да бждатъ отмѣнени съ норми, които подобряватъ санитарнитѣ условия на работата; нормитѣ на Закона за трудовия договоръ могатъ да бждатъ промѣняни съ норми, които намаляватъ работния день, увеличаватъ трудовъзнаграждението и пр.; нормитѣ за работническитѣ професионални организации би трѣбвало да бждатъ промѣняни съ норми, които увеличаватъ правата на работницитѣ. По този въпросъ все пакъ се спори. Ако се приеме, че наистина режимътъ на работническитѣ организации е създаденъ за покровителствуване на по-

слабата страна въ трудовия договоръ като й се даде право на колективно действие за отбрана срещу икономическото и социално надмощие на господаритѣ — то следва положителният отговоръ. Ако пъкъ се приеме, че въпросният режимъ се създава, за да се парализира съ норми отъ публиченъ редъ, борбата на трудящитѣ се за подобрение на трудовитѣ условия, то увеличаването на правата на работницитѣ съ уставитѣ на професионалнитѣ организации е изключено. Впрочемъ въпросътъ да се опредѣли коя промѣна е въ полза на работницитѣ и коя не е, е въпросъ който се разрешава не съ абсолютни формули, но конкретно, по същество отъ даннитѣ на дѣлото. Достатъчно е, да се отрече господството на капитала и да се признае веднажъ за винаги ролята на труда, като факторъ въ производството.

10. Междудържавно трудово законодателство Обичаи. Справедливость.

Като извори на трудовото право къмъ закона се приравняватъ и всички международни конвенции, които сж възприети по законодателенъ редъ у насъ[1].

[1] Благодирение на плодоносното перо на **Проф. Илия Януловъ** нашата правно-социална книжнина относно международното трудово право бързо настигна и, за честь на България, задмина много и отъ най-културнитѣ страни въ това отношение. Презъ 1935 Хагската академия по международно право издаде на френски курса, който Януловъ чете въ нея подъ заглавие: La législation internationale du travail, Последователно Януловъ публикува: Компетенция на Международната организация на труда, въ две части (Год. Унив., юр. ф., т. XXXI 1935/6, т. XXXII 1936/7), кждето изследва основнитѣ принципи на международното трудово законодателство, неговото развитие и цель, създаването на международнитѣ правни норми, компетенция, юридически характеръ на МОТ и отношенията на последната съ ОН. Тамъ се разглежда и териториалната лична и материална компетенция на МОТ; — Социологиченъ и правенъ анализъ на международното трудово законодателство, въ две части (Год. Държ. в. у-ще ф. адм. н., т. I 1940/41 и т. II 1941/42), въ който анализира социологично трудовитѣ конвенции и препоржки и тѣхния правенъ характеръ, както и прави едно систематезиране на сжщитѣ конвенции и препоржки; — Прилагане на международното трудово право (Год. Унив. ю. ф., т. XXXVII 1941/42), кждето се третиратъ тълкуването, ревизията, денонсирането, контрола и санкциитѣ и други специални въпроси относно международното трудово право. Заедно съ това въ своята академична речь държана на 1 ноември 1941 съ присжщата си дълбочина на мисъльта той се спрѣ върху Причинитѣ, правната сжщность и перспективитѣ на международното трудово законодателство. Последната перла въ този ценен нанизъ отъ научни изследвания е най-новия трудъ на **Проф. Януловъ**, Българското трудово право и международнитѣ конвенции и рекомандации на труда, (Год. Унив., ю. ф., т. XXXVIII 1942/43). Въ него той разглежда въпроса за нагаждане на нашето вътрешно трудово право съ нормитѣ на международното трудово право, като се спира последователно върху международното трудово право относно материята и лицата,

Къмъ тѣхъ спадатъ:[2]

Решенията взети на Общата конференция на Международната организация на труда въ първата ѝ сесия презъ 1919 въ Вашингтонъ, относно нощната работа на женитѣ и децата, работата на женитѣ преди и следъ раждане, допустимата минимална възрасть за децата въ индустрията и безработицата[3]. Решенията на МОТ отъ 1920 въ Генуа относно ограничаване работното време въ риболова, вжтрешното корабоплаване, създаването на професионалното законодателство за моряцитѣ и пр.[4]. Решенията на МОТ отъ 1921 въ Женева относно условията на труда въ земедѣлието — женски и детски трудъ, безработица, образование, право на сдружаване и пр.[5] Решенията на МОТ отъ 1923 въ Женева относно общитѣ принципи по организирането на службитѣ по труда[6]. Решения на МОТ отъ 1924 и 1925 въ Женева относно използуване на свободното време на работницитѣ, относно нощния трудъ въ хлѣбопекарницитѣ и относно обезщетението злополука[7]. Решенията на МОТ отъ 1926 и 1927 въ Женева относно емиграцията и осигуровка на болесть[8]. Проекто-конвенциитѣ на МОТ отъ 1930 въ Женева за работното време въ търговията и търговскитѣ бюра[9]. Решенията на МОТ отъ 1926 въ Женева относно договора за наемъ на работа на моряцитѣ и възвръщането имъ въ отечеството.[10] Решенията на МОТ отъ 1930 въ Женева относно принудителния или задължителенъ трудъ, косвеното принуждение къмъ трудъ, относно работното време въ хотелитѣ и ресторантитѣ, заведенията за зрелища и болницитѣ.[11] Решенията на МОТ отъ 1928 въ Женева относно установяване на методи за опредѣляне на минималнитѣ надници.[12]

до които се отнася, нашето трудово право и възприетитѣ отъ България трудови конвенции и рекомандации, невъзприетитѣ още отъ България конвенции и рекомандации и нашето вътрешно трудово право и сключването на двустранни междудържавни трудови договори заедно съ междудържавното частно трудово право. Съ тѣзи трудове авторътъ окржгли цѣлостенъ цикълъ отъ социологични и правно-догматични изследвания върху международното право, които представляватъ най-голѣмитѣ приноси къмъ нашата трудово-правна книжнина и заематъ достойно мѣсто въ свѣтовната литература.

[2] Сборникъ на тия конвенции приети въ двадесеть и четиритѣ сесии на международната конвенция на труда (1919-1938) вж. у **Цачевъ**, Международнитѣ конвенции на Труда, София 1939, стр. 71 сл.

[3] Одобрени съ законъ и обнародвани въ Д. В. бр. 189/1921.
[4] Одобрени съ законъ и обнародвани въ Д. В. бр. 236/1923.
[5] Одобрени съ законъ и обнародвани въ Д. В. бр. 81/1924.
[6] Одобрени съ законъ и обнародвани въ Д. В. бр. 81/1924.
[7] Одобрени съ законъ и обнародвани въ Д. В. бр. 253/1929.
[8] Утвърдени съ указъ и обнародвани въ Д. В. бр. 87/1929.
[9] Утвърдени съ указъ и обнародвани въ Д. В. бр. 12/1932.
[10] Утвърдени съ указъ и обнародвани въ Д. В. бр. 89/1932.
[11] Утвърдени съ указъ и обнародвани въ Д. В. бр. 91/1932.
[12] Утвърдени съ указъ и обнародвани въ Д. В. бр. 227/1933.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

Съ узаконяването на горнитѣ международни актове нашата страна изпълни отчасти най-сѫществено си задължение като членъ на МОТ. Отчасти, първо, защото ратифицирането не винаги става въ срокъ и, второ, защото отъ 63 конвенции удобрени сѫ само 29, а останалитѣ 34 чакатъ своя редъ и най-после, защото нашето законодателство още не е напълно съобразено съ постановленията на ратифицираните конвенции.[13] Всички ратифицирани у насъ международни конвенции по труда се вдъхновяватъ отъ следнитѣ две начала: уеднаквяване на трудовитѣ законодателства на отдѣлнитѣ страни и обезпечаване равенство въ третирането на работницитѣ — чужди поданици съ това на мѣстнитѣ поданници. Първото начало, възприето и отъ т. н. Мирни договори отъ 1919 бѣ единъ отъ стимулитѣ за учредяването на МОТ. Второто начало има предвидъ правното положение на работницитѣ емигранти и е отъ особно значение за голѣмитѣ индустриални държави, въ които работятъ голѣмъ брой чужди поданници. Презъ последнитѣ месеци, ведно съ увеличението на броя на заетитѣ въ Германия наши работници приложението на това начало стана актуално. Презъ май 1942 бѣ сключена една спогодна за осигуряването на тия работници противъ злополука и пр.

Следъ трудовитѣ закони по важность като извори на право идватъ трудовитѣ обичаи и то на първо мѣсто ония трудово-обичайни правни норми, които сѫ реципирани отъ закона и по тоя начинъ инкорпорирани въ положителнитѣ текстове[14]. На второ мѣсто това сѫ фактическитѣ обичаи, които иматъ тълкувателенъ характеръ при разкриване истинското съдържание на законнитѣ повели и запрети[15].

Трудово правнитѣ обичаи, били тѣ общи или специални, имаха, особено преди влизането въ сила на закона за хигиената и безопасността на труда, голѣмо правно значение у насъ, до прокарването на законитѣ за трудовия договоръ и за колективния трудовъ договоръ. Но съ постепенната намѣса на държавата въ трудовитѣ отношения и ограничението на свободата на договаряне при сключване на трудовия договоръ, съ усвояването на все по-многобройни частно-правни съ принудителенъ характеръ и публично-правни норми, обичаятъ започна да губи своето значение на изворъ на трудовото право. Значението на обичая е обратно пропорционално на пълнотата на законода-

[13] Въ сѫщия смисъль: Януловъ, Развитие на социалното законодателство въ България, цит., стр. 170.

[14] Такава е напр. нормата на чл. 29 отъ Закона за задълженията и договоритѣ.

[15] Споредъ текста на чл. 40 отъ Закона за задълженията и договоритѣ, странитѣ се задължаватъ не само за това, което е изразено отъ тѣхъ, но още и за всичкитѣ последствия, които споредъ обичая произтичатъ отъ тѣхъ.

телното уреждане на трудовитѣ отношения, или, съ други думи, за обичая има толкова по-малко мѣсто, колкото по-малко празнини има въ закона.

На въпроса дали трудовитѣ обичаи могатъ по начало да отмѣнятъ разпорежданията на закона или по-точно да дерогиратъ диспозитивни легислативни норми господствуващето мнение отговаря отрицателно[16]. Съмнение би могло да се повдигне за хипотезата, при която трудово-обичайнитѣ норми иматъ по-благоприятно за работницитѣ съдържание отъ разпорежданията на самия законъ. За менъ при тази хипотеза трудово-обичайнитѣ норми иматъ предимство. Въ приложното поле на Търговския законъ, даже съгласно изричната норма на чл. 1 търговскитѣ обичаи, имащи мѣсто следъ неговитѣ правила, се прилагатъ преди гражданския законъ. Следователно поне що се касае до договоритѣ, сключени отъ търговеца и въ кржга на търговската дейность и които по силата на чл. 281 отъ ТЗ се считатъ за търговски сдѣлки, по отношение на тѣхъ обичаятъ има предимство предъ гражданския законъ, т. е. предъ правилата за наемане на работа (чл. 386-402 отъ Закона за задълженията и договоритѣ).

Струва ми се, че трудовитѣ обичаи би трѣбвало да иматъ предимство и предъ колективнитѣ трудови договори, когато последнитѣ съдържатъ правила утекчаващи положението на работницитѣ.[17]

Справедливостьта, като етически критерий, по начало не е изворъ на право, но ценностенъ тълкувникъ при установяване съдържанието на правнитѣ норми и на трудово-правнитѣ норми въ частность. Отнасяйки се до опредѣленъ начинъ на уреждане на дадени правоотношения, тя има значението на допълнителенъ къмъ волята на законодателя и на странитѣ елементъ и въ този смисълъ би могла да бѫде схванатa като изворъ на право. Ако справедливостьта, по силата на чл. 29 отъ Закона за задълженията и договоритѣ, би трѣбвало да бѫде съблюдавана при изпълнение на договоритѣ

---

[16] Противъ отмѣнимостьта на колективнитѣ трудови договори (правила) отъ благоприятни за работницитѣ трудови обичайни правила е и практиката на Римския Касационенъ сѫдъ, който обаче, работи съ текста на чл. 37 отъ Националния колективенъ трудовъ договоръ отъ 5 августъ 1937 за служащитѣ въ индустриитѣ, изключващъ приложението на обичаитѣ, даже и въ случая, като напр. при уволнение дето тѣ сѫ по-благоприятни за служащия. Подобенъ текстъ липсва, обаче, у насъ.

[17] Въ този смисълъ за Германия: **Kaskel—Dersch**, Arbeitsrecht, 4. Aufl. cit., S. 15; вж. сѫщо **Miglioranzi**, Elaborazioni ed esperienze di diritto fascista del lavoro., Roma 1938, pag. 136 sg.; — **Peretti—Griva**, Il rapporto d'impiego privato Milano 1935, pag. 75 sg.; — **Pettracone**, Inderogabiltà degli usi nella legislazione sul'impiego privato, Riv. Impriego privato 1928 I, **Contra:** — **Barrassi**, Diritto sindacale e corporativo, pag. cit., 385; — **Costamagnia**, Il regolamento giuridico dei rapporti dell' impeigo privato nell'ordimamento corporativo, Dir. Lavoro 1928 I, pag. 115 sg.; — **De Litala**, La derogabilità degli usi in tema d'impiego, Rass. lavoro 1938, 158.

въобще, съ още по-голѣмо основание съ нея трѣбва да бѫдатъ съобразени правоотношенията между работника и работодателя, произходящи отъ трудовия договоръ, — единъ договоръ между две страни, едната отъ които е винаги стопански и обществено по-слаба отъ другата. Справедливостьта върху която сѫ длъжни да построяватъ своитѣ решения сѫдилищата по правилото на чл. 9 отъ Закона за гражданското сѫдопроизводство, при липса на законъ и обичай по дадена материя, въ нашето нараво не съвпада съ общото понятие за справедливость въ правото. Тукъ справедливостьта е трудова справедливость, която почива върху принципа на признаване достойнството на труда, като факторъ въ производството и защита на работницитѣ отъ експлоатацията на работодателитѣ.

Аналогията, като мисловенъ процесъ за запълвана празнинитѣ въ правнитѣ норми по пѫтя на подобието на общо основание може да има мѣсто въ трудовото право.

Общитѣ правни начала сѫщо не биха могли да бѫдатъ третирани като прѣки извори на трудовото право въ техническия смисълъ на думата. Били тѣ въплотени въ отдѣлни изрични разпореждания, или пъкъ черпени отъ нормативната система, тѣ представляватъ само върховни норми, върху които трудово-правнитѣ повели и запрети почиватъ. Общитѣ правни начала сѫ неразривно свързани съ производствената, размѣнна и консумативна обществено-стопанска и правна система. Съ огледъ на това въ едни страни тѣ изхождатъ отъ максимитѣ за свещенната частна инициатива и неприкосновенна индивидуална собственость при равенството между работницитѣ и работодателитѣ, или при намѣса на държавата въ трудовитѣ отношения въ името на националния интересъ и хармония между капитала и труда, а другаде тѣ се развиватъ на плоскостьта на засиленото обществено съревнование и общонародното достояние на срѣдствата на производството, при първенството на труда, като факторъ въ производството. Но и тукъ и тамъ общитѣ правни начала сѫ само етически елементи отъ значение за формулиране на самитѣ трудово-правни норми.

При приложението на аналогията и при привличането на общитѣ правни начала трѣбва обаче, да се има предвидъ, че трудовото право е едно автономно право, въ областьта на което не могатъ да намѣрятъ мѣсто безъ друго всички обикновени за запълване на празднинитѣ способи, съ което общото право си служи. Трудовото право, както това се изтъкна, е специална система отъ норми, които по принципъ сѫ създадени за защита на онѣзи граждани, чийто собственъ трудъ е основниятъ имъ източникъ на срѣдства за сѫществувание.

11. Колективни трудови договори. Правилникъ за вжтрешния редъ. Сждебна практика и наука.

Колективниятъ трудовъ договоръ[1] е единъ специфиченъ въ трудовата материя изворъ на право. Непознатъ на гражданската, търговската, наказателнота и другитѣ материи, този договоръ се наложи по законодателенъ редъ въ нашето трудово право едва следъ като бѣха създадени официалнитѣ професионални организации отъ 1936. Той се постига съ съгласието между представителитѣ на законоустановенитѣ работнически организации и отдѣлнитѣ работодатели или представителитѣ на тѣхнитѣ пакъ законоустановени професионални организации, опредѣля съдържанието на бждещитѣ индивидуални трудови договори и е задължителенъ за всички работници и работодатели, до които се отнася. Колективниятъ трудовъ договоръ, като източникъ на трудовото право, за разлика отъ общитѣ норми на закона, се отличава съ една характерна особеность. Това е тѣсната връзка на приобщеность между регулиращитѣ повели и запрети и нормиранитѣ отъ тѣхъ трудови правоотношения въ персонално, пространствено и временно отношение. Така разглежданиятъ тукъ източникъ на трудово право отговаря на двойнитѣ изисквания: отъ една страна на абстрактнитѣ изисквания на императивно единно уреждане, поне въ основнитѣ линии на масови трудови отношения и отъ друга на конкретнитѣ изисквания на трудовия животъ по лица, мѣсто и време[2]. Но по своята конкретность, разбира се, правилата на колективния трудовъ договоръ, както и постановленията на самия трудовъ договоръ (индизидуаленъ) винаги и всѣкога сж въ състояние да отмѣнятъ имащитѣ диспозитивенъ характеръ норми на закона. Що се отнася до останалитѣ норми на закона, въпросътъ е по-деликатенъ. Касае се за дерогиране законни норми отъ императивенъ характеръ, когато

[1] Въ последно време колективниятъ трудовъ договоръ е предметъ на множество теоритични и практични изследвания. Презъ 1940 нашата литература бѣ обогатена съ труда на **Райко Ошановъ**, Колективниятъ трудовъ договоръ като правенъ институтъ. Въ него Ошановъ, следъ като формулира постановката на въпроса, разглежда последователно историческото развитие, социалъ-икономическитѣ предпоставки и системи при правната регламентация на колективнитѣ трудови договори, като се спира и съответно на дефиницията, сжществените елементи и съдържанието на колективния трудовъ договоръ, неговиятъ правенъ ефектъ и действие, неговото нарушение, отговорность и санкции, както и на правното му естество споредъ науката и споредъ българското положително право, неговото мѣсто въ съвременната правна система. Въ заключение Ошановъ прави една оригнална политическа преценка на колективниятъ трудовъ договоръ, като правенъ институтъ. По въпроса ср. и **Янгеловъ**, Колективниятъ трудовъ договоръ въ Франция, Ю. а. X, 1 и **Силяновски**, Колективниятъ трудовъ договоръ въ Италия, Ю. а. VI, 4-5.

[2] Въ сжщия смисълъ: **Pergolesi**, въ Borsi-Pergolesi. Trattato, vol. I, cit., n. 46, pag. 69.

правилата на колективния трудовъ договоръ установяватъ едно по-благоприятно за работницитѣ положение. Вѣрно е, че чл. 5 ЗКТД изрично разпорежда, че всѣко постановление на трудовия договоръ, което противоречи на законитѣ за защита на труда е нищожно по право. Но въпросната разпоредба би могла да бѫде тълкувана въ смисълъ, недействителностьта засѣга всички клаузи на договора, които противоречатъ на покровителствени позитивни норми. Тя засѣга само онѣзи, които влошаватъ положението на работницитѣ. Този резултатъ, колкото и препоржчителенъ и целесъобразенъ отъ социалъ-политическо гледище, не попада съ схващанията на ония, които считатъ, че трудово-правнитѣ норми въобще сж създадени не въ защита на работницитѣ, като слабата категория въ съвременнитѣ производствени отношения, а въ интереса на националното производство.

Касателно отношенията между постановленията на колективния трудовъ договоръ и клаузитѣ на трудовия договоръ трѣбва да се отбележи сѫщото, което се изтъкна за отношението между нормитѣ на закона и постановленията на колективния трудовъ договоръ: диспозитивнитѣ норми подлежатъ на отмѣнение на общо основание; императивнитѣ — когато сж in pejus за работницитѣ и то независимо отъ това дали се касае за предшедствуващи по време или влѣзли въ сила по-сетне постановления.[3] Чл. 3, 2⁰ изр. ЗТД разпорежда че когато всички или нѣкои отъ условията на трудовия договоръ сж по-неблагоприятни за работника отъ тѣзи за колективния трудовъ договоръ, прилагатъ се най-благоприятнитѣ за тѣхъ разпореждания.

Къмъ източницитѣ на трудово право би трѣбвало да се причисли и Правилникътъ за вжтрешния редъ въ предприятието, какъвто съгласно чл. 11 ЗТД, всички подпадащи подъ разпоредбитѣ на Закона за хигиената и безопастностьта на труда предприятия (изчерпателно изброени въ чл. 1) сж задължени да иматъ[4]. Въ миналото правилникътъ

---

[3] Въпросътъ въ чужбина е споренъ. Въ полза на застжпеното въ текста схващане вж.—**Ballela**, Lezioni di diritto corporativo, Roma 1927, pag. 215 sg.; — **Chiarelli**, Il contratto collettivo di lavoro e le clausule più favorevoli del contratto individuale, Dir. lav. 1931, II, 104;—**Giustiniani**, Il regolamento collettivo del lavoro e i contratti individuali, Dir. Lav. 1933, II, 515; — **Sermonti**, Il diritto sindacale italiano, vol. II, n. 372 pag. 86 sg.

[4] Съдържанието на Правилника за вжтрешния редъ се опредѣля отъ чл. 11 ЗТД, както следва: а) името, презимето, фамилията, точния адресъ на работодателя и номера подъ който е регистрирано предприятието въ инспекцията на труда; б) броя на смѣнитѣ, съ които се работи, часоветѣ на постжпването и напускането на работа отъ работницитѣ, часоветѣ и времетраенето на почивкитѣ при всѣка смѣна; в) максималния брой на на работницитѣ, които се допускатъ да работятъ въ дадено помѣщение, съобразно изискванията на хигиената; г) правила за отношенията на работницитѣ единъ къмъ другъ и къмъ лицата, на които е предоставенъ надзора имъ; д) дисциплинарнитѣ наказания, размѣритѣ имъ и при какви

е ималъ значение подобно, макаръ и въ ограничени рамки, на това на колективния трудовъ договоръ. Отъ предложение (оферта) и едностраненъ актъ на работодателя, насоченъ къмъ установяване комплекса отъ отнасящи се до работницитѣ въ предприятието норми, чрезъ т. н. фабрични комисии[5], въ които сж участвували представители на работницитѣ[6], и които сж го одобрявали, Правилникътъ за вжтрешния редъ на предприятието по пжтя на присъединяването на работницитѣ, чрезъ мълчаливо или изрично съгласие, се превръща въ особенъ многостраненъ договоръ при общи условия.[7] Този резултатъ би могълъ да бжде подкрепенъ съ постановленията на чл. 12 и 13 ЗТД, който създава задължението за работодателя да иска отъ Инспекцията одобрение на Правилника и да изложи на видно мѣсто въ всѣко помѣщение, въ което се работи, по единъ завѣренъ преписъ отъ правилника[8].

Съ въвеждането на Закона за колективния трудовъ договоръ, и съ засилването на тенденцията за ограничение свободното усмотрение на работодателя, при установяване условията на труда[9], Правилникътъ за вжтрешния редъ въ предприятието изгуби своето по-раншно значение. Все пакъ, той има за работницитѣ правообвързващо действие въ случаитѣ, които този договоръ предоставя на автономно уреждане по инициативата на странитѣ, като напр. относно административната и техническата организация на предприятието съ огледъ на конкретнитѣ предпоставки по браншъ, мѣсто и време и

случаи се налагатъ; е) наставления и правила относно хигиената и безопасността на труда съ огледъ на особения характеръ на предприятието; ж) други сведения които инспекцията на труда поиска да се впишатъ.

Статия 51 КЗоТ разпорежда, че Правилникътъ за вжтрешния редъ трѣбва да съдържа въ себе си ясни, точни и по възможность изчерпателни указания на общитѣ и специални задължения на трудящитѣ се и на администрацията, на предѣлитѣ и редътъ на отговорността за тѣхното нарушение.

[5] Ср. **Caretti-Matta**, Sindacato e consiglio di fabrica, Torino 1921; — **Colombino, I** consigli di fabrica nel movimento sindicale, Varese 1920.

[6] Тия фабрични комисии бѣха замѣнени въ италианското трудово право съ т. н. довѣреници на предприятието (fiduciari di azienda). Въ доскорошното германско трудово право положението на довѣренитѣ лица (Vertauensmänner, които иматъ почетни функции и т. н. Betriebsmänner, чрезъ които Arbeitsfont'ътъ действува) е друго.

[7] Въ действителность подобенъ характеръ на контрактъ адхезионенъ или договоръ при общи условия иматъ и редъ други договори въ стопанското и въ търговското право: осигурителния договоръ, транспортни тарифи, банковитѣ договори, договоритѣ съ публичнитѣ влагалища и пр. и пр. По въпроса на български ср. **Неновъ**, Договори при общи условия, София 1939. Относно спорното правно естество на правилника за вжтрешния редъ вж. **Меворахъ-Лиджи-Фархи**, Коментаръ ЗТД, цит., т. II, стр. 248 и **Ошановъ**, Коментаръ ЗТД, цит., стр. 32-33

[8] Постановления съответно на чл. 50-54 КЗоД.

[9] Статия 52 КЗоТ постановява, че правилата за вжтрешния порядъкъ не могатъ да противоречатъ на законитѣ и наредбитѣ за труда, а сжщо така и на колективния договоръ.

пр. Въ този именно смисълъ Правилникътъ за вжтрешния редъ въ предприятието има значение на изворъ на трудовото право.

Значението на трудово-правната с ж д е б н а п р а к т и к а като изворъ на трудовото право по начало е сжщото, каквото е и значението на юриспруденцията за другитѣ правни области, съ тая разлика, че всички въпроси, относно настаняването уволняването, назначаването, изплащането на заплата и изпълнението на Правилника за вжтрешния редъ на предприятието се разрешаватъ отъ п о м и р и т е л н и я с ж д ъ, установенъ съ чл. 11 ЗНРОБ. Този сждъ се състои отъ мѣстния околийски сждия за председатель, и членове по единъ представитель на работницитѣ и работодателитѣ. Решенията на помирителния сждъ сж окончателни и подлежатъ на касационно обжалване предъ надлежния областенъ сждъ. Ако се приеме, че постановленията на чл. 522 ЗГС и сл. иматъ приложение относно решенията на помирителния сждъ[10], то решенията и опредѣленията на областния сждъ като касационна инстанция, съ които се разяснява точния смисълъ на трудовитѣ закони, би трѣбвало[11] да се обнародватъ за всеобщо сведение ржководство и еднообразно тълкуване и прилагане тѣзи последиитѣ, като се спазятъ и нормитѣ на чл. 542 и 543 ЗГС[12]. Ала за съжаление решенията на областнитѣ сждилища не винаги могатъ да бждатъ еднообразно тълкувани и прилагани, защото бидейки издавани отъ различни сждилища, често пжти самитѣ тѣ си п р о т и в о р е ч а т ъ е д н о н а д р у г о и създаването на установената практика по различнитѣ въпроси, каквито ВКС и ВАС създаватъ при л и п с а с т а н а е д н а в ъ р х о в н а и н с т а н ц и я е почти невъзможно[13].

Д о к т р и н а т а отъ своя страна и тукъ има само к о с в е н о з н а ч е н и е на изворъ на трудовото право и то толкова до колкото констатациитѣ, изводитѣ и препоржкитѣ на ученитѣ люди се възприематъ отъ законодателя, съставителя на колективния трудовъ договоръ, обичая или сждебната практика[14].

Важимостьта на извиращитѣ отъ законитѣ, обичаитѣ колективнитѣ договори, сждебната практика и пр. трудово правни норми е ограничена въ опредѣлени лични, пространствени и временни граници. Нека опредѣлимъ тия граници.

[10] Аргументъ отъ чл. 12 II ЗТД, споредъ който дѣлата въ помирителния сждъ се гледатъ по реда предвиденъ въ ЗГС за околийскитѣ сждлища.

[11] Аргументъ отъ чл. 535 ЗГС.

[12] Ср. Р. 54-1942 ВКС цитирано у **Пенчевъ**, Сборникъ касационни решения ЗГС, София 1942, стр. 289.

[13] На сжщото мнение **Ошановъ**, Коментаръ на ЗТД, стр. XII.

[14] Гл. **Пенчевъ**, Основни начала на трудово-осигурително право, стр. 29.

12. Граници на действие на трудово-правнитѣ норми.

По отношение на лицата границитѣ на трудово-правнитѣ норми сж различни споредъ вида на самитѣ норми. *Трудово-договорнитѣ норми сж задължителни за всички лица*, които сж страни въ трудовитѣ договори. Въ тази область се очертава специална категория разпореждания, имащи за цель да осигурятъ еднаквото третиране на всички мѣстни работници[1], независимо отъ тѣхното поданство и националность, съ малки изключения[2], като, напр., при трудовото осигуряване[3]. *Въпросната категория разпореждания се прокарва обикновено* съ двустранни междудържавни конвенции. Правилата на колективнитѣ трудови договори важатъ за всички лица, включително и *за чужденцитѣ*,[4] членуващи въ *професионалната* браншова категория, чийто законни представители сж сключили колективния трудовъ договоръ. Публично-правнитѣ *повели и запрети на трудовото право иматъ правно действие* по отношение на всички заети въ производствения процесъ работници. Постановленията за осемь часовия работенъ день, тридесеть и шесть часовата недѣлна почивка и пр. и пр. сж задължителни, както за българитѣ, така и за чужденцитѣ. Сжщото важи за действието на административното трудово *право*. Въ *действителность личнитѣ граници на трудово-правнитѣ* норми се отнасятъ само за онѣзи чужди поданници, които се ползуватъ отъ т. н. вънземство, като, напр., членоветѣ на дипломатическитѣ мисии,[5] преминаващитѣ чужди войскови части и пр. По отношение на тѣхъ компетентностьта на мѣстнитѣ помирителни и други сждилища е ограничена. *Задължението за т. н. cautio judicatum solvi* тежи върху иностранеца и въ трудовия процесъ.

При действието на трудово-правнитѣ норми по мѣсто се поставя двойниятъ въпросъ: какъ се опредѣля тѣхния пространственъ обсегъ и кои норми уреждатъ отношения-

[1] Ср. **Cansacchi**, Gli stranieri, i contratti di lavoro ecc., Dir. Lav. 1939, I 102 и **Idem**. *Se gli stranieri possono essere destinatari delle norme portate dai contratti collettivi del lavoro*, Riv. Lav. (Suppl. giur.) 1939, 5.

[2] Напр. нѣкои политически заповѣди и забрани за лицата отъ неарийски произходъ, които се въведоха напоследъкъ у насъ по образецъ отъ други държави.

[3] Ср. **Bottai**, L'Italia nell'Organisazione internazionale del Lavoro, Roma 1930 и **Kuttig**, Arbeitsrecht und internationale Arbeitsorganisation, NZfA 1931, 7; — **Massart**, *La tutela economica del'lavoratore nel diritto internazionale privato italiano*, Pisa 1940, pag. 21 sg.

[4] По силата на чл. 5 ЗКТД чужденцитѣ, които сж живѣли повече отъ 5 години въ България могатъ да членуватъ въ *професионалнитѣ организации*, безъ обаче, да могатъ да избиратъ или да бждатъ избирани въ ржководнитѣ тѣла.

[5] Къмъ чуждитѣ дипломатически мисии се числятъ, освенъ шефоветѣ и членоветѣ имъ, *още и принадлежащитѣ* къмъ тѣхнитѣ семейства лица, посланническия или легационенъ персоналъ, както и чуждитѣ консули, ако вънземството е уговорено въ междудържавни договори.

та, що остават извънъ този обсегъ. По начало приложение намира т. н. териториаленъ принципъ,[6] което значи, че трудово-правнитѣ норми иматъ сила въ територията на нашата страна.[7] Този общъ принципъ не важи въ случаитѣ, когато самиятъ законъ предвижда специални, имащи действие въ опредѣлени области, напр. въ новитѣ земи правила. Формата на трудовия договоръ, се опредѣля съ огледъ на закона на мѣстосключването му, lex loci contractus. Съдържанието на трудовия договоръ се преценява съ огледъ на онова право, което странитѣ сж избрали, но изпълнението на договора се подчинява на закона на страната, въ която то се извършва, lex loci solutionis. Касателно формата и съдържанието на колективнитѣ договори важатъ сжщитѣ правила. Предписанията на трудово-защитното право, които сж отъ публиченъ редъ, като тия за продължителностьта на работното време, за женския и детския трудъ, за хигиената и безопастностьта на труда и т. н. намиратъ приложение на общо основание на българска територия, независимо отъ мѣстосключването на договора. Учредяването, устройството и функционирането на професионалнитѣ организации се урежда безъ друго пакъ на плоскостьта на правото на мѣстото, кждето тѣ иматъ седалището си. Нормитѣ на трудовото наказателно право иматъ действие споредъ мѣстото на извършването на трудовото престжпление, lex delicti comissii, а тѣзи на процедурата, по мѣстото на сжда, lex fori[8].

Трудово-правнитѣ норми не правятъ изключение отъ общото начало, че законътъ нѣма обратна сила. Позитивнитѣ трудови правила влизатъ въ сила отъ деня на обнародването имъ[9], освенъ ако е предвиденъ други день, при т. н. vocatio legis[10], до който действуватъ правилата на стария законъ и въ който новиятъ влиза въ сила. Публично-правнитѣ трудови норми намиратъ веднагашно приложение и що се ка-

[6] Ср. **Neumeyer**, Internationales Verwaltungsrecht, Bd. II, S. 284 ff.

[7] За отечествена територия се считатъ и корабитѣ, които пжтуватъ подъ българско знаме,

[8] Изчерпателното разглеждане на действието на трудово-правнитѣ норми въ лично и пространствено отношение принадлежи на трудовото междудържавно право.

[9] Ср. напр.: чл. 23 отъ Закона за колективния трудовъ договоръ; —чл. 43 отъ Закона за търговскитѣ организации отъ 14 февр. 1935 (Д. В. бр. 34); — чл. 41 отъ Закона за занаятчийскитѣ организации отъ 15 февруарий 1935 (Д. В. бр. 35); — чл. 43 отъ Закона за професионалното организиране на индустриалцитѣ отъ 6 мартъ 1935 (Д. В. бр. 51) и пр., които възпроизвеждатъ изрично това правило.

[10] Тъй напр. Законътъ за трудовия договоръ бѣ публикуванъ на 5 септ. 1936 (Д. в. бр. 204), но по силата на чл. 75 влѣзе въ сила 15 дена следъ обнародването (20 септ. с. г.); — Законътъ, пъкъ, за настаняване на работа и осигуряване при безработица бѣ публикуванъ на 5 май 1925 (Д. в. бр. 26), а съгласно своя чл. 44 влѣзе въ сила на 1 януарий следната 1926,

сае до възникналитѣ преди тѣхното влизане въ сила трудови правоотношения, т. е. до правата и задълженията на странитѣ по индивидуалния или колективенъ трудовъ договоръ. Нормитѣ на новия законъ, не проявяватъ действие относно формата на договора. Изтъкнатитѣ резултати се обосноваватъ съ социалъ-политическия характеръ на трудово-правнитѣ норми и съ правилото tempus regit actum[11].

Току-що направенитѣ бележки върху развитието и източницитѣ на трудово-правнитѣ норми и тѣхното действие даватъ възможность да се премине къмъ една обща характеристика на трудовото право.

13. Обща характеристика на трудовото право.

Трудовото право, като система отъ норми е едно произведение на миналото и настоящето, оформено въ особена самостоятелность съ лично правенъ характеръ и включваще диспозитивни и принудителни, както и публично-правни повели и запрети.

Появата на трудовото право въ днешния смисълъ на думата на историческата сцена стана, както се изтъкна, следъ Великата френска революция, успоредно съ първитѣ стѫпки на намѣсата на държавата въ отношенията между нейнитѣ граждани и специално въ борбата между работницитѣ и работодателитѣ. Неговото развитие е неразривно свързано съ оня периодъ на еволюцията на производствения процесъ, който, наредъ съ началата на относително неограничената частна инициатива и свобода на договаряне, се характеризира съ пролетаризиране на широкитѣ трудови маси и концентриране на срѣдствата за производство въ опредѣлени ржце. Неговото обособяване, обаче, е съпроводено съ завоя въ отношенията на обществената власть къмъ хората на труда, който настѫпи следъ нѣкои политически събития отъ недалечното минало и на каквито ние и днесъ сме свидетели. Така трудовото право като исторически продуктъ се изтъкна въ характерна проява на съвременния стадий на производственитѣ отношения, право, присѫщо на опредѣлена степень на общественото развитие.

То се оформи като особна система отъ правни норми, що урежда правоотношенията на хората на подчинения трудъ въ връзка съ тѣхната работа. Това значи, че неговитѣ повели и запрети сѫ създадени да реглементиратъ правоотношенията на една часть отъ гражданитѣ, оная часть за която подчиненията трудъ е основенъ източникъ на срѣдства за сѫществуване. Трудовото право си постави за цель да обезпечи известни права на работника, като страна по индивидуалния и колективния трудовъ договоръ, да му оси-

[11] Въ сѫщия смисълъ Kaskel-Dersch, Arbeitsrecht, cit., S. 18.

гури хигиенични, безопасни и справедливи трудови условия, да му обезпечи възможность да търси и брани правата си предъ сждъ, да му създаде всички предпоставки за съответно физическо и интелектуално развитие. Накратко казано, то стана право на икономически и социално слабитѣ работници[1], като такива, право на трудящитѣ се — производители на всички блага.

Работницитѣ се раждатъ, живѣятъ и умиратъ като работници. Отъ малки тѣ влизатъ въ фабрикитѣ или въ полето, ставатъ надничари и месечари, членуватъ въ професионалнитѣ си организации, водятъ синдикални борби, биватъ страни на трудови сждопроизводства и изгубватъ своята трудоспособность пакъ като работници. И затова тѣхното правно положение трѣбва да се урежда съ особни правни норми, а не съ правилата на общото право,[2] правила, които уреждатъ правното положение на свещеницитѣ, балеринитѣ, банкеритѣ и пр.

По въпроса за самостойностьта на трудовото право сжществуватъ разногласия. И тия разногласия се дължатъ не на специални за случая аргументи, а на споръ върху самото понятие за самостойностьта, за автономията. Но, ако подъ автономия, въ случая, заедно съ Перголези,[3] се съгласимъ да разбираме не независимость и изолация, каквато е изключена въ правото, а систематика и координация на известенъ брой, споени помежду си въ една обща идея, норми, тия спорове изгубватъ своето значение. Обособяването на трудовото право въ самостойно право става въ кипежа на самия социаленъ животъ. Нормитѣ, които уреждатъ правоотношенията, свързани съ подчинения трудъ презъ последнитѣ години се увеличиха многократно и добиха неподозирано по-рано значение. Законитѣ за трудовия договоръ, за колективния трудовъ договоръ, за професионалнитѣ организации и пр. следватъ едни следъ други. Синтетичното обхващане на това огромно трудово законодателство и многобройнитѣ неписани трудово-правни норми, подреждането имъ и изучаването имъ въ обсега на друга нѣкоя правна область, както това бѣ нѣкога, когато трудовия договоръ се третираше като наемъ на работа, стана вече невъзможно.[4] Обособяването на трудовото

[1] На тази тема ср. **Micelli**, La protezione del contraente debole nel diritto comune e nel diritto corporativo, Dir. Lav. 1928, I, 269. Вж. и **Jacobi**, Grundlehren des Arbeitsrechts, cit., S. 41-42; — **Hueck-Nipperdey**, Lehrbuch des Arbeitsrechts, cit., S. 5 ff.

[2] Ср. въ сжщия смисълъ: **Scelle**, Précis élémentaire de législation industrielle, cit., pag. 2-3.

[3] **Pergolesi**, Nozione, sistema ecc. въ Borsi-Pergolesi, Trattato di diritto del lavoro, cit., pag. 45.

[4] За автономията на трудовото право вж. **Ошановъ**, Правната закрила на труда въ България, цит., стр. 29-30. Противъ: **Greco**, Il contratto di lavoro, cit., pag. 93-94. По въпроса ср. **Пенчевъ**, Сключване и елементи на трудовия договоръ, стр. 55-57 и особно подлинийна бел. 29,

право въ самостойно право е и въ хармония съ две основни тенденции въ развитието на съвременното право: съ възвръщане достойнството на труда, тенденция свързана съ задълбочаването на обществените противоречия и засилването на самосъзнанието на трудящите се; и съ диференцияцията и специализацията на правото, тенденция повсеместно наблюдавана успоредно съ диференцияцията и специализацията на човѣшката дейность въ всички области. Въпрѣки че трудовото право се намира въ отношения на взаимно проникване съ други нѣкои правни дисциплини, между него и последните сж на лице многобройни и сжществени различия. Цѣлата система на трудово-правните норми се вдъхновява и е изградена върху собствени правни общи начала, като напр. началото за закрила на стопански и социално по-слабата страна въ трудовия договоръ, или началото за ограничение на частната работодателска инициатива, или, най-после, на началото на общенародното достояние на срѣдствата за производство.

Въ миналото, пъкъ и до сега, нѣкои включватъ въ трудовото право и трудовото осигуряване. Понеже правилата на трудовото право уреждатъ правното положение на работницитѣ, счита се, че нормитѣ на трудово-осигурителното право, реглементиращи правата и задълженията на работницитѣ въ случаитѣ на отклонение отъ нормалния трудовъ процесъ, поради изгубване или намаление на трудовитѣ способности или възможности на последнитѣ, бива да бждатъ включени въ системата на трудовото право. Още повече, че законодателнитѣ текстове често свързватъ трудовитѣ осигуровки съ общото трудово право. И то не за друго, а защото множество въпроси, като напр. за предпазване на работницитѣ въ процеса на работата и пр., се поставятъ еднакво въ трудовото право и въ трудовото осигуряване. Засилването на мѣркитѣ за хигиената и безопастността на труда намалява риска отъ злополука и отъ професионални болести. Но, както вече имахъ случай[5] да изтъкна, трудовитѣ осигуровки не сж нищо друго освенъ една особна форма на осигуряването въобще. И съвременнитѣ положително-правни правила, що уреждатъ трудовитѣ осигуровки могатъ да бждатъ разглеждани, обяснени и развити само върху канавата на основнитѣ начала на осигурителното дѣло. Съображенията въ полза на едно подобно схващане се черпятъ, както отъ етимологията на изразитѣ (истинското мѣсто на една логическа категория е не при понятия близки по прилагателни качества, а при видовете сходни на сжществителната имъ особеность), така и преди всичко отъ сжществените елементи отъ фактическия съставъ на трудовитѣ и останалитѣ осигуровки: две страни, рискъ, премии (вноски), осигурителенъ случай и пр. Ето

[5] **Пенчевъ**, Основни начала на трудово-осигурителното право, цит., стр. 20, вж. и спис. Осигурително дѣло, год. II кн. I.

защо и законодателитѣ и авторитѣ вече изоставятъ общественото (трудовото) осигуряване да се развива по своитѣ самостоятелни осигурителни пжтища и се вдълбочаватъ въ собственитѣ области на самото трудово право[6].

Неразривната връзка, която сжществува между труда и личността на работника, между задълженията по трудовия договоръ и личната физическа и духовна енергия на работника, е най-сжществено основание, което предизвиква оформяването на множество трудово-правни норми. Последнитѣ уреждатъ правното положение не на труда самъ по себе си като предметъ на престацията, но и на работника като работникъ. Цѣлата система на така нареченото трудово законодателство, т. е. онази часть отъ позитивното трудово право, която урежда правната защита на работницитѣ, е система на лично-правни норми, отнасящи се до една категория граждани. Ето защо отъ гледището на частно-правната систематика, трудовото право се квалифицира като лично право. Въ края на крайщата това е човѣшката личность, която е поставена въ центъра на нормиранитѣ отъ правото отношения. Човѣшката личность стои въ центъра на всички правни норми, като етически норми, като норми, отнасящи се до поведението на човѣка. Къмъ това трѣбва да се добави, че много членове на съвременното общество и предимно тѣзи съ чието правно положение се занимава трудовото право, т. е. работницитѣ, нѣматъ възможность съ собствени сили да вербуватъ свое имущество и сж принудени да работятъ за другиго, защото тѣхниятъ трудъ е единственияъ източникъ на срѣдства за сжществуване: Тогава правовиятъ редъ, за да бжде истински правовъ редъ, трѣбва да постави въ центъра на своитѣ повели и запрети не имуществото, но общественото сжществуване на човѣка, който може да не притежава никакво имущество. Личното право не е вече право на абстрактно и формално свободната личность, но право на обществено сжществуващия човѣкъ, равноправенъ и самостоятеленъ или неравноправенъ и зависимъ.[7] Защото човѣкътъ не е и не може да бжде отвлечена самозадоволяваща се единица. Той е членъ на обществената жизнена цѣлость, членъ, чието правно положение се опредѣля въ зависимость

[6] Все още включватъ общественото осигуряване въ трудовото право: **Borsi-Pergolesi**, Trattato di diritto del lavoro, cit., vol. III; — **Greco**, Il contratto di lavoro, cit., n. 212, pag. 347 sg.,—**Peric**, Jugoslovensko socijalno zakonodavstvo, Beograd 1931, str. 148 sl.; — **Scelle**, Précis élémentaire de la législation industrielle, cit., p. 323 suiv.; и подъ влияние на френската доктрина: **Ошановъ**, Правната закрила на труда въ България, цит., стр. 122 сл. Не включватъ трудовитѣ осигуровки: **Hueck**, Deutsches Arbeitsrecht, cit.; — **Raskel-Dersch**, Arbeitsrecht, cit.; — **Sinzheimer**, Grundzüge des Arbeitsrechts, Jena 1937; — **Nikisch**, Arbeitsrecht, Tübingen 1936/38; — **Siebert**, Das Recht der Arbeit, 3. Aufl., Berlin-Leipzig-Wien 1943.

[7] Ср. **Weber**, Wirstchaft und Gesellschaft, Grundriss der Sozialoekonomik, III, Abteil., S. 641 ff.

отъ конкретнитѣ му отношения въ социалния колективъ. Трудовото право има за цель да обезпечи духовното и материалното сѫществувание на работника и чрезъ своитѣ норми да му осигури сили и срѣдства да бѫде зачетенъ като човѣкъ. Човѣкътъ е въ последенъ анализъ притегателенъ центъръ, около който се систематизиратъ правнитѣ норми; човѣкътъ като трудящъ се, творящъ гражданинъ, като жива сила! Въ основата на системата отъ правнитѣ норми стои идеята за битието на самия човѣкъ, за личностьта, за неговото sein, къмъ което интерфериратъ съображенията за неговото имущество, за неговото имане, за неговото haben. Трудовото право дава формата, въ която трудящата се личность, като центриращъ субектъ се развива. То почива не върху нѣкаква външна случайность, а върху една вѫтрешна необходимость на социалния духъ.

Вѣрно е, че правоотношенията между хората се развиватъ и около тѣхнитѣ имущества. Правниятъ редъ осигурява произвеждането, размѣната и консумирането на известни материални блага, а сѫществуването на човѣка е поставено въ зависимость отъ тѣзи блага. Трудовото право има за предметъ и материалнитѣ задължения между работници и работодатели въ производствения процесъ. Ето защо, трудовиятъ договоръ и трудовитѣ отношения иматъ възмездно естество. Трудовата престация има безъ друго патримониаленъ характеръ. Такъвъ характеръ има не самиятъ трудъ, който е неотемляема манифестация на личностьта, но изпълнението на поетото задължение по трудовия договоръ. Работодателятъ нѣма право на собственость върху труда на работника; той има само относително право да изисква изпълнението на поетото задължение, срещу заплащането на трудовъзнаграждението. Поради това трѣбва да се признае, че трудовото право, макаръ и лично право, все пакъ носи имуществень отпечатъкъ.

Така схванато като исторически продуктъ, специално, самостойно и лично право, то открива въ себе си две особни категории норми: норми принудителни и норми публично-правни.

14. Видове трудово-правни норми.

Трудовото право има за предметъ предимно отношенията, произходящи отъ трудовия договоръ. Това сѫ отношения, легнали въ основата на производствения процесъ, а цѣлото сѫществуване на обществената жизнена цѣлость е поставено въ зависимость отъ тѣхното развитие. Ако прословутата свобода на договаряне и фамозната частна инициатива останаха само политически формули, правоотношенията между работници и работодатели не биха могли повече да бѫдатъ оставени на произвола на закона за търсенето и предлагането при ефимерното равенство предъ законитѣ. По редъ съоб-

ВАРНА БИБЛИОТЕКА

ражения обществено-стопански, демографски, санитарно-хигиенични, морално-етични, културно-просвѣтни и пр. намѣсата на държавата въ социалъ-икономическия секторъ доведе до възприемането на цѣла система отъ норми, които се обявиха за принудителни. Автономията на волята, за която толкова мечтаехме започна да се замѣня съ обществените функции на субективнитѣ права. Така днесъ сключването на трудовия договоръ, правата и задълженията на работника и на работодателя и прекратяването на договора, предизвестията, продължителността на работния день, хигиената и безопастността на труда, размѣра и времето на трудо-възнаграждението, женскиятъ и детскиятъ трудъ, нощниятъ трудъ и т. н. и т. н. сж уредени съ норми отъ публиченъ редъ, т. е. съ норми на частното право, чието съблюдаване въобще е задължително. Не е частната воля, вече, която опрѣдѣля правнитѣ последици на трудовия договоръ. Това е законътъ, който съ норми отъ публиченъ редъ установява неговитѣ юридически ефекти. Работникътъ и работодателтъ въ повечето случаи избиратъ ония правни последици, които държавата предвижда. Броятъ на нормитѣ отъ диспозитивенъ характеръ, т. е. тѣзи съобразяването съ които зависи отъ усмотрението на странитѣ отъ день на день намалява за смѣтка на нормитѣ отъ принудителенъ редъ, т. е. тѣзи, чието съдържание не може да се промѣни въпрѣки желанието на договорящитѣ[1].

Ако наистина отношенията, произходящи отъ трудовия договоръ, като легнали въ основата на производствения процесъ, интересуватъ обществената жизнена цѣлость, чийто животъ е тѣсно свързанъ съ тоя процесъ, то намѣсата на държавата не може да бжде ограничена само до уреждане на тия отношения съ задължителни правила. Държавата сама и прѣко се изправя предъ работника и работодателя и чрезъ органитѣ си провежда своята социалъ-икономическа политика съ голѣмъ брой разпореждания на самото публично право. Последнитѣ уреждатъ публичната отговорность на странитѣ по трудовия договоръ предъ наказателнитѣ сждилища, фискалнитѣ задължения на сжщитѣ къмъ държавното съкровище, уреждатъ правното положение на трудящитѣ се вжтре и вънъ отъ страната и пр. Така се оформятъ трудово-процесуалнитѣ норми, трудово-данъчнитѣ норми, трудово-наказателнитѣ норми, трудово-междудържавнитѣ норми и пр. Тѣзи публични трудово-правни норми, както и всички публично-правни норми, иматъ за субектъ не вече отдѣлни граждани, работници и работодатели, производители и консуматори, като такива, но държавата съ своя imperium и всички пуб-

[1] Ср. на тази тема: **Ollivero**, Le norme inderogabili del contratto del lavoro e la loro sistematica, Dir. del Lavoro 1932, I, 631.

лично-правни юридически личности съ своята властническа наложителность[2].

Трудовото право, прочие, се издига като една система отъ частно и публично-правни норми, взаимнопроникнати отъ единността и нераздѣлността на обществените явления[3], безъ обаче да може да се счита за genus tertium между частното и публичното право, още повече, че самото раздѣление, за което е речь, отъ день на день става все по-относително.

15. Съвременни предпоставки за развитието на трудовото право.

Трудовото право по настоящемъ е правото, което урежда така наречения социаленъ въпросъ, т. е. въпросътъ за стопанското и обществено наравенство между отдѣлнитѣ съсловия и свързанитѣ съ него присѫщи на даденъ социалъ-икономически строй противоречия, водящи къмъ класовата борба. А този въпросъ играе централната роля въ историческото развитие на всички народи[1].

Той се наложи съ особена сила следъ като, благодарение на голѣмия напредъкъ на естественитѣ и техническитѣ науки, в'едно съ въвеждането на пара̀та и електричеството, настѫпи сѫществена промѣна въ трудовитѣ методи при масовото машинизиране на производството. Съ привличането на сгроменъ брой работници въ работилницитѣ, фабрикитѣ както и въ земедѣлието, производството вече погълна голѣма часть отъ населението на повечето страни. Безогледната борба за завладяване на пазаритѣ и неограничената конкуренция доведоха до безспирния стремежъ къмъ намаляване на производственитѣ разноски преди всичко чрезъ понижаване на работническата надница, използуване на по-евтиния женски и детски трудъ, увеличаване продължителностьта на работния день и пр. Неравенството, което производствената структура на обществото създаде се задълбочи по-такъвъ начинъ, че работницитѣ се видѣха въ положение на изоставени на собствената си мизерна сѫдба, презрѣни

[2] Въпроснитѣ норми сѫ публично правни не затова, защото сѫ установени въ общественъ интересъ, а защото уреждатъ отношения съ държавата. Т. н. utilitas societatis, като разграничителенъ критерий на утилитаристичната теория, днесъ не може да се счита за мѣродавна. Всички норми, особено онѣзи на частното право съ принудителенъ характеръ, сѫ установени въ общественъ интересъ и разграничението на нормитѣ по такива, установени въ интересъ на обществената цѣлость, е твърде остарѣло за съвременното право. Ср. **Riva Sanseverino**, Corso di diritto del lavoro, cit., pag. 21. Противъ: **Barassi**, Il diritto sindacale e corporativo, cit., pag. 163 sg.

[3] Ср. **Donati**, Natura giuridica del diritto it. del lavoro. Dizionirio legisl. Sociale fasc. 1-2, pag. 18-19.

[1] Така **Raskel-Dersch**, Arbeitsrecht, cit., S. 1

граждани[2]. И най-същественатa тема, която се постави въ центъра на цѣлия социаленъ въпросъ, това е темата за трудовото възнаграждение и съотношението на това възнаграждение съ цената на продукта, т. е. темата за принадената ценность.

Едно ново законодателно движение, насочено къмъ запълване празднинитѣ на старото право и къмъ началото на съответното цѣлостно уреждане на правоотношенията произходящи отъ трудовия договоръ и правното положение на работницитѣ, започна постепенно да си пробива пжть. Първата задача на новитѣ закони за покровителство на труда бѣше намаляване на привилегията на социалъ-икономически посилната страна въ трудовия договоръ, т. е. на работодателитѣ да диктуватъ условията на наема на работа чрезъ сжществено ограничение на частната инициатива и свободата на договаряне[3]. Започнаха да се прокарватъ положителни норми, що регламентираха съдържанието на трудовия договоръ относно безопасността и хигиената на труда, относно трудовото възнаграждение, относно правото на сдружаване на работницитѣ, процедурата по трудовитѣ спорове и пр. пр. Но на всички тѣзи норми, които имаха повече инцидентенъ характеръ, все пакъ, поне по начало, се гледаше като на каритативни отстжпки, направени на работницитѣ въ името на държавното спокойствие, като временно явление, или необходимо зло, безъ да бждатъ тѣ обощени въ една органична единна трудово-правна система, която да даде цѣлостното уреждане на социалния въпросъ.

Първата свѣтовна война (1914-18) и последвалитѣ я събития, доведоха на практика до единъ решителенъ завой. Думата е не толкова за фашисткитѣ и националъ-социалистически тенденции, колкото за съветскитѣ насоки въ развитието на трудовото право.

16. Фашистки и националъ-социалистически тенденции.

Въ последнитѣ двадесеть и петь години социалниятъ въпросъ бѣ поставенъ на конкретно разрешение въ нѣколко страни. Непосрѣдствено следъ войната, „Синдикална Италия

---

[2] Това признава и **Rocco A.**, La dottrina politica del Fascismo, Roma 1925, pag. II.

[3] Въ тази насока и общо за необходимостьта отъ правното уреждане на трудовитѣ правоотношения ср. **Cuche**, La législation du travail et les tranformations du droit въ La cité modèrne et les transformations du droit, Paris 1925, pag. 165 sulv.; — **Hueck**, Deutsches Arbeitsrecht, cit., S. 17; — **Luzarri**, Le guarantigie costituzionali della libertà individualle, doveri della legislazione sociale въ Nuova Antologia 1912, nov. dic., както и **Пенчевъ**, Частната инициатива и свободата на договаряне сп. Икономистъ 1941 год., кн. 3.

представляваше царство на утопии, илюзии и бъркотии".[1] Фашизмътъ си постави за цель да тури край на това положение и, както се казва, да създаде реалистични и обективни условия за развитието на националния животъ. Изхождайки отъ идеята, че трудътъ е „суверенниятъ титулъ който легитимира гражданството", и че „нацията, разбирана като най-висша синтеза на всички духовни и материални ценности на племето, е надъ индивидитѣ и класитѣ", Великиятъ съветъ въ единъ свой дневенъ редъ отъ октомврий 1925 формулира началнитѣ позиции на корпоративния строй по следния начинъ: 1) Образуване на законно признати, надзиравани отъ държавата браншови синдикати, които сж изключителни законни представители на цѣлата професия, специално при сключване на задължителни колективни трудови договори; 2) Забрана на стачката и локаута и създаване на сждебни органи за *резрешаване на трудовитѣ конфликти.* Съ *законътъ 1926,* се уредиха професионалнитѣ организации, трудовитѣ конфликти и престжпленията срещу трудовитѣ условия.

На 21 априлъ 1927 год. бѣ прокарана Картата на труда, която се счита за основенъ за корпоративния режимъ актъ. Макаръ да нѣма формата на законъ, а само на политическа програма, Картата на труда има значението едва ли не конституционенъ текстъ[4]. Картата на труда не признава противоречията между работници и работодатели и идеята за съсловната борба. Поради това тя не поставя за цель на фашиското трудово законодателство покровителството само на трудящитѣ се. Работникътъ се зачита преди всичко като производитель, такъвъ какъвто е и работодателтъ[5]. Защитата на интереситѣ на тия две категории е защита на националното производство и народното благополучие. Работникътъ е нареченъ отъ Картата на труда (VII декл.) „активенъ сътрудникъ на стопанското предприятие" (collaboratore attivo dell'impresa economica), който изпълнява своя социаленъ дългъ. Независимо отъ

[1] Думи на Мусолини, произнесени въ Римъ на 28 май 1918 на III, конгр. на Нац. конфер. на фаш. синдикати, цитирани у Ботай, op. cit., стр. 15.

[2] Подробности върху 3-тѣ фази на корпоративния строй, таблицитѣ на фашизма и пр. вж. у **Ботай**, Корпоративния строй, цит., стр. 15, стр. 27, както и **Borsi**, Elementi, cit., pag. 39; — **De Semo**, Valore giuridico della Carta del Lavoro, въ Massimm. Giurispr. Lav. 1937. 225 и тамъ посочената книжнина по въпроса; — **Donati**, D., L'efficaccia costituzionale della Carta del lavoro въ Archiv. Studi corp. 1931, pag. 163; — **Grandi**, Relazione alle assemblee legislative sul disegno di legge: Valore giuridico della Carta del Lavoro, Roma 1941; вж. и— **Richter**, Die Faschistishe Arbeitsverfassung, Berlin 1933

[3] Картата на труда, въ своята декларация II опредѣля труда като „всѣкаква човѣшка дейность, насочена къмъ производството", „като социаленъ дългъ" и добавя, че само като социаленъ дългъ трудътъ може да се ползува отъ правна защита. Ср. **Cesarini-Sforza**, Il lavoro prodottivo come dovere sociale, Dieci anni di *organisazione internazionale* del lavoro, издадено съ сътрудничеството на BIT, Roma 1931, pag. 58 sg.

тия политически схващания и наименования, самата Карта на труда, която въ първата си часть третира работника и работодателя по еднакъвъ начинъ, въ втората и третата си части се занимава специално съ покровителството на труда, като посвещава четвъртата си часть изцѣло на социалната предвидливость и подпомагане, възпитание и обучение на работницитѣ. Обстоятелството, че въпрѣки равенството между работници и работодатели, италианското корпоративно законодателство се видѣ принудено да допусне специални норми за покровителство на по-слабата страна основателно спира вниманието на авторитѣ[6]. Касае се за едно вжтрешно противоречие. Пракарването на специални норми, които обезпечаватъ интереситѣ на работницитѣ, означава вече създаването на особено законодателство за покровителство на една класа, независимо отъ това, че то се налагало отъ обективни съображения, като покровителство на общитѣ интереси на производството и нацията[7]. Новиятъ Италиянски граждански законникъ (art. 206) усвои изцѣло постановленията на Картата на труда. Така фашисткото трудово право, отъ една страна, ужъ премахва неравенството между работници и работодатели и отхвърля класовата борба, а, отъ друга страна, прокарва една поредица отъ норми, които иматъ за цель да уредятъ по особенъ начинъ положението на трудящитѣ се, като обществено стопански по-слабо съсловие срещу социалъ-икономически по-силнитѣ господари.

По сжщия пжть, изглежда, че тръгна и нашето трудово право съ въвеждането на законитѣ за професионалнитѣ организации и за работническитѣ организации, на които, по образеца на италиянскитѣ корпорациии, се даде правото на изключителни законнни представители на цѣлата професия на всички работници. По него пжть тръгна въобще нашето стопанско право[8].

Националъ-социалистическото германско трудово право, сжщо така, си поставя голѣмата цель да превъзмогне класовата борба съ идеята за общность между работници и работодатели.[9] Вѣрно е, че еднитѣ и другитѣ иматъ противоречиви интереси, що се коренятъ на почвата на реалнитѣ нѣща. Но — казва се — тѣ иматъ и общи интереси. „Добруването на работодателитѣ носи издигане на работни-

[6] Ср. така **Micelli**, La protezione del contraente debole ecc,. cit,. Dir. lav. 1928, I, 269.

[7] Ср, така **Riva-Sanseverino**, Corso di diritto del lavoro, cit., 8-9

[8] Споредъ Закона за областнитѣ стопански камари, на последнитѣ, по фашистки образецъ, се дадоха нѣкои законодателни функции при изготвяне на стопанскитѣ закони.

[9] Едно авторитетно най-ново изложение върху националъ-социалистическото трудово право вж. у **Prof. Siebert**, Entwicklung und Grundgedanken der deutschen Arbeitsverfassung, Zeitschr. Deutschlands Erneuerung 1942, 457, ff и **сжщиятъ**, Die deutsche Verfassung, Hamburg 1942.

цитѣ, както и преуспѣването на последнитѣ носи благополучие на първитѣ". Въ края на краищата просперитетътъ на предприятието води „zum gemeinen Nutzen von Volk und Staat"[10]. Осъществяването на тази цель, т. е. превъзмогването на класовата борба, предполага преди всичко отстраняването на социалното неравенство, т. е. противоречията между интереситѣ на работницитѣ и тѣзи на работодателитѣ и то по пжтя на обезпечаване покровителството на стопански и обществено слабитѣ — на работницитѣ. Осигуряване защитата на трудящитѣ се е предпоставка за създаването на всѣка истинска общность.

Изравняването на противоположнитѣ интереси, въ Германия, обаче, се насочи не по пжтя на законно признатитѣ и овластени професионални сдружения, както това стана чрезъ корпорациитѣ въ Италия, но по пжтя на прѣката държавна намѣса. Въ тази область важатъ слѣднитѣ две основни начала: 1) Изтъкване на предприятието като общность (Betriebsgemeinschaft), състояща се, не вече отъ господари и работници, а отъ водачъ и отъ подчинени сътрудници; и 2) Засилване влиянието на държата въ името на нацията и специално въ интереса на социалъ-икономически по-слабитѣ, чрезъ въвеждане на норми отъ принудителенъ характеръ. Ржководнитѣ идеи на Закона за националния трудъ сж насочени абстрактно, сжщо къмъ „отстраняване безъ остатъкъ на старото принадлежаще на порочното минало трудово право"[11], и установяване на единъ новъ режимъ на предприятията на базата на водаческия принципъ, съ подчертаване на задълженията на водача за подпомагане на сътрудницитѣ си и задълженията на последнитѣ за вѣрность — всичко при засилване на държавния надзоръ. Разрешението на социалния въпросъ, прочее, въ нац. Германия се преследваше чрезъ противопоставянето на народната общность (Volksgemeinschaft) срещу борбата на срещуположнитѣ интереси, които, споредъ националъ-социалиститѣ, се впрѣгатъ въ единното развитие на националното съжителство, озарено отъ идеята за солидарность между класитѣ, Личностьта на работника трѣбва да бжде поставена въ услуга на общностьта. На него и на работодателя се гледа като на производствени фактори, сплотени въ трудовото единение, предъ върховнитѣ интереси на нацията.

Трудовото отношение (das Arbeitsverhältnis) е крайжгълниятъ камъкъ на трудовия редъ. То се изразява пакъ въ принадлежностьта на работника къмъ предприятието. Трудовата общность между водача на предприятието и работницитѣ е

[10] Изразъ на § 1 AOG. — Gesetz zur Ordnung der nazionalen Arbeit vom 20 Januar 1934. Вж. **Siebert.** Entwicklung u. Grundgedanken der deutschen Arbeitsverfassung, cit., S. 467.

[11] Параграфъ 65 AOG. изброява нѣколкото закона, които, по изключение, продължаватъ да важатъ и въ новия редъ.

изходната точка на трудовото отношение. Създаването на трудовото отношение става на принципа на доброволното участие, чрезъ съгласуване волитѣ на работника и работодателя. Но доброволното участие тукъ не се приравнява къмъ сключване на трудовъ договоръ, а означава встжпването въ едно трудово правоотношение, чието съдържание и чиито прояви лежатъ на плоскость, стояща по-високо отъ волитѣ на отдѣлния работникъ и работодатель и опредѣляща се отъ наложителнитѣ изисквания на националната общность. Въ основата на националъ-социалистическото трудово устройство стои партията, NSDAP, считана за „постоянния изворъ на онѣзи сили, които превъзмогватъ класовата борба". На Партията, именно, е възложена задачата да обедини и държи въ едно всички германци, членове на неразрушимата народна общность, включително всички работници и работодатели[12]. Въ помощь на партията се мждри Германскиятъ трудовъ фронтъ, DAF, чиято цель[13] е да се грижи, щото всѣки отдѣленъ гражданинъ да може да вземе въ трудовия животъ на нацията онова мѣсто, което, съответствувайки на неговитѣ духовни и физически качества, е най-подходяще за осжществяване на най-голѣмо постижение, а съ това и за допринасяне на най-голѣма полза на народната общность. Arbeitsfront'ътъ не е никаква, подобна на корпорациитѣ и нашитѣ професионални сдружения, едностранна формация, но общностна организация на работници и работодатели[14]. Националъ-социалститѣ, за разлика отъ фашиститѣ, нѣматъ довѣрие въ професионалнитѣ представителни организации на съсловията, въ които организации, според тѣхъ, се е загнѣздила мисъльта за вжтрешнитѣ противоречия на обществения и стопански строй. Трудовиятъ фронтъ въ III-ия Райхъ нѣма даже никакво влияние върху установяване условията на работа, трудовъзнаграждението и сключването на тарифнитѣ договори[15]. Той има преди всичко възпитателни задачи: създаване у водачитѣ на предприятията разбиране за справедливитѣ искания на работницитѣ, а у последнитѣ разбиране за положението и възможноститѣ на тѣхнитѣ предприятия. Наредъ съ възпитанието, Германскиятъ трудовъ фронтъ чрезъ специални служби на бюрата за юридически съвети, цели изглаждането на противоположнитѣ интереси, чрезъ полюбовно споразумение, съобразно съ националъ-социалистическитѣ принципи и за облекчение работа-

[12] Ср. **Siebert.** Entwicklung und Grundgedanken der deutchen Arbeitsverfassung, cit., S. 462 ff.

[13] Споредъ § 2 отъ Закона отъ 24 окт. 1934.

[14] Вж. **Krause.** Organisation von Arbeit u. Wirtschaft, Berlin 1935; — **Selzner,** Die Deutsche Arbeitsfront, Idee und Gestalt, 1935. Систематично изложение на важнитѣ трудово-правни предписания вж. у **Siebert,** Das Recht der Arbeit, Berlin 1943.

[15] Относно задачитѣ DAF гл. **Hueck,** Deutsches Arbeitsrecht, cit., S. 227 ff.

та на трудовитѣ сждилища. Провеждането на социалната политика става сжщо отъ секцията за обществени грижи при DAF. Къмъ ведомството на последната спада и цѣлата организация „Сила чрезъ радость“.[16]

Факторитѣ, които действуватъ въ областьта на установяването на трудовитѣ правоотношения и условията на работа въ хитлеристка Германия сж: 1) Държавата (чрезъ законодателство, тарифнитѣ наредби, административни актове и сждебни решения); 2) Работодателтъ, водачъ на предприятието (чрезъ Правилника на последното, който Правилникъ урежда минималнитѣ условия на труда) и 3) Съглашенията между работодателя и работницитѣ. Направляването и разпредѣлянето на работната ржка се извършва преди всичко отъ трудовитѣ учреждения, непосрѣдствено подчинени на Министерството на труда, въ чиято помощь сж установени така наречените професионални съвети. Опазването правнитѣ устои на трудовия редъ въ III-я Райхъ е повѣрено на общо основание на специалнитѣ трудови сждилища, заедно съ почетнитѣ социални сждилища.

17. Диалектическиятъ материализъмъ и идеята за труда

Следъ като се изложиха фашисткитѣ и националъ-социалистическитѣ тенденции въ социалното законодателство би трѣбвало да се отдѣлятъ нѣколко реда и за идеитѣ и основнитѣ начала върху които е изградено съветското социалистическо трудово право. Поради редъ причини отъ технически характеръ едно подобно изложение при днешнитѣ обективни условия е почти невъзможно. Ето защо тукъ се изтъкватъ информативно само нѣкои отъ основнитѣ идеи и текстове на съвременното болшевишко трудово законодателство.

Представителитѣ на диалектическия материализъмъ изхождатъ отъ идеята, че трудътъ е единственъ източникъ на богатствата. Споредъ тѣхъ всички официални хвалебствия на труда въ капиталистическитѣ страни сж само изкуствени буржоазни външни замашки. Въ либерализъма трудътъ принадлежи къмъ частния животъ на поданицитѣ. Тамъ срѣдствата за производство сж лична собственость на отдѣлни лица, които, посрѣдничейки между работника и консуматора, експроприиратъ часть отъ изработеният продуктъ. Работникътъ работи за своя работодатель, който си присвоява принадената ценность. Работникътъ се чувствува подчиненъ, пренебрегнатъ, изоставенъ, изолиранъ и презрѣнъ. Той е робъ

[16] Създадената у насъ организация **Трудъ и Радость** наподобава по своя характеръ именно германската Kraft durch Freude. Но последната предполага националъ-социалистическия трудовъ фронтъ въ който сж обединени въ едно работницитѣ и работодателитѣ. Въ България, обаче, работницитѣ и работодателитѣ иматъ отдѣлни организации. Поради това организирането на работницитѣ презъ извънработното време по би съответствувало, въ хармония съ възприетата веднажъ отъ нашето законодателство система, на фашисткото Dopolavoro.

на труда. Тамъ дето обществото е изградено върху началото на свещенния егоизмъ на отдѣлния индивидъ, работникътъ е предметъ на експлоатация. Работникътъ не може, хемъ да бѫде почитанъ, хемъ да бѫде експлоатиранъ! Свобода безъ икономическа независимость е празна и суетна приказка.

При социализъма трудътъ принадлежи къмъ публичния животъ на гражданитѣ. Работникътъ не бива да бѫде изложенъ на мизерия и, произвеждайки, да „налива вода въ воденицата на своя господарь", за да даде възможность на последния, уголѣмявайки своята финансова мощь, да го подложи на още по-голѣма експлоатация и застраши съ безработица. Работникътъ трѣбва да работи за себе си и за обществото, на което е равноправенъ членъ. Да работи въ атмосфера на справедливость и неговиятъ трудъ да носи ореола на славата. Герой на труда, той бива да се радва на истинско уважение и адмирации. Работникътъ трѣбва да се чувствува свободенъ, на почить и на честь. Той ще е ентусиазиранъ въ своята работа, ако тя му признава права и му дава радость и щастие. Той ще се превърне въ новъ човѣкъ, който има пълното съзнание за творческата стойность на труда. Неговото обществено-стопанско положение ще му даде възможность да развие своитѣ добродетели въ най-висша степень.

Не се касае само за една механическа икономика, каквато на мнозина предубедени се ще да видятъ. Работникътъ, не е животно, което е принудено да работи ,само, за да задоволи своитѣ стопански нужди. Той е човѣкъ, преди всичко. Той има съзнание за своето призвание и инстинктъ къмъ свободата. Той има свой разумъ, воля и чувства и той има свои идеи, свой духовенъ животъ . . .

18. Стахановско дижение

Каузалната връзка, която сѫществува между социалъ-екномическитѣ условия и духовното развитие насочва работника къмъ засилване на производството, т. е. къмъ създаване на все повече и повече блага, предпоставка на всѣка духовна култура.

Днесъ въ странитѣ има повече нужди, отколкото блага. Богатствата трѣбва да бѫдатъ увеличени, за да могатъ да бѫдатъ задоволени всички необходимости. А последнитѣ растатъ съ увеличение на производството. Работникътъ не се храни само съ хлѣбъ. Той жадува за духовна храна. А хлѣбътъ не достига и духовната храна е въ по-малко количество, отколкото трѣбва да бѫде. Издигането на нивото на живота, на материалния животъ на работника, като условие за духовно развитие е належаща необходимость и законно човѣшко и морално право. Въ името на общата Родина се прави ентусиазиранъ апелъ за увеличение рандемана на производ-

ството. Идеята е да се въудошевятъ широкитѣ народни маси отъ работници и селяни за създаване една модерна страна, която да настигне и надмине и въ производствения секторъ буржоазнитѣ страни. Съ това ще се утвърди превъзходството на социализъма надъ капитализъма. Станалъ господаръ на срѣдствата за производство и на резултатитѣ на своя трудъ, трудещиятъ се човѣкъ всецѣло и съ фанатизъмъ се отдава на увеличение на производството. Работникътъ иска и той да има баня въ кжщи, семейството му да отиде на зименъ курортъ, неговата дъщеря да свири на пиано[1]. Но увеличението на производството не трѣбва да става по пжтя на присжщото на капиталистическитѣ страни изтощаване на работника. Човѣкътъ не е създаденъ за труда, а трудътъ е човѣшко дѣло. Увеличението трѣбва да стане по пжтя на все по-голѣмото овладяване на тѣхниката. Овладяването на техниката не само отъ горе, но отъ долу, чрезъ масово разпространяване на инженерни познания, чрезъ голѣмо използуване на опита и препоржкитѣ на ученитѣ специалисти. Всичко това е възможно само при едно засилено съзнание на трудящитѣ се за отговорностьта и облагитѣ, които тѣ носятъ за и отъ успѣха на производството. Започва едно гордо и величествено разгъване на творческитѣ възможности на работницитѣ чрезъ всички срѣдства, които сж отъ полза на тѣхното материално и морално развитие. Всички източници на работническата изобретателность сж привлечени къмъ овладяване на техниката, къмъ улеснение и отъ тамъ къмъ увеличение на производството.

Единъ младъ миньоръ отъ Донецкия басейнъ, Алексей Стахановъ, хвърли спонтанно паролата за увеличаване на производството чрезъ овладяване на техниката и записа своето име въ новата трудова история.[2] Бързо стахановското движение залива всички браншове на индустрията и земедѣлие-

[1] Споредъ официалнитѣ статистики въ СССР презъ втората петилѣтка ужъ производството на пиана е увеличено съ 40%. Тиражътъ на литературнитѣ издания, сжщо, билъ скочилъ нѣколкократно нагоре.

[2] **Алексей Стахановъ**, 29 годишенъ работникъ, селянинъ по произходъ, съ своята изобретателность въ използуване на техническитѣ възможности, придобива въ мината, въ която той работи изумителни резултати. Отъ 7 тона, предвидени на работна смѣна отъ 6 часа, той достига рекорда отъ 112. Сетне бие своя рекордъ и качва на 227 тона. Искрата е хвърлена. Съветската преса дава сведения отъ други крайща на страната. Стахановисти достигатъ до 1466 тона на день. Името Стахановъ не слиза отъ колонитѣ на вестницитѣ и отъ устата на работницитѣ. Стахановъ, заедно съ своитѣ другари, бива приетъ въ Кремълъ, въ залата, дето нѣкога коронясваха рускитѣ царе. Секретарьтъ на партията Иосифъ Висариновичъ държи приветствено слово (14 ноември 1935). Той говори за радостьта на труда и посочва Алексий, като примѣръ на новия човѣкъ, който има съзнанието за творческата стойность на труда. Създава се почетна значка за отличилитѣ се . . . . Въ време на голѣмата битка за защита на руската столица презъ 1942, Стахановъ, записалъ се доброволецъ въ червената армия, загина на постъ за своята Родина.

то.[3] Навсѣкждe се формиратъ стахановски групи, които съ нечувано себеотрицание се отдаватъ на социалистическото съревнование въ изпълнение на предначертания планъ. Всички усилия се насочватъ къмъ подобрение на трудовитѣ условия: хигиена и безопасность на работнитѣ мѣста, създаване на конфортни жилища, почивни домове, лѣтовища и зимовища, курортни станции, санаториуми, детски градини и ясли, както и на театри, сцени, концерти, библиотеки, изложби и пр. и пр. Съ една дума цѣлостно повдигане на битовия и културенъ уровенъ на всички физически и умствени работници чрезъ увеличение на производството въ количествено и качествено отношение. Правителството, което трѣбваше да улесни създаването на материалнитѣ и морални предпоставки за стахановското движение подкрепи инициативата, що идѣше отъ долу, спомогна за организирането и обединението на творческитѣ сили, като предписа и участието на профсъюзитѣ въ все по-широкото разгъване на сѫщото[4].

Една обективна идейна и право-политическа преценка на стахановското движение трудно би могла да бѫде направена тткъ. Въ всѣки случай то стори грандиозенъ опитъ въ организацията на труда и обръщането на труда въ изворъ на радость, а живота на работника—предметъ на възхищение. Ето защо принципитѣ, върху които то почива, макаръ че трѣбва да бѫдатъ отречени тукъ, заслужаватъ все пакъ, сериозно внимание, както отъ теоритична, така и отъ практична гледна точка[5].

19. Съветско трудово право.

Идеята на диалектическия материализъмъ за труда и на стахановизъма намиратъ конкретно приложение въ Съюза ССР и на първо мѣсто въ Сталиновата конституция отъ 1936. Статия 12 отъ последната установява, че трудътъ въ СССР се явява задължение и дѣло на честь на всѣки трудоспособенъ гражданинъ, споредъ принципа „кто не работает, тот не ест". Въ СССР важи началото „от каждаго по его способности, каждаму — по его труду". Болшевикитѣ, вѣрни последователи на Карлъ Маркса, считатъ, че трудовото възнаграждение е париченъ изразъ на резултата на работническата сила, което при капиталистическия начинъ на производство винаги е по-малко отъ цената на самия резултатъ Разликата, т. е. незаплатената часть

[3] Въ текстилното производство Мария и Дуся Виноградови биятъ рекордитѣ; въ машинното производство, вмѣсто 148 се произвеждатъ 200 автомобила дневно отъ една юзина; въ земедѣлието цифрата 500 замѣства 130 квинтала на хектаръ и т. н.

[4] Постановление 19 ноември. 1935 (бюл. ВЦСПС 1935, № 23), 27 дек. 1935 (бюл. ВЦСПС 1936, № 1).

[5] Ср. Пенчевъ, Задълженията на работника по трудовия договоръ, София 1943, стр. 37.

която се присвоява отъ работодателя, т. е. принададената ценность води къмъ нарастването на капитала. Заради това борбата за премахване на експлоатацията на човѣка отъ човѣка трѣбва да бѫде насочена къмъ отстраняване на принадената ценность, чрезъ събаряне на капитализъма, като социалъ-икономическа система, която е неизбѣжно свързана съ експроприране часть отъ трудовото възнаграждение на работницитѣ.[1] Ст. 3 отъ Конституцията гласи: „Вся власть въ СССР принадлежит трудящимся города и деревни въ лице Советов депутатов трудящихся". Отъ капитално значение за съветското социалистическо трудово право е и постановлението на ст. 118 отъ Конституцията. То говори: „Граждане СССР имеют право на труд" и пояснява: „то-есть право на получение гарантированной работы с оплатой их труда в соответствии с его количеством и качеством". Споредъ втората алинея на сѫщата статия „Право на труд обеспечивается социалистической организацией народного хозяйства, неуклонным ростом производительных сил советского общества, устранением возможности хозяйственных кризисов и ликвидацией безработицы". Отъ друга страна, споредъ статия 119, „Граждане СССР имеют право на отдых. Право на отдых обезпечивается сокращением рабочего дня для подавляющего большинства рабочих до 7 часов, установлянием ежегодных отпусков рабочим и служащим с сохранением заработной платы, предоставлением для обслуживания трудящихся широкой сети санаториев, домов отдых, клубов". Наредъ съ това „Граждане СССР, разпорежда ст. 120, имеют право на материальное обеспечение в старости, а также — въ случае болезни и потери трудоспособности". Възможностьта за осѫществяване на тия права е изрично предвидена и за жената, на която, статия 122 предоставя, наравно съ мѫжа, право на трудъ, възнаграждение на труда, почивка, обществено осигуряване пр. Свободитѣ на словото, на печата, на събранията и митингитѣ, на уличнитѣ шествия и демонстрации, се гарантиратъ отъ Конституцият, заедно съ правото на обединение въ професионални съюзи (ст. ст. 125 и 126). Въпроситѣ около работната сила, трудовата повинность, колективнитѣ и трудовитѣ договори, правилника за вѫтрешния редъ, възнаграждението на труда и неговитѣ обезпечения, работното време, почивкитѣ, ученичеството, труда на женитѣ и непълнолѣтнитѣ, опазване на труда, професионалнитѣ съюзи, трудовитѣ конфликти и тѣхното разрешение, се уреждатъ отъ Кодекса на законитѣ за труда РСФСР.

---

[1] Споредъ **Долински**, Човѣкътъ и трудътъ, цит., стр. 36, марксизъмъ и комунизъмътъ не могатъ да спасятъ човѣшкия трудъ отъ капиталистическитѣ несправедливости, поради това, че самитѣ сѫ прѣки наследници на капитализъма. Въ Съветска Русия — продължава сѫщиятъ авторъ —работникътъ е обектъ на експлоатация отъ колектива. Още повече, че: „Тамъ се манифестира една враждебность къмъ всички видове духовности".

Може би критическиятъ анализъ на всички тия постановления на Конституцията на Съюза ССР, както и изобщо на цѣлата система отъ трудово-правни норми, която е предназначена да уреди правното положение на работницитѣ въ тази голѣма страна би билъ твърде интересенъ, но по редъ съображения той не можа да влезе сега въ рамкитѣ на настоящитѣ бележки. Въ всѣки случай трѣбва да се признае, че за положението на работницитѣ въ Съветска Русия не може да се каже нищо добро.

20. Основни насоки на новото трудово право.

Колкото и силно и бързо да се развива техниката на производството въ фабрикитѣ и на полето, колкото и трудовиятъ процесъ да се рационализира, това е мускулната и духовна енергия на работника въ най-широкъ смисълъ на думата, която е основниятъ факторъ при придобиването на всички блага. Осигуряване достойнството на труда е първата задача на всѣки прогресивенъ обществено-стопански строй.

Съвремената идея за труда става свѣтска. Преданията за смиреното съзерцание на старитѣ гръцки мждреци, за мистичното изкупление на срѣдновѣковнитѣ християнски мислители, които предания съвпадаха съ едно отъ най-чернитѣ петна въ човѣшката история—робството, вече не задоволяватъ всѣкиго. Трудътъ на който се дължатъ толкова величествени постижения на днешния вѣкъ, става чисто гражданско и държавно понятие. Чрезъ своя трудовъ гений, човѣкътъ установи планетнитѣ системи и разпръсна нѣкогашнитѣ черковни мистерии за неподвижностьта на земята. Той прокопа канали и свърза моретата, откри новия свѣтъ, издигна се въ небесата и стана господарь на въздуха, свърза се съ радиото. Съ всичкитѣ постижения на техниката, плодъ на неговата ржка и неговия умъ, човѣкътъ започна да засѣнчва чудесата на природата. Той стана властелинъ надъ нея. Съ милиони машини той използува нейнитѣ сили, за да изгради своето сжществуване. Човѣкътъ работи, създава, твори. Той преобръща обърканостьта въ редъ, хаосътъ въ хармония. Той строи грандиозната република на своето щастие. Въ този строежъ човѣкътъ става независимъ и сигуренъ.

Трудътъ създава ценноститѣ. Той ги събира и натрупва въ неизчерпаеми резерви, върху които се гради прогресътъ. Трудътъ не е проява на животински инстинктъ за задоволяване на материални нужди въ борбата за хлѣбъ, за прехрана, за сжществуване. Трудътъ е изразъ на уважение, честь, достойнство, ако искате, на свѣтость, божественость. Като изразъ на върховни добродетели, той е жизнена необходимость за човѣка.

Трагичната драма, въ която работникътъ играеше централната роля на работящо въ производствената машина-животно, създаващо всички блага, безъ да може да се

ползува отъ тѣхъ, защото резултатитѣ на неговия трудъ се вземаха въ собственость отъ господаря, е къмъ своя край: Работникътъ става герой, който, възвръщайки си правото върху това, което изработва, придобива и своята свобода. Противоречието между вжтрешната сжщность на труда, като факторъ на човѣшкото благосъстояние и фактическия му обликъ, като съпжтникъ на работническата мизерия, се премахва съ отстраняване на презрението, съ което той се третира и замѣстване на последното съ достойнство. Това става възможно съ сгромолясване на обществено-стопанската обстановка, въ която приnаденатa ценность е златенъ телецъ за политическата власть и създаването на нови социалъ-економически условия, при които страхотното проклятие, що висне надъ труда и което се нарича експлотация, е изкоренено веднажъ за винаги. Премахнати най-сетне тъмнитѣ сили, които го правятъ чуждъ на производствената организация, унищожени вече порочнитѣ смѣтки, които му отнематъ резултата на неговия трудъ, работникътъ става съзнателенъ творецъ и ентусиазиранъ участникъ въ създаването на благосъстоянието. Голѣмото душевно задоволство, което може да изпита единъ работникъ отъ постиженията на неговитѣ ржце и умъ, е задоволството на бащата, който добива отъ съпругата си плода на своята обичъ. Ние лесно можемъ да си представимъ ужаса, въ които единъ родитель изпада, ако неговото дете е дадено въ чужди ржце и той не може да го види; за да му се радва като на своя рожба. Въ сжщото положение е работникътъ, който произвежда блага, когато правото на разпореждане върху тѣхъ принадлежи другиму, макаръ и срещу заплащане на нѣкаква надница.

Едва когато убийствената тираническа атмосфера, въ която, при даденъ порядъкъ, трудовитѣ отношения се развиватъ, бжде пречистена отъ отровнитѣ газове на неправдата, тогава трудътъ ще придобие своя истински образъ. Грозната, тежка, подтискваща, черна мжка се преобръща въ красива, свѣтла, горда и свободна радость. И наистина, каква по-голѣма радость има за единъ човѣкъ отъ оная да се почувствува създатель, творецъ на едно произведение и неинъ консуматоръ, на една нова растителна култура и неинъ господарь, на една грандиозна машина и неинъ владетель, на единъ художественъ шедьоверъ и неговъ разпоредитель, на единъ наученъ трудъ и неговъ автъръ. Това е радостьта на онзи, който е добре изпълнилъ своя доброволенъ и върховенъ дългъ къмъ семейството и обществото. Това е ентусиазъмътъ на свободния артистъ, на единъ художникъ, който е работилъ портрета на любимата си и остава на човѣчеството една изящна картина. Ентусиазъмъ, свързанъ съ свободата, съ която човѣкътъ на изкуството върши своята работа, Ентусиазъмъ, съ който се изпълнява една социална служба. Прометеевски духъ завитава надъ работника. Благородството, което крие въ себе си идеята за

пренасяне полза на колектива, превръща ентусиазъма даже въ фанатизъмъ. Фанатизъмъ къмъ красотата на собствения трудъ. По тоя начинъ трудътъ включва възвишени човѣшки добродетели и духовни ценности.

Съвременното социалъ-икономическо развитие на по-голѣмата часть отъ народитѣ, за съжаление, бележи едно повече или по-малко взаимно безплодно изхабяване на физически и умствени сили на човѣка, сили които могатъ да бждатъ резултатно впрегнати въ производството. Безспорно превъзмогването на класовата борба не може да стане по стария пжть, по който класовитѣ противоречия се задълбочиха до непримиримость и презъ който, съ концентрирането на срѣдствата за производство въ едни ржце и пролетаризирането на трудящитѣ се, капиталътъ утвърди своето стопанско и социално предимство.

Въ новото трудово право постигането на общото благо не ще се изразява вече въ вземането на редъ мѣроприятия за подобрение бедственото положение на работницитѣ, мѣроприятия, които иматъ милосърденъ характеръ. За това и дума не става. Хората на труда не търсятъ милосърдие. Тѣ търсятъ свои собствени права – да не бжде ограбванъ тѣхниятъ трудъ. Постигането на общото благо не може да бжде осжществено и съ прокарването на държавни мѣроприятия за подобрение условията на труда, целящи задушаване борбата на работницитѣ и осигуряващи задържането на стопанското и обществено положение, въ което тѣ се намиратъ, защото това означава заздравяването на единъ отреченъ отъ историята строй, свързанъ съ толкова злини за човѣчеството, инженкции на умиращъ звѣръ. Постигането на общото благо, или реализирането на колективния интересъ може да стане само съ окончателното премахване господството на капитала и свързаната съ него експлоатация на човѣкъ отъ човѣка, и възвръщане достойнството на труда съ признаването му за факторъ въ производството, източникъ на богатствата.

Новото трудово право ще бжде, прочиее, право на истинска обществено-стопанска справедливость, т. е. трудово право, не на силни и слаби, а на наистина свободни и равни, заети въ фабрикитѣ и на полето трудящи се, членове на социалния колективъ, на които принадлежатъ производственитѣ срѣдства и въ който всички, работейки споредъ физическитѣ си и интелектуални сили и възможности, ще се ползуватъ отъ резултатитѣ на своя трудъ и въ мирно творчество ще градятъ своето величествено благополучие.

СЪДЪРЖАНИЕ:

		Стр.
1.	Уводни думи	1
2.	Идеята за труда въ старозавѣтнитѣ предания	2
3.	Робството въ библейскитѣ разкази	6
4.	Робството въ Елада и Римъ	7
5.	Крепостничеството презъ Срѣдновѣковието. Християнство	9
6.	Разпадане на феодализъма. Канонически влияния	11
7.	Френската революция. Либерализъмъ. Трудово право	14
8.	Развитие на българското социално законодателство	17
9.	*Извори на нашето трудово право. Закони*	21
10.	*Междудържавно трудово законодателство.* Обичаи. Справедливость	24
11.	Колективни трудови договори. Правилникъ за вжтрешния редъ. Сждебна практика. Наука	29
12.	Граници на действие на трудово-правнитѣ норми	33
13.	Обща характеристика *на трудовото право*	35
14.	Видове трудово-правни норми	39
15.	Съвремени предпоставки за развитието на трудовото право	41
16.	Фашистки и националъ-социалистически тенденции.	42
17.	*Диалектическия материализъмъ и идеята за труда*	47
18.	Стахановско движение	48
19.	Съветско трудово право	50
20.	Основни насоки на новото трудово право	55
	Sommaire (en français)	56

S. PENTCHEV
Docteur en Droit

Essai sur l'évolution de l'idée du ravail et la législation sociale.

Sommaire

1. Notes préliminaires.
2. L'idée de travail selon les récits de l'Ancien Testament.
3. L'esclavage dans la Bible.
4. L'esclavage en Grèce et à Rome.
5. Le servage au Moyen-Age. Le Christianisme.
6. La chute de la féodalité. L'influence canonique.
7. La Révolution française. Liberalisme. Droit de travail.
8. L'évolution de la législation sociale en Bulgarie.
9. Les sources de droit de travail bulgare. Les lois.
10. Législation internationale de travail.
11. Les contrats collectifs de travail. La jurisprudence.
12. L'éficacité des règles du droit de travail.
13. Les caractéristiques générales du droit de travail.
14. Les diverses catégories de règles du droit de travail.
15. Les conditions contemporaines de l'évolution du droit de travail.
16. Les tendances fascistes et nationales-socialistes.
17. Le matérialisme dialectique et l'idée de travail.
18. Le mouvement stachanoviste.
19. Le droit de travail soviétique.
20. Les principes fondamentaux du nouveau droit de travail.

Настоящитѣ бележки върху развитието на идеята за труда и правното положение на работника сж предадени за наборъ на 24 май и излѣзди отъ печатъ на 15 юний 1944.

Д-ръ Севдалинъ ПЕНЧЕВЪ

Хипнотизъмътъ

отъ наказателно-правно гледище

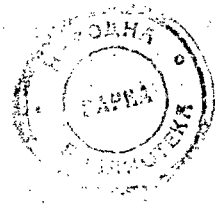

ВАРНА
— 1944 —

СЪДЪРЖАНИЕ:

I. Понятие за хипнотизирането. 1. Исторически бележки. 2. Научни изследвания. 3. Физиология на хипнотизирането. 4. Видове хипнотични състояние. 5. Разлика съ естествения физиологиченъ сънь. 6. Начини на хипнотизиране. 7. Предразположение къмъ хипнотизиране. 8. Действие на хипнозата.

II. Наказателно правна квалификация на деянията, извършени отъ хипнотизирания. 1. Хипнотична полу-задрѣмалость. 2. Хипнотиченъ сънь—невмѣняемость. 3. Хипнотиченъ сомнамбулизъмъ — несъзнателность. 4. Actio libera in causa.

III. Наказателно-правна квалификация на деянията, извършени отъ хипнотизатора. 1. Намалена вмѣняемость на хипнотизирания: а. съизвършителство, б. подбудителство-в. помагачество. 2. Невмѣняемость на хипнотизирания. 3. Несъзнателность. на хипнотизирания.

IV. Наказателно-правна класификация на деянията, извършени при хипноза. 1. Лишаване отъ животъ. 2. Тѣлесна повреда. 3. Престжпления противъ личната свобода. 4. Престжпления противъ нравственостьта.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

I. Понятие за хипнотизирането

1. Исторически бележки. Терминътъ хипнотиризиране произлиза отъ старо-гръцката дума ὑπνος, сънь. Като научно понятие хипнотизирането се свежда къмъ едно особено изкуствено предизвикване на своеобразно сънноподобно състояние.

Въпроситѣ, които отъ гледище на правото, се поставятъ въ връзка съ хипнотизирането сж много и разнообразни. Поважнитѣ, които представляватъ по-голѣмъ интересъ сж въпроситѣ изъ областьта на наказателното право.

Хипнотизирането е било практикувано още отъ древноиндийскитѣ факири. То, е имало приложение не само въ храмовата медицина и въ астрологическитѣ предсказания, но чрезъ хипнозата сж били вършени найразнообразни престжпни деяния. Обаче, нито римскитѣ, нито по-сетнешнитѣ юристи сж се занимавали съ него. И това е много лесно обяснимо, като се има предвидъ, че до срѣдата на миналия вѣкъ хипнотизирането е носило предимно религиозно-мистиченъ характеръ Отъ източнитѣ аскети хипнотизирането преминава и въ нѣкои вѣроизповѣдни секти и монашески ордени въ Европа. Богомилското слѣпо съзерцание на Бога и фиксациитѣ на атонскитѣ христови братя чрезъ продължително гледане въ една точка или безчислено повтаряне на свещени слова и заклинания сж изразъ на единъ истински автохипнотиченъ трансъ.

Презъ срѣднитѣ вѣкове въ Западна Европа особенъ успѣхъ е имало обяснението на хипнотизирането съ магнитизма: както магнита има силата да притегля металитѣ отъ разстояние, така и човѣкъ има сила, при известни условия, да подчинява на своята воля неодушевени и одушевени предмети и хора.

2. Научни изследвания. Научно-медицинското изучаване на хипнотизирането датира отъ времето на Манчестерския хирургъ Braid, който къмъ петдесетьтѣ години на миналото столѣтие въведе термина хипнотизъмъ. Liebeleaut и Bernheim, създатели на т. н. нансийска школа, продължиха неговитѣ опити. Но едва въ последнитѣ години, благодарение голѣмитѣ постижения на физиологичната школа на съветския академикъ И. П. Павловъ се положиха основитѣ на модерното научно изследване на хипнотическитѣ явления въ мозъчнитѣ функции.

3. Физиология на хипнотизирането. Споредъ съвременната медицинска наука сжщностьта на хипнотизирането може да бжде разкрита само по физиологиченъ пжть.

Естественият сънь и хипнозата сж две явления отъ една и сжща физиологическа категория и се различаватъ помежду си само въ степенния си строежъ. Естественият сънь завладява постепенно и равномѣрно всички сектори на мозъчнитѣ полушария. Презъ време на съня, както висшата нервна деятелность, така и нѣкои физиологични процеси намаляватъ своята функционална сила. Все пакъ въ известни случаи и при естествение сънь могатъ да се наблюдаватъ опредѣлени мозъчни пунктове, които бодърствуватъ. Така напримѣръ, воденичарьтъ не се буди отъ редъ външни въздействия, които сж въ състояние да пробудятъ много хора, обаче, веднага прекратява своя сънь, щомъ воденичното кречетало престане да трака.

Хипнотизирането представлява едно обратно на събуждането физиологично явление, което се развива на сжщата плоскость. Известни области отъ мозъчната кора на индивида биватъ притиснати отъ хипнозата, докато други, които възприематъ внушението на експериментатора бодърствуватъ. За това и нѣкои наричатъ хипнозата частиченъ сънь. Така хипнотизираниятъ усѣща, че яде вкусна ябълка, докато гризе обикновенъ картофъ. Непритисканитѣ области отъ мозъка оставатъ изолирани отъ другитѣ и така се обяснява нереагирането на хипнотизирания, когато усвоява чудновато и неестествено за едно бодро съзнание поведение.

4. Видове хипнотични състояния. Сполучливиятъ юридически анализъ на хипнотичнитѣ явления предполага правилната постановка на тѣзи явления въ физиологично отношение. Особеното сънообразно състояние, въ което хипнотизираниятъ изпада, може да бжде отъ разни степени, а именно: а) Хипнотичната полузадрѣмалость, при която субектътъ запазва намалена волева и представна способность; б) Хипнотиченъ сънь, при който субектътъ, е все пакъ, на себе си, възприема промѣнитѣ въ околната срѣда и действията на хипнотизатора, но остава пасивенъ, безъ да може да предприеме нѣщо, като следъ събуждането си помни всичко, което се е случило презъ време на сеанса; и в) Хипнотиченъ сомнамбулизъмъ, при който хипнотизираниятъ се намира въ състояние на крайна пасивность, извънредна внушаемость и не помни нищо за хипнотизирането и хипнотичното състояние, въ което е билъ.

5. Разлика съ естествения физиологиченъ сънь. Тя се крие преди всичко въ взаимотношението, въ което хипнотизираниятъ и хипнотизаторътъ се намиратъ. Докато обикновениятъ сънь настжпва като последица на психическа и тѣлесна умора на организъма и представлява удоволетворение на една физиологическа нужда, хипнотичниятъ сънь е резултатъ на външно въздействие отъ трето лице, или на самовнушение, упражнено по прѣкъ или

непрѣкъ начинъ, като хипнотизираният се намира въ известна зависимость отъ хипнотизатора. Тази зависимость се проявява презъ времетраенето на самата хипноза, а понѣкога даже и следъ събуждането (постхипнотично внушение).

6. Начини и срѣдства за хипнотизиране и пробуждане. Техниката на въздействие върху даденъ субектъ е отъ сжществено значение за успѣха на хипнозата. Фиксациитѣ се заключаватъ въ настойчиво вторачване въ очитѣ на хипнотизирания. Т. н. паси, движения на ржцетѣ: протѣгане напредъ въ полукржгъ или другояче. Напр. благословията на жрецитѣ и свещеницитѣ се придружава съ протѣгане ржката на божия служитель надъ наведенитѣ глави на богомолцитѣ. Повтаряне на едни и сжщи изрази, или думи и пр. Това сж най-обикновенитѣ начини и срѣдства за хипнотизиране.

Хипнотизирането може да бжде улеснено съ известно количество наркоза, хлороформъ, етеръ и пр. и използувано при операции надъ лица съ отслабнала нервна система и сърдечно болни.

Възвръщането въ нормално, спокойно, бодро състояние на хипнотизирания става или по обратенъ редъ съ сжщитѣ срѣдства, или по предварително уговоренъ знакъ, напр. плѣскането съ ржка, гласното преброяване до три, до петь и пр. свѣтлиненъ сигналъ и т. н., или, най-после, самостоятелно отъ самия хипнотизиранъ, следъ преминаване на действието на хипнозата.

7. Предразположение къмъ хипнотизиране. Общоприетъ резултатъ въ науката е, че не всѣки индивидъ се подава еднакво на внушение. Има хора, които могатъ да противостоятъ и на най-опитния и настойчивъ експериментаторъ. Напротивъ, много индивиди съ нормално развита нервна система сж възприемчиви къмъ хипнотизиране. Лица въ поранна възрасть по начало възприематъ въ по-силна степень; лицата отъ женски полъ — повече отъ тѣзи отъ мжжки полъ. Истеричнитѣ, психопатитѣ и други подобни сж сжщо крайно податливи на внушение.

Не само човѣка може да бжде хипнотизиранъ. Множество опити съ различни животни, още отъ 17 столѣтие насамъ показватъ, че и четириногитѣ, птицитѣ, земноводнитѣ, змиитѣ могатъ да бждатъ приспивани изкуствено. Повтарянето на опити съ едно животно създава по-голѣма възприемчивость въ него къмъ хипнозата. Въ такъвъ случай се говори за т. н. éducation hypnotique.

8. Действие на хипнозата. Сънообразното състояние, въ което хипнотизираният изпада обикновено внася измѣнение въ неговитѣ чувствени функции. Сетивнитѣ способности на индивида се понижаватъ. Експериментаторътъ може да внуши разнообразни видения (човѣшки

образи, пейсажи, природни събития и пр.), както и да възбуди у хипнотизирания отрицателни халюцинационни явления (изчезване на околнитѣ предмети и т. н.). Особено силно може да бъде понижението на сетивнитѣ усѣщания чрезъ пипане. Хипнотизираниятъ може да докосва предмети, съ висока температура, да боде нѣкои части отъ тѣлото си безъ да усѣща болка и т. н. Това е т. н. автоанестезия.

Двигателнитѣ функции сжщо могатъ да бъдатъ доведени до състояние да изгубятъ всѣка лична инициатива въ положение на парализъ. (Напр. единъ хипнотизиранъ може да легне като опира само главата и петитѣ си на два стола и да стои така вцепененъ, като издържа значителни тяжести) или въ положение на движение (хипнотизираниятъ „тича“ на едно мѣсто докато се събуди). Възможни сж случаи на измѣнения на сждодвигателната инервация на храносмилателната, кръвообръщателната и на отдѣлителната система.

Най-интересни и най-сложни сж действията на хипнозата по отношение на висшата нервна деятелность, на психиката. Хипнотизаторътъ може да предизвика такива психически процаси, при които хипнотизираниятъ изгубва своята паметъ и нормална разсждителна способность. Последниятъ си представлява, че е бебе и почва да плаче като пеленаче, или че се превръща въ нѣкое животно, ходи на четири крака, грухти като дива свиня и пр.

II. Наказателно-правна квалификация на деянията, извършени отъ хипнотизирания

1. Хипнотична полу-задрѣмалость. Централниятъ въпросъ, който се поставя въ областьта на наказателноправното разглеждане на хипнотизъма е този за особеннитѣ психични отношения, въ които активниятъ и пасивниятъ субекти при хипнотичното явление се намиратъ.

Първото нѣщо, което трѣбва да се забележи, това е елементътъ на зависимость на хипнотизирания отъ волята на хипнотизатора. Но колкото и всички случаи да сж подведими подъ този еднакъвъ знаменатель, все пакъ, общоприета и опитно доказана истина е, че въпросниятъ елементъ е най-различенъ въ всѣки конкретенъ случай. Зависимостьта на хипнотизирания отъ волята на хипнотизатора се опредѣля като резултатъ отъ съвокупностьта отъ индивидуалнитѣ волеви, умствени и чувствени фактори въ съзнанието на хипнотизирания и силата и вида на внушението.

Изследването на деянието на хипнотизирания предполага едно трояко разграничение на случаитѣ съ огледъ на вмѣняемостьта на хипнотизирания.

Както що се изтъкна по-горе, при една категория случаи хипнотизираниятъ изпада само въ лека хипнотична полузадрѣ-

малость. Анализирани отъ наказателно-правно гледище тѣзи случаи установяватъ, че хипнотизираниятъ при тѣхъ не е напълно способенъ да съобрази своята дейность съ изискванията на правната норма и да не върши неправди. Тукъ не е на лице съвокупностьта отъ необходимитѣ нормални физически, психически и етически предпоставки, при наличностьта на които извършеното отъ хипнотизирания деяние може да се свърже съ субекта и да му се припише като негово съзнателно противоправно деяние. По-точно казано, реченитѣ предпоставки не сж на лице въ тѣхния нормаленъ размѣръ и нормално съотношение. Въ тѣзи случаи липсватъ обикновено нѣкои преживѣвания, които образуватъ съдържанието на т. н. отъ Ганевъ етическа вмѣняемость. Струва ми се, че при разглежданата форма на хипноза сме изправени тъкмо предъ едно такова накърнение на нормалния строежъ и нормалното съотношение между елементитѣ на вмѣняемостьта, което именно обосновава наличностьта на намалената вмѣняемость. Нашиятъ Наказателенъ законъ не говори нищо за тоя видъ вмѣняемость. Споредъ чл. 14 онова деяние, което е извършено отъ лице, неможещо да разбира неговото свойство и значение, или да ржководи постжпкитѣ си поради безсъзнателность не се вмѣнява въ вина. Текстътъ не опредѣля какво е положението, когато вмѣняемостьта не е дадена въ своя количествено нормаленъ съставъ. Въ това отношение (безъ да е необходимо да се позоваваме на Айнщайновата теория за релативностьта) е очевидно, че между пълната вмѣняемость и невмѣняемостьта сжществуватъ редъ междинни състояния, които заематъ едно срѣдно мѣсто. Не ще съмнение, че квалифицирането на намалената вмѣняемость по пжтя на смегчаващитѣ винята обстоятелства (чл. 60-61 НЗ), ако не е съвсемъ погрѣшно, то е неправилно теоретически и неудобно практически. Необходимо е намалената вмѣняемость да бжде специално уредена отъ закона, но докато това стане, мисля, че състоянието на хипнотичната полу-задрѣмалость, при което деецътъ все пакъ може да разбира свойството и значението на извършеното отъ него деяние и е способенъ да ржководи деянието си, представлява споредъ конкретната фактическа психологична обстановка едно par exellence крайно смегчающе винята обстоятелство и по силата на чл. 61 НЗ сждътъ може да слѣзе съ една трета и подъ най-низкия предѣлъ на предвиденото наказание.

2. Хипнотиченъ сънь. Действието на хипнозата, обаче, не винаги е така леко. Въ повечето случаи хипнотизираниятъ изпада въ такова състояние, въ което той изгубва своята способность на критично отнасяне къмъ своитѣ действия и възприема пасивно онова, що става около него и съ него. Неговото съзнание е така силно смутено, че той е напълно

неспособенъ да съобрази своята дейность съ изискванията на правнитѣ правила.

Съ други думи, хипнотизираниятъ, все пакъ, действува съзнателно, но не може да проумѣва това, което става, нито може да опредѣли проявлението на волята си. Тукъ вече не бива да се говори за намалена вмѣняемость, а изобщо за липса на вмѣняемость, т. е. за невмѣняемость. А невмѣняемостьта изключва вината. Хипнотизираниятъ не отговаря за извършеното отъ него деяние (чл. 41 I Н З — Въ сжщность, както се забелѣзва, текстътъ на закона съдържа едно вжтрешно противоречие, като говори за деяние извършено въ безсъзнателность: всѣко деяние предполага волева дейность).

ВАРНА БИБЛИОТЕКА

3. Хипнотиченъ сомнамбулизъмъ. Въ нѣкои случаи хипнозата може да бжде толкова силна, щото да прекжсне връзката, сжществуваща между дееца и неговото лично „азъ", т. е. другояче казано, дееца да не е „на себе си". Той върши онова, което му е внушено, но не помни нищо следъ като се е събудилъ. Неговото съзнание е безучастно къмъ онова, което той по чуждо внушение, пасивно върши. Неговитѣ движения, прочее, сж несъзнателни. Въ тѣзи случаи на хипноза вече, споредъ менъ, липсва не само вмѣняемость, както е при обикновения хипнотиченъ сънь, но тукъ липсватъ изобщо съзнателни волеви преживявания, т. е. липсва въобще деяние. При това заключение, разбира се, хипнотизираниятъ безъ друго не отговаря наказателно-правно, какъвто и да е противоправния резултатъ, който той е причинилъ.

4. Actio libera in causa Общоприето е въ модерното наказателно право, че никой не може да бжде наказанъ за деяние, което е предвидено отъ закона като престжпление, ако въ момента, въ който го е извършилъ не е билъ вмѣняемъ. А вмѣняемъ е този, който има способность да разбира и иска. Това е основниятъ принципъ. Съ огледъ на него сомнамбулътъ, който презъ времетраене на хипнозата извърши нѣкое престжпление не ще отговаря, защото е невмѣняемъ. Но възможни сж хипотези, при които хипнотизираниятъ самъ виновно и противоправно е съдействувалъ да изпадне въ състояние на неспособность да разбира и да иска. Такъвъ е случаятъ при който дееца предварително се е съгласилъ съ хипнотизатора за предмета и обсега на внушението, или пъкъ се е самохипнотизиралъ. Въ тѣзи случаи се говори за actio libera in causa. Дееца въ състояние на вмѣняемость самъ слага началото на причинната връзка до противоправния резултатъ чрезъ едно виновно деяние, като презъ време на обективиране на волевата дейность — т. е. на тѣлеснитѣ движения, които докарватъ престжпния резултатъ е въ състояние на невмѣняемость или безсъзнателность. Имайки предвидъ

тѣзи хипотези, нѣкои нови законодателства (art. 87 Codice penale 1930) постановяватъ, щото чл. 41 I НЗ, респ. чл. 25 I ВНЗ (съотв. 85 I Codice penale) не се отнася до този, който се е *поставилъ въ положение на неспособность да разбира* и да иска съ цель да извърши едно престжпление, или да си приготви извинение. Той остава отговоренъ на общо основание за умишлено или небрежно деяние.

III. Наказателно-правна квалификация на деянията, извършени отъ хипнотизатора.

1. Намалена вмѣняемость на хипнотизирания. Не ще съмнение, че хипнотизаторътъ отговаря по начало за всички престжпни деяния, които хипнотизираниятъ по негово внушение е извършилъ.

Нека разгледаме по-напредъ хипотезитѣ, при които хипнозата е взела своята най-лека форма и хипнотизираниятъ действува съ намалена вмѣняемость. На първо мѣсто не е изключена възможностьта, хипнотизаторътъ самъ да вземе лично участие въ изпълнителното деяние. Напримѣръ, внушава на хипнотизирания да държи жертвата, докато той се съвокупи съ нея. Въ такъвъ случай, като съизвършитель, той ще отговаря на общо основание по чл. 220, т. 2 НЗ заедно съ хипнотизирания — съпричинитель на резултата. При хипотезата, при която хипнотизираниятъ е изпадналъ въ такова хипнотично състояние, въ което не е изгубилъ способностьта си да разбира и да иска (*хипнотична полузадрѣмалость*), *при която хипотеза неговата вмѣняемость* е намалена, съучастието на хипнотизатора се свежда къмъ подбудителство. И наистина, когато хипнотизаторътъ, съзнавайки, че внушението което ще причини известенъ конкретенъ противоправенъ резултатъ, създава умисълъ у *хипнотизираниятъ и последниятъ осжществява изпълнителното* деяние, въпросъ не може да става че той (хипнотизаторътъ) отговаря по чл. 52, т. 2 НЗ, защото чрезъ хипнотичното внушение е придумалъ другиго да извърши стореното престжпно деяние. Видно е, че хипнотичното внушение представлява едно отъ най-ефикаснитѣ срѣдства за подбуждане. Упражниятъ чрезъ хипноза натискъ върху представитѣ и волята на дееца трѣбва да се нареди наредъ съ другитѣ примѣрно изброени отъ законния текстъ (чл. 51, т. 2 НЗ) начини на подбудителство, като напр. заплашване и злоупотрѣбление съ авторитетъ или власть.

Разбира се, съгласно общитѣ *принципи* въ *учението* за съучастието, хипнотизаторътъ не ще отговаря тогава, когато неговото внушение е отправено къмъ лице, което вече е решено да извърши престжпното деяние. Но пъкъ, отъ друга страна, той отговаря като подбудитель, дори и тогава, когато

39516

действува при грѣшка касателно отговорностьта на хипнотизирания извършитель: субективното мнение на участвуващитѣ —стига то да не изключва съзнанието за противоправния резултатъ на деянието—не указва влияние върху наказателно-правната квалификация; това е обективното положение, което е мѣродавно тукъ!

Възможно е съучастието на хипнотизатора да се изрази само въ улеснение на дееца да извърши престжпното деяние. Тогава, ако деянията на двамата сж умишлени, говоримъ за помагачество. Тукъ може да става дума само за психично (интелектуално) помагачество. За разлика отъ подбудителя, хипнотизаторътъ — помагачъ не създава умисъла у хипнотизирания, а само посрѣдствомъ внушението го подкрепя да докара противоправния резултатъ, напр. посочва начини и срѣдства за извършване на престжплението.

Толкова за отговорностьта на хипнотизатора, когато хипнотизираниятъ действува при намалена вмѣняемость. Нека се добави само още, че намалената вмѣняемость у действуващия подъ внушение, по силата на чл. 53 НЗ, като лично на единъ отъ съучастницитѣ свойство, което смегчава наказанието, не се взема подъ внимание при преценяване наказателно-правния характеръ на извършеното отъ хипнотизатора деяние.

2. Невмѣняемость на хипнотизирания. Друго е положението въ случая, когато хипнотизираниятъ, изпадналъ въ хипнотиченъ сънь, въпрѣки че действува съзнателно, поради внушението не е въ състояние да разбира и да иска. Този случай представлява единъ типиченъ случай на т. н. въ наказателното право косвено извършителство. Посрѣдствомъ хипнотизираниятъ хипнотизаторътъ осжществява съответната съвокупность отъ признаци, които въздигатъ извършеното отъ него деяние въ престжпление и очертаватъ самия него като посрѣдственъ извършитель. Въпрѣки, че деянието на орждието (хипнотизирания, който може да бжде и самъ обектъ на престжпния резултатъ), макаръ противправно не е виновно, защото то е невмѣняемо, а още по-малко наказуемо, това на хипнотизатора е, безъ друго, не само противоправно, но и виновно, както и наказуемо. Наказуемостьта на този родъ извършителство се обосновава върху едно рационално тълкуване на чл. 51 НЗ, който подъ посрѣдствени извършители разбира само подбудителитѣ и помагачитѣ — по т. т. 2 и 3. Самото посрѣдствено извършителство за което става дума се счита отъ закона като обикновено извършителство по т. 1 на сжщия текстъ.

3. Несъзнателность на хипнотизирания. Както вече се спомена, хипнозата може да бжде толкова силна върху нѣкои лесно подаващи се на внушение лица, щото да скжса връзката между съзнанието на хипнотизирания и неговото лично „азъ". Той, не само, че изгубва способностьта си да

възприема и иска, но и става неспособенъ за всѣка съзнателна проява. Проявената отъ него нервна и мускулна енергия не може да се третира като деяние въ правенъ смисъль на думата, а има характеръ на несъзнателни движения, защото презъ това време той не е разбиралъ свойството и значението на извършеното и не е могълъ да ржководи постжпкитѣ си поради безсъзнателность — чл. 41 I НЗ, съотв. чл. 25 I ВНЗ. Хипнотизираниятъ става вече вещь, макаръ и одушевена, но все пакъ вещь, въ ржцетѣ на хипнотизатора. Наказателно-правниятъ характеръ на усвоеното отъ последния поведение се свежда къмъ непосрѣдствено извършителство, каквото би било и деянието на онзи, който насъсква едно куче да скжса панталонитѣ нѣкому.

Ето това сж по-обикновенитѣ случаи на престжпления, извършени чрезъ хипнотично внушение. До тукъ тѣ биха разгледани подъ освѣтлението на учението за вината и съучастието. Но тѣ биха могли да бждатъ изследвани и съ огледъ на видоветѣ престжпни деяния, т. е. споредъ обекта на защитата, като раздѣлителенъ критерий, възприетъ отъ нашето положително право.

IV. Наказателно-правна класификация на деянията, извършени при хипноза

1. Лишаване отъ животъ. Следващитѣ бележки иматъ за задача не да разгледатъ подробно различнитѣ видове престжпни деяния, извършени при хипноза, а да скицират само онова, което е особено и специфично за тѣхното осжществяване съ огледъ на правно-релевантния имъ характеръ на усвоени при хипноза поведения.

Най-висшето правно благо на отдѣлната личность, това е човѣшкия животъ. И затова последниятъ, откакто свѣтъ свѣтува е поставенъ подъ правна защита отъ utero matris до смъртьта. Хипнотичното внушение може да бжде насочено както къмъ умъртвяване на неродено дете, така и къмъ небрежно или умишлено убийство. Тъй като по нашия законъ само умишленото умъртвяване на заченато, но неродено дете е наказуемо, то само хипнотизаторътъ, който е действувалъ не другояче, а умишлено, е наказателно-отговоренъ. Онзи Тартюфъ, който, съ цель да склони една майка да направи известни следсмъртни разпореждания въ негова полза, й внуши, че нейниятъ плодъ ще бжде съ чудовищенъ видъ и последната въ моментъ на хипнотична болезненость умъртви своята неродена рожба, въпрѣки че еималъ предвидъ престжпния резултатъ, не го е искалъ и затова не ще отговаря за своето деяние, бидейки то извършено само небрежно. (Разрешение не твърде препоржчително отъ етично и демографско гледище). Ако хипнотизирането, обаче, е на-

сочено къмъ лишаване отъ животъ не на monstrum, а на човѣкъ, хипнотизаторътъ, макаръ да действува небрежно, ще отговаря вече на общо основание по чл. 257 (258) Н. З.

Ако жертва на престжпния резултатъ е самиятъ хипнотизиранъ, то деянието на хипнотизатора ще подпадне направо по чл. 247, който поглъща съставитѣ на чл. чл. 252 и 253 НЗ. (Една циркова артистка е метреса на единъ баронъ, сгоденъ за друга дама. За да се отърве отъ своята съперница, артистката съ своитѣ голѣми черни очи издебва една вечерь влюбената сгодениця, когато последната е дълго очаквала барона и като й внушава, че той е загиналъ при автомобилна катастрофа, я хипнотизира да се самоубие. Хипнотизираната сгодениця грабва подадения й пистолетъ и съ единъ изстрелъ въ слѣпото око се застрелва.)

Най-интересното съдържание въ тази область има чл. 251 НЗ, Споредъ него: „За убийство извършено по изрична молба на убития, наказанието е строгъ тъмниченъ затворъ (отъ една) до петь години". Сравненъ този текстъ относно наказанието съ чл. 247 с. з., предвиждащъ строгъ тъмниченъ затворъ надъ десеть години и смъртъ за предумишлено убийство, вижда се голѣмата разлика въ третирането на дветѣ престжпни деяния. Чл. 251 I НЗ има предвидъ особенитѣ крайно смекчаващи обстоятелства, при които се осжществява лишението на нѣкого отъ животъ по негова молба. Ако, обаче, тоя членъ липсваше и сждътъ трѣбваше да тръгне по пжтя на чл. 61 (крайно смегчаващи обстоятелства), той не би могълъ да наложи по-малко отъ 6 години и 4 месеца строгъ тъмниченъ затворъ. Но законодателтъ не е взелъ подъ внимание условията, при които тази молба е отправена. Той счита, че се е оградилъ отъ злоупотрѣбления като предвижда, че молбата трѣбва да бжде изрична. И не обръща достатъчно внимание на това дали тя е направена отъ едно дете въ низката възрасть, или малолѣтно, отъ лице съ нервно или умствено разстройство, или дали тази изрична молба е изтръгната съ сила, или заплашване, или пъкъ заблуда. Най-малко, обаче, личи текстътъ да изключва приложението на намалената санкция, тогава когато въпросната молба е направена подъ влиянието на внушение или хипнотично въздействие. Не е трудно да се види, че онзи, който по подобенъ начинъ е успѣлъ да изтръгне една изрична молба отъ жертвата си, не е заслужилъ съ нищо даденото така широко отъ закона снизхождение въ санкциитѣ за лишение отъ животъ. (Единъ лѣкарь-интернистъ лѣкува своя богатъ нежененъ чичо отъ ломбаго. Съ цель да получи по-скоро неговото наследство той му внушава, че страда отъ неизлѣчимъ прогресивенъ парализъ. Болниятъ поисква отъ лѣкаря двойна доза морфинъ, за да съкрати болкитѣ си).

Нека се надѣваме, че при предстоящитѣ измѣнения

на нашия Наказателенъ законъ, днешната празнина ще бѫде съответно запълнена, за да се избѣгнатъ въ бѫдеще подобни на горнитѣ абсурдни резултати.

Относно другитѣ престѫпления противъ живота, като измѣна, двубой, грабежъ придруженъ съ смъртъ, общоопасни престѫпления и пр., извършени при хипноза не се повдигатъ нѣкои особени въпроси. По-чести сѫ случаитѣ на злопоставяне на хипнотизирания. Законътъ (чл. 280) е изброилъ изчерпателно причинитѣ, поради които човѣкъ може да бѫде лишенъ отъ възможность да се самозапазва и неговиятъ животъ да бѫде поставенъ въ опасность. Между тѣхъ е спомената и безсъзнателностьта (несвѣсъ). Подъ тази причина може да се подведе и хипнотичния сомнабулизъмъ. Ако хипнотизираниятъ е малолѣтенъ или боленъ, то лицето, което, бидейки длъжно да се грижи за него и съзнавайки, че той е злопоставенъ, не му се притече на помощь, отговаря на общо основание по чл. 282 НЗ.

Правно релевантниятъ характеръ на тѣзи деяния се установява съобразно казаното вече за вмѣняемостьта на хипнотизирания при разнитѣ форми на хипнотиченъ сънь и видоветѣ съучастие.

2. Тѣлесна повреда. Виновното противоправно разстройство на здравето, или причиняване на физическа болка, сѫщо може да бѫде извършено при хипноза. По правило то трѣбва да бѫде умишлено. Само тежката тѣлесна повреда е наказуема при небрежность. Обектъ на това престѫпление е тѣлесното и душевно здраве и благоразположение на трето лице, срещу което сѫ насочени действията и движенията на хипнотизирания.

Но хипнотичниятъ сънь, въ който последниятъ изпада указва не малко физиологическо влияние върху тѣлесното и морално състояние на самия него. Множество научни експерименти установяватъ, че хипнотизираниятъ, макаръ въ повечето случаи да изгубва способностьта си да разбира и да иска, изразходва голѣмо количество нервофизическа енергия, вследствие на което чувствува извънредно тѣлесно изтощение и душевна отпадналость, които сѫ не твърде полезни за здравето. Но все пакъ, по начало, трудно би било вредното влияние на хипнозата върху хипнотизирания да бѫде третирано като тѣлесна повреда, още повече, като се взема въ съображение временниятъ характеръ на самия хипнотиченъ сънь и бързото съвземане на хипнотизирания. Въ повечето случаи нанесената му лека или срѣдна физиологична повреда ще бѫде наказателно-правно ирелевантна, защото, въпрѣки причиненитѣ психофизични смущения, които иматъ здравеувреждащъ характеръ, деянието на хипнотизатора е небрежно, а не умишлено. Гражданската отговорность, обаче, може да се търси на общо основание (чл. 57 ЗЗД). Сѫщото е положението, когато тѣлесното или

нервно разстройство се дължи не на непосрѣдственото физиологично влияние на хипнотичния сънь, а на външни фактори: самонараняване, причиняване повреда отъ другиго и пр.

3. Престжпления противъ личната свобода. Деянията извършени презъ хипнотичния сънь даватъ поводъ да се направи анализъ на нѣкой отъ текстоветѣ на НЗ., уреждащи материята за престжпленията противъ личната свобода. Чл. 298 НЗ наказва онзи, който принуди другиго да извърши нѣщо противно на волята си като упражни за това сила, заплашване или пъкъ като злоупотрѣби съ властьта. Пита се, ако принудата е извършена чрезъ хипнотично внушение, подпада ли това деяние подъ чл. 298? Споредъ менъ, рационалното тълкуване на законния текстъ, може би, не до тамъ покриващо се съ буквалната интерпретация, позволява да се приеме, че подъ сила се разбира, както физическа, така и психическа сила, както мускулна енергия, така и хипнотично внушение. Не ще съмнение, че подъ сила законодателтъ е влагалъ само първото понятие, не и второто. Но чини ми се, че е сжщо така очевидно, какво хипнотичното внушение е не по-малко укоримъ и опасенъ начинъ на принуда, отколкото физическата сила. Още повече, че насъ ни интересува не субективното намѣрение на законосъставителитѣ, а обективното съдържание на правната норма, съобразено съ днешното състояние на правото и обществения животъ.

Въ този смисъль е редактиранъ § 14, т. 7 отъ Югосл. НЗ, споредъ които: „подъ силом разуме се и примена хипнозе као и омамљујућих средстава у цильу да се неко против своје волье обесвести или да се онеспособи за отпор".

4. Престжпления противъ нравственостьта. Като се има предвидъ изгубването на способностьта на изпадналото въ хипнотиченъ сънь лице, да разбира и иска, не е трудно да се забележи, че, това лице, ако е отъ женски полъ, може много лесно да бжде жертва на престжпленията групирани въ гл. XIV на НЗ и означени съ общия терминъ „развратъ". Въ тази глава законътъ често говори за съгласието на лицето, за престжпление извършено съ заплашване (215 п. 2), за блудство или съвокупление съ лице, което не разбира свойството и значението на извършеното (215, п. 10), за жена, измамена, че встжпва въ връзка съ мжжа си (219) и т. н. Но законътъ нищо не споменава за случаитѣ, при които заплашването е извършено съ хипнотично внушение, неразбирането свойството и значението на стореното се дължи на хипнотичния сънь, измамата на жена е извършена чрезъ хипноза и пр. Не ще съмнение, обаче, че и тѣзи случаи ще трѣбва да бждатъ разрешени съобразно изложеното непосрѣдствено по-горе въ връзка съ престжпленията противъ личната свобода.

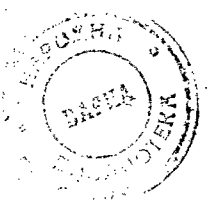

НИКОЛА Т. КЪРКЛИСИЙСКИ
редовенъ доцентъ при Висшето търговско училище, Варна

Същность и техника на АМОРТИЗАЦИЯТА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

1944

Предговоръ

Въпросътъ за амортизацията представлява интересъ отъ изключителна важность, както за теоретицитѣ-смѣтководи, така и за практицитѣ, тъй като се намира въ тѣсна връзка съ две основни проблеми — проблема за балансовитѣ оценки и проблема за калкулациитѣ. Докато въ миналото амортизацията се е разглеждала предимно въ връзка съ оценката на постояннитѣ срѣдства, съ разработването и задълбочаването на ученията за калкулациитѣ, интересътъ къмъ амортизацията се увеличи до такава степень, че днесъ много теоретици разглеждатъ амортизационния проблемъ изключително отъ гледна точка на калкулативното обхващане на разходитѣ. Съ това се обяснява и съвършено различното отношение, което иматъ различнитѣ автори по въпроса за стопанската сжщность на амортизацията и начинитѣ на нейното опредѣляне. Имамъ предвидъ схващанията по този въпросъ на представителитѣ на различнитѣ балансови школи, главно схващанията на статицитѣ, динамицитѣ и дуалиститѣ[1]).

Въ настоящия трудъ си поставихъ за цель да дамъ по възможность по-пълно и системно изложение на амортизационния проблемъ, като се постарахъ да подложа на критиченъ разборъ различнитѣ схващания по този тъй важенъ въпросъ. За да не остане никакво съмнение у читателя относно заетото отъ менъ становище, бихъ желалъ да подчертая още тукъ, че споредъ менъ въпросътъ за амортизацията не може да бжде разрешаванъ схематично, безъ огледъ на конкретнитѣ условия въ дадено предприятие и безъ огледъ на целитѣ, които то преследва съ амортизирането. Поради тази причина не вземамъ рѣзко становище въ полза на единъ или другъ начинъ на амортизиране и не отричамъ категорично значението на останалитѣ. Дори смѣтамъ, че ако въпросътъ за амортизацията би билъ разглежданъ въ специалната литература въ тази плоскость, биха могли да бждатъ спестени доста безплодни полемики.

Въ предлаганата работа се ограничихъ съзнателно само съ разглеждане на амортизацията въ обикновения смисълъ на думата, а именно — съ амортизацията на постояннитѣ срѣдства, поради нейното изключително значение за всѣкидневния стопански животъ. Така наречената финансова амортизация, която по своята сжщность представлява съвършено друга категория, намирамъ, че е предметъ на специално изследване.

[1]) По въпроса за сжщността на тѣзи балансови учения вж. Г. Георгиевъ, Сжщность и цели на годишния балансъ отъ гледище на балансовитѣ теории, Варна 1942 г.

Смѣтамъ, че настоящето изследване, въпрѣки своя чисто теоретиченъ характеръ, може да представлява интересъ не само за читатели съ академическа подготовка, но още и за хората на стопанската практика, които биха имали възможность да се задълбочатъ въ проблематиката на единъ въпросъ, на който тѣ по силата на обстоятелствата се натъкватъ едва ли не ежедневно.

Варна, 1 май 1943 г.
12 юний 1944 г.

Н. Кърклисийски

I. Опредѣление на понятието амортизация

А. Значение на думата „амортизация“

Думата „амортизация“ (amortissement, Amortisation) има латински произходъ. Тя е производна на френския глаголъ „amortir“ (погасявамъ), който произлиза отъ латинската дума „ad mortem“ (водене къмъ смъртьта, умъртвяване). Въ своя първоначаленъ етимологиченъ смисълъ думата „amortir“ е свързана съ представата за „плътско умъртвяване“ (умъртвяване на сѫщества), или пъкъ съ представата за „постепенно задушаване“ (задържане или противодействие на движение). Съ течение на времето постепенно и незабелязано е произлѣзло и се е разширило техническото значение на тази дума съ израза „амортизиранъ материалъ“ въ смисълъ на вече негоденъ за употрѣба материалъ, или пъкъ „амортизирани акции или облигации“[1]) въ смисълъ на вече погасени права или задължения. Въ частно-стопанската литература думата „амортизация“ има двояко значение. Съ нея се наименоватъ:

1. обезценката на вложенитѣ въ предприятието постоянни срѣдства, които постепенно губятъ отъ своята годность за употрѣба, както и самиятъ стойностенъ изразъ на тази обезценка, и

2. периодичното изплащане (погашение) на известни парични задължения по предварително установенъ планъ, както и самитѣ парични вноски (погашения).

Различното значение на думата „амортизация“ въ научното знание проличава и отъ възприетитѣ въ специалната литература наименования за означаване на амортизацията, разбирана въ единъ или другъ смисълъ на думата. Така, напр., съ огледъ на нейното двояко значение, въ френската специална литература е възприето дѣлението на амортизацията на: amortissement comptable (счетоводна амортизация) и amortissement financier (финансова амортизация) (вж. стр. 10). Въ германската частно-стопанска литература съ думата „Abschreibung“ (отписване) придаватъ на думата „амортизация“ най-често онова значение, което отговаря на понятието „счетоводна амортизация“, докато думата „Amortisation“ отговаря главно на понятието „финансова амортизация“[2]). Въ нашата специална литература „амортизацията“ се разглежда най-вече като

[1]) E. Delavelle, A propos du mot amortissement (La revue des Comptables, décembre 1922).

[2]) H. Grossmann, Die Abschreibung und Kostenfaktor, Berlin — Wien 1925, S. 241.

понятие, което е свързано съ обезценката на вложенитѣ постоянни срѣдства въ дадено стопанско предприятие.

Б. Съдържание на понятието „амортизация"

Опредѣленията, които срѣщаме въ литературата за понятието „амортизация" се различаватъ сжществено помежду си. Това се дължи изключително на нееднаквото схващане въ научното знание на сжщностьта на амортизацията. Разборътъ на по-характернитѣ отъ тѣзи опредѣления ни довежда до заключението, че въ тѣхъ проличава отражението главно на двете основни схащания за сжщността на самитѣ постоянни срѣдства. Така, напр., Schmalenbach опредѣля амортизацията като „срѣдство за пресмѣтане на разходитѣ Aufwandberechnung)"[1]). За него стойността на амортизируемото имущество представлява разходъ, който посрѣдствомъ техниката на амортизацията се разпредѣля между нѣколко отчетни периоди. Следъ като подчертава, че тъй наречената „жизнетрайность (Lebensdauer) е онази, която опредѣля общия периодъ на продължителността на отписванията", за Schmalenbach остава открить само въпросътъ „какъ трѣбва да се разпредѣлятъ отписванията презъ това време"[2]). Подобно схващане има и Sommerfeld — създателтъ на учението за евдинамичния балансъ. Споредъ него амортизацията е „преспадащата се възъ основа на планомѣрна смѣтка въ тежесть на отдѣлната стопанска година квота отъ нуждаещи се отъ разпредѣление разноски, главно на разноскитѣ за постояннитѣ имущества"[3]). За Leitner амортизацията означава постепенно намаление на имуществениятѣ стойности въ инвентара и баланса, което намаление отговаря на „изхабяването, намалението на субстанцията и обезценяването"[4]). Едно сравнително по-изчерпателно опредѣление намираме у Grossmann. Споредъ него амортизациитѣ сж „стойностно-регулиращи смѣтни елементи за действителното и книжно намаление на имуществата, които като разноски — действуватъ неутрално, а като некалкулативенъ елементъ — действуватъ върху печалбата и капитала, като ги намаляватъ"[5]). Трѣбва да се подчертае, че въ опредѣлението на Grossmann не се изтъкватъ причинитѣ на това „действително и книжно намаление" на имуществениятѣ стойности. Въ замѣна на това, въ него сж посочени непосрѣдственитѣ последствия върху структурата на съставнитѣ части на дадено имуществено състоя-

[1]) E. Schmalenbach, Dynamische Bilanz, Leipzig 1933, S. 138.
[2]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 138.
[3]) H. Sommerfeld, Die Wertansätze in der Inventur, (2 Aufl.), Berlin 1922, S. 32.
[4]) Fr. Leitner, Die Selbstkosten — Berechnung industrieller Betriebe, Frankfurt a. M. 1921, S. 227
[5]) H. Grossmann, a. a. O. S. 25.

ние отъ амортизирането на имуществата. Сжщността на амортизацията и нейното прѣко или непосрѣдствено въздействие върху дадено имуществено състояние сж две съвършено различни нѣща, които не се намиратъ въ непосрѣдствена зависимость.

Опредѣленията, които срѣщаме въ френската литература се отнасятъ най-вече до сжщността на амортизацията, като стопанско понятие, макаръ че нѣкои отъ тѣхъ изтъкватъ и нейния изразенъ характеръ. Така, напр., Batardon опредѣля амортизацията като „констатация на една обезценка"[1]), докато Faure схаща амортизацията като „счетоводно установенъ за разпредѣление размѣръ на единъ разходъ между нѣколко отчетни периоди, които трѣбва да го понесатъ"[2]). Както ще видимъ по-подиръ, тѣзи две опредѣления се съгласуватъ съ дветѣ основни схващания за съдържанието на понятието „амортизация". Опредѣленията на Léautey и Lambert, обаче, даватъ новъ обликъ на това понятие, макаръ че по начало тѣ признаватъ, че амортизацията е една обезценка. Споредъ Léautey, отъ счетоводна гледна точка, амортизация се нарича „отчитанията, които се отнасятъ било въ смѣтка Общи разноски, било въ смѣтка Загуби и печалби на предприятието съ огледъ да се възстановятъ обезценкитѣ, на които сж подложени известни части отъ неговия действителенъ активъ"[3]). Споредъ Lambert пъкъ, амортизацията е „комменсация за обезценката и разпредѣление между нѣколко отчетни периоди на разни разходи, записани въ актива"[4]). Тукъ думата „компенсация" има по-скоро символично значение въ смисълъ на обезценка, която трѣбва да намѣри счетоводенъ изразъ. Като изключимъ опита на Lambert да изрази нагледно обезценката на имуществата, виждаме въ неговото опредѣление съвършено различно отношение къмъ амортизацията на дветѣ основни групи постоянни срѣдства — материалнитѣ и нематериални постоянни срѣдства.

Колкото и да сж различни на пръвъ погледъ посоченитѣ опредѣления, тѣ разглеждатъ сжщността на амортизацията, като изхождатъ отъ схващането за сжщността и значението на постояннитѣ срѣдства. Съ огледъ на това съдържането на понятието „амортизация" се свежда главно до две основни схващания, които ясно проличаватъ въ опредѣленията на посоченитѣ автори. Споредъ едното отъ тѣзи схващания амортизацията се разглежда като разпредѣление на даденъ разходъ (за набавяне на постоянни срѣдства) между нѣколко отчетни

[1]) L. Batandon, Traité pratique des Sociétés Commerciales, Paris 1934, p. 347.

[2]) G. Faure, Comptabilité générale, Paris 1924, p. 219.

[3]) a) E. Léautey et A. Guilbault, La science des Comptes, Paris XXXI éd., p. 125. b) вж. R. Delaporte, Des Amortissements, Grenoble II éd, p. 7.

[4]) Cam. Lambert, Comptabilité et l'Organisation administrative dans l'Industrie, Liége 1923, p. 249.

периоди. Инвестираният въ постоянни срѣдства капиталъ се схваща като разходъ, който по начало трѣбва да се разпредѣли между отдѣлнитѣ отчетни периоди съразмѣрно на използуването (изхабяването) на имуществата (Schmalenbach, Sommerfeld, Faure). Следователно, привърженицитѣ на това схващане (школата на динамицитѣ) не виждатъ въ балансовитѣ стойности на постояннитѣ срѣдства имущества, а само разходи, които подлежатъ за разпредѣление.

При другото основно схващане за съдържанието на понятието „амортизация" се изхожда изключително отъ гледище на самитѣ функции на постояннитѣ срѣдства. Презъ течение на всѣки отчетенъ периодъ вложенитѣ въ предприятието имущества, които иматъ предназначението да обслужватъ сжщото, се обезценяватъ следствие на най-различни причини (губятъ отъ своята начална стойность), поради намаление на тѣхната годность за използуване. Тази обезценка се разглежда като корекция на началната стойность на съответното имущество (школата на статицитѣ). Следователно, подъ понятието „амортизация" привърженицитѣ на това схващане (Leitner, Grosmann, Balardon) разбиратъ стойностната обезценка на имуществата следствие намалението на степеньта на годностьта имъ да бждатъ оползотворявани.

Наредъ съ тѣзи две основни схващания за съдържанието на понятието „амортизация" трѣбва да се посочи и едно друго схващане, споредъ привърженицитѣ на което амортизацията не се свързва непосрѣдствено съ въпросътъ за сжщностьта и значението на постояннитѣ срѣдства. Споредъ тѣхъ амортизацията представлява резервъ, образуванъ чрезъ отчисления отъ печалбитѣ, съ цель да бждатъ възстановени въ последствие станалитѣ негодни за употрѣба имущества[1]). Противъ подобно схващане на амортизацията може да се направятъ известни възражения, най-важното отъ което е, както ще видимъ по-подиръ, че амортизацията е явление, което е независимо отъ това дали дадено предприятие е реализирало загуба или печалба. Това признава по косвенъ начинъ и единъ отъ привърженицитѣ на това схващане. Така, напр., като схваща неоснователностьта на едно подобно твърдение, Charpentier не поддържа повече схващането, че амортизацията се отчислява отъ брутната печалба, но че тя се отчита отъ брутнитѣ резултати (les produits bruts)[2]) чрезъ задължение на смѣтка Загуби и пе-

[1]) Pic, Essai de Construction juridique sur les Actions de jouissances (Journal de Sociétés, Janvier 1922), цитиранъ споредъ R. Delaporte, Des Amortissements, Grenoble 2 ème éd., p. 8.

[2]) а) J. Charpentier, Traité pratique des bilans et inventaires, Nancy. Paris—Strasbourg 1921, p. 114.

б) J. Thielland. Notions élémentaires sur les principes fondamentaux de la Comptabilité, Paris 1934, p. 79.

чалби). Погрѣшното схващане на амортизацията като резервъ се дължи най-вече, както правилно забелязва Thielland, на една неясность, която произлиза отъ неправилното тълкуване на резултатитѣ при механизма на ценностнитѣ превръщания въ дадено предприятие, отъ една страна, и отъ друга — отъ обикновеното корективно представяне на амортизацията въ баланса[1]).

За да може да се даде едно по-точно опредѣление на понятието „амортизация“ трѣбва да се изтъкватъ следнитѣ основни положения:

1. че амортизацията е стопанска даденость, и

2. че наредъ съ това амортизацията е срѣдство на отчетността и на балансовата техника за изразяване и корегиране на известни стойностни величини.

Като стопанска даденость амортизацията е свързана съ намалението на началната стойность на постояннитѣ срѣдства. Причинитѣ на това стойностно намаление сж промѣнитѣ въ годностьта на имуществата за по-нататъшна употрѣба. Степеньта на тѣзи промѣни опредѣля и степеньта на самитѣ стойностни отчисления. Нееднаквото схващане на сжщностьта на постояннитѣ срѣдства оказва влияние и върху самитѣ опредѣления на амортизацията, като стопанско понятие, макаръ че тѣзи различия не промѣнятъ нейната сжщность. Доколкото амортизацията може да се схваща като стойностна обезценка, обаче, трѣбва да се отбележи, че тази обезценка зависи не само отъ намаление на годностьта на имуществата следствие на изхабяване. Понятието „годность“ трѣбва да се разбира не само въ тѣсенъ смисълъ на думата, като следствие на изхабяване, тъй като правилната преценка на функционалнитѣ възможности на дадено имущество е често въ зависимость отъ редица условия, външни отъ чисто техническитѣ причини. Често годностьта за употрѣба на дадено имущество се преценява и съ огледъ на странични условия, които оказватъ влияние върху самата стойность на имуществото (напр., демодиране, въвеждане на по-съвършени машини отъ страна на конкуренцията). Макаръ въ законодателствата на различнитѣ страни да е прокарано по начало статичното схващане за баланса, обаче, по отношение на амортизациитѣ се допуща отклонение въ духа на динамичното схващане[2]). Следователно, като разширимъ значението на понятието „годность“, въ рамкитѣ на посоченитѣ възможности, амортизацията се свежда до една стойностна обезценка на имуществата следствие на намаление на годностьта имъ за по-нататъшна употрѣба.

[1]) J. Thielland, op. cit. p. 75.

[2]) Споредъ нашия Законъ за търговскитѣ книги (§ 6 ал. г.) стойностьта на имуществата се намалява съ съответната на изхабяването обезценка, докато, напр., германскиятъ Законъ за акционернитѣ дружества допуща обезценката да надхвърля границитѣ на самото техническо изхабяване.

Като понятие на отчетността и балансовата техника, амортизацията представлява изразното срѣдство на стойностната обезценка на постояннитѣ срѣдства. Посрѣдствомъ амортизацията, като техническо понятие, се постига вѣрното отчитане на стойноститѣ на постояннитѣ срѣдства, а като слѣдствие на това — вѣрното отчитане на дадено имуществено състояние. Поради това и самитѣ записвания въ връзка съ отчитане на обезценката сж известни подъ наименованието „амортизации".

* * *

Освенъ значението, което има като обезценка на постояннитѣ срѣдства на дадено предприятие слѣдствие на намаление на тѣхната годность за по-нататъшна употрѣба[1]), понятието „амортизация" има значение и на периодично погашение на известни парични задължения споредъ предварително установенъ планъ (вж. стр. 5). При това подъ погашение на задължения трѣбва да се разбира не само погашение на дългове (напр., облигационенъ заемъ), но още и погашения на задължения къмъ акционеритѣ въ връзка съ практикуваното понѣкога амортизиране на акционерния капиталъ, което се прилага при известни предприятия; напр., при концесионно предприятие (Heimfällige Unternehmungen), което слѣдъ известенъ срокъ преминава безвъзмездно въ владение на концесиодателя[2]).

Съ огледъ на това двояко частно-стопанско значение на понятието „амортизация" може да се различатъ слѣднитѣ два вида амортизации:

а) стопанска амортизация[3]), която се намира въ връзка съ схващането на понятието „амортизация", като обезценка на постояннитѣ срѣдства на дадено предприятие, и

б) финансова амортизация, която се намира въ връзка съ схващането на понятието „амортизация", като периодично погашение на известни парични задължения.

Като сждимъ по естеството на явленията, до които се отнасятъ тѣзи два вида амортизации, можемъ да заключимъ,

---

[1]) Статичното и динамично схващания относно сжщността на амортизацията може да бждатъ еднакво застжпени. За да се избѣгнатъ честитѣ уговорки и за техническо удобство въ слѣдващото изложение понятието „амортизация" ще употрѣбяваме въ смисълъ на стойностната обезценка на имуществата слѣдствие намалението на годността имъ за понатъшна употрѣба.

[2]) За подробности по този въпросъ вж. Reisch und Kreilig, Bilanz und Steuer (2 Bd), Wien 1909, S. 40 f. f.

[3]) Въ френската специална литература този видъ амортизация се нарича „счетоводна амортизация". Намираме, че това наименование не отговаря на съдържанието на това понятие. Както ще видимъ по-подиръ този видъ амортизация се подлага на счетоводно отчитане, но това не може да придаде на амортизацията изключително характеръ на счетоводно понятие.

че действително тѣ сж две различни понятия, които не трѣбва да се смѣсватъ. Въпрѣки това въпросътъ за тѣхната връзка е предметъ на обсжждане отъ страна на теоретицитѣ на амортизационния проблемъ. Така, напр., докато нѣкои автори твърдятъ, че единственото сходство между стопанската и финансовата амортизации е еднаквото имъ наименование[1]), други автори сж на мнение, че сжществува известна връзка помежду имъ, особено въ случаитѣ, когато даденъ заемъ е инвестиранъ въ амортизируемитѣ имущества[2]), и когато резултатътъ отъ оползотворяването имъ е благоприятенъ, или сжщиятъ е равенъ на нула, но никога не е отрицателенъ[3]). Тѣ виждатъ тази връзка въ това, че при провеждането на стопанската амортизация се „задържа" въ касата на предприятието известна сума, равна на размѣра на амортизацията, и че тази сума улеснява изплащането на употрѣбения за инвестиране въ постоянни срѣдства заемъ. Тази връзка, обаче, е твърде проблематична. Неоснователността на това твърдение — за сжществуваща връзка между стопанската и финансовата амортизации - проличава най-ясно, когато се спремъ на едно друго обстоятелство, което се изтъква не само като доказателство за сжществуваща връзка между тѣзи две понятия, но дори то дава поводъ за тѣхното смѣсване. Това е обстоятелството, че финансовата амортизация се схваща като отчисления отъ печалбитѣ[4]). Нито стопанската, нито финансовата амортизация не би трѣбвало да се отчисляватъ отъ печалбитѣ. Правилно забелязва Delaporte, че „имуществата се изхабяватъ независимо отъ резултата презъ даденъ отчетенъ периодъ, който може да бжде положителенъ, равенъ на нула или отрицателенъ. Изхабяването е само обезценка, която се посочва чрезъ амортизацията"[5]). Следователно, стопанската амортизация не е въ зависимость отъ реализиранитѣ резултати. Сжщото нѣщо се отнася и до финансовата амортизация, по поводъ на което Batardon правилно забелязва, че едно подобно разбиране е неточно въ смисълъ, че то „смѣсва амортизацията (финансовата) съ единъ отъ употрѣбяванитѣ начини на нейното получаване. Знае се, че въ известни случаи е препоржчително, а понѣкога дори и необходимо, да се прибѣгне до погашението на задълженията посрѣдствомъ отчисления (prélèvement) отъ печалбитѣ, но отъ това не следва, че тѣзи отчисления сж крайно необходими условия (sine qua non) за погашението. Да се отчислява известна сума отъ печалбитѣ за погасяване на единъ дългъ, не ще рече да погасишъ

---

[1]) a) J. Thielland. op. cit. p. 112.
b) G. Faure, op. cit. p. 219.
[2]) R. Delaporte, op. cit. p. 153.
[3]) J. Thielland, op. cit. p. 113.
[4]) H. Deschamps, Precis de Comptabilité, Lion—Paris XV éd., p. 481.
[5]) R. Delaporte, op. cit p. 25.

този дългъ; това е само създаване на едно покритие (provision) съ огледъ на това погашение"[1]). И действително, самото отчисление на части отъ печалбата не е равнозначно на погасяването на единъ дългъ; погашение имаме само когато отчисленитѣ суми бѫдатъ употрѣбени ефективно за изплащане на този дългъ. Много често може да се отдѣлятъ части отъ печалбитѣ за образуване както на покритие на дългове, така и за образуване на резерви съ най-различно предназначение. Отчисленията на части отъ печалбитѣ за погасяване на дълговетѣ има само значение на учредяване на резервъ, съ цель да се улесни въ последствие самото изплащане на дълговетѣ, безъ да се предизвиква намаление на оборотнитѣ срѣдства.

Основното различие въ сѫщностьта на стопанската и финансовата амортизации трѣбва да се търси въ друго направление. Тѣзи два вида амортизации трѣбва да бѫдатъ разглеждани въ зависимость отъ тѣхното въздействие върху имущественото състояние на дадено стопанско предприятие. Стопанската и финансовата амортизации се намиратъ въ различно отношение къмъ актива и пасива на предприятието. Докато първата е свързана съ намаление на активни стойности, втората е свързана съ намаление на пасивни стойности. Последствията отъ двата вида амортизации сѫ различни за промѣнитѣ въ размѣра и структурата на актива и пасива на дадено предприятие. При стопанската амортизация намалението на активнитѣ стойности се извършва било за смѣтка на чистото имущество, когато амортизацията остава въ непосрѣдствена тежесть за предприятието, било — съ преливане на стойности отъ посока на постояннитѣ срѣдства по посока на оборотнитѣ срѣдства, когато амортизацията се разглежда като калкулативенъ елементъ. При финансовата амортизация се забелязва едно съвършено друго явление — едновременно и равностойностно намаление на пасивни и активни стойности, тъй като този видъ амортизация означава погасяване на задължения чрезъ изплащане на суми, което е равносилно на съответно намаление на актива. Следователно, различното въздействие на стопанската и финансова амортизации върху актива и пасива на дадено стопанско предприятие най-ясно подчертава, че това сѫ две различни явления, които иматъ различно функционално значение. Предметъ на настоящето изследване е стопанската амортизация.

---

[1]) L. Batardon, op. cit. p. 480.

II. Видове амортизации

Основни начала на класификация

Класификацията на стопанската амортизация улеснява нейното цѣлостно и систематично изучаване, понеже по този начинъ може най-добре да се изтъкнатъ нѣкои нейни особености. Известна трудность представлява въпросътъ за избора на основа, върху която може да се направи необходимата класификация. Като се изхожда отъ началото, че всѣка класификация трѣбва да се намира въ непосрѣдствена връзка съ идеята, която е легнала въ нейната основа, амортизацията може да бѫде класирана по следния начинъ:

А. споредъ въздействието на амортизацията върху имущественото състояние на стопанското предприятие;

Б. споредъ естеството на постояннитѣ срѣдства;

В. споредъ начинътъ на разпредѣлението на общата амортизация;

Г. споредъ периодичностьта на амортизирането;

Д. споредъ степеньта на периодичното амортизиране и

Е. споредъ мотивитѣ на законодателнитѣ разпоредби.

А. Класификация на амортизацията споредъ нейното въздействие върху имущественото състояние на стопанското предприятие

Тази класификация се намира въ връзка съ въпроса за разглеждане на амортизацията, било като непосрѣдствена загуба за дадено предприятие, било като съставна часть отъ костуемата стойность на произвежданитѣ продукти отъ дадено предприятие. Въ зависимость отъ тѣзи две възможности за разглеждане на амортизацията може да се различатъ следнитѣ два вида амортизации:

а) некалкулативна амортизация, която се разглежда и отчита като непосрѣдствена загуба за съответния отчетенъ периодъ, и

б) калкулативна амортизация, която се включва въ производствената стойность на продуктитѣ, и следователно, не се схваща като загуба, освенъ въ случаитѣ, когато реализиранитѣ суми отъ продажбата на продуктитѣ не сѫ достатъчни да покриятъ отчасти или изцѣло амортизацията[1]).

[1]) Въ връзка съ въпроса за включването на амортизацията въ костуемата стойность на произвежданитѣ продукти може да се отбележи, като твърде характерно, становището на Sommerfeld по този въпросъ. Противно на счетоводнитѣ традиции, авторътъ на евдинамичния балансъ

Некалкулативна и калкулативна амортизации сж две понятия, които сжществено се различаватъ. Тѣхното различие найясно проличава, когато проследимъ въздействието имъ върху дадено имуществено състояние. Най-сжщественото различие се състои въ това, че при некалкулативната амортизация чистото имущество се намалява съ размѣра на начислената амортизация, докато при калкулативната амортизация чистото имущество остава неповлияно отъ размѣра на начислената амортизация. Въ сжщность това заключение е вѣрно само въ случай, че въпросътъ за влиянието на двата вида амортизации върху размѣра на чистото имущество се разглежда изключително отъ гледна точка на тѣхното формално отчитане. Като се изхожда отъ началото, че цѣлта на всѣка стопанска дейность е да се постигне приръстъ надъ изразходванията, трѣбва да се заключи, че въ действителность и некалкулативната амортизация се прехвърля въ тежесть на третитѣ лица, подобно на калкулативната амортизация, включена въ състава на костуемата стойность на отчуждяванитѣ произведени продукти. Въпросътъ се отнася до случаитѣ, когато при съответнитѣ предприятия (най-вече търговскитѣ) се предвиждатъ въ размѣра на постжпленията (продажнитѣ стойности) начисленитѣ амортизации. Последствието отъ тѣзи предвиждания е, че отчитаната, като непосрѣдствена загуба некалкулативна амортизация, въ действителность нѣма да предизвика намаление на чистото имущество на дадено предприятие въ случай, че тя бжде покрита отъ реализиранитѣ презъ съответния отчетенъ периодъ постжпления. Трѣбва да се отбележи, че въпросъ за покриване на калкулативната амортизация може да става едва презъ периода на продажбата на продуктитѣ, който може да не съвпада съ периода на начисляването на самата амортизация. При това, разграничаването на амортизацията на калкулативна и некалкулативна нѣма само формално значение съ огледъ на различното имъ счетоводно отчитане, тъй като тѣзи два вида амортизации оказватъ различно въздействие върху структурата на даденъ активъ. Калкулативната амортизация предизвиква промѣни въ структурата на актива, но не промѣня неговия дей-

---

смѣта, че произвежданитѣ продукти трѣбва да бждатъ посочвани въ баланса безъ припадащата имъ се амортизация, която споредъ него трѣбва да се отчита направо като загуба. Той изхожда отъ сващането, че възстановяването на разхода (стойността на използуванитѣ имущества) може да се постигне едва при получаване въ брой на продажната стойность на продаденитѣ продукти. Понеже предварително не може да се знае дали получената продажна стойность ще бжде достатъчна да покрие направенитѣ при производството разходи, Sommerfeld намира, че поради това отъ съображения на предпазливость при ржководството на предприятието най-добре ще бжде ако този разходъ (амортизацията) се смѣта междувременно отчасти или изцѣло невъзстановенъ и бжде отчитанъ като загуба (H. Sommerfeld, Bilans (eudynamisch), Beitrag zum I Bande des Handwörterbuchs der Betriebswirtschaft, Herausgeg. von H. Nicklisch, Stuttgart 1926, S. 1341.)

ствителенъ размѣръ, понеже посрѣдствомъ този видъ амортизация се извършва само едно стойностно преливане отъ посока на постояннитѣ срѣдства по посока на оборотнитѣ срѣдства. При некалкулативната амортизация се предизвиква прѣко намаление на действителния размѣръ на актива, което се отразява и върху размѣра на чистото имущество на дадено предприятие.

Дали амортизацията е калкулативна или некалкулативна зависи отъ самото предназначение на амортизируемото имущество. Поради това посоченото дѣление на амортизацията не може да се извърши съ огледъ на вида на даденото стопанско предприятие, чиито имущества могатъ да иматъ въ сѫщность различно предназначение. Ето защо, трѣбва да се подчертае, че калкулативната амортизация представлява стойностното намаление само на производствено необходимитѣ постояни срѣдства, т. е. онѣзи постоянни срѣдства, които служатъ за производствената цель на предприятието (Betriebszweck)[1]). Некалкулативната амортизация пъкъ представлява стойностното намаление на постояннитѣ срѣдства, които сѫ извънъ посочената категория.

Б. Класификация на амортизацията споредъ естеството на постояннитѣ срѣдства.

Амортизацията е понятие, което е свързано съ постояннитѣ срѣдства на дадено предприятие. Поради тѣхното естество тѣзи срѣдства се дѣлятъ на две основни групи — — материални и нематериални постоянни срѣдства, които сѫществено се различаватъ помежду си. Споредъ естеството на постояннитѣ срѣдства може да се различатъ следнитѣ два вида амортизации:

а) амортизация на материалнитѣ постоянни срѣдства, и

б) амортизация на нематериалнитѣ постояни срѣдства.

Амортизацията на материалнитѣ постоянни срѣдства представлява стойностната обезценка на онѣзи постоянни срѣдства, които, следствие на намаление на тѣхната годность за употрѣба, губятъ отъ своята начална стойность. Това сѫ имуществата, които сѫ набавени отъ предприятието съ предназначение да обслужватъ сѫщото презъ известно по-продължително време.

Амортизацията на нематериалнитѣ постоянни срѣдства представлява съответната часть отъ единъ нематериализиранъ

[1]) Това начало е прокарано въ германската Наредба за общи правила на калкулацията отъ 16. I. 1939 г., цитирана споредъ Fischer-Hess-Seebauer, Buchführung und Kostenrechnung, Leipzig 1939, S. 271.

разходъ, който следва да се разпредѣли въ тежесть на нѣколко отчетни периоди. Необходимостьта отъ тѣхното периодично разпредѣление обяснява включването на тѣзи нематериални ценности въ групата на постояннитѣ срѣдства[1]).

Различното естество на посоченитѣ два вида амортизации е причина и на различно третиране отъ страна на законодателнитѣ разпоредби. Независимо отъ това различни сж съображенията при опредѣляне на размѣра на амортизируемата стойность на двата вида постоянни срѣдства, както и различни сж начинитѣ за опредѣляне на амортизационитѣ квоти. На тѣзи въпроси, обаче, ще се спремъ по-подробно малко по-късно.

В. Класификация на амортизацията споредъ начинътъ на разпредѣление на общата амортизация.

Класификацията на амортизацията съ огледъ на начина на разпредѣление на общата амортизируема стойность се намира въ връзка съ въпроса каква часть отъ общата стойность, предвидена за амортизиране, трѣбва да се отнесе въ тежесть на всѣки единъ отъ предвиденитѣ отчетни периоди. Въ зависимость отъ това може да се различатъ следнитѣ два основни вида амортизации:

а) равномѣрна или постоянна амортизация, и

б) промѣнлива (увеличаваща се и намаляваща се) амортизация.

Сжщностьта на тѣзи видове амортизации, както и тѣхнитѣ предимства и недостатъци, ще разгледаме подробно въ следващата глава на настоящето изследване.

Г. Класификация на амортизацията споредъ периодичностьта на амортизирането.

Класификацията на амортизацията въ зависимость отъ периодичностьта на амортизирането се намира въ връзка съ въпроса дали амортизацията е едно редовно или извънредно явление въ дадено стопанско предприятие. Съ огледъ на това може да се различатъ следнитѣ два вида амортизации:

а) редовна амортизация, която се прави редовно при приключването на всѣки отчетенъ периодъ[2],) и

б) извънредна амортизация, която се прави при извънредни случаи, най-често независимо отъ редовната амортизация.

---

[1]) J. Thielland, op. cit. p. 71.

[2]) Понятието „отчетенъ периодъ" не трѣбва да се идентифицира съ понятието „операционна година".

Редовната амортизация се прави периодично съ огледъ на обезценяването на имуществата презъ даденъ отчетенъ периодъ, като обезценката се отчита независимо отъ реализиранитѣ резултати. По своя размѣръ редовната амортизация може да се нарече „нормална амортизация", ако тя се прави съ огледъ на действителното обезценяване на имуществата. Извънредната амортизация се прави най-често съ огледъ на реализиранитѣ печалби. Тя има двояка цель—при известни много рѣдки случаи съ нея се цели да се поправятъ известни опущения въ връзка съ редовното амортизиране. Въ повечето случаи, обаче, когато тя се отнася до материалнитѣ постояни срѣдства, съ нея се цели да се създаде скритъ резервъ. Поради това извънредната амортизация води най-често къмъ прѣкомѣрното амортизиране на имуществата.

Д. Класификация на амортизацията споредъ степеньта на амортизирането.

Класификацията на амартизацията въ зависимость отъ степеньта на амортизирането се намира въ връзка съ въпроса дали амортизацията се прави съ огледъ на действителната стойностна обезценка следствие на намаление на годностьта на имуществата. Съ огледъ на това може да се различатъ следнитѣ два вида амортизации:

а) нормална амортизация, когато размѣрътъ на амортизацията се опредѣля съ огледъ на действителното обезценяване на имуществото, и

б) произволна амортизация, когато размѣрътъ на амортизацията се опредѣля произволно, безъ огледъ на действителното обезценяване на имуществото.

Макаръ че по начало всѣко амортизиране трѣбва да бжде нормално въ смисълъ, да се прави съ огледъ на действителната стойностна обезценка, поради причини най-вече отъ техническо естество, обезценката на имуществата мжчно може да се поддаде на точно установяване и стойностно изразяване. Поради това, така наречената нормална амортизация не е математически точна по размѣръ на действителното обезценяване, но тя се прави съ огледъ да бжде по възможность най-близка до действителното положение. Въ противенъ случай тя ще бжде произволна амортизация, която може да се прояви въ две направления—нейниятъ размѣръ може да бжде по-малъкъ или по-голѣмъ отъ размѣра на нормалната амортизация. Произволната амортизация има най-често по-голѣмъ размѣръ, поради което въ такъвъ случай тя може да се нарече още прѣкомѣрна амортизация. При нейното прилагане амортизирането на имуществата се извършва въ единъ по-кжсъ срокъ отъ предполагаемото времетраене на тѣхната употрѣба. Поради това прѣкомѣрната амортизация представлява единъ

отъ начинитѣ на създаване на скрити резерви, който въпросъ подробно ще разгледаме въ главата „Амортизации и резерви“ на настоящето изследване.

Поради посоченото начало на класификация на амортизацията на нормална и произволна (често прѣкомѣрна), тази класификация не може да се приложи на сѫщото основание по отношение на амортизацията на нематериалнитѣ постоянни срѣдства, тъй като тѣхното амортизиране се извършва възъ основа на други съображения, както ще видимъ по-подиръ (вж. стр. 29)

Е. Класификацията на амортизацията споредъ мотивитѣ на законодателнитѣ разпоредби.

Класификацията на амортизацията въ зависимость отъ мотивитѣ на законодателнитѣ разпоредби се намира въ връзка съ въпроса дали при амортизирането законодателнитѣ норми сѫ продиктувани отъ фискални или чисто стопански съображения. Като следствие на това може да се различатъ следнитѣ два вида амортизации:

а) фискална амортизация, чийто размѣръ се опредѣля съ огледъ на интереситѣ на фиска, и

б) нефискална (търговска амортизация,) чийто размѣръ се опредѣля съ огледъ на стопанскитѣ нужди на предприятието.

Тѣзи два вида амортизации се различаватъ по своя размѣръ. Фискалната амортизация почти никога не се покрива съ понятието „нормална амортизация“, понеже не се прави съ огледъ на действителната стойностна обезценка на имуществата. Поради чисто фискални съображения, този видъ амортизация въ повечето случаи е по-малка по размѣръ въ сравнение съ нормалната амортизация. Нефискалната амортизация пъкъ може да бѫде нормална или произволна (прѣкомѣрна), но почти винаги е по-голѣма отъ фискалната амортизация поради посоченитѣ съображения.

III. Елементи на амортизацията

А. Фактори за опредѣляне размѣра на амортизацията.

Въпросътъ за размѣра на амортизацията е отъ изключителна важность и неговото опредѣляне е свързано съ известни трудности. Като изхождаме отъ сжщностьта на амортизацията можемъ да заключимъ, че размѣрътъ на амортизационнитѣ квоти се намира въ зависимость отъ следнитѣ три основни фактори:

а) размѣрътъ на общата стойность за амортизиране;

б) времетраенето на употрѣбата на имуществото и

в) отношениего при разпредѣлението на общата амортизация.

а) Размѣръ на общата стойность за амортизиране.

Въпросътъ за опредѣляне на размѣра на общата стойность за амортизиране не може да се разреши по единъ и сжщъ начинъ по отношение на всички видове постоянни срѣдства поради тѣхното различно естество. При материалнитѣ постоянни срѣдства обезценката на имуществата достига, съ много малки изключения, само до известенъ предѣлъ – до момента, когато имуществата загубватъ годностьта си повече да обслужватъ предприятието, но сжщитѣ иматъ стойностьта на материала, отъ който сж направени. Следователно, при материалнитѣ постоянни срѣдства подлежащата за амортизиране обща стойность е въ зависимость отъ дветѣ величини — началната (костуемата) стойность на имуществото и неговата стойность въ момента, когато имуществото престане да бжде повече годно за използуване. Последната стойность е известна подъ наименованието остатъчна стойность (valeur résiduelle, Restwert). Началната стойность на имуществото е една установена величина. Остатъчната стойность, обаче, е величина, опредѣлянето на което е въ зависмость отъ редица предпоставки отъ техническо и икономическо естество. Отъ техническо естество сж, напр., въпроситѣ свързани съ начинитѣ на поддържане на имуществото презъ време на неговата употрѣба, времетраенето и интензивностьта на употрѣбата, докато отъ икономическо естество сж условията, които могатъ да окажатъ известно влияние при реализирането на предполагаемата остатъчна стойность въ момента на отчуждяването на имуществото. Ето защо, размѣрътъ на общата стойность, която подлежи за амортизиране, не може да се опредѣли съ математическа точность. При нематериалнитѣ постоянни срѣдства общата стойность за

амортизиране е равна на направенитѣ за придобиването имъ разходи, тъй като този видъ постоянни срѣдства, поради естеството имъ на нематериализиранъ активъ, нѣматъ остатъчна стойность.

Опредѣлянето на общата стойность за амортизиране се намира въ връзка съ оценката на постояннитѣ срѣдства, понеже се явява въпросътъ по каква стойность постояннитѣ срѣдства трѣбва да се показватъ въ баланса и, следователно, — отъ коя стойность трѣбва да се направятъ изчисленията за съответната амортизационна квота. Този въпросъ се отнася изключително до прилагането на една отъ двете оценителни норми — костуемата и новодоставната стойности. Въ литературата съществува различие въ мненията по този въпросъ поради различното схващане на същността и значението на годишния балансъ. Привърженицитѣ на така наречения статиченъ балансъ, които изхождатъ отъ гледището щото оценката на балансовитѣ пера да не допуща създаването на нереализирани печалби и загуби, поддържатъ становището за оценяване на постояннитѣ срѣдства по тѣхната костуема стойность[1]). Това начало е прокарано въ законодателството на много страни, включително и у насъ[2]). Следователно, при оценката на постояннитѣ срѣдства по тѣхната начална (костуема) стойность, като изходно начало за опредѣляне на размѣра на амортизационнитѣ квоти се явява тази стойность.

Единъ отъ привърженицитѣ на оценяване на постояннитѣ срѣдства по тѣхната дневна доставна стойность е Schmidt — създателтъ на органическия балансъ[3]). Споредъ Schmidt, за да може да се установи точното имуществено състояние въ даденъ моментъ, величинитѣ въ органическия балансъ трѣбва да бждатъ изобщо посочени по тѣхната дневна доставна стойность, което той счита като „основенъ принципъ на оценяването“ въ органическия балансъ[4]). Конкретно за балансовата стойность на постояннитѣ срѣдства Schmidt възприема така наречената възпроизводствена дневна доставна стойность (Reproductionswert Tagesbeschaffungswert)[5]), намалена съ действителната обезценка следствие на изхабяването имъ. Изключение отъ това общо правило той прави само за онѣзи постоянни срѣдства, които наредъ съ други имущества не се използуватъ отъ предприятието. Отдѣлянето на тѣзи срѣдства съ изрично обозначение (Nebenrechnung) Schmidt обяснява съ това, че тѣ не носятъ никакъвъ доходъ и че тѣхната стой-

[1]) H. Nicklisch, Die Betriebswertschaft, Stuttgart 1932, S. 423.

[2]) Споредъ нашия Законъ за търговскитѣ книги (§ 6 ал. г.) движимитѣ и недвижими имоти следва да се оценяватъ по отдѣлно по първоначалната имъ костуема стойность при ежегодно намаление на съответната на изхабяването обезценка.

[3]) F. Schmidt, Die Organische Tageswertbilanz, Leipzig 1929.

[4]) F. Schmidt, a. a. O. S. 175.

[5]) F. Schmidt, a. a. O. S. 86.

ность се намира въ зависимость отъ тѣхната евентуално реализуема стойность при другъ начинъ на използуване (промѣна на производство, ликвидация, стойность на старъ материалъ)[1]). Възприемането на възпроизводствената дневна доставна стойность, при оценката на постояннитѣ срѣдства, има за последствие появяването на ценностни разлики, които Schmidt подобно на всички евентуални разлики отъ останалитѣ имущества отнася въ общата смѣтка „Смѣтка за промѣнитѣ на имущественитѣ стойности“ (Konto für die Änderungen des Vermögenswertes)[2]), която той схваща като помощна смѣтка на смѣтка Капиталъ. Опредѣлянето пъкъ на самитѣ амортизационни квоти се извършва отъ размѣра на тази възпроизводствена дневна доставна стойность.

Основанията да се прилага като оценителна норма костуемата стойность, при който начинъ се отстраняватъ възможноститѣ да се създаватъ нереализирани резултати, се свързватъ съ самото естество и предназначение на постояннитѣ срѣдства. Последнитѣ обслужватъ предприятието, безъ да промѣнятъ своята форма, като оставатъ въ собственость на предприятието въ едно по-продължително време. Независимо отъ това оценяването на постояннитѣ срѣдства по тѣхната начална стойность трѣбва да се съобрази и съ обстоятелството, че нивото на ценитѣ на постояннитѣ срѣдства посочва едно сравнително постоянство и, следователно, дневната доставна стойность се явява за тѣхъ като едно случайно явление въ момента на съставяне на годишния балансъ.

Смисълътъ на предлагания начинъ на оценка на постояннитѣ срѣдства по тѣхната дневна доставна стойность се състои изключително въ желанието да се запази имуществената субстанция на предприятието. Оценката на имуществата по тѣхната дневна доставна стойность осигурява до известна степень тази възможность. Противъ този начинъ на оценка може да се направятъ известни възражения. Оценката на имуществата по тѣхната дневна доставна стойность има за основна предпоставка едно сравнително чувствително колебания на ценитѣ. Нормалнитѣ условия на стопанисване изключватъ подобни промѣни въ ценитѣ, особено въ ценитѣ на постояннитѣ срѣдства. При това възраженията се отнасятъ и до самото предназначение на постояннитѣ срѣдства. Последнитѣ не сж предназначени за пазара, а само обслужватъ предприятието, като оставатъ, както видѣхме, негова собственость за по-продължително време. По този въпросъ твърде забележително е мнението и на Schmalenbach. Авторътъ на динамичния балансъ е противъ възприемането на дневната доставна стойность като оценителна норма на постояннитѣ срѣдства. Той смѣта, че постояннитѣ срѣдства не сж предназначени за пазара, и че положението на пазара

[1]) F. Schmidt, a. a. O. S. 84.
[2]) F. Schmidt, a. a. O. S. 87.

може да има известно значение при оценката дотолкова, доколкото се отнася до произвежданитѣ чрезъ употрѣбата на постояннитѣ срѣдства произведения. Schmalenbach е не само противъ увеличението на стойностьта на постояннитѣ срѣдства, като следствие на увеличената дневна доставна стойность, но той дори не е съгласенъ щото възможнитѣ разлики да бѫдатъ посочени по предложения отъ Schmidt начинъ[1]), (като стойностна разлика на имуществото, респ. корекция на смѣтка Капиталъ). Schmalenbach не е съгласенъ и на извънреднитѣ отписвания следствие на намаление на дневната доставна стойность въ сравнение съ началната стойность, понеже по този начинъ той смѣта, че се прѣчи на сравняемостьта на периодичнитѣ резултати. Ако пъкъ би трѣбвало да се направятъ тѣзи извънредни отписвания, които Schmalenbach еднакво третира, то тѣзи намаления, все споредъ Schmalenbach, трѣбва да се извършатъ за смѣтка на нѣкакъвъ специаленъ резервъ (Rükstellung für nachfällige Aufwendungen)[2]). Що се отнася до въпроса за опредѣляне на самитѣ амортизационни квоти и тѣхното отчитане, Schmalenbach намира, че при нормални условия най-голѣмо преимущество иматъ изчисленията отъ началната стойность, тъй като сумата на постепеннитѣ отписвания отговаря напълно на посочената въ баланса стойность, която произлиза отъ записванията на направения разходъ при придобиването на имуществото[3]). Въпрѣки това, Schmalenbach допуща възможностьта да се правятъ съответнитѣ изчисления и отъ дневнитѣ доставни стойности, като самитѣ постоянни срѣдства, обаче, бѫдатъ посочвани въ баланса по тѣхната костуема стойность. Да се посочватъ въ баланса постояннитѣ срѣдства по тѣхната дневна доставна стойность, като се отнасятъ разликитѣ отъ преоценкитѣ въ съответната (специална) смѣтка, и да се изчисляватъ само амортизационнитѣ квоти отъ дневната доставна стойность, все споредъ Schmalenbach, сж две съвършено различни нѣща[4]). Ето защо, той допуща да се правятъ изчисленията на амортизационнитѣ квоти по дневната доставна стойность на имуществата, като препоржчва разликитѣ, които биха се появили при този начинъ на изчисление въ сравнение съ изчислението отъ костуемата стойность, да се отнасятъ въ една „Уравнителна смѣтка за отписване върху дневни стойности“ (Ausgleichskonto für Zeitwertfabschreibungen[5]). Употрѣбата на такава смѣтка дава, споредъ Schmalenbach, възможность да се прецени по нейното салдо резултата отъ провежданата отъ предприятието политика относно доставката и строежитѣ на постоянни срѣдства.

---

[1]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 179.
[2]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 180.
[3]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 182.
[4]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 183.
[5]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 186.

Самъ Schmalenbach се вижда принуденъ да признае, обаче, че това би било действително полезно само ако възможнитѣ разлики между амортизациитѣ отъ дневната доставна стойность и костуемата стойность бждатъ отнасяни ежегодно въ тази уравнителна смѣтка, а не следъ пълното амортизиране на имуществото[1]). Възможностьта за изчисление на амортизационнитѣ квоти отъ дневната доставна стойность Schmalenbach посочва съ единъ численъ примѣръ — една машина съ костуема стойность 5500 М., при времетраене на използуването — 8 години. При 10% равномѣрно годишно амортизиране машината ще има остатъчна стойность отъ 1100 М., на колкото възлиза нейната стойность като материалъ (старо желѣзо). При прилагане на 10% амортизация отъ дневната доставна стойность на машината ще имаме следнитѣ отписвания[2]):

	Дневна стойность на машината	10% отписвания в/у дневната стойность.
I година	5500	550
II „	7000	700
III „	9000	900
IV „	12000	1200
V „	11000	1100
VI „	10500	1050
VII „	9000	900
VIII „	8500	850

Отъ горнитѣ данни се вижда, че при изчислението на амортизационнитѣ квоти отъ дневната доставна стойность машината фактически е отписана още въ края на шестата година, а до края на осмата година е отписано въ повече сумата отъ 1750 М. Тази разлика Schmalenbach отнася въ кредита на Уравнителната смѣтка за дневностойностни отписвания. Въпросътъ за дневностойностнитѣ амортизации е въ връзка съ запазване на имуществената субстанция на предприятието. Този въпросъ, обаче, ще разгледаме сжщо така въ главата „Амортизции и резерви“ на настоящето изследване.

б) Времетраене на употрѣбата на имуществата.

Въпросътъ за времетраенето на употрѣбата на имуществата се отнася най-вече до материалнитѣ постоянни срѣдства. Подъ понятието „времетраене на употрѣбата“ или „времеизползуване“ се разбира по начало времето (броятъ на отчетнитѣ периоди), презъ които дадено имущество може да обслужва предприятието.

Времетраенето на употрѣбата на едно имущество се намира въ зависимость отъ редица предпоставки. На първо мѣ-

[1]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 186.
[2]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 184.

сто то се намира въ връзка съ продължителността на самото сжществуване на имуществото, или на така нарeчения „теоретиченъ животъ“ на имуществото (Връзката между тѣзи две понятия е очевидна). На второ мѣсто се явява въпросътъ за интензивността на употрѣбата на имуществото. Времетраенето и интензивността на употрѣбата сж две явления, първото отъ които е въ функционална зависимость отъ второто. Интензивността на употрѣбата е величина, която може да се опредѣли съ приблизителность само въ единъ даденъ моментъ. Каква ще бжде, напр., интензивността на употрѣбата въ бждаще е неизвестно и, следователно, не може да се опредѣли съ точность и самото времетраене на употрѣбата. Въ известни случаи, както ще видимъ, интензивността на употрѣбата има самостоятелно значение и се издига до положение на единственъ факторъ при опредѣляне на амортизационнитѣ квоти. На трето мѣсто се намира въпросътъ за начина на самото поддържане на имуществото въ изправность, отъ което зависи да се продължи годността на имуществото да обслужва предприятието въ едно по-кратко или по-продължително време. Най-после, при опредѣляне на времетраенето на употрѣбата, трѣбва да се вземе подъ внимание възможнията технически прогресъ и усъвършенствувания[1]), както и специфичнитѣ условия при всѣки отдѣленъ случай. Поради това опредѣлянето на времетраенето на употрѣбата на дадено имущество представлява по-скоро единъ чисто технически въпросъ, за, разрешението на който сж мѣродавни най-вече мненията на техницитѣ, които се основаватъ на опита.

Съ огледъ на времетраенето на употрѣбата на имуществата, последнитѣ може да се групиратъ главно на две основни групи. Къмъ първата група може да се причислятъ онѣзи имущества, които запазватъ своята годность за употрѣба за повече отъ единъ отчетенъ периодъ. Такива сж, напр., сградитѣ, мобилитѣ, машинитѣ, нѣкои технически уредби, съоржжения и др. Къмъ втората група може да се причислятъ онѣзи имущества, които поради естеството и интензивността на употрѣбата се обезценяватъ още презъ първия отчетенъ периодъ, презъ което време се извършва и тѣхното напълно отписване. Такива сж, напр., нѣкои видове инструменти, като пили, ножовки, остриета на бормашини и др. За нормалното времетраене на употрѣбата на различнитѣ имущества отъ

[1]) Въ връзка съ опредѣляне на времетраенето на употрѣбата на имуществото Lambert предлага да се намалява установеното срѣдно време съ възможното време за технически прогресъ или мода, за която цель предлага срѣдната равномѣрна амортизационна квота да се изчислява по формулата:

$$\frac{\text{първоначална стойность — остатъчна стойность}}{\text{времетраене на употрѣбата — време на модата.}}$$

Вж. Cam. Lambert, op. cit. p. 270.

първата група постоянни срѣдства може да се сжди по следнитѣ таблици, съставени следъ надлежни проучвания:

1. Споредъ проучванията на Delaporte[1]), коефициентътъ на равномѣрното амортизиране на най-често употрѣбяванитѣ имущества е:

земи	0 %
зидани постройки	2— 3 %
фабрични зидани постройки	4— 5 %
фабрични тухлени постройки	6 %
машини и казани	8—10 %
динамо	10 %
желѣзопжтни линии	5 %
технически уреди	20 %
инструменти	10—10 %
автомобили и камиони	25—35 %
мобили	3— 5 %
смѣтачни и други машини	30 %

2. Споредъ таблицата за нормални амортизации, съставена отъ група инженери въ Бреслау[2]), размѣрътъ на годишната амортизация, изразенъ въ проценти отъ първоначалната стойность за разнитѣ индустрии е:

Естество на имуществата	Дневна работа	Денонощна работа	Периодична работа	Работа съ разн. назн.
Здания и постройки:				
индустриални здания	2— 4	2— 5	—	—
леки постройки	3— 5	3— 5	—	—
складове	4— 6	4— 6	—	—
Двигателна сила съ принадлежности:				
парни котли	5—10	7.5—12	4— 7	—
парни машини	4—10	5—12.5	3— 5	—
газови машини (Дизелъ)	8—12	12—15	7— 9	—
хидравлични мотори	6— 8	10—15	5— 7	—
трансмисии	5—10	7—12	4— 7	—
отоплителни инсталации	4—10	6—10	—	—
електрическо освѣтление	—	8—12	—	—
акумулаторни батерии	—	10—15	—	—

[1]) R. Delaporte, op. cit. p. 28.
[2]) Цитирана споредъ Cam. Lambert, op. cit. p. 272.

Естество на имуществото	Дневна работа	Денонощна работа	Периодична работа	Работа съ разн. назн.
Мини, металургични заводи и желѣзолѣярни:				
мини и металургични заводи	—	10—20	—	—
фабрики за машини, казани и желѣзни конструкции	5—10	7—12	—	—
Транспортни инсталации:				
релсови тракции съ локомотиви	4—20	4—20	—	—
желѣзници (частни)	5—10	5—10	—	—
уреди за вдигане на тежести, апарати за промиване, асансьори, кабеловъ транспортъ, товарни инсталации (товарища) за гориво въ локомотивни тендри	7—10	10—15	5—8	5—10
Мелници и бичкиджийници:				
мелници за храна и масла:				
1. апарати за почистване	4— 8	7—12	—	—
2. апарати за уемъ	5— 7	7— 9	—	—
3. преси за масла	4— 7	6— 8	—	—
бичкиджийници и апарати за дърводѣлски издѣлия	5—10	7—12	—	
Ферментационна индустрия:				
захарни фабрики	—	—	4— 8	—
пивоварници	6—12	6—12	—	—
дистелерии	—	6—12	—	—
дестринови фабрики	6—10	—	—	—
амидинови фабрики	5— 8	7—12	—	—
Химическа индустрия:				
фабрики за торове	6— 9	8—12	—	—
фабрики за сапунъ	5— 8	—	—	—
газови заводи и гудронови фабрики	2—10	5—10	—	—
фабрики за барутъ и взривове	10—30	10—30	—	—
Текстилна индустрия:				
памучни предачиници	6— 9	7—12	—	—
памучни тъкачници	6— 8	7—12	—	—
апретурни машини	8—10	9—14	—	—

Естество на имуществата	Дневна работа	Денонощно работа	Периодична работа	Работа съ разн. назн.
фабрики за платове	4— 8	9—14	—	—
дараци	7—10	8—12	—	—
Дървена индустрия:				
полировъчни фабрики и фабрики за картонъ	—	3—10	—	—
фабрики за хартия	—	4—12	—	—
картонажъ	4— 8	—	—	—
фабрики за тапета	5—10	—	—	—
Глинена индустрия:				
приготовляване на глина и брикети	10—15	—	—	—
фабрика за порцеланъ	7·5— 12	10—15	—	—
стъкларство	10—20	15 - 33½	—	—
циментови фабрики	8—10	9—15	—	—
Фабрика за хранителни продукти:				
хлѣбарници и фабрики за макарони	5— 8	7—12	—	—
кланници и заведения за зеленчуци и плодове	5— 8	7—12	—	—
Индустрия за облѣкло:				
фабрики за обуща	5—10	—	—	—
фабрики за шапки	7—10	—	—	—
перални	10—12	—	—	—
кожарство	5—10	—	—	—
трикотажъ и плетачество	5—10	—	—	—
Земедѣлие:				
парни плугове —	—	—	5—10	6—18
вършачки и локомотиви	—	—	3—10	4—12
дробилни машини, сушилни и преси	3—12	—	—	—
кладенци съ коне и вѣтрена сила	4— 8	—	—	—
инструменти за орань и др.	4—12	—	—	—
други инструменти	10—25	15—30	10—20	20—40
съчива	33½	33½	33½	33½

3. Споредъ установената таблица за амортизационнитѣ срокове на имуществата на държавнитѣ мини „Перникъ“ сроковетѣ сж[1]):

Постройки	30 години
Извл. машини. багери и вентилатори:	
а) багери.	7 „
б) бремзбергови машини . .	10 „
в) вентилатори. . . .	10 „
г) компресорна инсталация. .	15 „
д) помпи	5 „
е) подкопни машини. . .	3 „
ж) сонди	5 „
з) хаспели	10 „
Желѣзници и пжтища:	
а) автомобили	1, 2, 3 „
б) вагонетки	5 „
в) волове и коне . . .	5 „
г) коли и файтони . . .	2 „
д) локомотиви бензинови . .	3 „
е) локомотиви парни. . .	10 „
ж) локомотиви електрически .	10 „
з) релси и траверси . . .	5 „
и) нормални вагони . . .	10 „
Съоржжения за преработване на вжглища:	
стара фабрика	2 „
Електрически инсталации:	
а) електрическа централа . .	10 „
б) електрическа мрежа . .	20 „
в) кабели въ рудника . .	10 „
Машини, орждия и сѣчива въ работилницитѣ . .	10 „
Материали за службитѣ .	1 „
Мобили	5 „
Разни съоржжения:	
а) брикетни съоржжения . .	3 „
б) водопроводни тржби въ рудницитѣ	5 „

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

Даннитѣ отъ посоченитѣ таблици не съвпадатъ помежду си, но въпрѣки това въ тѣхъ ясно проличаватъ приблизител-

[1]) Цитирана споредъ Ф. Белмеръ, Индустриално счетоводство, София 1936 г., стр. 126.

нитѣ срокове за амортизиране на отдѣлнитѣ видове постоянни срѣдства. Установяването на абсолютно еднакви срокове за всики видове имущества е невъзможно поради причинитѣ, които изтъкнахме по-горе.

Основанията, които трѣбва да се вематъ подъ внимание при опредѣляне на срока на амортизирането на нематериалнитѣ постоянни срѣдства сж по начало отъ по-друго естество въ сравнение съ тѣзи за амортизирането на материалнитѣ постоянни срѣдства. Групата на нематериалнитѣ постоянни срѣдства се състои отъ нематериализирани ценности, които съ течение на времето нееднакво промѣнятъ своето значение за дадено предприятие. Поради това тѣхното амортизиране не се извършва съ огледъ на степеньта на тѣхното значение. Нематериалнитѣ постоянни срѣдства се амортизиратъ единствено поради това, че тѣ нѣматъ своя ликвидационна стойность при евентуалната ликвидация на предприятието, но не и при евентуална цесия, фузия, преобразуване и пр. Като нереализуеми срѣдства желателно се явява тѣхното по-бързо изписване отъ актива на предприятието. Това е отъ особено значение най-вече за предприятия съ опредѣленъ капиталъ или ограничена допълнителна отговорность. По-бързото отписване на тѣзи нематериализирани разходи увеличава материалната гаранция за кредиторитѣ на тѣзи предприятия. Съ огледъ на това сжществуватъ и законодателни разпоредби, споредъ които за нѣкои категории нематериални постоянни срѣдства се предписва или отписването имъ изцѣло презъ периода на учредяването имъ, или отписването имъ въ единъ сравнително малъкъ брой отчетни периоди[1]).

в) Отношение при разпредѣление на общата амортизация.

Въпросътъ за отношението при разпредѣление на общата амортизация между отдѣлнитѣ предвидени отчетни периоди на времеизползуването е много важенъ и сжщевременно труденъ за разрешение, понеже при разпредѣлението трѣбва да се вематъ предвидъ редица предпоставки. Освенъ естеството на самитѣ постоянни срѣдства, тукъ оказватъ влияние още степеньта на изхабяването, времетраенето и интензивностьта на употрѣбата. Основното начало, което трѣбва да се спазва при това разпредѣление, е да се отнасятъ въ тежесть на всѣки отчетенъ периодъ такава часть отъ общата амортизация, която

[1]) Споредъ чл. 207 ал. 3 отъ нашия Търговски законъ и чл. 51 ал. 3 отъ Закона за кооперативнитѣ сдружения учредителнитѣ разноски въ акционернитѣ дружества и кооперативнитѣ сдружения, трѣбва да се погасятъ най-късно въ срокъ отъ петь търговски години докато споредъ чл. 25 ал. 5 отъ Закона за дружествата съ ограничена отговорность учредителнитѣ разноски трѣбва да се погасятъ презъ годината на извършването имъ.

да изразява по възможность действителната обезценка на амортизируемото имущество през сжщия периодъ.

Б. Начини на разпредѣление на общата амортизация.

Въ зависимость отъ възможноститѣ за разпредѣление на общата амортизация между предвиденитѣ отчетни периоди може да се различатъ главно следнитѣ три начини:

а) начинъ на равна или постоянна амортизационна квота,

б) начинъ на низходяща или намаляваща се амортизационна квота и

в) начинъ на възходяща или увеличаваща се амортизационна квота.

а) Начинъ на равна или постоянна амортизационна квота.

Този начинъ на амортизиране се обуславя отъ началото, че амортизационната тежесть трѣбва да се разпредѣли равномѣрно между отдѣлнитѣ отчетни периоди. Неговата сжщность се състои въ периодичното намаление на първоначалната стойность на съответнитѣ постоянни срѣдства съ една и сжща сума. Отъ еднаквия размѣръ на всички амортизационни квоти произлиза и названието на самата амортизация— равномѣрна или постоянна амортизация (amortissement constant, gleichbleibende Abschreibung).

Наименованието „равномѣрна амортизация" може да бжде приложено въ сжщность по отношение на следнитѣ три видове амортизации:

аа) равномѣрна амортизация по отношение на отчетни периоди,

бб) равномѣрна амортизация по отношение на единица добивъ и

вв) равномѣрна амортизация по отношение на отчетни периоди и единица добивъ.

Разграничаването на тѣзи три възможни случаи на равномѣрно амортизиране е въ зависимость отъ значението, което придаваме на факторитѣ времетраене и интензивность на употрѣбата на имуществото. Подъ равномѣрна амортизация се разбира обикновено онзи начинъ на равномѣрно амортизиране, при който въ всѣки единъ отчетенъ периодъ се отнася еднаква амортизационна квота, чийто размѣръ се опредѣля чрезъ дѣление на общата сума, подлежаща за амортизиране, на броя на предвиденитѣ отчетни периоди.

Примѣръ: Една машина съ костуема стойность 120000 лева следва да се амортизира равномѣрно въ продължение на десеть години, при 20000 лева остатъчна стойность.

Периоди	Стойность по книгитѣ	Амортизационна квота 10% в/у 100000 лева	Инвентарна стойность
Въ началото на I година	120000	—	120000
Въ края на I „	120000	10000	110000
„ „ II „	110000	10000	100000
„ „ III „	100000	10000	90000
„ „ IV „	90000	10000	80000
„ „ V „	80000	10000	70000
„ „ VI „	70000	10000	60000
„ „ VII „	60000	10000	50000
„ „ VIII „	50000	10000	40000
„ „ IX „	40000	10000	30000
„ „ X „	30000	10000	20000
			(остатъчна с/ть).

Този начинъ на разпредѣление на амортизацията има известни предимства и недостатъци. Неговитѣ предимства може да се сведатъ до следнитѣ три точки:

1. Този начинъ на разпредѣление на общата амортизация не е съпроводенъ съ особени технически трудности при изчислението на амортизационнитѣ квоти.

2. Чрезъ равнитѣ амортизационнитѣ квоти се постига равномѣрно разпредѣление на подлежащата за амортизиране стойность между предвиденитѣ отчетни периоди.

3. При равнитѣ амортизационни квоти съществува възможность да се опредѣля сравнително по-лесно и точно презъ всѣки отчетенъ периодъ стойностьта на амортизируемитѣ имущества дори и въ случаитѣ, когато има нови придобивания на имущества.

По-сѫщественитѣ недостатъци на начина на разпредѣление на общата амортизация чрезъ равни амортизационни квоти сѫ следнитѣ:

1. Този начинъ на разпредѣление на общата амортизация не е въ съгласие съ началото за равномѣрното разпредѣление на всички свързани съ употрѣбяваното имущество тежести между отдѣлнитѣ отчетни периоди. Съ течение на времето и съ постепенното изхабяване на имуществата се увеличаватъ разноскитѣ за тѣхнитѣ поправки и поддържане. Следователно, всички следващи отчетни периоди постепенно ще бѫдатъ обременявани все повече съ общата сума на равномѣрната амортизационна квота и увеличаващитѣ се разноски по поправкитѣ и поддържането.

2. Равномѣрнитѣ амортизационни квоти не отговарятъ обикновено на действителното изхабяване на дадено имущество,

тъй като то може да не бъде въ еднаква степень презъ разнитѣ отчетни периоди. Този начинъ на разпредѣление на общата амортизация не държи смѣтка за интензивностьта на употрѣбата на дадено имущество. Така, напр., ако една машина се предвижда да бъде напълно амортизирана въ продължение на десеть години (годишно по $^1/_{10}$ отъ нейната стойность), а презъ това време въ нѣкой отъ отчетнитѣ периоди количеството на произведенитѣ продукти е удвоено (напр., произведени сж 20000 броя вмѣсто 10000 броя), неправилно ще бъде ако презъ отчетния периодъ на удвоеното производство сжщото не бъде последвано съ удвоенъ размѣръ на амортизационната квота на използуваната машина, чийто изхабяване се намира въ връзка съ степеньта на нейното използуване.

Начинътъ на амортизиране, при който размѣрътъ на амортизационната квота се намира въ зависимость отъ интензивностьта на употрѣбата на имуществото презъ даденъ отчетенъ периодъ, отстранява посочения по-горе недостатъкъ на равномѣрнитѣ амортизационни квоти. Въ такъвъ случай, обаче, се нарушава равномѣрностьта на амортизационнитѣ квоти по отношение на отчетнитѣ периоди, което ясно проличава отъ следния численъ примѣръ:

При нормално използуване даденъ автомобилъ, съ първоначална стойность 120000 лева, може да пропжтува 100000 клм., следъ което става негоденъ за употрѣба и има 20000 лева стойность на материала. Следователно, ако възприемемъ изчислението на амортизацията на автомобила съ огледъ на степеньта на интинзивностьта на употрѣбата му, амортизационнитѣ квоти ще се равняватъ на:

амортизацията на 1 изминатъ клм. $\frac{120000 - 20000}{100000} = 1$ лв.,

умножена по броя на изминатитѣ километри презъ даденъ отчетенъ периодъ.

Отъ горното се вижда, че амортизацията съ равномѣрни амортизационни квоти предполага предварително да се знае продължителностьта на времето (броятъ на периодитѣ), презъ които следва да се отпише общата стойность, предвидена за амортизиране, докато при амортизационнитѣ квоти, изчислявани възъ основа на интензивностьта на използуването на имуществото, това не се поддава на предварително установяване.

Нередъ съ посоченитѣ два начина на равномѣрно амортизиране може да се приложи, макаръ и при по-рѣдки случаи, още единъ трети начинъ, който въ сжщность представлява комбинация на разгледанитѣ по-горе. Този начинъ на опредѣляне на амортизационнитѣ квоти се основава на предпоставката, че обезценяването на имуществата се дължи едновре-

менно на продължителността и интензивността на тѣхната употрѣба. Dumarchey [1]) мотивира този начинъ на амортизиране, който той нарича начинъ на рационално амортизиране (amortissement rationel), по следния начинъ:

Споредъ Dumarchey върху изхабяването на дадено имущество презъ време на неговата употрѣба влияятъ две съвършено различни причини. Тѣзи причини сж интензивността на употрѣбата и времето. Въ връзка съ това той говори за „теоретиченъ потенциаленъ рандеманъ", който схваща като изразъ на общото количество на услугитѣ, които дадено имущество може да достави, и за „теоретиченъ животъ" на имуществото — като изразъ на продължителността на сжществуването на имуществото, независимо отъ интензивността на използуването. Сведенията за рандемана и продължителността на сжществуването на имуществото може да се получатъ отъ техническитѣ служби.

Като има предвидъ горнитѣ две предпоставки Dumarchey идва до следнитѣ заключения:

1. че процентътъ или коефициентътъ на функционалното изхавяване на едно имущество е частното отъ неговата първоначална стойность и теоритическия потенциаленъ рандеманъ, и

2. че процентътъ или коефициентътъ на материалното изхабяване на едно имущество е частното отъ неговата първоначална стойность и неговия теоретиченъ животъ. Като нарича „добивенъ рандеманъ" количеството на доставенитѣ услуги отъ едно имущество отъ началния моментъ на неговата употрѣба, Dumarchey заключава, че функционалното изхабяване на едно имущество, въ който и да е моментъ, е равно на произведението отъ коефициента на функционалното изхабяване и добивния рандеманъ, че материалното изхабяване е равно на произведението отъ коефициента на материалното изхабяване и протеклото време отъ началния моментъ, и най-после, че общото изхабяване е равно на сумата на функционалното и материално изхабяване.

Като посочва, че това сж „рационалнитѣ закони", които би трѣбвало да опредѣлятъ размѣра на амортизацията, Dumarchey свежда заключенията си до следнитѣ три възможни случаи:

1. материалното изхабяване е независимо по отношение на функционалното изхабяване,

[1]) a. J. Dumarchey, Théorie positive de la Comptabilité, Lyon 1933' p. 141.

b. J. Dumarchey, l'Amortissement rationel (вж. J. Thielland, op. cit. p. 87.)

2. функционалното изхабяване е независимо по отношение на материалното изхабяване и

3. значението на едното и другото е отъ еднаква важность.

Следователно, споредъ Dumarchey, има следнитѣ три възможни начини на амортизиране:

1, Функционално амортизиране, при което най-напредъ следва да се опредѣли началния потенциаленъ рандеманъ, за която цель се избира една единица отъ подходящъ рандеманъ; следователно, частното отъ началната стойность (V) и начинални потенциаленъ рандеманъ (P) ще даде коефициента на фунционалното амортизиране: $\frac{V}{p} = C$, като амортизацията, въ който и да е моментъ, ще се получи отъ произведението на този коефициентъ и добивния рандеманъ въ този моментъ.

Примѣръ: Едно транспорто предприятие употрѣбява локомотиви, чиято костуема стойность възлиза на 100000 фр. фр. Всѣки единъ локомотивъ е способенъ да измине по 1000000 клм., следъ което той не е вече годенъ за каквато и да е работа. Стойностьта на материала, отъ който локомотивътъ е направенъ, възлиза на 20000 фр. фр. При тѣзи данни следва, че подлежащата за амортизиране стойность се равнява на 80000 фр. фр. (100000 — 20000 = 80000 фр. фр.). Като приемемъ, че началниятъ потенциаленъ рандеманъ е 1000000 клм., коефициентътъ на функционалното амортизиране ще бѫде:

$$\frac{80000}{1000000} = 0{,}08.$$

Ако въ даденъ моменъ локомотивътъ е изминалъ 100000 клм., общата амортизация до този моментъ ще бѫде 8000 фр. фр., а стойностьта на локомотива ще бѫде 100000 — 8000 = 92000 фр. фр.

2. Материално амортизиране. Първоначалната стойность се дѣли на общата продължителность на употрѣбата (общия брой на отчетнитѣ периоди) на имуществото, въ резултатъ на което се получава коефициента на материалното амортизиране. За да се опредѣли амортизацията, въ който и да е моментъ, достатъчно е да се умножи коефициетътъ съ протеклото време отъ началния моментъ.

Примѣръ: Имаме едно транспорто предприятие, което използува животинска сила. Първоначалната стойность на единъ конь е 6000 фр. фр. и неговиятъ деенъ животъ се изчислява на 10 години. Следователно, стойностьта му ще се амортизира по 600 фр. фр. годишно, или по 10%. Въ сѫщность това е примѣръ на равномѣрно амортизиране, независимо отъ степенъта на изхабяването на имуществото.

3. Обща амортизация. Общата амортизация въ даденъ моментъ ще се равнява на сумата на функционалната амортизация и сумата на материалната амортизация.

Примѣръ: Предполага се, че трансмисионнитѣ ремъци на една механическа работилница могатъ да устоятъ на външно влияние 20 години въ случай, че тѣ не бждатъ употрѣбявани. Ако, обаче, бждатъ използувани нормално, тѣ ще се изхабятъ едва следъ употрѣбата имъ въ 100000000 тонъ-метра. Ако следъ една година тѣ сж обслужили една работа отъ 10000000 тонъ-метра и ако сжщитѣ ремъци иматъ първоначална стойность 20000 фр. фр., тѣ ще бждатъ амортизирани, както следва:

а) функционално амортизиране:

$$\frac{20000}{100000000} \times 10000000 = 2000 \text{ фр. фр.}$$

б) материално амортизиране:

$$\frac{20000}{20} = 1000 \text{ фр. фр.,}$$

или общата амортизация възлиза на

$$2000 + 1000 = \underline{\underline{3000 \text{ фр. фр.}}}$$

Отъ изложеното до тукъ се вижда, че Dumarchey, следъ като изтъква известнитѣ две причини за изхабяването на имуществата — времетраенето и интензивностьта на употрѣбата — въ сжщность посочва като фактори при опредѣляне на амортизационната квота — сбщия рандеманъ и продължителностьта на сжществуването на имуществата; или така наречения „теоретиченъ животъ“ на имуществата. Като изхожда отъ тѣзи два фактора, Dumarchey идва до заключение, че при начинътъ на рационално амортизиране амортизационната квота трѣбва да съдържа два различни вида изхабявания — материално и функционално изхабяване. Първото е свързано съ времето, докато второто е свързано съ рандемана. Въпрѣки това, между двата вида амортизации сжществува известна връзка, тъй като при опредѣляне на тѣхния размѣръ се изхожда отъ една и сжща величина—първоначалната стойность на амортизируемото имущество.

Възраженията, които могатъ да се напревятъ противъ този начинъ на комбинирано амортизиране се отнасятъ главно до следнитѣ две положения:

1. Този начинъ на амортизиране може да намѣри приложение само въ случаитѣ, когато степенъта на интензивностьта на употрѣбата е различна презъ разнитѣ отчетни периоди. При положение на равномѣрна интензивность неговото приложение става безпредметно, тъй като амортизационнитѣ квоти се превръщатъ въ равномѣрни презъ всичкитѣ отчетни периоди.

2. Двата фактора — времетраене и интензивность на употрѣба — не сж точно опредѣлени величини и често предполагаемитѣ размѣри на тѣзи величини не отговарятъ на тѣхнитѣ действителни размѣри. Ето защо, възможнитѣ грѣшки при тѣхното опредѣляне може да се отразятъ (при грѣшки съ еднакъвъ знакъ — плюсъ или минусъ) много по-чувствително върху величината на опредѣлената амортизационна квота, отколкото при другитѣ два начина на равномѣрно амортизиране.

* * *

Начинътъ на разпредѣление на общата амортизация, чрезъ равномѣрни амортизационни квоти, се явява по-подходящъ за нематериелнитѣ постоянни срѣдстна. Поради своето естество нѣкои отъ тѣхъ, като, напр., учредителни разноски, концесионно право и др., не сж свързани съ въпроса за изхабяване или интензивность на употрѣбата. Отъ друга страна тѣ нѣматъ остатъчна стойность. Като нематериализиранъ разходъ, този видъ постоянни срѣдства подлежи на амортизиране въ едно сравнително по-непродължително време, поради съображенията, които посочихме на друго мѣсто (вж. стр. 29). Равнитѣ амортизационни квоти осигуряватъ възможностьта щото този разходъ да бжде разпредѣленъ равномѣрно въ тежесть между отдѣлнитѣ отчетни периоди. Съ това се цели да се избѣгне обременяване на предприятието съ единъ сравнително по-голѣмъ разходъ, като загуба още въ първия отчетенъ периодъ на откриването му, което би оказало влияние върху балансовия рентабилитетъ и величината на подлежащитѣ за разпредѣление печалби.

б) Начинъ на низходяща или намаляваща се амортизационна квота.

Този начинъ на амортизиране се обуславя главно отъ следнитѣ две начала:

1. равенство въ разпредѣление на общитѣ тежести между отдѣлнитѣ отчетни периоди, и
2. дегресивно намаление на производителностьта на амортизируемитѣ имущества.

Първото начало се намира въ връзка съ въпроса за постепенното увеличение на разноскитѣ по поправкитѣ и поддържането на амортизируемитѣ имущества. При този начинъ на амортизиране се предполага, че увеличението на тѣзи разноски се компенсира съ намаляващата се амортизационна квота по такъвъ начинъ, че общата сума на тѣзи два вида разноски презъ отдѣлнитѣ отчетни периоди представляватъ еднаква тежесть за предприятието.

Второто начало се намира въ връзка съ предположение-

то, че съ течение на времето производителностьта на съответното имущество се намалява следствие на една или друга причина и, следователно, намаляващата се амортизация отговаря на началото за справедливо обременяване на отдѣлнитѣ отчетни периоди съ постепенното намаление на размѣра на амортизационната квота поради намалената годность на ползотворяване на имуществата. Така напр., споредъ Schmalenbach, който е привърженикъ на намаляващата се амортизация, дори и сградитѣ трѣбва да бѫдатъ амортизирани по този начинъ, тъй като тѣ се строятъ съ огледъ на известна цель — да задоволяватъ известни нужди. Въ последствие, обаче, тѣ може да станатъ неудобни и неотговарящи на нуждитѣ на предприятието, поради което може да се наложи тѣхното преустройство или употрѣбяването имъ за други второстепенни нужди[1]).

Начинътъ на низходяща или намаляваща се амортизационна квота се състои въ периодичното намаление на размѣра на амортизационната квота, съ която се намалява стойностьта на обезценяванитѣ имущества презъ съответнитѣ отчетни периоди. Отъ това произлиза и наименовтнието низходяща или намаляваща се амортизация (amortissement décroissant, abfallende Abschreibung).

Опредѣлянето на размѣра на низходящата или намаляваща се амортизационна квота може да се извърши по нѣколко начина. Ще разгледаме последователно по-важнитѣ отъ тѣхъ:

1. Опредѣляне на низходящата или намаляваща се амортизационна квота чрезъ практиката на постояненъ амортизационенъ процентъ, който се прилага къмъ периодично намаляващата се стойность на амортизируемото имущество[2])

Примѣръ: Едно имущество съ първоначална стойность отъ 100000 лева следва да се амортизира чрезъ низходящи квоти въ продължение на десеть години (по 10%) (безъ да се предвижда остатъчна стойность).

---

[1]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 141.

[2]) Въпросътъ за недостатъка на този начинъ на опредѣляне на низходящата амортизационна квота разглеждаме на стр. 39.

Периоди	Стойность по книгитѣ	Аморт. квоти 10% в/у периодично намаляващата се стойность	Инвентарна стойность
Въ началото на I година	100000	—	100000
Въ края на I „	100000	10000	90000
„ II „	90000	9000	81000
„ III „	81000	8100	72900
„ IV „	72900	7290	65610
„ V „	6 610	6561	59049
„ VI „	59049	5904	53145
„ VII „	5314	5314	47831
„ VIII „	47831	4783	43048
„ IX „	43048	4304	38744
„ X „	38744	3874	34870

Този начинъ на опредѣляне на низходящата амортизационна квота отговаря на реда на една геометрична дегресия при факторъ $\frac{100-P}{100}$; следователно, при горния примѣръ ще имаме: $\frac{100-10}{100}=\frac{90}{100}=0.9$. Самитѣ амортизационни квоти ще следватъ реда:

Въ края на I година 10000
„ II „ 10000 X 0.9 . . 9000
„ III „ 9000 X 0.9 . . 8100
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
въ края на IX година 4783 X 0.9 . . 4304
„ X „ 4304 X 0.9 . . 3874

Математическото естество на догресивнитѣ амортизационни квоти може да се проследи чрезъ следнитѣ общи формули:

Условни знаци: К — обща стойность за амортизиране, Р — процентъ на амортизирането и А — амортизационна квота.

За I година амортизационната квота се равнява на $К.\frac{P}{100}$, а инвентарната стойность на $К-(К.\frac{P}{100})=К.(1-\frac{P}{100})$

За II година амортизационната квота се равнява на $К.(1-\frac{P}{100}).\frac{P}{100}$, а инвентарната стойность на $К.(1-\frac{P}{100})-К.(1-\frac{P}{100}).\frac{P}{100}=К.(1-\frac{P}{100}).(1-\frac{P}{100})=К.(1-\frac{P}{100})^2$

За n година амортизационната квота се равнява на $K.\left(1-\frac{P}{100}\right)^{n-1}.\frac{P}{100}$, а инвентарната стойность на $K.\left(1-\frac{P}{100}\right)^{n}$ (1)

Отъ тази обща формула се изхожда за да се опредѣли всѣка една отъ величинитѣ, която може да ни интересува.

Примѣри: а) Каква ще бѫде следъ 10 години остатъчната стойность, която ще се получи при амортизирането на едно имущество съ първоначална стойность 50000 лева при 5% амортизация.

$$X = 50000.\left(1-\frac{5}{100}\right)^{10} = 50000.\ 0.95^{10};$$

б) На колко ще възлиза амортизационната квота за 10-тата година:

$$X = 50000.\ \frac{5}{100}.\left(1-\frac{5}{100}\right)^{9};\ X = 1000.\ 0.95^{9};$$

в) За какво време при прилагане на геометрично-дегресивното амортизиране ще се получи остатъчна стойность отъ 10000 лв.:

$$10000 = 50000.\left(1-\frac{5}{100}\right)^{X};\ 0.2 = \left(1-\frac{5}{100}\right)^{X} = 0.95^{X};\ X = \frac{log\ 2}{log\ 95}$$

г) Какъвъ процентъ трѣбва да се приложи (при посочените по-горе данни):

$$P = 100.\left(1-\sqrt[10]{0.2}\right)$$

Като единъ отъ недостатъцитѣ на този начинъ на опредѣляне на низходящата амортизационна квота се посочва обстоятелството, че при него не може да се дойде до едно пълно отписване на имуществото и че теоретически амортизирането граничи до безкрайность. Противъ това възражение Schmalenbach противопоставя твърдението, че по начало всички имущества иматъ известна остатъчна стойность и че ако и да не може да се стигни до 0, при прилагане на този начинъ на амортизиране, то поне може да се постигне до 1 М., което не представлява сѫществена грѣшка[2]). Това се постига чрезъ прилагането на единъ сравнително високъ процентъ на амор-

[1]) За да се избѣгне употрѣбата на логаритмитѣ може да се използува установената отъ A. Trignart таблица за изчисление на величинитѣ по равенството $K.\left(1-\frac{P}{100}\right)^{n}$

(A. Trignart, Table pour le calcul de l'amortissement désroissant des immobilisations par pourcentage fixe de la valeur des livres).

[2]) Schmalenbach, a. a. O, S. 147.

тизиране. Опредѣлянето на този процентъ се извършва, като се изхожда отъ основната формула $K.(1-\frac{P}{100})^n$; следователно, при примѣръ: 20000 лв. първоначална стойность, при срокъ на амортизиране 10 отчетни периоди, ще имаме:

$$1 = K.(1-\frac{P}{100})^n;\ 20000.(1-\frac{P}{100})^{10};$$

$$\frac{1}{20000} = (1-\frac{P}{100})^{10};\quad \sqrt[10]{0.0002} = 1-\frac{P}{100};$$

$$1-\sqrt[10]{0.0002} = \frac{P}{100};\ P = 100.(1-\sqrt[10]{0.0002});$$

$$P = \underline{\text{кръгло } 62\%}.$$

Като приложимъ установения процентъ (62%) къмъ числения примѣръ, ще имаме:

Първоначална стойность	20000 лв.	
I амортизационна квота	12400 „	62% в/ 20000
	7600 лв.	
II амортизационна квота	4712 „	62% в/ 7600
	2888 лв.	
III амортизационна квота	1780.56 лв.	62% в/ 2888
	1107.44 лв.	
IV амортизационна квота	686.61 „	62% в/ 1107.44
	420.83 лв.	
V амортизационна квота	260.91 „	62% в/ 420.83
	159.92 лв.	
VI амортизационна квота	99.15 „	62% в/ 159.92
	60.77 лв.	
VII амортизационна квота	37.67 „	62% в/ 60.77
	23.10 лв.	
VIII амортизационна квота	14.32 „	62% в/ 23.10
	8.78 лв.	
IX амортизационна квота	5.44 „	62% в/ 8.78
	3.34 лв.	
X амортизационна квота	2.07 „	62% в/ 3.34
	1.27 лв.	

НАРОДНА ВАРНА БИБЛИОТЕКА

2. Опредѣляне на низходящата или намаляваща се амортизационната квота по начина на низходящата артметична прогресия, който най-често се прилага чрезъ рав-

номѣрно намаляващи се амортизационни проценти, опредѣляни възъ основа на срѣдния процентъ за амортизиране, като амортизационнитѣ квоти се изчисляватъ отъ първоначалната стойность на амортизируемото имущество[1]).

Примѣръ: При обща стойностъ за амортизиране 100000 лева и периоди на амортизиране 5, да се извърши разпредѣлението на амортизацията въ низходяща артметична прогресия, съ разлика отъ 4 точки.

Образуването на аритметичната прогресия въ реда на процентитѣ на амортизирането се извършва, като се опредѣля най-напредъ срѣдния процентъ. При даденитѣ данни (100000 лв. обща стойность за амортизиране и 5 отчетни периоди) срѣдниятъ процентъ е 20%. Споредъ даденото условие артметичната прогресия се образува при разлика отъ 4 точки, поради което амортизирането ще се извърши по следния редъ:

Периоди	Стойность по книгитѣ	% на аморт.	Аморт. квота	Инвентарна стойность
Въ началото на I год.	100000	—	—	100000
Въ края на I „	100000	28	28000	72000
„ II „	72000	24	24000	48000
„ III „	48000	20	20000	28000
„ IV „	28000	16	16000	12000
„ V „	12000	12	12000	—
		100	100000	

По отношение на практиката за разпредѣление на общата амортизация посрѣдствомъ намаляващитѣ се амортизационни квоти, независимо отъ начина на опредѣлянето имъ, може да се направятъ известни възражения. Както видѣхме, едно отъ основанията за възприемане на тази практика е, че при намаляващата се амортизационна квота се постига равенство при разпредѣление на тежеститѣ между отдѣлнитѣ отчетни периоди. Това твърдение, обаче, е вѣрно само въ случай, че размѣритъ на увеличаващитѣ се разноски по поддържане и поправки се равнява на размѣритѣ на намаляващитѣ се амортизационни квоти. Това равенство на практика мжчно може да се постигне, поради което не е възможно да се постигне и предполагаемото съразмѣрно разпредѣление на общитѣ тежести (амортизация и разноски по поддържане и поправки) между отдѣлнитѣ отчетни периоди. Отъ друга страна, амортизацията, като стойностенъ изразъ на действи-

[1]) Този начинъ е предложенъ отъ F. Lemaire, Des Amortissements et des Reserves dans les sociétés industrielles, Paris et Liége 1924.

телната обезценка на имуществата, предизвикана отъ намаление на тѣхната годность, не трѣбва да се поставя изцѣло въ зависимость отъ разноскитѣ по поддържането и поправкитѣ, нито пъкъ да се свежда изключително до въпроса за равенство въ тежеститѣ между отдѣлнитѣ отчетни периоди, безъ да се вземе подъ внимание производителностьта на амортизируемото имущество. Технически е доказано, че съ течение на времето производителностьта на амортизируемитѣ имущества дегресивно се намалява. Ето защо, като се изхожда отъ началото, че амортизацията трѣбва да се разпредѣли между отдѣлнитѣ отчетни периоди съобразно производителностьта на амортизируемитѣ имущества, този начинъ на амортизиране може да намѣри оправдание. Освенъ това, както забелязва Schmalenbach, намаляващитѣ се амортизационни квоти иматъ и това предимство, че при тѣхното прилагане се получава автоматическо регулиране на размѣра *на квотитѣ при неправилно избранъ процентъ на амортизиране*[1]). Това регулиране се състои въ постепенното намаление на отписанитѣ по единъ по-високъ процентъ амортизационни квоти и постепенното увеличение на отписанитѣ по единъ по-низъкъ процентъ амортизационни квоти. Така, напр., ако приложениятъ процентъ е по-високъ, отколкото е необходимо, то амортизационнитѣ квоти по-бързо намаляватъ инвентарната стойность на амортизируемото имущество, поради което и следващитѣ амортизационни квоти ще се намалятъ поради намалената стойность на имуществото. Последствията сж точно обратни, когато е приложенъ по-низъкъ процентъ, отколкото би трѣбвало. Следствие на по-малкитѣ амортизационни квоти стойностьта на амортизируемото имущество остава по-висока, поради което и следващитѣ амортизационни квоти ще бждатъ по-високи. Това твърдение Schmalenbach подкрепя съ следния численъ примѣръ, споредъ който една и сжща стойность се амортизира съ три различни проценти: 20%, 10% и 5% (вж. таблицата на стр. 43 и 44)[2]).

[1]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 151.
[2]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 153.

	20% отписвания	10% отписвания	5% отписвания
1 година	100000 М — 20000 „	100000 М — 10000 „	100000 М — 5000 „
2 година	80000 М + 5000 „	90000 М + 5000 „	95000 М + 5000 „
	85000 М — 17000 „	95000 М — 9500 „	100000 М — 5000 „
3 година	68000 М — 13600 „	85500 М — 8550 „	95000 М — 4750 „
4 година	54400 М + 21000 „	76950 М + 21000 „	90250 М + 21000 „
	75400 М — 15080 „	97950 М — 9795 „	111250 М — 5562 „
5 година	60320 М + 18210 „	88155 М + 18210 „	105688 М + 18210 „
	78530 М — 15706 „	106365 М — 10636 „	123898 М — 6195 „
6 година	62824 М — 12564 „	95729 М — 9573 „	117703 М — 5885 „
7 година	50260 М — 10052 „	86156 М — 8616 „	111818 М — 5591 „
8 година	40208 М + 40000 „	77540 М + 40000 „	106227 М + 40000 „
	80208 М — 16042 „	117540 М — 11754 —	146227 М — 7311 „
9 година	64166 М + 6000 „	105786 М + 6000 „	138916 М + 6000 „
	70166 М — 14033 „	111786 М — 11179 „	144916 М — 7246 „
10 годнна	56133 М + 11000 „	100607 М + 11000 „	137670 М + 11000 „
	67133 М — 13427 „	111607 М — 11161 „	148670 М — 7433 „
11 година	53706 М + 15000 „	100446 М + 15000 „	141237 М + 15000 „
	68706 М — 13741 „	115446 М — 11545 „	156237 М — 7812 „
12 година	54965 М + 7009 „	103901 М + 7009 „	148425 М + 7009 „
	61974 М — 12395 „	110910 М — 11091 „	155434 М — 7772 „
	49579 М	99819 М	147662 М

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

	20% отписвания	10% отписвания	5% отписвания
	49579 М	99819 М	147662 М
	+ 12000 „	+ 12000 „	+ 12000 „
13 година	61579 М	111819 М	159662 М
	— 12319 „	— 11182 „	— 7983 „
	49260 М	100637 М	151679 М
	+ 8503 „	+ 8503 „	+ 8503 „
14 година	57763 М	109140 М	160182 М
	— 11553 „	— 10914 „	— 8009 „
	46210 М	98226 М	152173 М
	— 9242 „	— 9823 „	— 7609 „
15 година	36968 М	88403 М	144564 М
	+ 22000 „	+ 22000 „	+ 22000 „
	58968 М	110403 М	166564 М
	— 11794 „	— 11040 „	— 8328 „
	47174 М	99363 М	158236 М
	+ 12500 „	+ 12500 „	+ 12500 „
16 година	59674 М	111863 М	170736 М
	— 11935 „	— 11186 „	— 8536 „
	47739 М	100677 М	162200 М
	+ 9303 „	+ 9303 „	+ 9303 „
17 година	57042 М	109980 М	171503 М
	— 11408 „	— 10998 „	— 8575 „
	45634 М	98982 М	162928 М
	+ 11000 „	+ 11000 „	+ 11000 „
18 година	56634 М	109982 М	173928 М
	— 11327 „	— 10998 „	— 8696 „
	45307 М	98984 М	165232 М
	+ 13100 „	+ 13100 „	+ 13100 „
19 година	58407 М	112084 М	178332 М
	— 11681 „	— 11208 „	— 8917 „
	46726 М	100876 М	169415 М
20 година			

Споредъ даннитѣ на тази таблица отписванията започватъ отъ първоначалната стойность на имуществата (100000 М.), обаче, къмъ тази стойность последователно, по реда на тѣхнитѣ постжпления, се прибавятъ стойноститѣ на новопридобититѣ имущества, включително разноситѣ по подновяването на имуществата.

Отъ сравнението на даннитѣ на приведената таблица на Schmalenbach може да се установи, че:

1. при амортизиране на имуществата съ 20% размѣрътъ на амортизационнитѣ квоти показва намаление на последнитѣ въ сравнение съ първитѣ амортизационни квоти (отъ 20000 М. на 11681 М.);

2. при амортизиране на имуществото съ 5% размѣрътъ на амортизационнитѣ квоти показва увеличение на последнитѣ въ сравнение съ първитѣ амортизационни квоти (отъ 5000 М. на 8917 М.).

3. при амортизиране на имуществата съ 10% размѣрътъ на амортизационнитѣ квоти показва една сравнителна устойчивость, и

4. регулиращата тенденция намира изразъ посочения примѣръ въ приблизително еднаквия размѣръ на амортизационнитѣ квоти презъ редъ години, но най-вече презъ последната година (11681 М. при 20%, 11208 М. при 10% и 8917 М. при 5%).

Изтъкнатата тенденция къмъ регулиране на размѣритѣ на амортизационнитѣ квоти при различнитѣ проценти при този начинъ на амортизаране не е достатъчна убедителна въ всички възможни случаи. Самъ Schmalenbach признава, че въ отправената му критика по този поводъ се твърди, че той е взелъ единъ нарочно нагласенъ примѣръ[1]). Освенъ това, отъ посочения примѣръ се вижда, че макаръ и да е постигнато едно сравнително регулиране на различнитѣ амортизационни квоти, то това регулиране е постигнато едва следъ известенъ брой отчетни периоди, независимо отъ което остатъчнитѣ стойности при прилагането на различнитѣ проценти иматъ най-различни размѣри (при 20% — 46726 М., при 10% — 100876 М. и при 5% — 16941 М.).

в) Начинъ на възходяща или увеличаваща се амортизационна квота

Този начинъ на амортизиране се обуславя главно отъ следнитѣ две схващания:

1. Действителното изхабяване на постояннитѣ срѣдства се увеличава съ течение на времето на употрѣбата имъ[2]), и, следователно, за да може да се изрази вѣрното обезценяване на имуществата, размѣрътъ на амортизационнитѣ квоти трѣбва да следва степеньта на това изхабяване.

2. По-малкиятъ размѣръ на начислената амортизация въ началото на сѫществуването на дадено предприятие улеснява последното въ неговитѣ тежести презъ първоначалния стадий на неговото развитие[3]).

Сѫщностьта на този начинъ на амортизирана се състои въ периодичното увеличение на отчитанитѣ амортизационни

[1]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 152.
[2]) L. Batardon, op. cit. p. 151.
[3]) J. Charpentier, op. cit. p. 124.

квоти. Отъ това произлиза и самото наименование на амортизацията — възходяща или увеличаваща се амортизация (amortissement croissant, ansteigende Abschreibung).

Опредѣлянето на увеличаващитѣ се амортизационни квоти може да се извърши:

1. подъ формата на сложна лихва върху сумата на амортизацията и

2. подъ формата на възходяща артметична прогреси[1]).

При първия случай основната формула е:

$1 + \frac{P}{100}$ — лихвата на единица отъ началната амортизационна квота. Следователно, останалитѣ амортизационни квоти ще следватъ реда:

Въ края на първата година X

„ „ втората „ $X + X.\frac{P}{100} = X.(1 + \frac{P}{100})$

„ „ третата „ $X + X.\frac{P}{100} + \frac{P}{100} =$

$$X.(1 + \frac{P}{100})\frac{P}{100} = X.(1 + \frac{P}{100})^2$$

„ „ n-тата година $X.(1 + \frac{P}{100})^n - 1;$

$$X = \frac{K.\frac{P}{100}}{(1+\frac{P}{100})^n - 1}$$

Примѣръ: Да се опредѣлятъ последователно увеличаващитѣ се десеть амортизационни квоти на едно имущество съ първоначална стойность отъ 100000 лева, при 10000 лева остатъчна стойность и 5% сложна лихва.

Като се изхожда отъ основната формула:

$$X = \frac{(K - 0).\frac{P.}{100}}{(1 - \frac{P}{100})^n - 1}$$ ще имаме: $\frac{100000 - 10000.0.05}{1.05^{10} - 1} =$

$$= \frac{4500}{1.6289 - 1} = 7160.$$

[1]) Вж. примѣрътъ на стр. 41, при обратно разположение на амортизационнитѣ квоти.

Следователно, ще имаме:

амортизационна квота	I	година	7160
„ „	II	„	7512
„ „	III	„	7889
„ „	IV	„	8284
„ „	V	„	8698
„ „	VI	„	9132
„ „	VII	„	9590
„ „	VIII	„	10068
„ „	IX	„	10566
„ „	X	„	11101
обща стойность за аморизиране			90000

Възраженията, които може да се направятъ по отношение на този начинъ на амортизиране се отнасятъ, на първо мѣсто, до сравнително по-голѣмото обременяване на последнитѣ отчетни периоди, въ тежесть на които се отнасятъ както увеличаващитѣ се амортизационни квоти, така и увеличаващитѣ се разноски по поддържането и поправкитѣ на амортизируемитѣ имущества. При този начинъ не се постига равенство при разпредѣление на общитѣ тежести (амортизация и разноски по поддържане и поправки) между отдѣлнитѣ отчетни периоди. На второ мѣсто възраженията противъ този начинъ на амортизиране се отнасятъ до обстоятелството, че възходящата амортизация не е въ съгласие съ движението на степеньта на производителностьта на амортизируемитѣ имущества, която въ известни случаи може да бѫде обратно-пропорционална на възходящата амортизационна квота. Дори да приемемъ, че е възможна равномѣрна производителность, увеличаващата се амортизационна квота предизвиква нееднакво калкулиране на костуемата стойность на произвежданитѣ продукти въ всички случаи, при които не се държи смѣтка за лихвата върху остатъчната стойность на амортизируемото имущество, като калкулативенъ елементъ. Най-после по отношение на твърдението, че възходящата амортизационна квота улеснява предприятието презъ първитѣ години, като намалява общитѣ тежести, трѣбва да се противопостави възражението, че по начало амортизацията не се отчита съ огледъ на нѣкакви други съображения, освенъ съ огледъ на действителната обезценка на използуванитѣ отъ предприятието имущества.

Като разглежда подробно въпроса за амортизацията, авторътъ на органическия балансъ — Schmidt предлага начинъ на амортизиране, който се основава изцѣло на начина на възходящитѣ амортизационни квоти. Идеята, която е вложена въ предлагания начинъ на „покачваща се амортизация въ размѣръ на спестената лихва„ (Die um ersparte Zinzen steigende Abschreibnng)[1]) заслужава да бѫде по-подробно разгледана.

[1]) F. Schmidt, a. a. O. S. 184.

Schmidt, подобно на повечето нѣмски автори, застава на становището, че лихвата върху инвестирания въ постоянни срѣдства капиталъ е елементъ на костуемата стойность на произвежданитѣ продукти. Като изхожда отъ това становище, той смѣта, че размѣрътъ на периодичната амортизация трѣбва да се обуславя отъ величината на лихвата върху инвестиранитѣ въ постоянни срѣдства капитали. Споредъ Schmidt размѣра на амортизационната квота трѣбва да бѫде опредѣленъ по такъвъ начинъ щото сумата отъ амортизацията и начислената лихва върху стойностьта на съответното имущество да обременява предприятието въ еднакъвъ размѣръ презъ всѣки отчетенъ периодъ. Тъй като лихвата постепенно се намалява поради намаляването на стойностьта на амортизируемитѣ имущества, то амортизацията трѣбва периодично да се увеличава въ размѣръ на намаляващата се лихва. Schmidt признава, че вкалкулирането на лихвитѣ върху инвестирания собственъ капиталъ не оказва влияние върху крайния резултатъ, но тѣ само посочватъ голѣмината на лихвенитѣ тежести. Другояче е поставенъ въпросътъ, когато инвестиранитѣ въ постоянни срѣдства капитали сѫ чужди. Въ такъвъ случай плащанитѣ лихви биха се появили въ сѫщность като разноски, но не и като печалба. Въ всѣки случай, споредъ Schmidt, отъ голѣмъ интересъ е за предприятието и предприемателитѣ да смѣтатъ лихвитѣ като елементи на костуемата стойность на продуктитѣ, тъй като само по този начинъ може да се познае дали предприятието е могло да реализира подъ формата на печалба поне нормалната лихва върху общо вложения капиталъ[1]).

За да обоснове по-добре своята идея, Schmids дава следния численъ примѣръ: 10000 РМ. обща стойность за амортизиране, равномѣрно амортизиране въ срокъ отъ 10 години, при 5% годишна лихва. Възъ основа на тѣзи данни той съставя следната амортизационна таблица[2]):

[1]) F. Schmidt, a. a. O. S. 186.
[2]) F. Schmidt, a. a. O. S. 185.

Години	Стойность на аморт. имущество въ края на годината	Равномѣрно годишно отписване	Лихви по 5% върху остатъчната стойность на отписваното имущество за тек. година	Ежегодно задължение на с/ката на разноскитѣ
A	B	C	D	E
1	10000	1000	500	1500
2	9000	1000	450	1450
3	8000	1000	400	1400
4	7000	1000	350	1350
5	6000	1000	300	1300
6	5000	1000	250	1250
7	4000	1000	200	1200
8	3000	1000	150	1150
9	2000	1000	100	1100
10	1000	1000	50	1050

НАРОДНА ВАРНА

Възъ основа на горнитѣ данни Schmidt идва до заключението, че при равномѣрнитѣ годишни амортизации, къмъ които се прибавя ежегодно лихвата върху остатъчнитѣ стойности, предприятието не се обремява равномѣрно съ разноски (амортизация и лихви) презъ съответнитѣ отчетни периоди. Общата сума на амортизацията и лихвата за първата година е най-голѣма (1500 РМ.), като постепенно тя се намалява и презъ последната година достига своя най-малъкъ размѣръ (1050 РМ.). Това се дължи изключително на обстоятелството, че размѣрътъ на лихвата ежегодно се намалява поради намаление на стойностьта на амортизируемитѣ имущества.

Като изхожда отъ началото, че презъ всѣки отчетенъ периодъ производството ще трѣбва да бѫде оттежнявано съ еднаква обща сума на годишнитѣ амортизации и начисляванитѣ лихви, Schmidt идва до заключението, че амортизацията трѣбва за всѣка една отчетна година да бѫде опредѣляна въ такъвъ размѣръ, че амортизацията заедно съ лихвата да обременяватъ предприятието съ еднакви разноски[1]). Тъй като лихвата постепенно се намалява, защото самата инвестиционна стойность се намалява, то споредъ Schmidt амортизацията трѣбва да се покачва въ размѣръ на намалението на лихвата, ако бихме поискали да се постигне цельта[2]), т. е. да се постигне равенство презъ всички отчетни периоди на общата сума на амортизацията и лихвитѣ. Това равенство Schmidt постига, като къмъ прогресивно увеличаващитѣ се амортизационни квоти се прибавя намаляващата се лихва върху остатъчнитѣ

[1]) F. Schmidt, a. a. O. S. 187.

[2]) F. Schmidt, a. a. O. S. 187.

инвестиционни стойности, както е посочено въ следната амортизационна таблица[1]):

Години на използуване	Сѣсть на аморт. имущ. въ края на годината	Отписани суми въ края на съответ. година	Лихва 5% въ остатъчната сѣсть на отписаното имущество	Ежегодно задължаване сѣката на производството С + Д	Насъбрани отпис. суми въ началото на годината	5% въ инвестираните отписани суми — спестена лихва	На разположение за раздаване на печалби или изпл. лихви
A	B	C	D	E	F	G	H
1	10000	795	500	1295	—	—	—
2	9205	834,7	460,2	1295	795	39,8	500
3	8370,3	876,5	418,5	1295	1629,7	81,5	500
4	7493,8	920,4	374,6	1295	2505,2	125,3	500
5	6573,4	966,4	328,6	1295	3426,6	171,3	500
6	5607	1014,7	280,3	1295	4393	219,7	500
7	4592,3	1065,5	229,6	1295	5407,7	270,4	500
8	3526,8	1118,7	176,3	1295	6473,2	323,7	500
9	2409,1	1174,7	120,4	1295	7591,9	379,6	500
10	1233,4	1233,4	61,1	1295	8766,7	438,3	500
		10000.—			10000.—	2050.—	

Отъ разбора, който прави на посоченитѣ конкретни данни, Schmidt идва до следнитѣ заключения:

При прилагане по-високъ лихвенъ процентъ разликата между амортизацията презъ първата година и амортизацията презъ последната година е по-голѣма, отколкото въ случай, че че прилага по-низъкъ лихвенъ процентъ[2]). Споредъ Schmidt тази разлика би била много по-значителна ако въпросътъ се отнася до амортизирането на имуществата презъ едно по-дълго време на употрѣба, какъвто е случая, напр., съ постройкитѣ. Ако ние смѣтаме, казва Schmidt, времетраенето на амортизиране 50 години, то при амортизиране съ равномѣрни проценти отъ първоначалната стойность за всѣка година би трѣбвало да се пресмѣтне по 2%; при амортизиране по начина на спестената лихва, обаче, при 5% лихва би следвало първоначалната стойность да не се раздѣля на 50, а на 208[3]), за да се намѣри размѣра на амортизацията за първата година; този размѣръ, следователно, ще бѫде помалъкъ отъ 1/4 въ сравнение съ размѣра при обикновения начинъ на амортизиране. Ако ли се вземе за примѣръ 100 години времетраене на употрѣбата, то би трѣбвало първоначалната стойность да не се дѣли на 100, а кръгло на 2600. Следователно, първата година на амортизиране би следвало

[1]) F. Schmidt, a. a. O. S. 194.

[2]) F. Schmidt, a. a. O. S. 196.

[3]) Споредъ Simon — Spitzers Tabellen für die Zinseszinsen und Rentenrechnung, 6. Aufl., Wien 1922, цитирана отъ F. Schmidt, a. a. O. S. 193,

да бѫде задължена въ размѣръ на $^1/_{26}$ часть отъ обикновеното амортизиране[1]). Ако приложимъ въ случаитѣ 10% лихва върху инвестираната стойность, то първата амортизационна квота при 50 години времетраене на употрѣбата би била около $^1/_{11}$ отъ обикновената амортизационна квота, а при 100 години — дори $^1/_{1400}$ отъ размѣра на равномѣрната амортизационна квоти[2]). Споредъ Sbhmidt всичко това ясно показва, че амортизацията по начина на спестената лихва значително нараства съ увеличението на срока на употрѣбата, поради което той препоржчва този въпросъ да бѫде внимателно разгледанъ особено отъ предприятия, които иматъ дълготрайни инвестиции. Всичко това довежда Schmidt до заключението, че при сегашнитѣ начини на отписване при този родъ предприятия разноскитѣ въ калкулациитѣ на първитѣ години на експлоатацията ще бѫдатъ силно преувеличени, и ако тѣзи предприятия не сѫ притежатели на монополи, то тѣхнитѣ печалби ще изглеждатъ сравнително недостатъчни[3]).

Провѣрка на казаното до тукъ за сѫщностьта на този начинъ на амортизиране може да се направи чрезъ даннитѣ по колонитѣ Д и Е на таблицата (вж. стр. 50). И действително, въ колона Д сѫ посочени лихвитѣ за отдѣлнитѣ години, които следва да се вематъ подъ внимание при калкулацията. Промѣнитѣ въ нейнитѣ ежегодни размѣри сѫ обратно-пропорционални на промѣнитѣ въ ежегоднитѣ размѣри на самитѣ амортизационни квоти. Въ размѣръ на увеличаващитѣ се амортизационни квоти се намаляватъ ежегодно размѣритѣ на начисляванитѣ лихви. Споредъ Schmidt, това, именно, е цельта на този начинъ на пресмѣтане на общата тежесть на амортизацията и лихвата, защото той е на мнение, че само така може да се постигне при калкулацията една и сѫща продажна стойность презъ всички отчетни периоди. При обикновения начинъ на амортизиране (чрезъ равномѣрни амортизационни квоти) продажнитѣ стойности, опредѣляни чрезъ калкулиране, биха били презъ първитѣ години твърде високи, а въ последнитѣ години — твърде низки, тъй като прибавянитѣ лихви върху инвестирания въ използуванитѣ постоянни срѣдства капиталъ се намаляватъ съ намаляватъ съ намалението на стойностьта на инвестиранитѣ имущества[4]).

Значението на така изложения начинъ на амортизиране, който държи смѣтка за размѣра на лихвата върху инвестиранитѣ въ постоянни срѣдства капитали, Schmidt свързва съ въпроса за политиката на ценитѣ. Като прилагатъ този начинъ предприятията, които не могатъ да разчитатъ на една твърда пазарна цена и които, следователно, за своитѣ офер-

[1]) F. Schmidt, a. a. O. S. 196.
[2]) F. Schmidt, a. a. O. S. 197.
[3]) F. Schmidt, a. a. O. S. 197.
[4]) F. Schmidt, a. a. O. S. 198.

ти трѣбва да опредѣлятъ по каква цѐна биха могли да изпълняватъ съответнитѣ поржчки, ще бждатъ въ състояние да предлагатъ произведенията си отъ една и сжща производствена уредба, както въ първата, така и въ последната година на използуването имъ по една и сжща цена. При амортизиране съ равни квоти отъ първоначалната (или дневно-доставна) стойность и прибавянето на начислената лихва, тѣзи предприятия ще трѣбва да калкулиратъ за всѣка година различни цени. Ето защо, това довежда Schmidt до заключението, че само покачващитѣ се амортизационни квоти въ размѣръ на спестената лихва сж въ състояние да разпредѣлятъ общата тежесть между отдѣлнитѣ отчетни периоди по начинъ щото всѣка година да е въ състояние, при еднакви данни за амортизиране, да даде равномѣрна печалба, и че само при приложение на този начинъ сжществува възможность да се сравняватъ резултатнитѣ смѣтки на предприятието, чийто постоянни срѣдства се намиратъ въ различенъ стадий на употрѣба[1]).

При посочения примѣръ Schmidt съзнателно изхожда отъ положението, че не сжществува въпросътъ дали за основа на амортизирането следва да се вземе костуемата или дневнодоставна стойность, понеже възприема какво дветѣ стойности съвпадатъ презъ цѣлото време на употрѣбата на постояннитѣ срѣдства[2]). Въ случай, обаче, че тѣзи стойности не съвпадатъ презъ отдѣлнитѣ отчетни периоди Schmidt, като привърженикъ на дневнитѣ стойности, препоржчва да се промѣнятъ и самитѣ амортизации и лихвитѣ въ сжщата пропорция. Ако, напр., се е удвоила стойностьта въ посочения примѣръ, то следва да се вематъ два пжти по-голѣми амортизация и лихви (вж. таблицата на стр. 50). Следователно, досегашнитѣ понизки амортизационни квоти ще се увеличаватъ пропорционално на стойностьта на промѣната, както по отношение на стойностьта на амортизируемитѣ имущества, така и по отношение на добитата отъ тѣхъ лихва. Ако пъкъ стойностьта спадне наполовина, то отъ този моментъ би следвало и амортизационната квота и лихвитѣ да бждатъ намалени наполовина[3]). Поради това Schmidt смѣта, че веднажъ установената таблица за амортизацията може безъ особена трудность да бжде използувана и за напредъ, като се опредѣлятъ въ проценти стойностнитѣ увеличения или намаления на амортизируемитѣ имущества[4]).

Единъ другъ въпросъ отъ особено естество възниква въ случаитѣ, когато презъ времетраенето на амортизирането лихвениятъ процентъ се промѣни. Споредъ Schmidt, по начало, за лихвенъ процентъ следва да се използува лихвениятъ про-

[1]) F. Schmidt, a. a. O. S. 201.
[2]) F. Schmidt, a. a. O. S. 202.
[3]) F. Schmidt, a. a. O. S. 201.
[4]) F. Schmidt, a. a. O. S. 203.

центъ за сигурни капиталови инвенстиции (напр., гарантирани съ първа ипотека), които отговарятъ по време на употрѣбата на имуществота[1]). Както видѣхме, увеличението на лихвения процентъ предизвиква намаление на амортизационнитѣ квоти въ първитѣ години и увеличението на амортизационнитѣ квоти въ последнитѣ години и обратно — намалението на лихвения процентъ предизвиква увеличение на амортизационитѣ квоти при първитѣ години и намаление на амортизационнитѣ квоти въ последнитѣ години. Споредъ Schmidt, прочее, ако бѫдатъ изчислени и съпоставени две таблици за амортизиране съ различни лихвени проценти, то при прехода отъ едната таблица къмъ другата сѫществува възможностьта, щото споредъ новата таблица при досегашнитѣ отписвания презъ изтеклитѣ години да сѫ били изчислявани твърде малки или твърде голѣми амортизационни квоти. Онова, обаче, което споредъ новата таблица е било пресмѣтнато въ по-малко за миналитѣ години, споредъ него, въ никой случай не бива да бѫде отнесено въ тежесть на следващитѣ години, тъй като всѣка година трѣбва да носи своята собствена тежесть[2]). Ето защо, Schmidt предлага въ такъвъ случай сумата да бѫде спадната отъ имуществото, следователно, да се отпише отъ смѣтка Капиталъ или смѣтки Резерви. Ако пъкъ имаме обратно положение въ смисълъ, че досега сѫ били правени по-голѣми амортизации, отколкото посочва новата таблица, то разликата въ повече трѣбва да се отнесе въ завѣрение на смѣтка Капиталъ или смѣтка Резерви. Що се отнася пъкъ до понататъшнитѣ амортизационни квоти, тѣ би следвало да бѫдатъ взети подъ внимание споредъ новата таблица. Schmidt е на мнение, че за бѫдещитѣ амортизационни квоти може да се вземе за изходна точна и остатъчната стойность на амортизируемитѣ имущества. Въ такъвъ случай тази стойность би могла да бѫде използувана за първоначална стойность, която следва да бѫде амортизирана при новия лихвенъ процентъ за останалото времеизползуване на имуществото[3]).

Въпросътъ дали лихвата върху стойностьта на амортизируемитѣ имущества трѣбва да се включи или не въ състава на костуемата стойность на произвежданитѣ продукти не е поставенъ за разглеждане само отъ Schmidt. Почти повечето отъ нѣмскитѣ автори сѫ на мнение, че лихвата върху инвестиранитѣ въ постоянни срѣдства капитали трѣбва да влѣзе въ състава на костуемата стойность. Заслугата на Schmidt се състои въ това, че той дава едно изчерпателно изложение за начина и последствията отъ това включване, макаръ че не е единственъ въ това направление[4]).

[1]) F. Schmidt, a. a. O. S. 204.
[2]) F. Schmidt, a. a. O. S. 204.
[3]) F. Schmidt, a. a. O. S. 204.
[4]) Ср. R. Delaporte, op. cit. p. 31.

Основната идея на Schmidt е, както видѣхме, че трѣбва да се вземе подъ внимание само лихвата върху остатъчната инвестиционна стойностъ, т. е. стойността, която се получава следъ направенитѣ досега амортизации. Той намира, че трѣбва да има единство въ тежеститѣ на всички отчетни периоди, като за цельта има предвидъ само общата сума на амортизационната квота и на начислената лихва върху остатъчната инвестиционна стойность, но не и разноскитѣ по поддържането и поправкитѣ на амортизируемитѣ имущества. Поради това, понятието „обща тежесть“ у Schmidt има ограничено значение, което нѣщо трѣбва да се подчертае като недостатъкъ. Отъ друга страна, той постига предполагаемото равномѣрно оттежняване, като прилага прогресивно увеличаващитѣ се амортизационни квоти, къмъ които прибавя размѣра на постепенно намаляващата се лихва. Посочихме, че начинътъ на амортизиране чрезъ увеличаващи се амортизационни квоти не отговаря на редица важни предпоставки за правилното разпредѣление на амортизацията между отдѣлнитѣ отчетни периоди (вж. стр. 47 и 48). Този начинъ не е въ съгласие, напр., съ въпроса за съгласуване на амортизацията съ степеньта на изхабяването, както и съ степеньта на интензивността на употрѣбата. Не може да се приеме, че като постига равенство въ общата сума на амортизацията и начислената лихва, че действително Schmidt отстранява тѣзи недостатъци на начина на амортизиране чрезъ увеличиващи се амортизационни квоти. Срещу твърдението на Schmidt, че този начинъ на амортизиране (чрезъ увеличаващи се амортизационни квоти въ размѣръ на намаляващата се лихва върху остатъчната стойность на амортизируемитѣ имущества) е най-подходящъ за калкулиране на едни и сѫщи продажни цени презъ всички отчетни периоди, трудно може да се направи възражение. Наистина, при този начинъ на амортизиране не се държи смѣтка за действителната обезценка на амортизируемитѣ имущества, а само за възможността да се постигне еднакво оттежняване на отчетнитѣ периоди съ сумата на амортизацията и начислената лихва. Дали, обаче, това трѣбва да се приеме като недостатъкъ или не, е въпросъ, който не може да намѣри обективно разрешение. Това зависи изключително отъ становището, което се заема по отношение на въпроса за стопанската сѫщность на амортизацията, а именно — дали амортизацията се схваща като действителна стойностна обезценка на дадено имущество (статично схващане), или пъкъ — само като срѣдство за разпредѣление на направения за набавянето на амортизируемото имущество разходъ (динамично сцващане).

* * *

Опредѣлянето на амортизационната квота не може да се

извърши по единъ и сжщъ начинъ за всички видове постоянни срѣдства. Амортизацията се намира въ зависимость отъ редица предпоставки, най-важни отъ които сж — естеството на самитѣ постоянни срѣдства и времетраенето и интензивността на тѣхната употрѣба. Поради това особено при калкулативната амортизация, опредѣлянето на последната най-често се поставя въ зависимость отъ допълнителнитѣ тежести, за каквито се смѣтатъ било разноскитѣ по поддържане и поправки на амортизируемитѣ имущества, било лихвата върху остатъчната стойность на тѣзи имущества. Ето защо, колкото и да сж различни начинитѣ на опредѣляне на амортизационнитѣ квоти, при тѣхното възприемане се изхожда отъ основната идея за установяване на р а в е н с т в о въ общата тежесть на отдѣлнитѣ отчетни периоди. Въ сжщность понятието „обща тежесть“ може да има най-различно съдържание. Може да се приеме като тежесть само размѣрътъ на амортизацията. Това схващане най-често се възприема при разглеждане на амортизацията извънъ качеството ѝ на калкулативенъ елементъ. Като тежесть може да се възприеме и общата сума на амортизацията и разноскитѣ по поддържане и поправки на амортизируемото имущество. Най-после подъ понятието „обща тежесть“ може да се възприема общата сума на амортизацията и лихвата върху остатъчната сума на амортизируемото имущество, какъвто е случаятъ съ Schmidt. Последнитѣ две схващания се възприематъ въ случаитѣ, когато амортизацията се разглежда изключително като калкулативенъ елементъ. Въ тѣзи два случая разноскитѣ по поддържането и поправкитѣ и лихвитѣ върху инвестиционнитѣ стойности оказватъ влияние върху самитѣ начини на опредѣляне на амортизацията. Това се дължи на нееднаквитѣ промѣни на размѣритѣ на разноскитѣ по поддържане и поправки и лихвата върху инвестиционнитѣ стойности. Докато лихвата се намалява поради периодичното намаление на инвестиционнитѣ стойности, то разноскитѣ може да се промѣнятъ, безъ да може да се установи нѣкаква строга закономѣрность, макаръ че обикновено тенденцията е да се увеличаватъ съ течение на времето. Следователно, отъ това произлиза, че различни сж и начинитѣ, чрезъ които може да се установи равномѣрно разпредѣление между отдѣлнитѣ отчетни периоди на амортизацията съ огледъ на общата тежесть. Когато за обща тежесть се възприема само амортизацията, равномѣрното разпредѣление се постига чрезъ начина на равномѣрна или постояна амортизация Това важи, разбира се, само въ случаитѣ, при които разпредѣлението се извършва възъ основа само на фактора — времетраене на употрѣбата. При възприемане на лихвата върху инвестиционнитѣ стойности, като съставна часть на понятието „обща тежесть“, равномѣрното разпредѣление на тази тежесть може да се осигури

чрезъ начина на възходяща или увеличаваща се амортизационна квота, който Schmidt нарича начинъ на „покачваща се амортизация въ размѣръ на спестената лихва". Посрѣдствомъ този начинъ въ тежесть на всѣки отчетенъ периодъ се отнася периодично увеличаващитѣ се амортизационни квоти, като изравнението на общата тежесть се постига чрезъ намаляващата се периодично лихва. При възприемането пъкъ на разноскитѣ по поддържане и поправки като съставна часть на понятието „обща тежесть", предполагаемото равномѣрно разпредѣление на общата тежесть между отдѣлнитѣ отчетни периоди може да се постигне най-вече чрезъ прилагане на низходящата или намаляваща се амортизационна квота. Трѣбва да се подчертае, че въ този случай равенството е само относително, поради нееднаквата степень на намаление на амортизационнитѣ квоти и увеличението на разноскитѣ. Поради това тукъ се постига по-скоро само едно теоретично изравняване на тежеститѣ между отдѣлнитѣ отчетни периоди.

Като се съди най-вече по естеството на постояннитѣ срѣдства и тѣхното функционално значение, може да се посочатъ известни общи правила за амортизиране, които се намиратъ въ връзка съ следнитѣ две основни предпоставки:

1. че основанията за амортизиране не сж едни и сжщи за всички видове постоянни срѣдства, поради поради тѣхното различно естество, и

2. че отъ своя страна амортизацията на материалнитѣ постоянни срѣдства се намира въ тѣсна връзка съ тѣхното функционално значение, което е различно за разнитѣ видове материални постоянни срѣдства и при разнитѣ видове предприятия.

Първата предпоставка се намира въ връзка съ основното дѣление на постояннитѣ срѣдства на материални и нематериални постоянни срѣдства. Споредъ господствущото схващане амортизацията на първитѣ (материалнитѣ) представлява стойностенъ изразъ на намаленатa годность на дадено имущество, докато амортизацията на вторитѣ (нематериалнитѣ) се схващатъ като даденъ разходъ, който подлежи на разпредѣление между известенъ брой отчетни периоди. Следователно, амортизацията на материалнитѣ постоянни срѣдства се намира въ зависимость отъ периодичнитѣ промѣни въ годностьта за употрѣба на имуществата, докато амортизацията на нематериалнитѣ постоянни срѣдство се извършва изключително съ огледъ да се постигне отписването на единъ нематериализиранъ активъ, а не въ зависимость огъ нѣкаква преценка на годностьта на амортизируемата величина. Трѣбва все пакъ да се отбележи, че това не е общо правило, тъй като има известни нематериални постоянни срѣдства, като, напр., патенти, издателство и др., чийто амортизация може да се провежда

съ огледъ на тѣхната годность за употрѣба, нѣщо, което, както видѣхме, е мѣродавно за амортизацията на материалнитѣ постоянни срѣдства.

Втората предпоставка се отнася до връзката между амортизацията и фунционалното значение на материалнитѣ постоянни срѣдства. Тази връзка се осѫществява посрѣдствомъ периодичнитѣ промѣни въ годностьта на имуществата презъ време на тѣхното използуване. Отъ своя страна промѣнитѣ въ годностьта на имуществата се намиратъ въ функционална зависимость отъ участието, което тѣ вематъ въ дейностьта на дадено предприятие. Промѣнитѣ, обаче, не сѫ еднакви за всички видове имущества. Тѣхното разнообразие се дължи на различнитѣ видове имущества, които споредъ степеньта на изхабяването имъ, може да се раздѣлятъ главно на две основни групи. Въ една отъ групитѣ следва да се причислятъ имуществата, които обслужватъ предприятието, безъ да се подлага на чувствителна промѣна тѣхната годность, поради което времеизползуването имъ е значително по-голѣмо. Такива сѫ, напр., разнитѣ видове постройки, чието времеизползуване е установено срѣдно между 30 до 50 години. Въ друга отъ групитѣ следва да се причислятъ имуществата, които може да обслужватъ предприятието презъ сравнително по-кратко време. Такива сѫ, напр., разнитѣ видове съоръжения и уредби, машини и уреди, чийто времеизползуване се движи между 2 до 10 години. Следователно, при първата група постоянни срѣдства амортизационната квота ще представлява една сравнително по-малка часть отъ стойностьта на амортизируемото имущество, докато при втората група постоянни срѣдства амортизационната квота ще представлява една много по-голѣма часть отъ стойностьта на амортизирумето имущество

Като се има предвидъ изтъкнатитѣ предпоставки, може да се извлѣкатъ известни общи начала за прилагане на нѣкои отъ разгледанитѣ начини на опредѣляне на една по-близка до действителностьта амортизация. Тѣзи начала сѫ свързани главно:

1. съ естеството на постояннитѣ срѣдства и
2. съ относителната срѣдна голѣмина на амортизационната квота въ сравнение съ първоначалната стойность на амортизируемото имущество.

За нематериалнитѣ постоянни срѣдства като най-целесъобразенъ се явява начинътъ на равномѣрна амортизационна квота, понеже както видѣхме, при този видъ постоянни срѣдства, въпросътъ за амортизирането се свежда по начало до необходимостьта да се разпредѣли единъ разходъ между предвиденъ брой отчетни периоди. За тази цель равномѣрното разпредѣление се явява като най-целесъобразно. Другояче е поставенъ въпросътъ за материалнитѣ постоянни срѣдства.

Доколкото при тѣхъ амортизацията може да се схваща като изразъ на тѣхната намалена годность, то амортизационнитѣ квоти може да бждатъ нееднакви помежду си, тъй като промѣнитѣ въ годностьта на имуществото може да не настжпватъ равномѣрно. Практическото значение на този въпросъ, обаче, е твърде относително, тъй кото грѣшкитѣ, които биха били допустнати при прилагането на единъ или другъ начинъ на амортизиране ще бждатъ толкова по-незначителни, колкото по-малка е ежегодната амортизационна квота въ сравнение съ първоначалната стойность на амортизируемото имущество. Макаръ че въ известни случаи, отъ теоретична гледна точка, по отношение на материалнитѣ постоянни срѣдства би било по-оправдано неравномѣрното амортизиране поради посоченитѣ по-горе причини, то все пакъ прилагането на равномѣрната амортизационна квота при тѣхъ се явява като по-целесъобразно за случаитѣ, когато относителниятъ срѣденъ размѣръ на амортизационната квота представлява една сравнително незначителна (малка) часть въ сравнение съ първоначалната стойность на амортизируемото имущество. При обратното положение, когато относителниятъ срѣденъ размѣръ на амортизационната квота е по-значителенъ (голѣмъ) въ сравнение съ първоначалната стойность на амортизируемото имущество, прилагането на начина на промѣнливата амортизационна квота отговаря по-добре на сжщностьта и целитѣ на амортизацията на съответния видъ материални постоянни срѣдства. Наредъ съ това въпросътъ за остатъчната стойность на имуществата се намира въ връзка съ прилагането на единъ или другъ начинъ на амортизиране. Ако времетраенето на употрѣбата на имуществото е сравнително по-продължително, неговата остатъчна стойность не може да се опредѣли съ голѣма точность. Ето защо, начинътъ на равномѣрно амортизиране на имуществата може да се приложи съ успѣхъ най-вече въ случаитѣ, когато не се предвижда остатъчна стойность за амортизируемото имущество. На практика почти винаги постройкитѣ и мобилитѣ, които поради продължителностьта на времеизползването имъ, се амортизиратъ чрезъ равни амортизационни квоти съ огледъ на пълното имъ обезценяване, макаръ че въ сжщность това не отговаря на действителностьта. Тѣзи имущества винаги иматъ най-малко стойностьта на материала следъ тѣхното пълно отписване отъ актива на предприятието. При имуществата, чийто времетраене на употрѣбата е по-кратко, остатъчната стойность представлява величина, която се подлага на по-точно опредѣляне, и по отношение на този видъ имущества може да се приложи съ по-голѣмъ успѣхъ практиката на промѣнливата амортизационна квота. Най-често промѣната въ размѣра на аморти-

зационнитѣ квоти се изразява въ низходяща степень. Възприето е да се смѣта, че промѣнитѣ въ годностьта на имуществата сж най-чувствителни въ началото на употрѣбата и че съ течение на времето тѣ се намаляватъ, като отъ своя страна амортизационнитѣ квоти трѣбва да следватъ степеньта на промѣнитѣ въ годностьта на имуществата.

Отъ изложеното до тукъ се вижда, че въпросътъ за предимствата и недостатъцитѣ на различнитѣ начини на амортизиране, както и въпросътъ за избора на най-целесъобразенъ начинъ на амортизиране на известно имущество не може да бждатъ разрешени безъ огледъ на специфичнитѣ условия въ дадено предприятие, а още по-малко безъ огледъ на целитѣ, които преследва съответното предприятие при амортизирането.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

IV. Отчитане и балансово изразяване на амортизацията

А. Отчитане на амортизацията.

а. Отчитане на некалкулативната амортизация

Некалкулативната амортизация, като непосрѣдствена загуба за дадено предприятие, се отнася въ тежесть на сѫщото въ края на всѣки отчетенъ периодъ. Самитѣ счетоводни записвания въ връзка съ нейното отчитане засѣгатъ два реда смѣтки — смѣтки на актива и смѣтки на чистото имущество. Съ записванията по смѣткитѣ на актива (смѣткитѣ, които отчитатъ амортизируемитѣ имущества) се цели да се корегира стойностьта на съответнитѣ величини съ огледъ на установената амортизация. Съ записванията по смѣткитѣ на чистото имущество пъкъ се цели да се отнесе въ непосрѣдствена тежесть на предприятието установената амортизация. Отъ своя страна самото счетоводно корегиране на стойноститѣ на амортизируемитѣ имущества може да се извърши по следнитѣ два начина:

аа) чрезъ непосрѣдствено приспадане на амортизацията отъ стойностьта на амортизируемитѣ имущества и

бб) чрезъ коректив но записване.

При първия начинъ амортизацията се отнася въ кредита на смѣтката, която отчита амортизируемото имущество, докато при втория начинъ, тя се отнася въ кредита на коректив ната смѣтка Амортизации. Независимо отъ начинитѣ на счетоводно корегиране на стойноститѣ по съответнитѣ активни смѣтки, размѣрътъ на некалкулативната амортизация се отнася винаги въ дебита на смѣтка Загуби и печалби.

Примѣръ: По смѣткитѣ въ главната книга на едно търговско предприятие фигурират: мобили за 50000 лева и постройки за 400000 лева. Въ края на отчетния периодъ се предвижда амортизиране на тѣзи имущества съ 10% за мобилитѣ и 3% за постройкитѣ.

аа) Чрезъ непосрѣдствено приспадане:

Дб.	Мобили	Кр.	Дб.	Постройки	Кр.
(50000)		5000	(400000)		12000

Дб.	Загуби и печалби	Кр.
: : : : : :		: : : : : :
		5000
		12000

бб) Чрезъ корективно записване:

Дб.	Мобили	Кр.
(50000)		

Дб.	Постройки	Кр.
(400000)		

Дб.	Загуби и печалби	Кр.
: : : : : : :	: : : : : : :	
5000		
12000		

Дб.	Амортизации	Кр.
	5000	
	12000	17000

Отчитането на некалкулативната амортизация се извършва само въ края даденъ отчетенъ периодъ, поради което то съвпада съ групирането на резултатитѣ и се намира въ връзка съ установяването на резултата за съответния отчетенъ периодъ. Независимо отъ начина на корегиране на стойноститѣ по смѣткитѣ на амортизируемитѣ имущество, некалкулативната амортизация, като отчетена непосрѣдствена загуба за дадено предприятие, влияе отрицателно върху размѣра на неговото чисто имущество. Съ размѣра на отчетената некалкулативна амортизация се намаляватъ (непосрѣдствено или корективно) стойноститѣ по смѣткитѣ, които отчитатъ амортизируеми имущества, а като следствие на това се явява намалението на общата стойность по смѣткитѣ на актива, безъ да се промѣня общата стойность по смѣткитѣ на действителния пасивъ.

б. Отчитане на калкулативната амортизация.

При производственитѣ предприятия амортизацията на постояннитѣ срѣдства, които участвуватъ въ производствата, представлява съставна часть на производственитѣ (добивни) костуеми стойности, като нейното включване въ тѣзи стойности се извършва съобразно естеството на производствения процесъ (периодично или следъ завършването на даденъ производственъ процесъ).

Счетоводнитѣ записвания въ връзка съ отчитане на общата (годишна) амортизация въ производственитѣ предприятия може да се извършатъ главно по следнитѣ два начина:

аа) чрезъ предварително отчитане на следващата се за разпредѣление и включване обща (годишна) амортизация и

бб) чрезъ отчитане на общата (годишна) разпредѣляема амортизация едва въ края на даденъ отчетенъ периодъ.

При първия начинъ въ началото на отчетния периодъ се открива смѣтка Амортизации за разпредѣление, въ дебата на която се отнася общата сума на предвидената за разпредѣление амортизация за съответната година. Въ кредита на тази смѣтка се отнася периодично (най-често месечно) разпредѣленитѣ амортизации между отдѣлнитѣ производства на предприятието. Смѣтката Амортизации за разпре-

дѣление има изключително разпредѣлителенъ характеръ. Нейното дебитно салдо презъ течение на отчетния периодъ показва сумата на предвидената, но още неразпредѣлена амортизация.

При втория начинъ се открива смѣтка Разпредѣлени амортизации въ момента, когато се извършва първото разпредѣление на начислената амортизация. Въ кредита на тази смѣтка се отчита разпредѣлената периодично (най-вече месечно) амортизация презъ течение на отчетния периодъ, въ края на който нейното салдо показва общата сума на разпредѣленитѣ амортизации и се отнася въ кредита на съответнитѣ смѣтки по единъ отъ по-долу разглежданитѣ начини.

Счетоводното корегиране на стойноститѣ по смѣткитѣ на амортизируемитѣ имущества съ сумата на начислената амортизация въ производственитѣ предприятия може да се извърши по познатитѣ два начина:

аа) чрезъ непосрѣдствено приспадане на амортизацията отъ стойността на амортизируемитѣ имущества и

бб) чрезъ коригиране на амортизацията.

Споредъ това дали амортизацията е отчетена предварително или въ края на отчетния периодъ записванията сж:

1. При непосрѣдствено приспадане на амортизацията:

аа) въ дебита на смѣтка Амортизации за разпредѣление и въ кредита на смѣткитѣ на амортизируемитѣ имущества (с/ка Машини, с/ка Съоржжения и пр.), когато общата (годишна) амортизация се предвижда и отчита въ началото на отчетния периодъ, и

бб) въ дебита на смѣтка Разпредѣлени амортизации (когато презъ течение на отчетната година е била своевременно кредитирана съ разпредѣлената амортизация) и въ кредита на смѣткитѣ на амортизируемитѣ имущества (с/ка Машини, с/ка Съоржжения и пр.), когато общата разпредѣлена презъ отчетния периодъ амортизация се отчита въ края на сжщия.

2. При коригиране отчитане на амортизацията:

аа) въ дебита на смѣтка Амортизации за разпредѣление и въ кредита на коригиращата смѣтка Амортизации, когато общата (годишна) амортизация се предвижда и отчита въ началото на отчетния периодъ, и

бб) въ дебита на смѣтка Разпредѣлени амортизации и въ кредита на коригиращата смѣтка Амортизации, когато общата разпредѣлена презъ отчетния периодъ амортизация се отчита въ края на сжщия.

Примѣри: а) Съгласно предварително установенията планъ се предвижда за разпредѣление и включване въ състава на производствената костуема стойность годишна аморти-

зация: 50000 лева за машинитѣ и 10000 лева за съоржженията, разпредѣляни въ последствие периодично (месечно) между производство А и производство Б въ пропорция 3:2.

аа) Чрезъ непосрѣдствено приспадане:

Дб.	Амортизации за разпредѣление	Кр.
50000	: : : : : : : :	
10000		3000
		2000
60000		60000

Дб.	Машини	Кр.
(. . . . .)		50000

Дб.	Съоржжения	Кр.
(. . . .)		10000

Дб.	Производство А	Кр.
: : : : : : :	: : : : : : :	
3000		
X		X

Дб.	Производство Б	Кр
: : : : : : :	: : : : : : :	
2000		
X		X

бб) Чрезъ корективно записване:

Дб.	Амортизации за разпредѣление	Кр.
50000	: : : : : : :	
10000		3000
		2000
60000		60000

Дб.	Амортизации	Кр.
		50000
		10000 60000

Дб.	Производство А	Кр.
: : : : : : :	: : : : : : :	
3000		
X		X

Дб.	Производство Б	Кр.
: : : : : : :	: : : : : : :	
2000		
X		X

б) Сжщиятъ примѣръ, при условие, че се отнася въ производство А и производство А периодично (месечно) по 3000, респ. 2000 лева въ продължение на цѣлата година (безъ да се отчита предварително сумата на годишната амортизация).

аа) Чрезъ непосрѣдствено приспадане:

Дб. Производство А	Кр.	Дб. Производство Б	Кр.
: : : : : : :	: : : : : : :	: : : : : : :	: : : : : : :
3000		2000	
X	X	X	X

Дб. Разпредѣлени амортизации	Кр.
50000	: : : : : : :
10000	3000
	2000
60000	60000

Дб. Машини	Кр.
(. . . . . .)	50000

Дб. Съоръжения	Кр.
(. . . . . .)	10000

бб) Чрезъ корективо записване:

Дб. Производство А	Кр.	Дб. Производство Б	Кр.
: : : : : : :	: : : : : : :	: : : : : : :	: : : : : : :
3000		2000	
X	X	X	X

Дб. Разпредѣлени амортизации	Кр.
50000	: : : : : : :
10000	3000
	2000
60000	60000

Дб. Амортизации	Кр.
50000	
10000	60000

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

Счетоводнитѣ записвания въ връзка съ отчитането на калкулативната амортизация засѣгатъ само единъ редъ смѣтки — смѣткитѣ на актива. Съ записванията по тѣхъ се цели да се извърши едно планомѣрно преливане на стойноститѣ на постояннитѣ срѣдства въ стойноститѣ на оборотнитѣ срѣдства, чрезъ посрѣдничеството на чисто калкулативни смѣтки. Поради това калкулативната амортизация не оказва формално никакво влияние върху размѣра на чистото имущество на дадено производствено предприятие. Откриването пъкъ на двете разпредѣлителни смѣтки — Амортизации за разпредѣление и Разпредѣлени амортизации — отговаря на нуждата и възможността за целесъобразното счетоводно отчитане на калкулативната амортизация споредъ нуждитѣ на даденъ производственъ процесъ.

Относно счетоводното отчитане на амортизацията (калкулативна и некалкулативна) може да се отбележатъ следнитѣ характерни положения:

1. При непосрѣдственото приспадане на амортизацията отъ стойностьта на амортизируемитѣ имущества салдата по смѣткитѣ на сжщитѣ винаги показватъ инвентарната стойность на имуществата.

2. Начинътъ на непосрѣдствено приспадане на амортизацията се явява като най-подходящъ за счетоводното отчитане на амортизацията на нематериалнитѣ постоянни срѣдства поради тѣхното естество.

3. По своето естество смѣтката Амортизации е чисто коригирана смѣтка. Нейното предназначение е да корегира стойноститѣ по смѣткитѣ на амортизируемитѣ имущества съ размѣра на отчетената амортизация. Салдото по тази смѣтка е пасивна балансова величина.

4. Вмѣсто общата коригирана смѣтка Амортизации може да се откриватъ по отдѣлно коригирани смѣтки за разнитѣ видове амортизируеми имущества (напр., смѣтка Амортизации на машини, смѣтка Амортизации на съображения и пр.), при които случаи началото на коригираното отчитане на амортизацията добива по-конкретенъ изразъ.

в. Общи начала при отчитане на амортизацията.

Правилното счетоводно отчитане на амортизацията трѣбва да се съгласува съ следнитѣ начала:

аа) Напълно амортизиранитѣ (негодни за употрѣба) имущества трѣбва да фигуриратъ по смѣткитѣ по тѣхната действителна остатъчна стойность, тъй като по начало амортизацията изразява действителната обезценка на дадено имущество. Несъответствието между инвентарната и действитевната остатъчна стойность е указание за неправилното (недостатъчно или прѣкомѣрно) амортизиране на имуществото. Корегирането на инвентарната стойность съ огледъ на действителната остатъчната стойность е правилно само въ случаитѣ, когато е необходимо да се отчитатъ допълнителни амортизаци. Обратното положение е противно на счетоводната традиция, тъй като увеличението на инвентарната стойность означава въ случая проявяването на създаденъ въ миналото скритъ резервъ, който не трѣбва да се посочва като печалба за текущия отчетенъ периодъ. Въ случаитѣ, когато се налага да се направи преоценка на дадено годно за употрѣба имущество, чиято инвентарна стойность е сведена до единица поради прѣкомѣрно амортизиране, увеличението на стойностьта на това имущество трѣбва да се отнася въ кредита на нѣкоя отъ капиталовитѣ смѣтки на предприятието. Отчитането на тази преоценка може да се извърши чрезъ смѣткитѣ на основнитѣ

или допълнителни капитали въ зависимость изключително отъ юридическата форма на предприятието.

бб) При пълното амортизиране на дадено имущество или пъкъ най-често при отчуждяването му, коректив отчетената амортизация трѣбва да се отнесе въ смѣтката на амортизируемото имущество. Коректив отчетената амортизация става безпредметна, когато изчезне (напълно се амортизира или отчужди) имуществото, за което тя се отнася.

вв) Правилното счетоводно отчитане на амортизацията се намира въ известна връзка съ въпроса за отчитането на така наречените разноски по поддържане и поправки на амортизируемитѣ имущества. Отъ самото имъ наименование се вижда, че тѣзи разноски трѣбва да се разглеждатъ като две различни групи разноски поради различното имъ отношение къмъ имуществата и тѣхнитѣ функционални възможности. Едни отъ разноскитѣ само поддържатъ годностьта за употрѣбата на дадено имущество, безъ да увеличаватъ неговата материална и функционална стойность. Други отъ разноскитѣ възстановяватъ годностьта за употрѣба на дадено имущество, а въ известни случаи дори увеличаватъ годностьта на имуществото въ сравнение съ годностьта му въ началото на неговата употрѣба (напр., основенъ ремонтъ на купена употрѣбявана машина). Първитѣ разноски се третиратъ като непосрѣдствена загуба, а вторитѣ — като разходъ, който възстановява стойностьта на известни имуществени ценности. Ето защо последниятъ видъ разноски се намира въ непосрѣдствена връзка съ счетоводното отчитане на амортизацията.

Счетоводнитѣ записвания въ връзка съ разгледанитѣ начала се извършватъ по следнитѣ начини:

Примѣри: аа) Машини съ костуема стойность 100000 лева следъ десеть годишно амортизиране по 10%, чрезъ намаляващи се амортизационни квоти, въ края на десетата година фигурираатъ въ баланса за 28000 лв., а тѣхната остатъчна стойность е: 1) 20000 лв. и 2) 30000 лв.

1. а) При непосрѣдствено приспадане на амортизацията:

Дб.	Машини	Кр.
28000		8000

Дб.	Загуби и печалби	Кр.
: : : : : : :		: : : : : : :
8000		

б) При коректив отчитане на амортизацията:

Дб.	Машини	Кр.
100000		

Дб.	Амортизации	Кр.
		72000
		8000

Дб.	Загуби и печалби	Кр.
: : : : : : :		: : : : : : :
8000		

2. а) При непосрѣдствено приспадане на амортизацията:

Дб.	Машини	Кр.
28000		

Забележка: Поради посоченитѣ съображения не трѣбва да се правятъ счетоводни записвания за увеличаване на инвентарната стойность на имуществото.

б) При корективно отчитане на амортизацията:

Дб.	Машини	Кр.	Дб.	Амортизации	Кр.
100000					72000

(важи горната забележка)

аа) (втори случай). Съоржженията на едно индустриално предприятие съ костуема стойность 1000000 лева сж напълно амортизирани чрезъ равни квоти въ продължение на десеть години. Въ сжщность тѣзи съоржжения може да обслужватъ предприятието още две години, а тѣхната остатъчна стойность се оценява на 100000 лв.

1. При предприятия съ промѣнливъ капиталъ.

а) При непосрѣдствено приспадане на амортизацията:

Дб.	Съоржжения	Кр.	Дб.	Капиталъ	Кр.
				: : : : : :	
250000					250000

б) При корективно отчитане на амортизация.

Дб.	Съоржжения	Кр.	Дб.	Амортизации на съоржжения	Кр.
1000000			250000		1000000

Дб.	Капиталъ	Кр.
	: : : : : : : :	
		250000

или

Дб.	Съоржжения	Кр.	Дб.	Амортизации на съоржжения	Кр.
1000000 250000	1000000		1000000		1000000

Дб.	Капиталъ	Кр.
	: : : : : : : :	
		250000

или

Дб.	Съоръжения	Кр.	Дб.	Амортизации на съоръжения	Кр.
1000000		750000	750000		1000000
			250000		

Дб.	Капиталъ	Кр.
	: : : : : : :	
	250000	

2. При предприятия съ непромѣнливъ капиталъ.

Записванията сж сжщитѣ, като само смѣтка Капиталъ се замѣства съ смѣтка Запасенъ капиталъ.

Обяснение къмъ решението: Сегашната стойность на съоръженията (250000) е получена, като костуемата стойность на сжщитѣ (1000000) се намали съ тѣхната остатъчна стойность (100000). Получената стойность за амортизиране (900000) се раздѣля на броя на всичкитѣ отчетни периоди (12) и се опредѣля годишната амортизация (75000). Като се има предвидъ, че съоръженията сж употрѣбявани до сега десеть години (75000 х 10) тѣхната амортизация възлиза на 750000 лева.

бб) 1. Мобилитѣ на едно индустриално предприятие съ костуема стойность 100000 лв. сж напълно амортизирани чрезъ коригиращо отчитане на амортизацията (приемаме, че мобилитѣ нѣматъ остатъчна стойность).

Дб.	Мобили	Кр.	Дб.	Амортизации на мобили	Кр.
(100000)		100000	100000		(100000)

2. Едно индустриално предприятие продава въ брой за 820000 лв. съоръженията си съ костуема стойность 1000000 лв., които до сега сж амортизирани съ 300000 лв.

Дб.	Съоръжения	Кр.	Дб.	Амортизации на съоръжения	Кр.
(1000000)		300000	300000		300000
		820000			

Дб.	Каса	Кр.
: : : : : : :		: : : : : : :
820000		

вв) Една машина съ костуема стойность 200000 лв., която е амортизирана съ 30000 лв., е подложена на ремонтъ. За нейното поправяне (замѣстване на негодни части) е заплатено: а) 25000 лв. и б) 32000 лв.

а) При заплатени разноски 25000 лв.

Дб.	Машини	Кр.
(200000)		

Дб.	Амортизации на машини	Кр.
	25000	(30000)

Дб.	Каса	Кр.
: : : : : :		: : : : : :
		25000

б) При заплатени разноски 32000 лв.

Дб.	Машини	Кр.
(200000)		

Дб.	Амортизации на машини	Кр.
30000		(30000)

Дб.	Каса	Кр.
: : : : : :		: : : : : :
		30000
		2000

Дб.	Поддържане и поправки	Кр.
2000		

Б. Балансово изразяване на амортизацията.

Подобно на счетоводното отчитане, амортизацията може се изрази въ баланса по следнитѣ два начина:

а) чрезъ непосрѣдствено приспадане на аморизацията отъ размѣра на съответнитѣ активни балансови величини и

б) чрезъ коректив но противопоставяне на амортизацията на съответнитѣ активни балансови величини.

При първия начинъ амортизируемитѣ имущества се посочватъ въ актива на баланса по тѣхната инвентарна стойность въ момента, за който е съставенъ баланса.

При втория начинъ амортизуемитѣ имущества се посочватъ въ актива на баланса по тѣхната костуема стойность, а амортизацията се посочва въ пасива на баланса, като корективно перо.

Примѣръ: Костуемата стойность на една машина е 550000 лева, която се предвижда да се амортизира равномѣрно въ продължение на двадесеть години, при 50000 лв. остатъчна стойность.

аа) Чрезъ непосрѣдствено приспадане на амортизацията.

Балансъ

Активъ	въ началото на I година	Пасивъ
: : : : : : : : : :		: : : : : : : : : :
: : : : : : : : : :		: : : : : : : : : :
Машини 550000		
X		X

Балансъ

Активъ	въ края на I година	Пасивъ
: : : : : : : : : :		: : : : : : : : : :
Машини 525000		: : : : : : : : : :
X		X

Балансъ

Активъ	въ края на XX година	Пасивъ
: : : : : : : : : :		: : : : : : : : : :
Машини 50000		: : : : : : : : : :
X		X

бб) Чрезъ корективно противопоставяне на амортизацията,

Балансъ

Активъ	въ началото на I година	Пасивъ
: : : : : : : : : :		: : : : : : : : : :
Машини 550000		: : : : : : : : : :
X		X

Балансъ

Активъ	въ края на I година	Пасивъ
: : : : : : : : : :		: : : : : : : : : :
Машини 550000		Амортизации 25000
X		X

Балансъ

Активъ въ края на XX година		Пасивъ	
: : : : : : : : : :		: : : : : : : : : :	
Машини	550000	Амортизации	500000
	X		X

Отъ гледна точка на балансовата техника всѣки единъ отъ посоченитѣ два начина на балансовото изравняване на амортизацията има известни предимства и недостатъци. Начинътъ на непосрѣдственото приспадане на амортизацията има това предимство, че показаната въ баланса инвентарна стойность ни дава възможность да получимъ бързо и по единъ недвусмисленъ начинъ представа за инвентарната стойность на амортизируемитѣ имущества. За това пъкъ при този начинъ на балансово изразяване на амортизацията липсва указание за размѣра на направената досега амортизация, така че не е възможно да се прецени обективността на балансовата оценка. Това важи за случаитѣ, при които може да се предполага наличността на прѣкомѣрна амортизация съ цель да се създадатъ скрити резерви. Тъй като при нематериалнитѣ постоянни срѣдства не може да става въпросъ за създаване на скрити резерви, чрезъ прѣкомѣрна амортизация, поради естеството на този видъ постоянни срѣдства, то начинътъ на непосрѣдственото приспадане на амортизацията въ баланса се явява като най-подходящъ за амортизацията на нематериалнитѣ постоянни срѣдства.

Отъ своя страна и корективното посочване на амортизацията въ баланса има известни предимства и недостатъци. Като предимство може да се посочи възможността, която този начинъ предлага за посочване по отдѣлно въ баланса, както на костуемата стойность на амортизируемитѣ имущества, така и направената досега амортизация. Това способствува да се съди за обективността на балансовата оценка на имуществата (недостатъчно или прѣкомѣрно амортизиране). Това предимство, обаче, е твърде проблематично въ случаитѣ, когато корективно посочената амортизация не дава указание по отдѣлно за амортизацията на разнитѣ видове постоянни срѣдства, т. е. когато амортизациитѣ сж посочени въ общо перо, а не диференцирано. Като недостатъкъ на този начинъ на балансово изравняване на амортизацията може да се посочи обстоятелството, че инвентарната стойность на амортизируемитѣ имущества не е посочена непосрѣдствено въ баланса, а тя следва да се опредѣли като раэлика между посочената активна величина (костуемата стойность) и посочената стойность въ корективното перо Амортизации. Отъ друга страна, при корективното изразяване на амортизациитѣ въ баланса обща-

та сума на актива и общата сума на пасива не посочватъ инвентарнитѣ стойности на активнитѣ и пасивни величини. По този начинъ се създава така нареченото „надуване“ на актива и пасива.

Може да се приложи единъ другъ начинъ на балансово изразяване на амортизацията, който въ сжщность представлява едно съчитание на предшествуващитѣ начини, за да се избѣгнатъ тѣхнитѣ неудобства. Неговата сжщность се състои въ това, че въ актива на баланса се посочва костуемата стойность на амортизируемото имущество съ означение на амортизацията, която непосрѣдствено съ приспада. При този начинъ като изходна точка се взема или балансовата стойность на амортизируемото имущество въ края на предшествуващия отчетенъ периодъ, отъ която се спада амортизацията за последния отчетенъ периодъ, или пъкъ се взема първоначалната (костуема) стойность на амортизируемото имущество, отъ която се спада съ обща сума направената до началото на последния отчетенъ периодъ амортизация и отдѣлно — амортизацията за последния отчетенъ периодъ, което предлага известни още по-голѣми предимства.

Примѣръ: (споредъ даннитѣ отъ предшествуващия примѣръ)

Балансъ

Активъ въ началото на I година		Пасивъ	
: : : : : : : : : :		: : : : : : : : : :	
: : : : : : : : : :		: : : : : : : : : :	
Машини	550000		
	X		X

Балансъ

Активъ въ края на I година		Пасивъ	
: : : : : : : : : :		: : : : : :	
: : : : : : : : : :		: : : : : :	
Машини	550000		
аморт.	25000	525000	
	: : : : : :		: : : : : :
	X		X

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ВАРНА

Балансъ

Активъ	въ края на XX година	Пасивъ
: : : : : : : : : :		: : : : : :
: : : : : : : : : :		: : : : : :
Машини 550000		
аморт. 500000	50000	
	: : : : : :	: : : : : :
	X	X

или

Балансъ

Активъ	въ края на XX година	Пасивъ
: : : : : : : : : : : :		: : : : : :
: : : : : : : : : : : :		: : : : : :
Машини	550000	
аморт. 475000		
аморт. 25000	500000 50000	
	: : : : : :	: : : : : :
	X	X

Предимствата на този начинъ на балансово изразяване на амортизацията сж очевидни. При неговото прилагане въ актива на баланса се съдържатъ даннитѣ за костуемата стойность на амортизируемото имущество, размѣрътъ и инвентарната стойность. Следователно, при този начинъ на балансово изразяване амортизируемото имущество е посочено въ баланса по неговата инвентарна стойность, като едновременно съ това е посочена и самата амортизация, безъ да се създава „надуване“ на актива и пасива. Неудобството на този начинъ се състои само въ неизбѣжностьта щото рекапитулацията за установяване на инвентарната стойность на амортизируемото имущество се извърша въ текста на актива на баланса. Това, обаче, е по-скоро само едно чисто техническо неудобство.

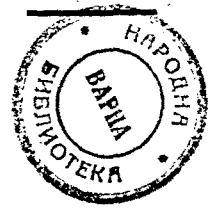

V. Амортизации и резерви

А. Сжщность на понятието „резерви".

Понятието „резерви" е свързано главно съ представата за отдѣлянето на срѣдства съ цель да се затвърди финансовото положение на предприятието, или съ цель да бждатъ покривани известни загуби. Резервитѣ се дѣлятъ на две основни групи — явни и скрити резерви. Първитѣ намиратъ балансовъ изразъ, а вторитѣ не се посочватъ въ баланса. Отъ своя страна явнитѣ резерви може да бждатъ подраздѣлени на две групи, които сжществено се различаватъ помежду си. Къмъ първата група спадатъ резервитѣ, които главно се създаватъ съ огледъ да подсилятъ собственитѣ срѣдства на предприятието съ цель да го предпазятъ отъ евентуални финансови затруднения. Тукъ спадатъ, напр., предвиденитѣ отъ закона отчисления отъ годишната печалба за образуване на запасенъ капиталъ, доброволнитѣ отчисления отъ годишната печалба за засилване на запасния капиталъ, резервитѣ за подсигуряване на дивидендитѣ при неблагоприятни години и пр. Къмъ втората група спадатъ онѣзи резерви, създавани съ огледъ да бждатъ покрити очертали се, но още ненастжпили загуби, които предприятието трѣбва да покрие въ бждеще. Къмъ тази група резерви трѣбва да се отнесатъ, напр., математическитѣ резерви при застрахователнитѣ дружества, резервитѣ за отложенъ ремонтъ, резервитѣ за посрѣщане на загуби по открити процеси, резервитѣ за посрѣщане на загуби отъ поета гаранция и пр. Различното стопанско естество на тѣзи два вида резерви проличава отъ начина на тѣхното образуване. Първитѣ се образуватъ главно чрезъ отчисления отъ чистата печалба, макаръ че тѣ могатъ да се образуватъ още и отъ вноски при емисия на акции „надъ пари", чрезъ специални вноски при приемане на членове при кооперативнитѣ сдружения, чрезъ отнасяне на разликата при намаление на основния капиталъ въ връзка съ покриване на реализирана загуба и пр. Вторитѣ се схващатъ като загуба за съответния отчетенъ периодъ и се създаватъ чрезъ задължение на смѣтка Загуби и печалби. Като изтъква различния характеръ на тѣзи два вида резерви Schmalenbach намира, че първитѣ представляватъ капиталови смѣтки (Kapitalkonten) независимо отъ наименованието, което имъ е дадено, докато вторитѣ сж изразъ на още неизплатени разходи (Aufwand), следствие на което изразяващото ги балансово перо е сродно съ дълговетѣ[1]). Въ нѣмската литература нѣкои автори даватъ на тѣзи два вида резерви

[1]) E. Schmalenbach, a. a. O. S. 159.

различни наименования, като първитѣ наричатъ Rücklagen, а вторитѣ — Rückstellungen. Що се отнася пъкъ до скрититѣ резерви, то тѣ се образуватъ главно чрезъ подоценка на активитѣ, макаръ че сж възможни и други начини на тѣхното образуване, като, напр., надоценка на пасивитѣ или отчитане като загуба стойностьта на нѣкои доставени имущества за подълготрайна употрѣба. Само скрититѣ резерви, образувани чрезъ подоценка на постояннитѣ срѣдства се намиратъ въ връзка съ амортизацията (вж. следващия § Б.).

Между явнитѣ резерви и коректив но изразената амортизация сжществува известна външна прилика. По своята сжщность, обаче, тѣ се сжществено различаватъ. Резервитѣ и амортизацията сж две съвършено различни понятия. Тѣхното основно различие се проявява въ нѣколко направления. Тѣ се различаватъ по своето естество и произходъ, както и по своето балансово и стопанско значение. Амортизацията, като обезценка на дадени активни величини, изразява намалението на костуемата стойность на дадено имущество следствие на намаление на неговата годность за по-нататъшна употрѣба, Резервитѣ пъкъ сж само указание за подсилване на собственитѣ срѣдства на предприятието, които намиратъ реално покритие въ неговия активъ. Следователно, като балансово понятие, амортизацията е корективъ на активни стойностни величини, докато резервитѣ показватъ само каква часть отъ актива е на разположение на предприятието за постигане на известни цели. Независимо отъ това, амортизацията е свързана съ едно минало събитие, каквото представлява установената обезценка, докато резервитѣ сж свързани съ предстоящи събития. При това, амортизацията, като стопанско понятие, се отнася до наличностьта на опредѣлени активни величини, докато резервитѣ сж свързани съ цѣлия активъ, освенъ въ рѣдкия случай, когато има специално покритие (напр., когато срѣдствата на известенъ резервъ сж инвестирани въ срочен влогъ, ценни книжа и пр.). Въпросъ за нѣкаква връзка между амортизацията и резервитѣ може да става само до начина на образуването на групата явни резерви за посрѣщане на очеватали се, но още ненастжпили загуби.

Б. Амортизацията като срѣдство за създаване на скрити резерви.

Прѣкомѣрната амортизация на постояннитѣ срѣдства, която предизвика създаването на така наречените скрити резерви, се предприема най-често съ огледъ на реализиранитѣ резултати. По своето естество тя представлява недействително обезценяване на имуществата, което има за последствие намалението на резултата за съответния отчетенъ периодъ.

Практиката на прѣкомѣрно амортизиране съ цель да се

създадатъ скрити резерви е предметъ на обсѫждане въ специалната литература. Като аргументъ въ нейна полза се изтъква най-често обстоятелството, че съ създаването на скрити резерви се предпазва ржководството на предприятието отъ изненади, които може да настѫпятъ въ бѫдеще въ имущественото състояние на сѫщото. Ето защо, смѣта се, че отъ съображение на предпазливость по-добре е да се подценява имуществото, отколкото то да бѫде надценявано. Противницитѣ на практиката на прѣкомѣрното амортизиране съ цель да се създадатъ скрити резерви изтъкватъ редица доводи. Споредъ Batardon[1]), напр., прѣкомѣрното амортизиране има следнитѣ недостатъци:

1. При прѣкомѣрното амортизиране сегашнитѣ собственици (акционери) се поставятъ въ по-неблагоприятно положение въ сравнение съ бѫдещитѣ собственици (акционери) на предприятието.

2. Прѣкомѣрната амортизация увеличава костуемата стойность на произвежданитѣ продукти презъ отчетнитѣ периоди, презъ които тя се прилага.

3. Прѣкомѣрната амортизация затруднява възможностьта да се държи смѣтка за действителната обезценка на разнитѣ части на имуществата, особено когато тѣ се отчитатъ въ една обща смѣтка.

Въ връзка съ посоченитѣ неудобства, които произлизатъ отъ прѣкомѣрното амортизиране на имуществата, може да се направятъ известни възражения противъ изтъкнатитѣ доводи, но не и до въпроса дали е препоржчително или не да се възприеме практиката на скрититѣ резерви, който е единъ съвършено отдѣленъ въпросъ. Преди всичко, възможната промѣна на собственостьта на едно предприятие не може да се извърши, безъ да се държи смѣтка за неговото *действително имуществено състояние. Това се отнася дори* и за случаитѣ, когато юридическата форма на предприятието позволява да се прехвърля собственостьта на капиталовитѣ дѣлове по реда на обикновенното отчуждаване. Да вземемъ за примѣръ едно акционерно дружество. Наредъ съ тѣхната номинална стойность, акциитѣ иматъ и така наречената вѫтрешна стойность, която е отъ сѫществено значение при опредѣляне на тѣхната курсова стойность. И при други юридически форми на предприятията преотстѫпването на тѣхната собственость се извършва не възъ основа на оценкитѣ въ годишнитѣ баланси, които поради прѣкомѣрна амортизация може да прикриватъ известни резерви, но възъ основа на единъ имуществень балансъ, съставенъ въ деня на преостѫпването по една нова оценка на активнитѣ и пасивни величини. Следователно, при единия и другия случай, скрититѣ резерви, създадени отъ прѣкомѣрно амортизиране, се вематъ подъ

[1]) L. Batardon. op. cit. p. 144.

внимание при опредѣляне действителната стойность на съответния капиталовъ дѣлъ, който подлежи на преотстжпване. Отъ друга страна трѣбва да се подчертае, че не само скрититѣ резерви могатъ да оказватъ влияние върху действителната стойность на даденъ капиталовъ дѣлъ, но още и явнитѣ резерви, които се образуватъ чрезъ отчисления отъ чистата печалба. Поради това не може да става дума за неравномѣрно разпредѣление на облагитѣ между различнитѣ (сегашни и бждещи) собственици на дадено предприятие. Ето защо, тукъ неудобството отъ прѣкомѣрното амортизиране трѣбва да се сведе по-скоро до началото, че като създава скрити резерви, прѣкомѣрната амортизация не дава възможность да се изразява въ годишния балансъ на предприятието неговото действително имуществено състояние въ даденъ моментъ.

По отношение на твърдението, че прѣкомѣрната амортизация обременява костуемата стойность може да се възрази, че това е вѣрно само въ случай, че тя се взема подъ внимание като калкулативенъ елементъ, което не е необходимо да бжде направено. Ако въпрѣки всичко, това вкалкулиране се прави, то това означава само, че предприятието прилага неправилни начини на калкулация и че, следователно, то трѣбва да понесе всичкитѣ произлизащи отъ това последици. Сжщото важи и за обратнитѣ случаи, когато поради прѣкомѣрно амортизиране формално се е достигнало до пълното амортизиране на имуществата. Не бждатъ ли при това положение вкалкулирани въ костуемата стойность никакви амортизации, то това би означавало да изчезнатъ незабелязано създаденитѣ въ миналото скрити резерви подъ формата на съответно увеличение на реализираната печалба или намаление на реализираната загуба. Следователно, въ случая не би трѣбвало да става въпросъ за недостатъци на системата на създаване на скрити резерви, а по-скоро за недостатъци въ системата на калкулирането.

Що се отнася до последното възражение, споредъ което прѣкомѣрното амортизиране затруднява да се разчете действителната стойность на поставени въ баланса величини, трѣбва да се признае, че това е единъ основателенъ доводъ, който трудно може да бжде оборенъ. Все пакъ трѣбва да се отбележи, че прекомѣрната амортизация може да затруднява четенето на съответнитѣ балансови величини само отъ страна на лица, които сж чужди на предприятието и, следователно, не може да бждатъ осведомени въху приложенитѣ начини на амортизиране.

Понятието „прѣкомѣрна амортизация“ не трѣбва да се смѣсва винаги съ понятието „допълнителна амортизация“. Допълнителната амортизация се прилага много често съ огледъ на действителната допълнителна обезценка на амортизируемитѣ имущества. Редовната (нормална) амортизация се прибли-

жава до обезценката на имуществото, която е установена като едно нормално явление презъ даденъ отчетенъ периодъ. Поради непредвидени причини, обаче, като, напр., пожаръ, злополука и пр., дадено имущество може да претърпи презъ известенъ отчетенъ периодъ чувствително намаление на своята годность за понататъшна употрѣба. Трѣбва да се отбележи, че допълнителната амортизация въ връзка съ тѣзи непредвидени причини не е калкулативенъ елементъ на производствената стойность, а загуба, която следва да се отчита направо въ общата смѣтка на резултатитѣ (смѣтка Загуби и печалби). Допълнителната амортизация нѣма характеръ на прѣкомѣрна амортизация, а представлява само една корекция на нормалната амортизация съ огледъ да се изрази настжпилата поради посоченитѣ непредвидени причини обезценка.

Между нормалната и прѣкомѣрната амортизации има една сжществена разлика. Първата, било редовна или допълнителна, е въ истинския смисълъ на думата амортизация; тя е корективъ на първоначалната стойность на имуществото съ огледъ на установената действителна обезценка и се отчита независимо отъ реализиранитѣ годишни резултати. Втората — прѣкомѣрната амортизация—представлява вече скритъ резервъ.

В. Амортизацията и резервътъ за подновяване на имуществата.

Различието между амортизацията и резервитѣ изпъква най-ясно при разглеждане на амортизацията като срѣдство за подновяване на амортизируемитѣ имущества. Съ течение на употрѣбата имъ известни имущества, особено заетитѣ въ индустриалнитѣ предприятия (машини, съоржжения и оржджия) може да претърпятъ едно по-бързо отъ предвиденото обезценяване следствие на технически усъвършенствувания, демодиране на производството и пр., поради което се явява нужда отъ преждевременното имъ замѣстване съ нови имущества. За да може да се улесни това замѣстване предвидливото ржководство на дадено предприятие може да прибѣгне до образуването на нароченъ резервъ за подновяване на амортизируемитѣ имущества. Този резервъ се образува чрезъ отчисления отъ реализиранитѣ печалби. Съ това се цели единствено да се задържи часть отъ печалбитѣ, за да не бждатъ тѣ изтеглени, като по този начинъ се даде възможность на предприятието чрезъ задържанитѣ срѣдства да поднови своитѣ амортизируеми имущества. Единъ такъвъ резервъ, обаче, е нѣщо съвършено различно отъ самата амортизация. Последната, като обезценка на имуществата, е задължителна отъ гледна точка на вѣрното отчитане на имуществата въ смисълъ, че тя се установява и отчита редовно въ тежесть на даденъ отчетенъ периодъ, независимо отъ реализиранитѣ

резултати. Резервътъ за подновяване на амортизируемитѣ имущества пъкъ има по-скоро факултативенъ характеръ, понеже се създава единствено по желание на собственика на предприятието да следва ходътъ на стопанския и технически напредъкъ. Създаденията резервъ за подновяване на амортизируемитѣ имущества е само една мѣрка на предвидливость, която се предприема съ единствената цель да се улесни замѣстването на амортизируемитѣ имущества чрезъ срѣдства, създадени чрезъ отчисления отъ реализираната печалба. Следователно, образуването на единъ такъвъ резервъ е въ зависимость отъ използуването на благоприятнитѣ години за набавяне на разполагаеми срѣдства на предприятието, за да може да се улесни придобиването на нови постоянни срѣдства на мѣстото на излѣзлитѣ отъ употрѣба. По своето предназначение този резервъ не трѣбва да се смѣсва съ образувания резервъ въ връзка съ запазване на имуществената субстанция при възстановяването на амортизиранитѣ имущества, който разглеждаме по-подиръ.

Г. Амортизацията и запазването на имуществената субстанция.

а. Сжщность на понятието „имуществена субстанция".

Понятието „имуществена субстанция" е свързано съ количествената представа за реалнитѣ ценности, които образуватъ имуществения комплексъ на дадено предприятие. Въпросътъ за запазване на имуществената субстанция се явява като ржководно начало при всѣка стопанска дейность. Необходимостьта да се запази равенство между реално-стойностното значение на размѣняванитѣ имущества добива значение отъ изключителна важность не само за отдѣлното стопанско предприятие, но дори и за цѣлата стопанска общность. Така, напр., споредъ Schmidt предприятието трѣбва да се стреми да запази заеманото отъ него положение въ народното стопанство, което би могло да се постигне само „ако цената на неговитѣ произведения може да му донесе едно обезщетение, което е достатъчно голѣмо, за да може да бждатъ възстановени съ него въ момента на продажбата на продуктитѣ сжщото количество блага, което се съдържа въ токущо продаденитѣ продукти"[1]). Това заключение се отнася за всички видове имущества и разходи, включително амортизацията. Следователно, като ржководно начало за отдѣлното предприятие се явява въпросътъ за запазване на неговитѣ жизнени и функционални сили, което може да се постигне чрезъ поддържане на неговото субстанционално равновесие. Последното съ намира въ връзка съ

[1]) F. Schmidt, a. a. O. S. 177.

редица външни, независящи отъ предприятието причини, най-важната отъ които е промѣната въ нивото на пазарнитѣ цени. Докато при стабилни цени запазването на имуществената субстанция се постига дотолкова, доколкото продажната стойность е равна или надвишава костуемата стойность, при нестабилни цени имуществената субстанция може да бѫде запазена дотолкова, доколкото продажната стойность е равна или е по-висока отъ новодоставната стойность на ценноститѣ.

б. Амортизиране на имуществата съ оглед на запазване на имуществената субстанция при възстановяването имъ.

Въпросътъ за запазване на субстанционалното равновесие при възстановяване на амортизируемитѣ имущества се намира въ тѣсна връзка съ амортизацията. При сравнително по-постоянни цени нормалната амортизация, която е приблизителна на действителната обезценка, способствува да се запази необходимото субстанционално равновесие. Въ случаитѣ, обаче когато промѣнитѣ на ценитѣ отдалечаватъ възможностьта за възстановяването на имуществата безъ да се накърнява необходимото субстанционално равновесие, се прибѣгва до амортизиране на базата на дневната стойность. Това се прави най-често, когато има повишение на ценитѣ и замѣстването на амортизиранитѣ имущества би могло да се извърши безъ да се нарушава имуществената субстанция само при съответното дневностойностно амортизиране.

Примѣръ: Едно търговско предприятие има имущество съ костуема стойность 100 единици, което следва да се амортизира въ продължение на петь отчетни периоди (по 20 единици). Въ края на първия отчетенъ периодъ, при 30 единици бруто реализирана печалба, имущественото състояние на предприятието ще има следния счетоводенъ и балансовъ изразъ (при положение, че активътъ се състои само отъ амортизируемото имущество).

Дб.	Имущество		Кр.
Кост. с/сть	100	Амортизация	20
		Инв. с/сть	80
	100		100

Дб.	Загуби и печалби		Кр.
20	Амортизация	Бруто печалба	30
10	Печалба		
30			30

Дб.	Капиталъ		Кр.
Салдо	80	Първ. капиталъ	70
		Печалба	10
	80		80

Активъ	Балансъ		Пасивъ
Имущество	80	Първ. капиталъ	70
		Печалба	10
	80		80

Ако въ края на отчетния периодъ пазарната цена на това имущество показва увеличение отъ 50%, то за да може да се постигне запазването на имуществената субстанция въ предприятието амортизационната квота трѣбва да се увеличи съ сжщия размѣръ. Следователно, въ такъвъ случай въ края на първия отчетенъ периодъ, при сжщия брутенъ резултатъ, ще имаме:

Дб.	Имущество		Кр.
Кост. с/сть	100	Амортизация	20
			10
		Инв. с/сть	70
	100		100

Дб.	Загуби и печалби		Кр.
Амортизация	20	Бруто печалба	30
	10		
	30		30

Дб.	Капиталъ		Кр.
Салдо	70	Първ. капиталъ	70
	70		70

Активъ	Балансъ		Пасивъ
Имущество	70	Капиталъ	70
	70		70[1])

[1]) Относно начина, по който Schmidt разрешава този въпросъ, вж. стр. 20.

Отъ гледище на счетоводната и балансова традиция (статично балансово схващане) тази амортизация надхвърля границитѣ на действителната обезценка. Следователно, при този начинъ на амортизиране се създаватъ скрити резерви. За да се избѣгне това, може да се създаде едно перо, което да отчита размѣра на амортизацията, който превишава размѣра на нормалната амортизация. Това перо ще представлява резервъ за запазване на имуществената субстанция на амортизиранитѣ имущества. Въпросъ може да става само дали е по-правилно този резервъ да се създава чрезъ задължение на смѣтката Загуби и печалби (смѣтка Производство), или чрезъ отчисления отъ печалбитѣ.

Противъ практиката за амортизиране на имуществата съ огледъ да се запази субстанцията при възстановяването имъ може да се направятъ известни възражения. На първо мѣсто тѣ се отнасятъ до обстоятелството, че моментътъ, когато биха се възстановили амортизиранитѣ имущества, е отдаленъ отъ момента на годишнитѣ амортизации и, следователно, не е възможно да се установи съ точность евентуалния размѣръ на стойностьта на подлежащитѣ за придобиване имущества. Оликвиденитѣ следствие амортизацията върху дневната стойность срѣдства може да бѫдатъ инвестирани въ оборотни реални блага, чийто цени общо взето да следватъ промѣнитѣ на ценитѣ на амортизируемитѣ имущества. Ето защо, възстановяването на съответнитѣ постоянни срѣдства може да се извърши безъ затруднение чрезъ сумитѣ, реализирани отъ продажбата на съответнитѣ оборотни ценности въ момента, когато се наложи възстановяването на амортизиранитѣ имущества. Това, обаче, не може да бѫде правило и този начинъ на капиталово разпореждане съ огледъ да се запази имуществената субстанция на предприятието не е свободенъ отъ спекулативни моменти. Замѣстимата стойность на амортизируемитѣ имущества остава за винаги една неизвестна и трудно поддаваща се на предвиждане величина. Това се отнася особено до имуществата, които се подлагатъ на едно по-дълготрайно амортизиране. На второ мѣсто възраженията се отнасятъ до обстоятелството, че независимо отъ посоченото неудобство, субстанционалното възстановяване на постепенно изчезналитѣ имущества не може да се извърши въ абсолютния смисълъ на думата. Имуществата се подлагатъ на една твърде бърза субстанционална и конструктивна промѣна поради технически и стопански причини. Това важи дори и при положение на едни по-постоянни цени. Ето защо, трѣбва да се подчертае, че ако и да не е невъзможно, то най-малко трудно е да се поддържа едно абсолютно съотношение между предвижданията и действителнитѣ стойностни размѣри на имуществата въ момента, когато тѣ ще се възстановятъ. Отчитанията въ нарочно перо за стойностно регулиране съ цель

да се запази субстанционалната цѣлость при възстановяването на имуществата може само да подпомогнатъ да се постигне едно относително равенство, но не и да се запази тази имуществена субстанция въ абсолютния смисълъ на думата.

Образуването на резервъ, който да отчита допълнителнитѣ амортизации отъ дневната стойность съ цель за запазване на субстанционалната цѣлость на предприятието въ връзка съ възстановяването на имуществата не трѣбва да се смѣсва съ резерва, който се създава изобщо съ цель да се подновятъ амортизиранитѣ имущества. Това сж две различни явления. Докато първиятъ резервъ има за цель да се възстанови реалната стойность на имуществата, респ. на предприятието, вториятъ резервъ има за цель само да улесни подновяването на имуществата съ огледъ на стопанския и технически напредъкъ.

Д. Амортизация и валоризация.

Подъ валоризация се разбира увеличение на балансовата стойность на известни активи, които по нѣкаква причина, главно поради значителна обезценка на паричната единица, фигурирать въ баланса по една неотговаряща на действителното положение стойность. Така, напр., ако една машина е посочена въ баланса по стойность 1000 зл. лв., то при 27 пжти обезценка на лева, каквото положение имахме следъ европейската война, тя би следвало да бжде валоризирана и посочена въ баланса съ стойность 27000 лв. (1000 x 27)[1].

[1]) Нашиятъ Законъ за търговскитѣ книги отъ 1936 г. (чл. 7) позволява да се валоризиратъ имуществата, безъ да налага ограничения, стига направената валоризация да не противоречи на възприетитѣ отъ чл. 6 на сжщия законъ основни начала за балансови оценки, споредъ които имуществата не може да бждатъ оценявани по-високо отъ тѣхната костуема стойность.

Законътъ за търговскитѣ книги отъ 1922 г. (чл. 4) даваше право на предприятията, които иматъ недвижими имоти, фигуриращи въ тѣхнитѣ книги по стойность отъ преди войната 1914—18 год., да ги запишатъ по срѣдни стойности между тия отъ 1914 и 1922 г.

Сжщо така и Законътъ за данъчни облекчения на акционернитѣ, командитно-акционернитѣ банки и кооперативнитѣ кредитни сдружения отъ 1930 г. предвиждаше възможностьта да се направи валоризация. Споредъ чл. 1 буква „в" отъ сжщия законъ всички кредитни, акционерни и кооперативни сдружения, ако посочатъ въ баланситѣ си дотогавашнитѣ скрити резерви като явни, се освобождаватъ отъ данъкъ.

Най-после и Законътъ за защита на влоговетѣ отъ 1931 г. допускаше валоризацията, като еднократна мѣрка. Чл. 17 отъ сжщия законъ гласи, че ако при унифициране на баланситѣ на заваренитѣ отъ този законъ банки се окажатъ скрити резерви при валоризирането, тѣ се освобождаватъ отъ данъкъ.

Отъ изложението се вижда, че до влизане въ сила на новия Законъ за търговскитѣ книги отъ 1936 г., валоризациитѣ у насъ бѣха възможни само при горнитѣ законно предвидени положения. Това бѣше отъ особено значение за данъчнитѣ облагания, тъй като до 1936 г. предприятията се облагаха върху печалбитѣ, установени възъ основа на годишния балансъ.

Тукъ нѣма да се спираме на въпроса какво представлява получената следствие на валоризацията стойностна разлика (въ горния примѣръ 27000 — 1000 = 26000), а именно—дали може да се схваща като печалба или трѣбва да се схваща като явенъ резервъ, респективно увеличение на основния капиталъ[1]). Онова, което въ случая непосрѣдствено ни интересува е въпроса за въздействието на валоризацията върху амортизацията на валоризиранитѣ имущества, а отъ тамъ — върху калкулациитѣ и годишнитѣ резултати. Не трѣбва да се изпуща, именно, изпредвидъ, че всѣка амортизация, изчислявана възъ основа на балансови стойности, които сж много по-малки, отколкото би трѣбвало да бждатъ, влѣче следъ себе си изчисляването на сравнително малки по размѣръ амортизации. Това създава, както вече видѣхме (вж. стр. 77), редица неудобства, както по отношение на калкулациитѣ, така и по отношение на опредѣляне величината на реализирания резултатъ. Предприятието, което не би прибѣгнало до валоризация, би калкулирало твърде низки костуеми стойности и би показвало по такъвъ начинъ по-голѣма печалба, отколкото въ действителность. Независимо отъ това, съ оликвиденитѣ съ помощьта на амортизацията срѣдства, то ще бжде въ състояние да възстанови може би само една малка часть отъ излѣзлитѣ отъ употрѣба имущества. Наистина, чрезъ извънсчетоводно калкулиране на амортизациитѣ може да бждатъ избѣгнати лошитѣ последици отъ неправилното калкулиране на костуемитѣ стойности. Сжщо и чрезъ евентуалното създаване на нароченъ резервъ за възстановяване биха могли да бждатъ задържани достатъчно срѣдства за възстановяване на излѣзлитѣ отъ употрѣба имущества. Това, обаче, сж само полумѣрки. Тѣ не може да промѣнятъ въ никой случай положението въ смѣтката Загуби и печалби, която ще продължава да показва резултати, които не отговарятъ на действителността.

Посоченитѣ неудобства, поне що се касае до следващитѣ отчетни периоди, може да бждатъ отстранени чрезъ валоризацията на амортизируемитѣ имущества. Защото, валоризацията довежда автоматически до изчисляването на бждещитѣ амортизации възъ основа на валоризиранитѣ стойности на съответнитѣ имущества. По този начинъ, както калкулирането на костуемитѣ стойности, така и показванитѣ по книгитѣ печалби се нормализиратъ, а практиката на ежегодно подхранване на нѣкакви „възстановителни резерви“ става по начало безпредметна.

[1]) По този въпросъ вж. В. Гериловски, Теория на счетоводството, Варна 1943 г., стр. 304.

Résumé

La question de l'amortissement présente un intérêt d'une importance capitale, tant pour les théoriciens comptables que pour les praticiens, étant donné qu'elle est en liaison étroite avec deux problèmes fondamentaux: le problème des évaluations du bilan et le problème du calcul du prix de revient. Tandis que, par le passé, on considerait surtout l'amortissement en liaison avec l'évaluation des biens immobiliers, ultérieurement, avec le perfectionnement et l'approfondissement de l'étude du calcul du prix de revient, l'intérêt suscité par l'amortissement s'accrut à un tel degré qu'aujourd'hui nombre de théoriciens considèrent le problème de l'amortissement au point de vue exclusif du calcul des dépenses, comme facteur entrant dans l'évaluation du prix de revient. Ceci vient expliquer également les positions diametralement opposées prises par les différents auteurs devant la question du caractère économique et des moyens de déterminer l'amostissement. Dans cette question, je prends en constideration les conceptions des représentants des diverses écoles, et principalement celles des staticiens, des dynamistes et des dualistes.

Dans le présent ouvrage, je me suis proposé pour but de donner, dans la mesure du possible, un exposé plus complet et systematique du problème de l'amortissement m'efforçant de soumettre à l'analyse critique les différentes conceptions émises sur cette question si importante. Afin de ne laisser au lecteur aucun doute sur la position que j'aiprise moi même, je voudrais souligner tout d'abord que, à mon avis, la question de l'amortissement ne peut être résolue schématiquement, sans tenir compte des conditions concrètes particulières à telle entreprise donnée et sans s'inquiéter du but poursuivi par cette même entreprise, en faisant cet amostissement. Pour cette raison, je ne prendrai pas une position catégorique en faveur de l'un ou l'autre moyen d'amortissement, pas plus que je ne nierai categoriquement l'importance des autres. Je pense même que si la question de l'amortissement avait été étudué sur cette base, dans la litterature spéciale on aurait pu s'épargner beaucoup de polémiques stériles.

Dans le présent ouvrage, je me suis sciemment limité à l'étude de l'amortissement au sens ordinaire du mot, c'est à dire à l'amortissement des biens immobiliers, en raison de son importance exceptionnelle dans la vie économique quotidienne. Je pense que l'amortissement dénommé „amortissement financier" qui, par lui-même, représente une catégorie tout à fait différente, doit faire l'objet d'une étude spéciale.

* * *

Dans l'ouvrage présent „Caractère et technique de l'amortissement" le problème de l'amortissement est traité en 5 chapitres, comme suit:

Chapitre premier — sous le titre „Définition du terme „amortissement", et divisé en 2 paragraphes: A. Signification du mot „amortissement" et B. Sens de la notion „amortissement".

Dans cette partie de l'ouvrage (paragraphe A) il est tout d'abord fait un examen de l'origine du mot „amortissement" et de son sens étymologique. Avec le temps, son sens technique s'est graduellement et insensiblement modifié et étendu, pour exprimer finalement, dans la litterature spéciale actuelle, la dénomination de deux groupes de faits respectivement:

1-o Dépréciation des biens immobiliers apportés à l'entreprise, qui perdent graduellement de leur capacité d'usage, ainsi que l'évaluation de cette dépréciation,

2-o Paiement périodique (extinction) de certains engagements financiers, sur un plan fixé d'avance, ainsi que les versements eux-mêmes.

Les différentes acceptions du mot „amortissement", au point de vue scientifique, ressortent également de la dénomination adoptée par la littérature spéciale, interprétant l'un ou l'autre sens du mot.

Au paragraphe B. est étudié le sens de la notion „amortissement". L'analyse des déterminations des différents auteurs démontre qu'elles dépendent de la conception de la nature et de l'importance des biens immobiliers. Prenant ceci en consideration, le sens de la notion „amortissement" se réduit à deux conceptions fondamentales. Selon l'une d'elles, l'amortissement est envisagé comme répartition d'une dépense donnée (pour l'acquisition de biens immobiliers) dans le temps compris entre plusieurs périodes de règlement (dynamistes). D'après une autre conception, l'amortissement est envisagé comme l'évaluation de la dépréciation subie par les biens du faut de la diminution du degré de leur aptitude à être utilisés (staticiens).

Pour être à même de donner une définition plus exacte de la notion „amortissement", nous ferons ressortir les deux constatations fondamentales suivantes:

1-o, que l'amortissement est une donnée économique et

2-o, que parallèlement à cela, l'amortissement est un moyen de justification et partie de la technique du bilan pour l'expression et la correction de certaines grandeurs.

En tant que donnée économique, l'amortissement est lié à l'amoindrissement de la valeur initiale des biens amortissables puisque, en principe, l'amortissement représente une dévalution des biens par suite de la diminution de leur aptitude à une utilisation ulterieure. En tant que moyen de justification et par-

tie de la technique du bilan, l'amortissement représente le moyen d'expression de la dévaluation des biens immobiliers.

Chapitre deuxième. Sous la rubrique „Différentes sortes d'amortissement" — dans lequelles, en vue d'un examen plus complet et systematique de l'amortissement, a été adoptée la classification de base de ce dernier selon:

a) action de l'amortissement sur le patrimoine de l'entreprise économique,

b) nature des biens immobiliers,

c) mode de répartition de l'amortissement total,

d) périodicité de l'amortissement,

e) degré de l'amortissement périodique,

f) motifs des dispositions législatives.

La classification de l'amortissement, au point de vue de la répercussion de ce dernier sur le patrimoine de l'entreprise économique est en liaison avec la question de l'examen de l'amortissement, soit comme perte sèche pour l'entreprise en question, soit comme facteur constituant du prix de revient des produits fabriqués par cette même entreprise. En égard ces deux possibilités d'envisager l'amortissement, nous distinguons les deux formes suivantes:

a) amortissement nonfacteur du prix de revient et

b) amortissement facteur du prix de revient,

qui diffèrent essentiellement entre elles, étant donné que la question de savoir si l'amortissement est facteur ou non dépend de la destination des biens amortissables.

La classification de l'amortissement sur la base de la nature des biens immobiliers est en liaison avec la répartition de principe de ces biens immobiliers. Nous distinguons donc:

a) amortissement des biens immobiliers matériels et

b) amortissement des biens immobiliers non matériels,

qui selon leur nature différente, sont traités différemment par les dispositions législatives. Indépendamment de ceci, différents sont également les motifs agissant dans l'évaluation de la grandeur des deux sortes d'amortissement, comme sont différentes également les manières de fixation des cotes d'amortissement.

La classification de l'amortissement sur la base de la façon dont est réparti le montant global de l'amortissement est en liaison avec la question de savoir quelle fraction du montant total prévu pour l'amortissement doit incomber à chacune des périodes de règlement prévues.

Il en découle les deux formes fondamentales d'amortissement suivantes:

a) amortissement régulier ou constant et

b) amortissement variable (progressif ou dégressif), dont la nature est étuduée dans le chapitre suivant du présent ouvrage.

La classification de l'amortissement sur la base de sa pé-

riodicité est en laision avec la question de savoir si l'amortissement est une pratique régulière ou exceptionnelle dans l'entreprise économique envisagée. Il en résulte que nous distinguons:

a) amortissement régulier, qui est effectué régulièrement à l'arrêt de chaque période de règlement et

b) amortissement exceptionnel, qui est effectué en des circonstances exceptionnelles, le plus souvent indépendammant de l'amortissement régulier.

La classification de l'amortissement sur la base du degré d'amortissement est en liaison avec la question de savoir si l'amortissement est effectué en raison de la dépréciation effective résultant de la diminution du pouvoir d'utilité du bien. Il en résulte que nous destinguons:

a) amortissement normal, lorsque l'importance de l'amortissement est fixée sur la base de la dépréciation effective du bien et

b) amortissement arbitraire, lorsque le degré d'amortissement est fixé arbitrairement, sans tenir compte de la dépréctiation effective du bien.

La dernière catégorie d'amortissement est celle qui se base sur les dispositions législatives, c'est à dire qu'elle est en liaison avec la question de savoir si dans l'amortissement les normes législatives sont fixées pour des raisons fiscales ou bien pour des raisons strictement économiques. Tenant compte de ceci, nous destinguons:

a) amortissement fiscal, dont l'importance est fixée exclusivement en égard les intérêts du Fisc et

b) amortissement non fiscal (commercial), dont l'importance est fixée en égard les besoins économiques de l'entreprise.

Chapitre troisième — sous la rubrique „Eléments de l'amortissement", englobe les deux paragraphes suivants:

Paragraphe A. — Eléments de la fixation de l'importance de l'amortissement — dans lequel on envisage les questions suivantes:

a) — importance du montant total de l'amortissement,

b) — durée d'utilisation du bien et

c) — proportion dans la répartition du montant total de l'amortissement.

La question de la fixation de l'importance du montant total de l'amortissement ne peut être résolue d'une seule et même manière en ce qui concerne toutes les espèces de biens immobiliers. Dans le cas de biens immobiliers matériels, le montant total amortissable dépend de deux ordres de grandeurs: la valeur initiale des biens et leur valeur au moment où ces mêmes biens cessent d'être utilisables. Cette dernière valeur est connue sous le nom de valeur résiduelle. La fixation dépend de quantité de facteurs d'ordre technique et économique.

La fixation de la valeur totale à amortir est en liaison

avec la question de l'appréciation des biens immobiliers, étant donné qu'il s'agit de savoir pour quel montant les biens immobiliers doivent figurer au bilan et, par conséquant, sur quelle somme doivent porter les calculs de la cote d'amortissement respective. Cette question se rapporte exclusivement à l'application d'une des deux normes d'évaluation: valeur au prix d'achat ou valeur au prix de remplacement.

La question de la durée de l'emploi des biens concerne surtout les biens immobiliers matériels. Par l'expression „durée d'emploi" on comprend en principe le temps (nombre de périodes de règlement) pendant lequel un bien donné peut servir à l'entreprise.

La durée d'emploi d'un bien dépend de quantité de facteurs. En premier lieu, elle est en liaison avec la durée de existance même du bien, ou ce qu'on appelle „vie théorique" du bien. En second lieu vient la question de l'intensité d'emploi de ce bien. En troisième lieu se trouve la question de la façon dont le bien est entretenu.

En ce qui concerne la durée d'emploi des biens immobiliers, on peut diviser ces derniers en deux groupes principaux. Quant aux biens immobiliers non matétiels, on les amortit en égard au degré au leur importance.

La question de la proportion dans la répartition du montant total de l'amortissement entre les différentes périodes de règlement prévues de leur emploi est très importante et difficile à résoudre, étant donné que, dans sa solution on doit tenir compte de quantité de facteurs. Cependant, le principe initial, dont on ne doit par s'écarter en effectuant cette répartition est que l'on doit porter en charge à chaque période de règlement telle fraction de l'amortissement total qui exprime, dans la mesure du possible, la dépréciation effective subie par le bien amortissable pendant cette même période.

Paragraphe B.— Différents modes de répartition de l'amortissement total — dans lequel, en liaison avec les possibilités de répartition de l'amortissement total entre les périodes d'amortissement prévues, sont envisagés les trois modes suivants:

a) cote d'amortissement régulière ou constante,
b) cote d'amortissement dégressive te
c) cote d'amortissement progressive.

Le caractère principal du premier mode réside dans la diminution périodique, d'une seule et même somme, de la valeur initiale des biens immobiliers respectifs. En l'espèce, la dénomination „amortissement régulier" peut s'appliquer aux trois genres d'amortissement suivants:

aa) amortissement régulier par rapport aux périodes de règlement,

bb) amortissement régulier par rapport à l'unité de production et

cc) amortissement régulier par rapport aux périodes de règlement et à l'unité de production.

La delimitation de ces trois possibles d'amortissement régulier est en liaison avec l'importance qu'on accorde aux facteurs à la durée et à l'intensivité de l'emploi du bien. Cependant, sous la dénomination „amortissement régulier" on comprend ordinairement le mode d'amortissement régulier par lequel dans chacune des périodes de règlement on applique la même cote d'amortissement, dont l'importance est fixée par une division de la somme totale possible d'amortissement, par le nombre des périodes de règlement prévues.

Le mode d'amortissement dit „amortissement rationnel" préconisé par Dumarchey est basé sur le principe, que la dévaluation du bien est due simultanément à la durée et à l'intensité de son utilisation.

Le mode d'amortissement par cote dégressive est soumis aux principes suivants:

a) égalité dans la répartition des charges générales sur les différentes périodes de règlement et

b) diminution dégressive de la productivité des biens amortissables.

Le caractère principal de ce mode de fixation de l'importance de la cote d'amortissement réside dans la diminution périodique du montant de cette cote, par lequel on diminue la valeur de biens dépréciés pendant les périodes de règlement correspondantes. On peut procéder:

1. par la pratique d'un pourcentage d'amortissement constant, lequel s'applique à la valeur périodiquement décroissante du bien amortissable et

2. par le système de progression dégressive d'amortissement qui s'effectue le plus souvent par un pourcentage d'amortissement régulièrement décroissant, la code d'amortissement se calculant sur la valeur initiale du bien amortissable.

Le mode de la cote d'amortissement croissante est fondé sur cette conception que:

1. l'usure effective des biens immobiliers augmente avec la durée de leur emploi; par conséquant, pour exprimer la dévaluation réelle du bien l'importance de la cote d'amortissement doit suivre le degré de cette usure et

2. l'importance moindre de l'amortissement calculé au début de l'existence d'une entreprise donnée allège celle — ci dans ses charges pendant la première période de son dévélopement.

Le caractère de ce mode d'amortissement consiste en l'augmentation périodique des cotes d'amortissement, dont la fixation s'effectué

a) sous forme d'intérêt composé sur le montant de l'amortissement et

b) sous forme de progression arithmétique croissante.

La fixation de la cote d'amortissement ne peut être effectuée d'une seule et même manière pour toutes les sortes de biens immobiliers. Cependant, pour autant que les manières de fixation de la cote d'amortissement soient différentes, leur application découle d'une idée principale commune: établisement de l'égalité dans les charges générales, pour les différents périodes de règlement. En l'espèce, l'expression „charges générales" peut s'interpréter de diverses façons. Comme „charge" on peut admettre uniquement le montant de l'amortissement. Ceci est admis le plus souvent lorsqu'on envisage l'amortissement hors de sa qualité d'élément du prix de revient. Comme „charge" on peut admettre encore la somme totale de l'amortissement et les frais d'entretien et de réparation des biens amortis.

Enfin, sous l'appelation „charges générales" on peut admettre la somme totale de l'amortissement, des frais d'entretien et de réparation et l'intérêt sur la valeur résiduelle des biens amortissables.

Lorsqu'on juge surtout de la natur des biens immobiliers et de leur importance au point de vue fonctionnement, on peut indiquer certaines règles générales pour l'amortissement, lesvuelles sont en liaison avec les deux dispositions principales suiqantes:

1. que les bases de l'amortissement ne sont pas les mêmes pour toutes les sortes de biens immobiliers, en raison de la diversité de leur nature et

2. que, de son côté, l'amortissement des biens immobiliers est en liaison étroite avec leur importance au point de vue fonction, laquelle est différente pour chaque sorte de bien immobilier matériel et pour les diverses sortes d'entreprises.

On peut en déduire certains principes généraux pour l'application de quelques uns de modes envisagés pour la fixation d'un amortissement suivant, du plus près possible, la réalité. Ces principes sont sourtout en liaison avec:

1. la nature des biens immobiliers et

2. la grandeur moyenne relative de la cote d'amortissement, en comparaison avec la valeur initiale du bien amortissable.

En certains cas, au point de vue théorique et au sujet des biens immobiliers matériels, l'amortissement non régulier serait plus justifié. Cependant et toujours à leur sujet, l'application de la cote d'amortissement régulière paraît plus appropriée dans le cas où l'importance moyenne relative de la cote d'amortissement représente une partie relativement insignifiante de la valeur initiale du bien amortissable. Dans le cas contraire, lorsque l'importance moyenne relative de la cote d'amortissement est plus élevée, en comparaison avec la valeur initiale du bien amortissable, l'application de la cote d'amortissement variable répond mieux à la nature et aux buts de l'amortissement des biens

immobiliers matériels correspondants. Le plus souvent, la modification de l'importance des cotes de l'amortissement s'exprime en degré croissant, étant donné qu'il est admis que les modifications survenant dans la capacité d'utilisation des biens sont plus sensibles au début de leur emploi et que, avec le temps, elles diminuent.

La question des avantages et inconvénients des différents modes d'amortissement, ainsi que la question du choix du mode d'amortissement le plus approprié ne peuvent être résolues sans tenir compte des conditions spécifiques inhérentes à l'entreprise donnée et encore moins sans tenir compte des buts poursuivis par cette même entreprise en amortissant.

Chapitre quatrième — Sous la rubrique „Règlement et inscription au bilan de l'amortissement"—qui englobe les deux paragraphes suivants:

Paragraphe A.—Règlement de l'amortissement.—Dans ce paragraphe sont examinées les trois questions suivantes:

a) Règlement de l'amortissement non facteur du prix de revient — caractérisé par ce fait que l'inscription de l'amortissement calculé atteint seulement deux lignes de comptes: comptes de l'actif et compte du patrimoine net.

b) Règlement de l'amortissement non facteur du prix de revient — caractérisé par ce fait que les inscriptions de l'amortissement calculé atteignent seulement une ligne des comptes: comptes de l'actif. En l'espèce, par ces inscriptions, on recherche une fusion systematique des montants des biens immobiliers avec les montants des fonds de roulement, par l'intermédiaire de comptes purement calculatifs.

c) Principes généraux dans le règlement de l'amortisssement — qui amènent à conclure que:

aa) les biens totalement amortis (inaptes à l'usage) doivent figurer dans les comptes pour leur valeur résiduelle effective.

bb) le règlement de l'amortissement à titre correctif devient sans objet lorsque le bien auquel il se rapporte disparaît (s'amortit totalement ou s'aliène).

cc) le règlement comptable correct a une certaine liaison avec la question du règlement des frais dits „frais d'entretien et de réparation des biens amortissables".

Paragraphe B.— Inscription de l'amortissement au bilan. — Ici est envisagée la question des modes d'éxpression de l'amortissement au bilan. Ces modes sont les suivants:

a) soustraction directe de l'amortissement, des grandeurs correspondantes du bilan et

b) opposition corrective de l'amortissement aux grandeurs actives correspondantes du bilan.

Au point de vue de la technique du bilan, chacun des deux modes indiqués pour l'expression de l'amortissement au bilan a ses avantages et ses inconvénients. Pour éviter ces derniers, on

préconise un troisième mode d'expression de l'amortissement au bilan qui, en l'espèce, représente une combinaison des deux modes précédents. Son caractère réside en ceci que, à l'actif du bilan on indique la valeur initiale du bien amortissable, en indiquant le montant de l'amortissement qu'on en soustrait directement. Les avantages de ce mode d'expression de l'amortissement au bilan sont évidents; ses inconvénients sont d'ordre purement technique.

Chapitre cinquième — Sous la rubrique „Amortissement et réserves" — qui englobe les paragraphes suivants:

Paragraphe A. — Définition du mot „réserve". — Ce mot représente surtout une mise de côté de fonds dans le but de consolider la situation financière de l'entreprise, ou dans le but de couvrir certaines pertes. Les réserves se divisent en deux groupes principaux: réserves apparentes et réserves latentes. De leur côté, les réserves apparentes peuvent se subdiviser en deux sous—groupes qui diffèrent de caractère entre eux, surtout en raison de leur mode de formation: les uns sont constitués principalement par un prélèvement calculé sur le bénéfice net tandis que les autres sont constitués par le débit du compte „Profits et pertes" étant donné qu'ils sont considerés comme perte pour la période de règlement correspondante.

Entre les réserves apparentes et l'amortissement exprimé correctivement existe une ressemblance de forme; par leur nature, cependant, ils diffèrent totalement. Ils diffèrent par leur nature et leur provenance comme par leur importance dans le bilan et dans l'économie.

Paragraphe B.—L'amortissement comme moyen de créer des réserves latentes. — L'amortissement excessif des biens immobiliers, qui provoque la création de réserves dites „latentes" est employé le plus souvent en raison des résultats obtenus. La pratique de l'amortissement excessif dans le but de créer des réserves latentes est un sujet de contraverses dans la litterature spéciale. Comme argument en sa faveur, on fait ressortir le plus souvent ce fait que, par la création de réserves latentes, la direction de l'entreprise se prémunit contre les surprises qui peuvent survenir, á l'avenir, dans la situation du patrimoine immobilier de cette même entreprise. C'est pourquoi on compte que, par esprit de prudence, il est préférable de sous—estimer le bien que de le surestimer. Les objections s'élevant contre la pratique de l'amortissement excessif sont basée sur une quantité de dispositions en liaison avec le calcul irrégulier du prix de revient des produits manifacturés, avec toutes les conséquances qui en découlent pour le rapport et la stabilité de l'entreprise donnée.

L'expression „amortissement excessif" ne doit pas être toujours confondue avec l'expression „amortissement complémentaire". Ce dernier est le plus souvent appliqué en égard à la dé-

valuation effectivement complémentaire du bien amortissable. En outre, l'amortissement normal est correctif du montant initial du bien en égard à la dévaluation effective constatée et est réglé indépendamment des bénéfices annuels réalisés. L'amortissement excessif représente une réserve latente.

Paragraphe C — Amortissement et réserve pour le renouvellement des biens. — La différence entre l'amortissement et les réserves ressort le plus clairement de l'examen de l'amortissement comme moyen de renouvellement des biens amortissables. Pour se faciliter le remplacement des biens dévalués par des biens neufs, la direction prévoyante d'une entreprise donnée peut recourir à la formation d'une réserve spéciale pour le renouvellement des biens amortis, laquelle est constituée par un prélèvement calculé sur les bénéfices. La réserve pour le renouvellement des biens amortis a plutôt un caractère facultatif et représente une mesure de prévoyance prise dans l'unique but de faciliter le remplacement du bien amortissable par des moyens procurés par un calcul sur le bénéfice réalisé. Une telle réserve est tout à fait différente d'un amortissement, lequel, en tant que dévalualion des biens, est obligatoire au point de vue du règlement exact des biens. D'autre part, la réserve pour le renouvellement des biens ne doit pas être confondue avec la réserve qu'on fonde souvent en liaison avec la conservation de la substance patrimoniale immobilière dans le renouvellement des biens amortissables.

Paragraphe D. — Amortissement et conservation de la substance patrimoniale immobilière. — L'expression „substance partimoniale immobilière" est liée avec la conception quantitative des valeurs réelles que forme le complexe „biens immobiliers" d'une entreprise donnée. La question de la conservation de la substance patrimoniale immobilière est un principe directeur de toute activité économique. On peut y aboutir en maintenant son équilibre patrimonial. Ce dernier est en liaison avec quantité de causes extérieures étrangères à l'entreprise et dont la plus importante est la fluctuation des prix du marché.

La question du maintien de l'équilibre patrimonial immobilier dans le renouvellement des biens amortissables est en liaison étroite avec l'amortissement. Avec des prix relativement constants, l'amortissement normal, qui se rapproche de la dévaluation effective, est à même de conserver l'équilibre patrimonial indispensable. Cependant, et dans le cas où les fluctuations de prix éloignent la possibilité d'un renouvellement des biens sans rompre l'équilibre patrimonial immobilier indispensable, on a recours à l'amortissement sur la base de la valeur du jour. Contre la pratique de l'amortissement des biens dans le but de conserver la substance patrimoniale à leur renouvellement, on peut faire certaines remarques et surtout en ce sens que le moment où se sont renouvelés les biens amortis est éloigné du moment

de l'amortissement annuel et que, par conséquent, il est impossible d'établir avec exactitude l'mportance éventuelle de la valeur du bien. Les moyens réalisés par suite de l'amortissement sur la base de la valeur du jour peuvent être investis dans le fond de roulement effeclif dont les prix, en général, suivent les variations des prix des biens amortissables. Ceci, toutefois, ne doit pas être erigé en règle et ce mode de disposition de capitaux dans le but de conserver la substance patrimoniale immobilière de l'entreprise n'est pas affranchi de certains éléments spéculatifs. Indépendemment de cela, le renouvellement de biens qui disparaissent peu à peu ne peut être effectué au sens absolu du mot.

Paragraphe E. — Amortissement et valorisation. —Sous la dénomination de „valorisation" on comprend l'augmentation de la valeur, au bilan, de certains actifs qui, pour des raisons quelconques et surtout en raison d'une importante dévaluation de l'unité monétaire figurent au bilan pour un montant qui ne répond pas à leur valeur réelle. Une entreprise qui n'aurait pas recours à la valorisation calculerait des prix de revient trop bas— il en ressortirait des bénéfices plus grands qu'ils ne le sont en réalité. Indépendamment de cela il est possible qu'avec les moyens réalisés à l'aide de l'amortissement, l'entreprise ne puisse remplacer qu'une petite partie des biens hors d'usage.

Ces inconvénients, du moins en ce qui concerne les périodes de règlement ulterieures, peuvent être écartés par la valoration des biens amortissables, étant donné que la valorisation entraine automatiquement le calcul des amortissement futurs sur la base des montants valorisés des biens correspondants. De cette façon, le calcul des pris de revient et les résultats ressortant des livres se trouvent en parfaite concordance.

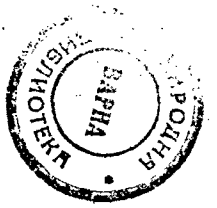

ЛИТЕРАТУРА

(по азбученъ редъ)

БЕЛМЕРЪ Ф. — Индустриално счетоводство, София 1936 г.

БОЙЧЕВЪ П. Б. — Индустриални калкулации и тѣхното счетоводно изображение (Годишникъ В. Т. У, Варна 1935-36 г.)

ГЕОРГИЕВЪ Г. — Сжщностъ и цели на годишния балансъ отъ гледище на балансовитѣ теории, Варна 1942 г.

ГЕРИЛОВСКИ В. — Теория на счетоводството, Варна 1913 г.

ДОБРЕВЪ ДИМ. — Учение за отдѣлното стопанство, София 1941 г.

BATARDON L. — Traité pratique des Sociétés Commerciales, Paris 1934.

BATARDON L. — L'Inventaire et le Bilan, Paris 1923.

CHARPENTIER J. — Traité pratique des bilans et inventaires, Nancy — Paris — Strasbourg 1921.

DELAPORTE R. — Des Amortissements, Grenoble 2-ème éd.

DESCHAMPS H. — Précis de Comptabilité, Lyon—Paris XV éd.

DUMARCHEY J. — Théorie positive de la Comptabilité, Lyon 1933.

FAURE G. — Comptabilité générale, Paris 1924.

FISCHER—HESS-SEEBAUER — Buchführung und Kostenrechnung, Leipzig 1939.

GROSSMANN H. — Die Abschreibung und Kostenfaktor, Berlin--Wien 1925.

GROSSMANN H. — Abschreibung und Steuer, Berlin—Wien 1930.

LAMBERT Cam. — Comptabilité et l'Organisation abministrative dans l'Industrie, Liége 1923.

LEAUTEY E. — Traité des Inventaires et des Bilans, Paris.

LEAUTEY E et. CUILBAULT A. — La science des Comptes, Paris XXXI éd.

LEAUTEY, E et. GUILBAULT A. — Principes généraux de Comptabilité, Nancy—Paris—Strasbourg 1919.

LEITNER Fr. — Die Selbstkosten—Berechnung industrieller Betriebe, Frankfurt a. M. 1921.

LEMAIRE F. — Des Amortssements et des Réserves dans les sociétés. industrielles, Paris et Liége 1924.

NICKLISCH H. — Die Betriebswirschaft, Stuttgart 1932.

REISCH und KREILIG — Bilanz und Steuer (2 Bd.), Wien 1909.

SCHMIDT F. — Die Organische Tageswertbilanz, Leipzig 1929.

SCHMALENBACH E. — Dynamische Bilanz, Leipzig 1933.

SOMMERFELD H. — Die Wertansätze in der Inventur, 2 Aufl., Berlin 1922.

SOMMERFELD H. — Bilanz (eudynamisch), Beitrag zum I. Bande des Handwörterbuchs der Betriebswirtschaft, Herausgeg. von H. Nicklisch, Stuttgart 1926.

THIELLAND J. — Notions élémentaires sur les principes fondamentaux de la Comptabitité, Paris 1934.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОРЪ

I. Опредѣление на понятието амортизация

А. Значение на думата „амортизация“ . . . . 5 стр.
Б. Съдържание на понятието „амортизация“ . . . . 6 „

II. Видове амортизации

Основни начала на класификация
А. Класификация на амортизацията споредъ нейното въздействие върху имущественото състояние на стопанското предприятие: 13 „
а. некалкулативна амортизация
б. калкулативна амортизация
Б. Класификация на амортизацията споредъ естеството на постоянните срѣдства: . . . . . 15 „
а. амортизация на материалнитѣ постоянни срѣдства
б. амортизация на нематериалнитѣ „ „
В. Класификация на амортизацията споредъ начинътъ на разпредѣление на общата амортизация: . . . . . 16 „
а. равномѣрна или постоянна амортизация
б. промѣнлива (увеличаваща се и намаляваща се) амортизация
Г. Класификация на амортизацията споредъ периодичностьта на амортизирането: . . . . . 16 „
а. редовна амортизация
б. извънредна амортизация
Д. Класификация на амортизацията споредъ степеньта на амортирането: . . . . . 17 „
а. нормална амортизация
б. произволна амортизация
Е. Класификация на амортизацията споредъ мотивитѣ на законодателнитѣ разпоредби: . . . . . 18 „
а. фискална амортизация
б. нефискална (търговска) амортизация

III. Елементи на амортизацията

А. Фактори за опредѣляне размѣра на амортизацията: . . 19 „
а. Размѣръ на общата стойность за амортизиране . . 19 „
б. Времетраене на употрѣбата на имуществата . . 23 „
в. Отношение при разпредѣление на общата амортизация . 29 „
Б. Начини за разпредѣление на общата амортизация: . . 30 „
а. Начинъ на равна или постоянна амортизационна квота . 30 „
аа. равномѣрна амортизация по отношение на отчетнитѣ периоди
бб. равномѣрна амортизация по отношение на единица добивъ
вв. равномѣрна амортизация по отношение на отчетни периоди и единица добивъ

39516

б. Начинъ на низходяща или намаляваща се амортизационна квота . . . . . 36 „
1. чрезъ постояненъ амортизационенъ процентъ
2. чрезъ низходяща артметична прогресия
в. Начинъ на възходяща или увеличаваща се амортизационна квота . . . . . 45 „
1. чрезъ сложна лихва
2. чрезъ възходяща артметична прогресия

IV. Отчитане и балансово изразяване на амортизацията

А. Отчитане на амортизацията . . . . . 60 „
а. Отчитане на некалкулативната амортизация . . . 60 „
б. Отчитане на калкулативната амортизация . . . 61 „
в. Общи начала при отчитането на амортизацията . . 65 „
Б. Балансово изразяване на амортизацията . . . . 69 „
а. Непосрѣдствено приспадане на амортизацията . . 70 „
б. Коректив но противопоставяне на амортизацията . . 70 „
в. Смѣсено изразяване на амортизацията . . . 72 „

V. Амортизации и резерви

А. Сжщность на понятието „резерви“ . . . . . 74 „
Б. Амортизацията като срѣдство за създаване на скрити резерви . 75 „
В. Амортизацията и резервътъ за подновяване на имуществата . 78 „
Г. Амортизацията и запазването на имуществената субстанция . 79 „
а. Сжщность на понятието „имуществена субстанция“ . 79 „
б. Амортизиране на имуществата съ огледъ на запазване на имуществената субстанция при възстановяването имъ . 80 „
Д. Амортизация и валоризация . . . . . 83 „
Résumé . . . . . 85 „
Литература . . . . . 97 „